

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XI.-XIII. YÜZYILLARDA
KUDÜS
(DOKTORA TEZİ)

Yöneten
Doç. Dr. Mehmet ÇELİK

Hazırlayan
Muammer GÜL

Elazığ - 1997

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	1
Kısaltmalar	2
Kaynak ve Araştırmalar	3
I. Kitabeler	3
II. Arşiv Vesikaları	3
III. Klasik kaynaklar	3
A. İslam Kaynakları	3
B. Hristiyan kaynakları	5
IV. Coğrafyaya Dair Eserler ve Seyahatnâmeler	6
V. Tetkik Eserler (Araştırmalar)	6
GİRİŞ	8
I. Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler	8
II. Kudüs'ün Coğrafi Konumu	12
III- İslâm Dini ve Şehircilik	14
A. İslâm Şehrinin Doğuşu	14
B. Bir İslâm Şehri Olarak Kudüs	19

BİRİNCİ BÖLÜM KUDÜS'ÜN SİYASİ TARİHİ

I. Başlangıcından İslâm Fethine Kadar Kudüs'ün Siyasi Tarihi	22
A. İsrailoğullarından Önceki Devirler	22
B. İsrailoğulları ve İbrani Krallığı Devri	25
1. Hâkimler Devri	25
2. Krallar Devri	26
3. İbrani Krallığının Parçalanması	28
C. Büyük İskender ve Helen Hakimiyeti	29
D. Roma ve Bizans Hakimiyeti	31
II. Kudüs'ün İslâm Hâkimiyetine Girmesi	34
A. Hz. Ömer'in Kudüs'ü Fethi	34
1. Hz. Ömer'in Kudüs'e Girişi	35

	II
2. Hz. Ömer'in Gayri Müslimlere Verdiği Ahitnâme	36
B. Emevîler Devri	39
C. Abbasiler Devri	41
D. Tulunoğulları ve İhşitler Devri	43
E. Kudüs'te Fatımîler Devri	43
III. Kudüs'te Türk Hâkimiyeti	45
A. Kurlu Bey ve Filistin'de İlk Türkmen Beyliği	46
B. Atsız Devri ve Kudüs'ün Türkmen Beyliğinin Başkenti Olması	47
C. Kudüs'te Artuklu Hâkimiyeti	49
IV. Haçlıların Kudüs'ü İşgali: Kudüs-Latin Kırallığı Devri	51
A. Haçlı Seferlerinden Önce İslâm Aleminin Genel Durumu	51
B. Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs-Latin Kırallığının Kurulması	52
C. Haçlıların Yayılma Faaliyetleri	54
V. Eyyubîler Devri	55
A. Selâhaddin Eyyubî'nin Haçlılarla Mücadelesi	55
B. Hittin Zaferi ve Selâhaddin Eyyubî'nin Kudüs'ü Fethi	58
C. Üçüncü Haçlı Seferi ve Haçlıların Kudüs'ü Geri Alma Teşebbüsü	61
D. Eyyubîler'in Son Dönemi ve Kudüs'ün Tekrar Haçlıların Eline Geçmesi	62
E. Harzemşahîlerin Kudüs'ü Haçlılardan Alması	64
VI. Kudüs'te Memlûk Hâkimiyeti	65

İKİNCİ BÖLÜM KUDÜS ŞEHRİNİN YERLEŞİMİ

I. Kudüs'ün Fiziki Yapısı	67
A. Kudüs Şehrinin Konumu ve Alanı	67
B. Kudüs Kalesi	68
1. Şehrin Surları	68
2. Kalenin Burçları	71
3. Kudüs'ün Kapıları	72
4. İç Kale (Mihrab-ı Davud) ve Daru'l İmara	77
C. Kudüs'ün Mahalleleri ve Caddeleri	80
1. Mahalleler	80

	III
2. Caddeler	86
D. Kudüs'teki Ev ve Binaların Yapısı	88
E. Kudüs'ün Mezarlıkları	88
F. Kudüs'ün Su Şebekesi	90
<i>II. Dini ve Sosyal Yapılar</i>	94
A. Dini Yapılar	94
1. Harem-i Şerif (Ömer Camii, Kubbetu's Sahra, Mescid-i Aksa)	94
a) Harem-i Şerif'in Tanımı ve İsimleri	94
b) Harem-i Şerif'in Ölçüleri	95
c) Harem-i Şerif'teki Platform ve Merdivenler	99
(1). Kuzey Kemerli	100
(2). Kuzey Doğu Kemerli	101
d) Harem-i Şerif'in Revakları	101
(1). Kuzey Revakı	101
(2). Batı Revakı	103
e) Harem-i Şerif'in Kapıları	104
f) Harem-i Şerif'teki Camiler	113
(1). Ömer Camii	114
(2). Kubbetü's-Sahra	115
(a). Kubbetü's-Sahra'nın Yeri ve Kimliği	115
(b). Kubbetü's-Sahra'nın Yapılış Sebebi	116
(c). Kubbetü's-Sahra'nın Tasviri	121
(d). Kubbetü's-Sahra'nın Kitabeleri ve Restorasyonları	126
(3). Mescid-i Aksa	130
(a). Mescidü'l Aksa'nın Yeri ve Kimliği	130
(b). Mescidü'l Aksa'nın Tasviri	131
(c). Mescidü'l Aksa'nın Kitâbeleri ve Restorasyonları	134
(4). Harem-i Şerif'teki Mescit ve Kutsal Makamlar	137
(a). Kubbetu's Silsile	137
(b). Kubbetu'l Mirac ve Kubbetu'n Nebi	139
(c). Kubbetu's-Süleyman	141
(d). İsa'nın Beşiği ve Süleyman Ahırları	141

	IV
(e). Mihrab-ı Davud	142
(f). Harem-i Şerif'in Dışındaki Camiler	143
(5). Harem-i Şerif'teki Diğer Kubbe ve Makamlar ile Bunların Bakım ve Hizmetlileri	144
(6). Harem-i Şerif'teki Minareler	146
(a). Muazzamiyye Minaresi	146
(b). Gavaniyye Minaresi	147
(c). Bab es-Silsile Minaresi	148
(d). Fahriyye Minaresi	148
g) Ribat, Zaviye ve Hangahlar	149
(1). Alaad-Din Ribatı	150
(2). Ribat al-Mansuri	152
(3). Al-Davadariye Ribatı	154
h) Türbeler	156
(1). Barka Han Türbesi	156
(2). Kubakiyye Türbesi	157
(3). Al-Calikiyye Türbesi	159
(4). As-Sadiyye Türbesi	159
i) Kiliseler ve Sinagoglar	160
(1). Kutsal Mezar Kilisesi	160
(2). Kudüs'teki Diğer Kiliseler ve Sinagoglar	163
B. Sosyal Yapılar	165
1. Eğitim ve Öğretim Kurumları	165
a) Medreseler	165
(1). Salahiyye Medresesi	166
(2). Diğer Medreseler	166
(a). Al- Caviliyye Medresesi	168
(b). El Kerimiyye Medresesi	169
(c). El- Tenkiziyye Medresesi	169
(3). Diğer Eğitim Kurumları	170
b) Hastahânciler	171
c) Çarşı ve Hamamlar	172

(1). Çarşılar	172
(2). Hamamlar	175

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM KUDÜS'ÜN İDÂRÎ TAKSİMATI VE YÖNETİMİ

<i>I. Kudüs'ün İdârî Taksimatı</i>	176
A. İslâmiyet Öncesi Dönemin İdârî Yapısı	176
B. Kudüs'ün Fethi ve İslam Tarihinde Aldığı İdari Konum	179
C. Kudüs Latin Krallığı Döneminde Kudüs'ün İdari Konumu	183
D. Eyyubiler ve Memluklar Devrinde Kudüs'ün İdari Konumu	184
<i>II. Şehrin Yönetim Teşkilâtı ve Görevlileri</i>	188
A. İdârî Teşkilat	188
1. Nâib	189
2. Vali	191
a) Şehir Valisi	193
b) Kale Valisi	194
3. Nazar-ı Hârem-i Şerif	195
4. Şurta (Polis Teşkilâtı)	197
5. Reisler	198
6. Muhtesip	199
7. Ahdas Teşkilâtı	200
8. Divan el-İnşa	202
9. Üstaddar	202
10. Devaddar	203
11. Mukaddam et-Tevaşi	203
12. Mutavalli el-Leyl	204
B. Kaza Teşkilâtı	204
1. Kadı	204
2. Şeyhü's-Şüyüh	207
3. Hatibler	207
C. Mâli Teşkilat	208

	VI
1. Divan el-Mal	208
2. Divan el-Mevaris	209
D. Askeri Teşkilat	209
E. Bir Sürgün Yeri Olarak Kudüs	211

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM SOSYAL VE EKONOMİK YAPI

<i>I. Kudüs'ün Sosyal Yapısı</i>	213
A. Kudüs'ün Nüfusu ve Toplum Yapısı	213
1. Nüfus	213
2. Toplum Yapısı	219
a) Etnik Yapı	219
b) Dini Yapı	222
(1). Yahudiler	223
(2). Hristiyanlar	225
(3). Müslümanlar	229
(a). Sûfiler ve Kudüs'teki Tarikatlar	230
(b). Kudüs'te Mezhepler ve Ulema	232
3. Kudüs'teki Nüfus'un Yerleşim Durumu	235
B. Sosyal Hayat ve Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri	236
1. Sosyal Hayat	236
2. Müslümanlar ile Gayr-i Müslimler Arasındaki İlişkiler	237
<i>II. Kudüs'ün Ekonomik Yapısı</i>	238
A. Tarım-Ziraat ve Hayvancılık	238
B. Ticaret	240
C. Sanayi ve Madencilik	244
D. Ekonomik Yapıyı Etkileyen Diğer Faktörler	246

BEŞİNCİ BÖLÜM KUDÜS'ÜN KUTSALLIĞI

<i>I. Musevilik ve Hristiyanlıkta Kudüs'ün Yeri</i>	249
---	-----

	VII
A. Musevilikte Kudüs'ün Yeri	249
B. Hristiyanlıkta Kudüs'ün Yeri	251
<i>II. İslâmiyet ve Kudüs</i>	255
A. Kur'anda Kudüs	255
B. Hadislerde Kudüs	257
C. Halk İnançlarında Kudüs	262
SONUÇ	267
SUMMARY	271
BİBLİYOGRAFYA	272
DİZİN	284
EKLER	
• Haritalar	
• Krokiler	

ÖNSÖZ

Bu araştırmamız ile 11-13. Yüzyıllarda Kudüs'ün siyasi, fizikî, idârî, sosyal, ekonomik ve dinî tarihi incelenmiştir. Batıda Kudüs hakkında oldukça fazla araştırma yapılmış olmasına rağmen ülkemizde bu konuda bilimsel ve akademik çalışma yok denecek kadar azdır. Kudüs hakkındaki Türkçe çalışmalar dinî ve ideolojik kaygılarla yazılmış birkaç eserden ileriye gitmemiştir. Bu cihetle çalışmamız önemli bir boşluğu doldurmayı gaye edinmiştir. Çalışmamızı önemli kılan ikinci husus ülkemizde Ortaçağ şehir çalışmalarının da yetersiz olmasıdır. Bu yönüyle de çalışmamızın bir başlangıç teşkil edeceğine inanıyoruz.

Çalışma dönemimize ait arşiv vesikalarının azlığından dolayı klasik islam kaynakları ve batılı çalışmaları esas aldık. Bu bizi ülkemizdeki Osmanlı dönemi şehir (Sancak-Eyalet) çalışmalarından farklı metodlar takip etmemizi zorunlu kıldı. Ancak yine de ülkemizde önemli bir mesafe aldığımıza inandığımız Osmanlı dönemi şehir çalışmalarını gözardı etmedik.

Araştırmamızda şehir çalışmaları açısından üç asırlık bir zaman dilimi gibi oldukça geniş bir dönemi kapsamasının ve büyük bir çeşitlilik arzeden kaynakların ilmî bir disiplin içerisinde değerlendirilmesinin getirdiği birçok zorluklar ile karşılaşmıştır. Bütün bu meselelerin çözülmesinde hocam Doç. Dr. Mehmet ÇELİK'in büyük yardım ve desteğini gördüğümü ifade etmek isterim. Bu sebeple kendisine burada teşekkürü bir borç biliyorum. Araştırmamızın çeşitli safhalarında yardımlarını esirgemeyen hocam Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'e ayrıca teşekkür ederim.

Muammer GÜL

Elazığ-1997

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AÜİFD	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
BTKT.	: Bizans Tetkikleri Kongresi Tebliğleri
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
EI.	: Encyclopedia of Islam
Haz.	: Hazırlayan
HUCA	: Hebrw Union College Annual
İA.	: İslam Ansiklopedisi
JAOS.	: Journal of American Oriental Society
Ktp.	:Kütüphane
KTYB	:Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
MÖ:	:Milattan Önce
MS:	:Milattan Sonra
Nr.	Numara
PEQ	:Palestina Exploration Quartarley
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
SIAA	:Studies in Islamic Art and Architecture
TD	:Tapu Tahrir Defteri
TDVY	:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TDVİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	:Türk Tarih Kurumu
TTKY	:Türk Tarih Kurumu Yayınları
Yay.	: Yayınları
İÜEF.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

I. KİTABELER

Kudüs'te Emeviler devrinde başlayıp Memlukların ilk dönemine kadar olan süre içerisinde Cami, Medrese, Zaviye, Çarşı ve Sur gibi eserlerin inşa edilmesi ve tamir edilmesine dair birçok kitabeler mevcuttur. Bu kitabelere Sefernâme, Palestine Under the Moslems, Mamluk Jerusalem, I New Inscription from the Haram al -Sharif in Jerusalem adlı kaynak ve araştırmalarda yer verilmiş olup, çalışmamızda yeri geldikçe bunlardan faydalanılmıştır.

II. ARŞİV VESİKALARI

Konumuz ile ilgili arşiv vesikaları oldukça azdır. Eyyubiler döneminden kalan ve ancak ikinci dercede öneme haiz olan çok az belge İmadeddin el-Katib el-Isfahani tarafından günümüze aktarılmıştır. Çalışmamızın sınırları içerisindeki erken Memluk dönemi için arşiv vesikası olan Harem-i Şerif Dökümanları, D.P. Little'nin History and Historiography of the Mamluk adlı eserinde incelenmiştir. Bunların yanında çalışma dönemimizde Kudüs'teki vakıfları ihtiva eden XVI. yy. Osmanlı Tapu Tahrir Defterleri ve bu konuda M. İpşirli-M. Davud et-Temimi'nin Evkaf ve Emlak el Müslimin fi Filistin adlı çalışmaları bu sahadaki kaynaklarımız olmuştur.

III. KLASİK KAYNAKLAR

A. İslâm Kaynakları

Çalışmamızda Nizamiye Medresesinin yetiştirdiği Eyyubi devrinin ünlü tarihçisi İmadeddin Ebu Abdullah Muhammed el Katib el Isfahani' nin iki eserinden istifade ettik.

Bunlardan birincisi, 583-589 (1187-1194) yılları arasında Salahaddin'in hayatı ve mücadelesinden bahseden *Kitab el-Feth el-Kussî fî Feth el- Kudsî* adlı eseridir. Sanatkarâne bir üslupla kaleme aldığı ve bütün edebî sanatları kullandığı bu eser Salahaddin'in hayatı ve mücadelesi, haçlılarla olan savaşları, Anadolu ve Irak gibi bölgelerin Türk hakimleri ile olan ilişkilerini kapsayan siyaset ve teşkilat tarihi açısından da çok önemli bir kaynaktır. Ancak onun sanatkarâne üslubu modern araştırmacılar tarafından fazla kullanılmasını güçleştirmiştir.

İmadeddin'in ikinci eseri 1198-1199'da tamamladığı *el-Bark el-Şami* adlı eseridir. Resmî vesikalar ve mektuplar açısından daha zengin olan bu eserin bugün sadece üçüncü ve beşinci ciltleri bilinmektedir. Biz çalışmamızda Ramazan Şeşen tarafından doktora tezi olarak hazırlanan ve 1979'da basılan beşinci cildinden faydalandık.

İbnu'l-Esir Ebu'l Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l Kerem Muhammed el-Cezeri 'nin iki eserinden faydalandık İbnu'l Esir'in *el-Kamil fî't Tarih* adlı umumî İslam Tarihi faydalandığımız birinci eserdir. Onun ikinci eseri el-Tarih el-Bahir fî'd Devlet el-Atabekiyye adlı eseridir. Bu eser Eyyubiler hakkında bize bilgi vermektedir. Bu eserin, tahkiki Abdulkadir A. Talimat tarafından yapılan Kahire 1963 baskısından faydalandık

Sıbt İbn el-Cezvi; 581 (1183) yılında Bağdat'ta doğan yazarın umumi islam tarihi niteliğinde olan *Mirat ez-Zaman fî Tarih el-Ayan* adlı eseri özellikle geç Eyyubî dönemi için faydalandığımız önemli bir kaynaktır.

1334 yılında Kahire'de doğan Muhammed b. Abdurrahim b. el-Furat 1396 yılına kadar İslam dünyasını bir tür olaylar günlüğünü oluşturan *Tarih el-Duval ve'l Müluk'tan Seçmeler: Eyyubiler, Memluklar ve Haçlılar* baskısından faydalandık. Bu eser M. C. Lyons tarafından İngilizce çevirisi ve metniyle birlikte iki bölüm halinde hazırlanmıştır.

Çalışmamızda faydalandığımız başlıca eserlerden biride Ebu'l Abbas Ahmed b. Abdullah el-Kalkaşandi'nin *Subhu'l A'ş'a fî Sî'nât el-İnşâ* dlı eseridir. Burada Beyrut 1987 baskısından faydalandık.

Mısır'ın yetiştirdiği en ünlü tarihçilerinden olan Makrızî'nin *Kitab el-Suluk li Ma'rifet-i Duvel el- Muluk* adlı eserinden faydalandık. Birinci cildi Selçuklular, Zengiler ve Eyyubilerin son dönemlerinin ,ikinci ve üçüncü ciltleri ise Memlukların tarihini içine alır.

Ahmed b. Yahya el-Belazuri'nin ise, *Fıttuhu'l Buldan* adlı eserinden faydalandık.

Muhammed b. Ali el-Azimi'nin *Tarihi* Faydalandığımız bir diğer eser olup Kara Mustafa Paşa Kütüphanesi Nr. 398'de bulunan bu eser Ali Sevim tarafından tercümesi ile birlikte TTK yayınları arasında yayınlanmıştır.

Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi'nin *Tarihü'l Umeni ve'l Muluk* adlı eseri H. 302/M. 924 yılına kadar olan olayları anlatır. Burada Z. Kadiri Ugan -Ahmet Temir'in İstanbul 1954-1958'deki I-IV olarak basılan tercümesinden yararlandık.

Mutallıhar b. Tahir el-Makdisi'nin 5 ciltlik *Kitab el-Bed'vet Tarih* adlı eserinin Paris 1899 (I-II)-1903 (III-IV-V) baskısından istifade ettik.

İsmail b. Ömer b. Kesir Dimeski'nin iki eserinden istifade ettik. Birincisi *el-Bidaye ve'n Nihaye* adlı genel tarihi diğeri ise, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiridir*.

Ebu Zeyd Abdurrahman b. Haldun'un Z. Kadri Ugan tercümesi olan üç ciltlik *Mukaddime* adlı eseri ve Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın teşviki ile Meclis-i Valayı Ahkam-ı Adliyye Azası Abdullatif Suphi Paşa tarafından *Kitab-el İber*'in ikinci cildinin tercümesinden faydalandık. Bu eser *Miftahu'l İber* olarak tercüme edilmiştir.

Ebu-l Melhasin Cemalreddin b. Tanrıverdi'nin 1441-1470 yıllarını içine alan *Havadis el-Zuhur fi maza'l Ayyam ve's Şuhur* adlı eserinden istifade ettik. Bu eser William Popper tarafından üç cilt halinde hazırlanmış olup Berkeley-1932 tarihliidir.

Ebu Hamza b. es-Sabi ibn Kalanisi'nin *Zeylu Tarihi Dimashk* adlı eserini H.A.R. Gibb tarafından London 1932'de *The Damascus Cyronicle of The Crusades* adlı çevirisinden istifade ettik.

Bunların yanında Ahmed b. Mahmud'un Selçuknâme adlı eserinden, İmam Ebi'l Hasan el-Mavardinin el-Ahkamı's-Sultaniyye adlı eserinden faydalandık.

B. Hristiyan Kaynakları

Hristiyan kaynakları içerisinde Bizans tarihçisi Neketas Khoniates'in Ioannes ve Manuel Komnenos dönemlerini kapsayan *Historia* adlı esrinden faydalandık. Ayrıca

Urfalı Mateus'un Vekayi-Namesi ile Malatyalı Süryani müellif Gregory Abu'l Farac'ın kronolojik ve tarihi bir ansiklopedik eser niteliği taşıyan Ebu'l Farac Tarihi'nden faydalandık.

IV.COĞRAFYAYA DAİR ESERLER VE SEYAHATNAMELER

Coğrafi eserler içerisinde en önemli kaynağımız kendisi KudüsHata! Yer imi tanımlanmamış.'ün bir yerlisi olan El-MukaddesiHata! Yer imi tanımlanmamış.'dir. Onun *Ahsen el-Takasim fi Ma'arifet el-Akalim* adlı eserinden istifade ettiğimiz bir diğer coğrafyacı Ahmed ibn Ebi Yakup el-Katib el-Yakubi'nin *Kitab el-Buldan* adlı eseridir. M.J.De Goeje tarafından hazırlanan bu eserin 1967 baskısından faydalandık. Yine Ebul Kasım ibn Havkal'ın *Kitabu'l Mesâlik ve'l Memâlik*'i, İbn Hurdazbeli'nin *Mesâlik ve'l Memâlik*'i,Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahri'nin *El Mescâlik ve'l Memâlik*'i Ebu Abdullah Yakud el-Hemevi'nin *Mucemu'l Buldan*'ı, El Umai'nin *Mesâlik el-Ebsar fi Memâlik el -Emsar*'ı , ez-Zahiri'nin *Kitab-ı Zilhdeni keşfi'l Memâlik ve Beyanül-tarik ve'l Mesâlik*'i bu meyanda faydalandığımız temel eserler arasındadır.

Seyahatname olarak en önemli kaynağımız 1047'de KudüsHata! Yer imi tanımlanmamış.'ü ziyaret eden ve her konuda bilgi veren İran asıllı Nasır-ı Hüsrev'in *Sefername* adlı eseridir. Ebu'l Hasan Ali b. Ebi Bekr el-Herevi'nin *Kitab-ı Ziyaret* adlı eseri istifade ettiğimiz önemli bir kaynak olup bu eserin Janine-Thomine tarafından Damas 1957'de basılan Fransızca tercümesinden faydalandık. Ayrıca İbn Cübeyr'in *er-Rihle*'si, Şair Nabi'nin *Tuhfetül Harameyn*'i İbn Batuta ve Evliya Çelebi'nin *Seyahatnameleri* ile Von Svenhevin'in *Jeruselen* adlı Almanca Seyahatnamesi faydalandığımız seyahatnamelerin başında gelmektedir.

V. TETKİK ESERLER (ARAŞTIRMALAR)

XL-XIII. yy.'lar arasında Kudüs hakkında Türkçe çalışmalar yok denecek kadar azdır. Mevcut olanlar ise tercüme eserler olup, bunların en önemlisi S. Runcıman'ın Haçlı Seferleri Tarihi gelmektedir. Şemseddin Günaltay'ın Suriye ve Filistin:Yakın Şark III adlı eseri doğrudan olmasa da Filistin hakkındaki en önemli çalışmadır.

Ancak Batıda ise Türkiyedekinin aksine Kudüs hakkında oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Çalışmamızda bu eserlerden yeterince faydalanmaya gayret gösterdik. Önemli gördüğümüz bu çalışmalardan bazıları şunlardır: M.H. Burgoyne'nin *Mamluk Jarusalem* adlı eseri ki, Kudüs'n tarihi eserleri ve topoğrafyası hakkında en kapsamlı çalışmayı teşkil eder. Guy Le Strange'nin *Palestie Under the Moslems* adlı eseri de bu meyanda batıdaki en kapsamlı bir çalışmayı oluşturmaktadır. Shelemo Dov Goitein' in Kudüs ve oradaki mimarî eserler hakkında faydalandığımız çalışmaları da zikredilmeye değer niteliktedir. Ayrıca D.P.Little'nin özellikle Memluklular dönemindeki Harem-i Şerif dökümanları üzerindeki çalışmaları dikkatten kaçırılmamalıdır. Bütün bunların dışında Kutsal kitaplar Kudüs çalışmalarında her zaman önemli rol oynamışlardır.

GİRİŞ

I.KUDÜS VE TARİH İÇİNDE ALDIĞI İSİMLER

Kudüs'ün tarihi, Bronz çağının (M.Ö: 3000-1200) başlangıç devrelerine kadar gitmektedir. Bu uzun tarihi seyir içerisinde uğradığı sayısız istilalar sonucu buraya hakim olan milletlerin siyasî, sosyal ve kültürel etkileri ile şehir birçok adlar almıştır.

Kudüs, Bronz Çağının başlangıç devrelerinde Kenanîler tarafından inşa edilmiştir. Bu dönemde en büyük Tanrı olarak kabul edilen *SALEM* adına bir tapınak yapılmış¹ ve şehir ulu ilah Salem ismi ile anılmaya başlanmıştır. Kudüs de diğer Kenanî şehirleri gibi bir Kraliyet Şehri idi. En tanınmış kralları Kadum Salem, Malkisadek ve Adoni Sadek olarak biliniyordu². Ahd-i Atik'te de Salem adlı bir şehrin kralından bahsedilmektedir³. Eski İbrani paralarında *Yerushalayim* olarak geçen isim, Aramice *Yerushlem*, Süryanice *Urishlem* ve Asurca *Urusalim* şekillerinde geçmektedir.⁴ Görüldüğü gibi Eski Ahit ve bu dönemin kaynaklarında şehrin ismi *Salem*, İbranice *Şalim* köküne dayanmaktadır ki, bugün o *Yeruşalim* olarak okunmaktadır.⁵ Ön ek olan *Uri* ve *Yeru* zaman zaman yer değiştirmektedir. İbranice *Şalim* Arapça *Salem* ile aynı kökten müştak olup⁶; ikisi de barış anlamına gelmektedir⁷.

¹ Bülent İplikçioğlu; *Eskiçağ Tarihinin Anahatları-I*, Marmara Üniversitesi Yayınları, No:486, İstanbul, 1990, s.95; *Kudüs (Tarihî Belge)*, (Tercüme: Acar Tanlak), Yayınlayan: İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, Ankara, 1988, s. 18; Saim Yılmaz, "İslam Tarihinde Kudüs", *Yedi İklim*, S. 75/76, s. 33; A. Haydar Haksal; "Ah Kudüs", *Yedi İklim*, S.75/76, s.22.

² Von Svenhevin, *Jerusalem*, Leipzig. F. U. Brodhous, 1918, s. 68; *Kudüs (Tarihî Belge)*, s. 18.

³ *Tekvin*, 14/8.

⁴ M. A. M., "Jerusalem", *The Jewish Encyclopedia*, Newyork, Vol. VII, s 119.

⁵ *Yeşu*, 10/1

⁶ İbn Kesir, *Hadislerle Kuran-ı Kerim Tefsiri*, C. 6, (Çev: B. Karlığa-B. Çetiner), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 2700.

⁷ Mevlüt Sarı, *Arapça - Türkçe Lügat*, İstanbul, 1982, s. 775.

Grekler zamanında ise isim Helenleşti. Yeni Ahit'in 4. Yüzyıl sonunda Hieronymus tarafından yapılan tercümesinde *Hierusalem* ve *Hierosolyma* olarak geçmektedir ki, kelime yine *Salem* köküne dayanmaktadır. Zira Droysen de Kudüs'ten *Hierosolyma* olarak bahseder⁸. Bu kökene bağlı olarak ismin İslâm kaynaklarında *Yerusalem* ya da *Ursalem* olarak kullanıldığı görülmektedir⁹. Bu iki isim *Şalim (tanrı)'in Şehri*, *Selamet Mülkü*¹⁰, *Selamet Mirası*¹¹, *Barış Şehri*¹² manalarına gelmektedir.

Kudüs'ün bir zamanlar için *Jebus* olarak adlandırıldığı görülmektedir¹³. Eski Ahit'te Yahuda oğullarının hissesine düşen yerler sayılırken, "ve sınır Hinnom oğlu deresinden cenuba doğru Yebusi sırtına (O Yerusalımdır) yükseliyordu"¹⁴ denilmekte ve şehre *Yebus* ismi verilmektedir. Muhtemelen bu isim o dönemde şehirde oturan *Yebusi* topluluğundan dolayı verilmiş olmalıdır. Ayrıca Ahd-i Atik'de *Hakikat Şehri*¹⁵, *Oholiba*¹⁶, *Sion* ya da *Zion*¹⁷ gibi isimler de zikredilmektedir. Hz. Davud'un şehri almasına kadar *Sion* isminin kullanıldığı ve fetihten sonra da şehre *Davud Şehri*¹⁸ denilmiştir ki bu isim *Ir-Davud* olarak da geçmektedir¹⁹. Bu son iki isim önceleri şehrin bir bölümünü tanımlıyorsa da zamanla şehrin genelini ifade etmiştir.

Bütün bunların yanında hahamlar, Kitab-ı Mukaddes'te Kudüs'ün 70 değişik ismini saymışlardır.²⁰ Şehre verilen isimlerin çokluğu ne olursa olsun, bunlar

⁸ Droysen, *Büyük İskender*, C. II, (Çev. B. Sıtkı Baykal), MEB, Ankara, 1946, s. 248.

⁹ Yakut el-Hamavi, *Mucemu'l Buldan*, C. I, Beyrut, 1410/1990, s. 402; C. III, s. 315; Şemseddin Sami, *Kamusu'l Alam*, C. V, Mihrab Matbaası, İstanbul, 1314, s. 3605.

¹⁰ M.A.M.; 'Jerusalem', s. 119.

¹¹ İbn-i Kcîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, C. 6, s. 2700.

¹² Matthras R. Hıllig, *The Story of Jerusalem*, F. A. Owen Publishing Company, 1919, s. 4-5; *Kudüs (Tarihî Belge)*, s. 18.

¹³ Von Svenhevin, *Jerusalem*, s. 68; Saim Yılmaz, 'agm', *Yedi İklim*, s. 33.

¹⁴ Yeşu, 15/8; I. Tarihler, 11/4.

¹⁵ *Zekerya*, 8/3.

¹⁶ *Hezekiel*, 23/1 vd.

¹⁷ II. Samuel, 5/5 vd.; *İşaya*, 1/27 vd.; 2/3-26; 10/24.

¹⁸ II. Samuel, 5/5 vd.; *İşaya*, 1/27 vd.; 2/3-26; 10/24; M.A.M., 'Jerusalem' s. 120.

¹⁹ M.A.M., 'Jerusalem' s. 120.

²⁰ M.A.M., 'Jerusalem', s. 129.

arasında en yaygın olanı, şehrin Hz. Davud tarafından fethinden MS II. Yüzyıla yani Roma İmparatoru Ælianos Hadriyanus tarafından alınışına kadarki dönemde kullanılan *Urısalim* ya da *Yeruşalim* şeklidir. İmparator Adriyanus MS:130 yılında Bar Kohba'nın çıkardığı isyanı bastırdıktan sonra bütün Yahudileri şehirden uzaklaştırarak şehri bir Roma kolonisi şeklinde yeniden inşa etti. Şehir onun ismine izafeten *Ælia Capitolina* ismini aldı²¹.

Şehir yaklaşık iki yüzyıl kadar *Ælia (İliya)* olarak kaldı. İmparator Konstantin döneminde Urısalim ismi yeniden kullanılmaya başlandı. İliya, zamanın şerefli ismi anlamına geliyordu ve müslümanlar tarafından da 'Kutsal Şehir' anlamında İslâm fethine kadar kullanıldı²².

İslâmi dönemin başlangıcında şehrin ismi, *İlya*, *Medinet Beyt el Mukaddes* ve *Tapınak Şehri* şeklinde geçmekteydi²³. Pratikte *İlya* yada *Beyt el Makdis* kullanılıyordu. İlya bir Roma ismi olmasına rağmen İslâm kaynakları bunun Peygamber İlyas'a dayandığını ve *Eliyah'ın Evi* ya da *Allah'ın Evi* anlamlarına geldiğini zikretmişlerdir²⁴. İslâm kaynaklarında *İlya* şehri inşa eden bir kadın olarak da zikredilmektedir. Bunun yanında *İlya*, *Beytü'l Mukaddes*, *Beytü'l Makdis*²⁵,

²¹ A A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324-1453*, Vol. I, Washington-1964 s. 54 ; Guy Le Strange, *Palestina Under The Moslem*, Beyrut -1965, s. 84 ; D. S. Margoliouth, *Caira Jerusalem Damascus*, London-1969, s. 190 ; MAM. , 'Jerusalem', s. 128; *Kudûs (Tarihî Belge)*, s. 19; Buhl, 'Kudûs', *İA*, C. VI. s. 953.

²² D. S. Margoliouth, *Caira Jerusalem Damascus*, s. 191; *Kudûs (Tarihî Belge)*, s. 19.

²³ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. I, (Çev. Zakir K. Ugan- A. Temir), Maarif Basımevi, Ankara -1954, s. 236 ; Shelomo Dov Giottein, 'Al-Kuds', *EI*, Leiden, E. J. Brill, 1978, C. V. , s. 322.

²⁴ Shelomo Dov Giottein, 'Al- Kuds', *EI*, C. V. S. 322-3.

²⁵ Yakut el-Hamavi, *Mucemu'l Buldan*, C. III, s. 311; C.IV, s.592; Ahmed b. Ebi Yakub b. Cafer b. Vehb el-Kâtib el-Ahbari, *Kitab el-Buldan*, (Haz. M. J. de Goeje), E.J. Brill, 1967, s.328; Ebu'l Kasım Muhammed b. Havkal, *Kitabu'l Mesalik ve'l Memâlik*, (Haz. J. H. Kramers), E. J. Brill, 1938, s.171; Şehabeddin Ebi'l Abbas Ahmed b. Yahya, *Mesalik el-Ehsar fi Memâlik el-Emsar* (Tahkik: Doratya Kedakolski), Tabu'l Evvel, Beyrut, 1403/1968, s.123; Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvahab Tarzi), MEB., İstanbul, 1950, s.32; Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belazuri, *Fütuhu'l Buldan*, (Çev.:Mustafa Fayda), KTBY., Ankara, 1987,s.197-8; Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahri, *Kitab el-Mesalik el-Memâlik*, (Haz.: M. J. de Goeje),Leyden, 1927,s.56-58; Ebu Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbeh, *El-Mesâlik ve'l Memâlik*, Leyden, 1889, s.78; Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed İbn-i Ahmed İbn Ebi Bekr el-Benna el-Beşari el-Mukaddesi, *Ahsen al Tekasim fi Ma'rifetü'l Ekilim*, (Editit: M.J. de Goeje), Editio Secunda, Leyden, 1906, s.154; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. XIII,(Haz. M. Zillioğlu-Türkçeleştirilen: Z. Danışman),Yaylacık Matbaası, İstanbul,1969, s. 238; Le Strange, *Palestina Under The Moslem*, s. 84.

*Mescid-i Aksa*²⁶ gibi genel kullanımlar daha yoğundur. Bu genel kullanımların yanında latince *Palatium* kökünden müştak olup, avlu ya da ikâmetgâh yeri manasına gelen *al-Balat*²⁷, *el-Ard el-Mukaddes*²⁸, *Darü's-Selam*, *Medinetü's-Selam* ve *Karyetü's-Selam* gibi isimler de kullanılmıştır²⁹. Muhtemelen Memluklar döneminden itibaren Mekke ve Medine için kullanılan *Al-Harameyn eş-Şerifeyn* ismi Kudüs ve el-Halil için de kullanılmış³⁰ ve Memluk idârî sistemi içindeki yerini almıştır. Görülmektedir ki, Arapların muayyen bir zamandan beri *al-Kuds* ismini verdikleri bu şehre eski müellifler umumiyetle *Beytü'l Makdis* yada *Beytü'l Mukaddes* ismini veriyorlardı. Bu isim İbranice mabed manasına gelen *Bethammikaş* kelimesine dayanmaktadır. Mukaddes Eve delalet eden bu isim daha sonraları Mukaddes'e delalet eden el-Kuds gibi yalın bir şekle dönüşecektir.

Buraya kadar şehrin tarihî seyir içerisinde aldığı isimleri zikr ettik. Bu isimler içerisinde üç tanesinin daha geniş bir zaman diliminde kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki *Yeruşalim* ya da *Urişalim*, ikincisi *Beytü'l Makdis* yada *Beytü'l Mukaddes*, üçüncüsü ise islâm aleminde Memluklular döneminden itibaren kullanıldığını gördüğümüz *Al-Kuds* ya da *Al-Kuds eş-Şerif* isimleridir. Ancak hemen şunu belirtelim ki, Kudüs kelimesi de çok eskilere dayanmaktadır. *Al-Kuds*, Aramice *Kudsha* kelimesinden müştak olup, *Karra Kudsha* kutsal yerin şehri manasına gelmektedir³¹.

İbn Manzur Kudüs kelimesinin manaları üzerinde muhtelif görüşler zikretmektedir. Ona göre *El-Kuds*, tehhare (temizlik) anlamına geldiği gibi noksanlıklardan ve ayıplardan temizlenmiş anlamına da gelmektedir³². O aynı zamanda bir dağ ismidir³³ ve el-Kuddus aynı zamanda Allah'ın sıfatlarından ve

²⁶ Ebu Zeyd Abdurrahman b. Haldun, *Mukaddime*, C. II, MEB., İstanbul, 1986. s.252.

²⁷ F. Buhl, "Kudüs", *İA*, C.VI, MEBY., s.953.

²⁸ Goitein, "Al-Kuds", *EI*, C.V, s.323.

²⁹ Goitein, "Al-Kuds", *EI*, C.V, s.323; *Kudüs (Tarihî Belge)*, s.19.

³⁰ D. P. Little, "Relations Between Jerusalem and Egypt", *History and Historiography of the Mamluk*, Variorum Reprints, London-1986, s. 83-86.

³¹ Şemseddin Sami, *Kamusu'l Alam*, C.V, s.3606; Goitein, "Al-Kuds", s.323.

³² Cemaleddin ibn Manzur, *Lisanu'l Arab*, C. III, Beyrut, 1410/1990, s. 168.

³³ Ahmed b. Ali Kalkaşandi, *Subhu'l A'ş'a fî San'atü'l İnş'a*, C. III, Tabu'l evvel, Beyrut/Lübnan-1407/1987, s. 443.

isimlerindendir. Hicazlılara göre ise içinde temizlik yapılan bir kab olan es-Settel, el-kadese ile aynı anlama gelmektedir. Bu yüzden de Beytül Mukaddes'e temizlenmiş ev deniyordu ki, orada günahlardan temizleniliyordu³⁴. Ayrıca El-Kaddus mübarek ve el-Kuds ise bereket anlamına geliyordu. Bütün bunların yanında İbn Manzur el-Kuds'ü insan ve hayvanların su temin ettikleri yerlere suyun aşındırmasını önlemek için suyun gözesine konan taş için kullanıldığını zikretmektedir ki, ki o Kudüs'ü Hacer olarak adlandırılırdı³⁵. Fezail kitaplarında ise zikrettiğimiz eserlerin ruhuna uygun izahlar yapılmaktadır. Hıfzı, "Şam'a Şam deyu ad verdiler çünkü Kâbe'nin şimalindedir ve Yemen'e anın için Yemen dediler ki Kâbe'nin yemenindedir ve Beytül Makdis'e anın için Kudüs dediler ki haşr u neşr onda olsa gerektir"³⁶ diyerek bu geleneksel izahı yapmaktadır.

Sonuç olarak Kudüs kelimesi eski olmasına rağmen İslâmiyetin ilk yıllarında pek kullanılmamış görünmektedir. Ancak 11. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanıyor ki, Nasır-ı Hüsrev'in "Şamlılar ve o civar halkı Beytül Makdis'e Kudüs derler"³⁷ ifadesi bu ismin önce Suriye ve Filistin'de kullanılmaya başlandığını, Eyyubi ve Memluk idareleri döneminde yerleştiği ve bugüne kadar şehir için kullanılan en önemli isim olarak geldiğini göstermektedir. Batıda ise, bugün sadece İbranice *Yeruşalim*'in batı dillerindeki yazılışı şekli olan *Jerusalem* kullanılmaktadır.

II.KUDÜS'ÜN COĞRAFİ KONUMU

Kudüs tarihin en eski yerleşimlerine sahne olan Filistin bölgesinde kurulmuş bir şehirdir. Eski Mısırlılar, Önyasyanın Mezopotamya sınırlarından Akdeniz ve Suveyş Kanalı'na kadar uzayan parçasına Retenu adını veriyorlardı. Bu ad Tevrat'a Lotanu veya Rotanu suretiyle girmiştir. Lotanu tarihin başlangıcından beri Yukarı Lotanu , Aşağı Lotanu ve Zahi adlarıyla üçe ayrılmıştır. Suriye, Yukarı Lotanu'yu teşkil ederken, Filistin bölgesine de Aşağı Lotanu ve Haru deniliyordu. Sonraları

³⁴ İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, C. III, s. 169.

³⁵ İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, C. III, s. 169.

³⁶ Hıfzı, *Tarih u Fezail-i Kuds-i Şerif*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nr: 86419, s. 17.

³⁷ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 32.

Finike adını alan kıyı bölgesi ise bu iki parçadan Zahi diye ayrılıyordu³⁸. Kudüs'ün dahil olduğu Haru'nın en büyük ırmağı eskilerin Jurdan dedikleri Ürdün yani Şeria Irmağıdır. Bu ırmak Hermon Dağı eteklerinden çıkar. Suriye Çölüne doğru uzayan ve gittikçe alçalan vadiden inerek Filistin'i yukarıdan aşağıya ikiye ayırır. Önce Hermon Gölü'ne, oradan da Taberiye Gölü'ne dökülür. Şeria Irmağı, Havran dağı'ndan gelen Yermük Irmağı ve Iclim Dağı'ndan inen Vadi-i Zerka'yı alarak deniz seviyesinden 837 metre aşağıda olan Lut Gölü'ne dökülür³⁹.

Eski Mısır metinlerinde Aşağı Lotanu ve Haru adları verilen ve daha sonra Kenanîlerin yerleşmesi ile Kenanili, Pulestiyu'ların istilasından sonra da Filistin adını alan Suriye'nin bu güney kısmının kuzeyinde Galile tepeleri, merkezinde Samaria'nın çıplak dağları, güneydeki Kudüs bölgesinde ise bir sürü çıplak alçak tepeler vardır. Filistin'in köy ve kasabaları bu tepelerin yamaçlarında veya üzerlerinde kurulmuştur⁴⁰. Tepelerin sarp yamaçlarında küçük ağaçlarla büyük kayalardan başka bir şey görülmez. Her yerde bu kalkerli kaya esas zemini teşkil eder⁴¹. Bugün bir çok yerleri çıplak, boz renkli tozlarla örtülü olan Filistin'in eski zamanlarda bugüne nisbetle daha çok bitkili olduğu⁴² ileri sürülmüştür. Ahd-i Atik'te; "Her tarafından bal ve süt akan memleket"⁴³ tasviri bu görüşü doğrular. Ancak Ahd-i Atik'teki bu tasviri İsrailoğullarının bu toprağa atfettikleri kutsallık düşüncesinin bir tezahürü olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Kudüs ılıman bir iklime sahip olup, kışları hafif kar yağışlıdır. Bu ise cennetin özelliği olarak kabul edilir⁴⁴. Yağış suları dışında kaynak suları çok azdır⁴⁵. İbn Havkal, "Beytü'l Makdis dağlar üzerinde bulunan yüksek bir şehirdir. Her tarafından oraya çıkılır"⁴⁶ ifadeleriyle şehrin coğrafi konumunu tasvir etmektedir. 1047'de şehri

³⁸ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark III: Suriye ve Filistin*, TTKY., 2. Baskı, Ankara, 1987, s. 1.

³⁹ Faik Sabri, *Osmanlı Coğrafya-yı İktisadisi*, Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1331, s. 95-104.

⁴⁰ Bkz. Ekler, Harita: I.

⁴¹ Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 7-8-9; Besim Darkot, "Filistin", *İA*, C. IV, s. 636.

⁴² Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 10.

⁴³ *Çıkış*, 3/8; 13/5; *Levililer*, 20/24; *Tesniye*, 11/9; *Yeremya*, 11/5; *Hezekiel*, 20/6-15.

⁴⁴ Mukaddesi, *Ahsen al Takasim fi Marifet'ül-Akâlim*, s. 165.

⁴⁵ Faik Sabri, *Osmanlı Coğrafya-yı İktisadisi*, s. 95-4.

⁴⁶ İbn Havkal, *Mesâlik*, s. 171.

ziyaret eden Nasr-ı Hüsrev, "Bazı yerleri taşlıktı, bazı yerleri toprak. Dağın ta tepesine Beytül Mukaddes şehri kurulmuş. Şehre yakın hiç ağaç yoktur. Çünkü şehir kaya üzerine kurulmuştur"⁴⁷ ifadeleriyle şehrin coğrafi konumunu anlatıyor. Mukaddes topraklarda büyük bir dağ üzerine kurulmuş olan Kudüs, doğusundaki Olives (Zeytin) Dağından büyük bir vadi ile ayrılmaktadır ki buna Cehennem Vadisi denmektedir. Şehrin doğu bölgesi için tabii bir hudut teşkil eden bu vadi gibi şehrin batısında da Hinnom Vadisi bir hudut teşkil etmektedir. Şehir bu iki büyük vadi arasında kalan Zion, Moriah (Mabet Dağı) ve Akra Tepeleri üzerinde kurulmuştur⁴⁸. Filistin'in şehirleri tarih boyunca Kudüs gibi dağ yamaçları ve tepeleri üzerine serpilmiş şehirlerden meydana gelmektedir.

Ortaçağın en mustahkem mevkilerinden biri olan Kudüs, ilk çağlarda iki büyük kültür merkezi olan Fırat-Dicle ile Nil vadileri arasında bulunmasından dolayı tarih kesitinde kendisine önemli bir yer bulacaktır. Mezopotamya ve Mısır'ın Filistin üzerindeki hakimiyet mücadeleleri, bu memleketi siyasî bakımdan yabancıların boyunduruğu altına sokmuştur. Filistin'in mukadderatı, çevresindeki imparatorluklara sıkı bir şekilde bağlı kalmış ve bunların müsadresi olmadan Filistin'de bağımsız devletler kurulamamıştır. Filistin coğrafi konumunun dayattığı bu siyasî yapı bütün Orta, Yeni ve Yakın Çağlar boyunca devam etmiş ve Filistin; Arabistan, Mısır, Mezopotamya (Irak ve Suriye) ve Anadolu'daki İmparatorluklara bağlı olarak varlığını devam ettirmiştir. Ancak, Filistin üzerindeki bu hâkimiyet mücadelesinin bölge üzerinde kültürel anlamda olumlu tesirleri de olmuştur⁴⁹.

İSLAM DİNİ VE ŞEHİRCİLİK

A. İslâm şehrinin Doğuşu

İnsanoğlu tarihi süreç içerisinde sosyal, ekonomik, askerî ve benzeri birtakım faktörlerin saikiyle yerleşik hayata geçmiş ve bu yerleşim merkezlerinin gelişmesiyle de şehirler doğmuştur. Tarihte bilinen ilk yerleşim alanları Suriye, Filistin, Mısır ve

⁴⁷ Nasr-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 32-3; Şehabettin b. Yahya Al-Umari, *Mesâlik*, s.208-210.

⁴⁸ M.A.M., "agm", s. 119

⁴⁹ Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 37-42.

Mezopotamyada M.Ö. 5000-4700 yılları arasında gerçekleşmiştir. Şehirleşme ise M. Ö. 4400 yıllarından itibaren başlamıştır. Ancak ilk yerleşimlerin tarihi M. Ö 7000 yıllarına kadar da çıkarılmaktadır⁵⁰.

İslâmiyet kısa bir süre içerisinde Arap Yarımadasından çıkarak Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamyaya hakim olmuştur. İslâmiyetin bu geniş coğrafyalardaki süratli yayılmasının tamamlanmasının hemen arkasından hızlı bir şekilde yerleşik hayata intibak ve gelişen bir şehirleşme hadisesine şahit oluyoruz. Bu büyük şehirleşme hadisesinin temelinde her ne kadar İslâm dinî ve o dönemdeki askerî, sosyal ve ekonomik şartlar rol oynamışsa da, İslâmiyet öncesi antik Yunan, Roma, Bizans ve Sasani şehirciliğinin mirasını ve etkisini gözardı etmemek lazımdır. Bunu özellikle Müslümanların yeni kurdukları şehirlerin hemen yanında fethedilen şehirlerde görmek daha kolaydır. Çünkü müslümanların fetih anlayışı tarihi şehirlerin yapısını hiçbir zaman bozmadı⁵¹. Yine de ister fetihle alınmış antik şehirler olsun, isterse müslümanların yeni kurduğu şehirler olsun İslâmiyetin getirdiği anlayış ve biçim ortak bir İslâm Şehri fikrinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Birçok İslâm tarihçisi ve gözlemcisi İslâmi mesajın ilk olarak verildiği yerin coğrafi özellikleri arasındaki şaşırtıcı tezata dikkat çekmiştir⁵². Esasta göçebe ya da yarı göçebelerin yaşadığı Arabistanda İslâmiyet ile birlikte hızla gelişen bir şehirleşme hadisesi oldukça dikkat çekicidir. Peki bu antik şehirlerin bulunduğu coğrafya üzerinde adeta onları gölgede bırakacak bu baş döndürücü şehirleşmenin temelinde hangi sebepler yatmaktadır? Bu sorunun cevapları aynı zamanda İslâm şehrinin de tanımını oluşturacaktır.

Bu şehirleşmenin başlangıcı için Arapların arka planına bakmak lazımdır. Araplar Kuzey Arabistanda yerleşik hayat (şehir hayatı) ile tanıştılar. Hz. Muhammed'in (SAV) doğduğu ve peygamberliğini ilan ettiği Mekke şehri Arap

⁵⁰ Kürşat Demirci, "Antik Şehircilikte Dini Sembolizm", *İzlenim*, S. 22, İstanbul, Haziran 1995, s. 53-54; İ. H. Bayhan, *Şehir Planlaması*, İstanbul, 1969, s. 22.

⁵¹ Jean-Louis Michon, "Dini Kuramlar", *İslam Şehri*, (Çev.:Elif Topçugil), Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 16.

⁵² Walter J. Fischel, "The City in Islam", *Middle Eastern Affairs*, Vol.VII, No 6-7, June-July, 1956, s. 227; Jean L. Michon, "Dini Kurumlar", s. 14.

Yarımadasında kervan ticaretinin kesişme noktasındaydı. Burada bulunan Kâbe aynı zamanda ticaret hacmini canlandıran dinî bir merkez özelliğine sahipti. Hz. Muhammed'den önce de Mekke ortaçağ şehirlerinin birçok özelliğine sahipti. O, halkı gerçek bir tüccar olan bir ticaret merkeziydi. Ancak bu büyük hadisenin izahını sadece bu bağlantı ile izah etmek mümkün değildir.

İslâm şehirciliği için eğer bir başlangıç yapılacaksa yada bir model aranacaksa bu Hz. Muhammed'in 622'de Mekke'den Medine'ye göçü ile başlayan ve on yıllık bir süre içerisinde Medine Şehrini altı hüvviyet ile başlatmalıyız. Böylece ilk müslüman şehirlerinin kurucularına ilham veren ve yüzyıllar boyunca müslüman kanun adamlarına ve idarecilerine örnek olan Medine, İslâm şehirciliği için bir model teşkil etti⁵³. Müslümanların Arap Yarımadasının hemen dışında fethettikleri ya da yeni kurdukları şehirler hangi şartlarda ve hangi kültüre ait olursa olsun zamanla kendiliğinden Medine şehir modeline benzemiştir. Bu mealde kurulan ilk şehirler çölün kenarında, Basra'dan bir yay şeklinde Mısır'a kadar uzanan çizgi üzerinde öncelikli olarak askerî bir üs olarak kuruldu⁵⁴. Bu askerî kamplar hızlı bir harekete karşı her an hazır olabilmek için fetheden insanların kabile kuvvetleri ile iskân edildi⁵⁵. Böylece Arap toplumunun kabile asabiyeti şehirdeki yerini alıyor ve zamanla şehirleşmenin bir göstergesi olan ekonomik ve kültürel faaliyetler dinin getirdiği vahdaniyet şemsiyesi altında serpilerek gelişti.

Şehirleşme süreci İslâmi genişlemenin ilk yüzyılında sadece askerî ve siyasî konuma bağlı değil, aynı zamanda İslâm inancına da bağlıydı. İslâmiyet esas yapısı itibariyle Musevilik gibi bir şehir dinidir. Kur'an'ın umumi bakışı anti-kabilevidir ve şehirleşme yönündedir. Onun terminolojisi açıkça şehir hayatını ve İslâm'ın yayıldığı ticari ortamı yansıtıyor⁵⁶. Zira Hz. Muhammed de Mekkeliler gibi ticarete tanınmış bir kimseydi. Dolayısıyla Kur'an genel olarak göçebeliği değil, vahdaniyet anlayışı içerisinde bir müslüman cemaat organizasyonuna dayanan bir şehir dinini

⁵³ Jean-Louis Michon, "Dini Kurumlar", s. 16.

⁵⁴ Robert Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi*, (Çev.: İ. Kayalıoğlu), Ankara, 1981, s.93-94; Fischel, "The City in Islam", s. 227; W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Çev.: M. Fuat Köprülü), Ankara, 1963, s.108.

⁵⁵ Fischel, "The City in Islam", s. 227; G. Marçais, "Ribât", *İA.*, C. IX, s.735-736.

⁵⁶ Fischel, "The City in Islam", s. 228; Mustafa Özel, "Cami, Çarşı ve Hınam", *İzlenim*, s. 51.

temsil etmektedir. Aşağıda ele alacağımız İslâmiyetin temel kaideleri de şehirleşmeyi öngörmektedir.

Bunlardan birincisi namazdır. İslâm şehir hayatının en önemli prensibi olan namaz, cami veya mescitte yapılan bir ibadettir. Toplu olarak kılınması teşvik edilmiştir. Namazın kılınabilmesi için gerekli olan bazı şartlar İslâm şehirlerinin yapısını büyük ölçüde etkilemiştir; bunlar; a) Abdestin ya da guslün alınmasıyla temizliğin sağlanması, b) Namazın kılındığı vakite dikkat edilmesi, c) Yüzün Mekke'ye çevrilmesi, d) Cuma namazında bütün inananları alabilecek genişlikte bir yerin bulunması ve namazın bir yerleşim merkezinde ya da bu hükümdeki bir yerde kılınma zorunluluğudur⁵⁷. Ayrıca yine bayram namazlarının da cemaatle kılınması zaruridir. Görülüyor ki namaz bir bütün olarak yerleşik hayat tarzını gerektiren ve insanı ona bağımlı hale getirmekle kalmayıp onu oluşturan cemaat için bir mekân ve bu mekânın çevre unsurlarını da (Hamam, çeşme, çarşı vb.) şekillendirmektedir. Cami sadece bir ibadet yeri değil aynı zamanda müslümanların güncel meselelerinin konuşulduğu bir yer, adeta bir meclis niteliği de taşıyordu.

İkinci olarak Hac farızası ki müslüman cemaatinin en büyük halkası olarak tezahür eder ve herkesi Mekke ve Medine'yi ziyarete yönlendirir. Üçüncüsü Oruçtur. İslâm şehirlerinin belki de kendilerini en fazla birlik ruhu içinde hissettikleri aydır. Geceleri toplu kılınan teravih namazları, Kadir Gecesi'nin kutlanması ve fakirlere durumu müsait olanların sadaka vermesi şehir atmosferinin en yoğun olduğu hadiseyi göstermektedir⁵⁸.

Dördüncü olarak zekat, cemaat hayatının temel direklerinden biridir ve insanları yerleşik hayat içerisinde cemaat ruhu ile birbirine bağlayan en önemli unsurdur. Ayrıca bu inanç üzerine bina olan vakıf sistemi ve kurumlaşması İslâm şehirlerinin en önemli hususiyetini teşkil etmektedir. Bu temel esaslar göstermektedir ki, İslâmiyet bir şehir dinidir, göçebeliği ve kabileciliği reddetmektedir. Zaten İslâm tarihinde görülen Haricilik, Şiilik, Vahabilik ve hatta

⁵⁷ Yılmaz Can, *İslami Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, TDVY., s. 26; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul, 1975, s. 161-164; Fischel, *a.g.m.*, s. 228.

⁵⁸ J. L. Michon, *a.g.m.*, s. 30; Fischel, *a.g.m.*, s. 228; M. Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, (Çev. İhsan Süreyya Sırma), İstanbul, 1981, s. 56.

Türk tarihinde Büyük Selçuklular devrindeki Oğuz İsyanı ve daha sonra oluşan Alevi-Bektaşî kültürü göçebeliliğin şehirleşmeye, medenileşmeye bir tepkisi olarak ortaya çıkmamış mıydı? Göçebe ruhu İslâmiyetin getirdiği şehirleşme-medenileşme anlayışını kaldıramadığı zaman her yerde kendisini ifade edecek bir kimlik bulabilmiştir.

Şehirleşmeye doğru eğilimleri hızlandıran faktörler 9. ve 10. yüzyıllarda yoğunlaşmıştır. Bunda Abbasiler devrinde fetihlerin durması, nüfus artışı ve Arapların yerli nüfus ile kaynaşmasından ortaya çıkan yeni zümreler etkili oldu. İslâm şehrini şekillendiren unsurlardan biri de İslâmiyet öncesi Arap toplumunun kabile organizasyonudur⁵⁹. Fethedilen yerlere yerleşen ilk kabileler daha sonraki Arap göçlerinde mensup oldukları kabileler için bir çekim merkezi oluşturmuşlardır. Orada kabileler düzenli ve sağlam bağlarla birbirine bağlı ayrı mahalleler oluşturdular. Her mahalle, kendi binaları, bahçe kapıları gece bekçisi, su kaynakları ve çarşısı ile idârî ünitenin bir çeşidini oluşturuyordu. *Hara* adı verilen bu mahalleler her biri birer şehir yapısında olup, İslâm şehirciliğinde alt kültür unsurlarının (dinî, etnik, kabile vb.) bir dayanışmasının yansıması olarak görülmektedir⁶⁰ ki, Bağdat gibi büyük İslâm şehirlerinde *Medain* olarak adlandırılan bir şehirler grubu şeklinde karşımıza çıkarmaktadır.

Bütün kabilevi ve etnik farklılıklara rağmen şehrin bütün mahallelerini birleştiren bir unsur olarak Cuma namazı için büyük bir cami vardır. Her mahalle kendi camisine sahip olmasına rağmen bunlar büyük caminin yerini tutmuyordu. Cuma camii sadece ibadet için değil toplumsal faaliyetler için de şehrin bütün sakinlerinin toplanma yeridir. Böylece o şehrin tamamını daha yüksek bir üniteye birleştiriyordu.

İslâm şehirlerinin belki de en önemli karakteristiği Cuma camiinin yanında tüccar ve zanaatkarların dükkanlarının yer aldığı *Suk* ya da *Bazar* 'ın bulunması idi⁶¹. İslâm coğrafyacısı Yakut da, bir şehir için vazgeçilmez iki unsurun merkezdeki

⁵⁹ Fischel, *a.g.m.*, s. 229-230.

⁶⁰ Abdülaziz Duri, "Hükümet Kurumları", *İslam Şehri*, s. 70 ; Fischel, *a.g.m.*, s. 229.

⁶¹ Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s. 30 ; Fischel, *a.g.m.*, s. 230; M. Özel, "Cami, Çarşı ve Hamam", s.51.

camii ve onun yanındaki pazar yerinin (Suk) olduğunu söyler⁶². Ancak İslâm şehirlerinin temel kurumlarının önemli üçüncü ayağını bu iki kurumun hemen yanbaşında onu tamamlayan *Hamam* teşkil etmektedir⁶³. Başlangıçta bu Suklar açık bir alanda yapılırken Hişam b. Abdülmelik devrinden itibaren kapalı yapılarda (Han, Kervansaray şeklinde) oluşturulmaya başlandı⁶⁴. Bu çarşılar kendi içerisinde bir branşlaşmaya gitmişlerdir ve her meslek ana caddeye açılan bir sokakta bulunuyordu. İslâm şehirlerinde maddesi ve manasıyla cami, çarşı ve hamam hep yanyanadır. Tıpkı fıkıh eserlerinin ibadet babının umumiyetle teahret kitabıyla, muamelat babının ise alış veriş kitabıyla başlaması gibi bir bütünlük arz etmektedir. Şehrin bütün ekonomik faaliyetleri esnaf birliği (Lonca) sistemi içinde merkezileşmiştir. Bu esnaf örgütleri tasavvufun ve yerli milis örgütlenmesinin resmî idareci kesime bir tepkisi şeklinde başlamıştır⁶⁵. Genel olarak bir islam şehirinde vali, kadı, şeyhler, müftüler, muhtesip, sahibu's-şurta gibi ileride bahsedeceğimiz görevliler bulunuyordu.

Kısaca İslâm çadırda doğmadı, o bedevi hayatın hemen yanında şehir atmosferinde doğdu. İslâm için şehir *İnancın Kalesi* oldu. İlk fatihlerin politik ve askerî maksatları zamanla dinî muhteva içerisinde kayboldu. Fethedilen şehirler de buna paralel olarak bir İslâmileşme evrimi geçirdiler. Böylece İslâm dünyasının şehir tipleri ortaya çıktı.

B. Bir İslâm Şehri Olarak Kudüs

Kudüs şehrinin Kenanîler tarafından M.Ö. 2000'li yıllarda kurulduğu tahmin edilmektedir. Bu dönemde şehir Sion Tepesi üzerinde Yebus adıyla bilinmektedir⁶⁶. Hz. Davud, Sion Tepesi'ndeki Yebus şehrini fethettikten sonra etrafını surlarla

⁶² Yakut el-Hamavi, *Mucemu'l Buldân*, C. 1, s. 571; Halil İnalcık, "Osmanlı Şehri Şeriat İdealiyle Dayanır", *İzlenim*, S. 22, s. 21.

⁶³ Mustafa Özcl, *a.g.m.*, s. 50-51.

⁶⁴ Pedro Chalmela, "Pazarlar", *İslam Şehri*, s. 150.

⁶⁵ Fischel, *agm*, s. 231.

⁶⁶ *Yeşu*, 15/8; *I. Tarihler*, 11/4.

çevirecektir ki bundan sonra bu şehre Davud şehri denmiştir⁶⁷. Ancak Eski Ahit'ten anlaşıldığı kadarıyla Hz. Davud Millo'yu da içine alacak şekilde şehri güney istikametinde büyüttü⁶⁸. Hz. Davud öldüğü zaman Kudüs şehri bu şekildeydi ve en aşağı kırk dönüm büyüklükteydi⁶⁹. Hz. Süleyman ile birlikte Kudüs gerçek anlamda tarihî rolünü oynamaya başladı. Hz. Süleyman bir taraftan şehrin surlarını yükseltirken diğer taraftan muhtelif binalar ile birlikte bir saray yaptırdı. Kudüs'ün tarihini asıl etkileyen imar faaliyeti ise Hz. Süleyman'ın Alçak Tepe (Moriah Tepesi) üzerine Süleyman Mabedi'ni inşa etmesiydi. Hz. Süleyman babasının fetih politikası yerine barış politikasını yürürlüğe koydu. Mısır, Sur, Asur Krallarıyla iyi geçindi ve imar faaliyetlerinde Sur Kralı Hiram'ın büyük malzeme ve işçi yardımını aldı. Artık Kudüs gerek kurulduğu alan itibarıyla ve gerekse yüklendiği misyon itibarıyla tarihteki yerini almıştır. Eski Ahit'te, Hz. Süleyman'ın Kudüs'ü imarı, mabedi ve sarayı inşası geniş olarak anlatılmaktadır⁷⁰. Bununla beraber Kudüs'de ilk Mabel'in Sam b. Nuh tarafından yapıldığı ve Hz. İbrahim'in gelip bu Mabel'i gördüğü İslâm kaynaklarında zikredilmektedir⁷¹.

Kudüs Şehri İbrani Krallığının parçalanmasından sonraki süreç içerisinde, önce iç mücadelelerle daha sonra da Mısır'ın, Babil'in, Selevkoslar'ın, Romalıların ve Sasaniler'in istilalarına uğramış, tahrib edilmiş, surları yıkılmış ve bazen tamamen yakılıp yıkılmıştır. Bunların bazılarında, Roma'nın yaptığı gibi, şehrin kutsallığını ortadan kaldıran bir şehir anlayışı yerleştirilmiştir. Ancak her defasında Yahudiler Kudüs'ü ve mabedi yeniden inşa ederek istilacılara karşı mücadele etmişlerdir.

Bizans döneminde Hristiyanlaştırma politikası sonucu Kudüs Hristiyanlığın kutsal şehri olma özelliğini kazandı⁷². Hz. Ömer tarafından fethedildikten kısa bir süre sonra da İslâmlaşma sürecine girdi. Buranın ilk kible olması, Miraç olayının

⁶⁷ II. Samuel, 5/5-11.

⁶⁸ II. Samuel, 5/13-14.

⁶⁹ M.A.M., agm., s.121; Kudüs (Tarihî Belge), s. 20.

⁷⁰ I. Krallar, 6/ 1-38, 7/ 1-51; Günaltay, Yakın Şark-III, s. 180-181; M.A.M., a.g.m., s. 121.

⁷¹ Hıfzı, a.g.e., s. 26-28; Kudüs(Tarihî Belge), s. 20.

⁷² D. S. Margoliouth, a.g.e., s. 190-196.

gerçekleştirdiği yer olması, daha sonra kaydedilen Hadisler ve Hz. Süleyman ile Hz. Davud'a kadar çıkarılan islam geleneği Kudüs'ü Müslümanların nazarında üçüncü kutsal şehir seviyesine yükseltti. Emeviler devrindeki iç mücadelede Hicaz karşısında Kudüs'e özel bir rol verilmesi ve daha sonra Haçlıların burayı işgal etmesi Kudüs'ü İslâm aleminde ön plana çıkarmış ve buraya sahip olan Müslüman Türk Devletlerini burayı bir İslâm şehri haline getirmesi için özel bir çaba içerisinde sokmuştur. Artık Kudüs, Harem-i Şerifteki cami ve türbeleriyle, onun hemen yanındaki Pazar ve hamamlarıyla, şehrin içine dizilmiş medrese, hangah ve zaviyeleriyle klasik bir İslâm şehri karakteri kazanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUDÜS'ÜN SİYASİ TARİHİ

I. Başlangıcından İslam Fethine Kadar Kudüs'ün Siyasî Tarihi

A. İsrailoğullarından Önceki Dönem

Filistinde Hakimiyet kuran toplumların ve onların kurdukları devletlerin tarihi, bir avcı ve toplayıcı ahalinin sözkonusu olduğu Paleolitik (Eskiçağ) döneme kadar uzanmaktadır. Filistin'de bir şehir kültürüne ise, kısa süren Mezolitik (Ortataş) dönemden sonra, M.Ö. 8. binyıldan itibaren gelen Neolitik (Yenitaş) döneminde rastlanmaktadır. Kudüs'ün 13 km. kuzeyindeki Eriha'da yapılan kazılar zengin bir şehir kültürünün işaretlerini vermektedir⁷³. MÖ 5000 yılından sonra artık bölgede çiftçilikle uğraşan bir topluluğun varlığına da rastlanmaktadır. Bronz Devrinden (MÖ 3000-1200) Demir devrine kadar ve ondan sonraki dönemlerde Filistin'e bir çok göçler olmuş ve bölgenin etnik yapısı sürekli değişmiştir. Bütün bunlara rağmen Filistin'de insanların ilk olarak insanların ne zamandan itibaren insanların görünmeye başladıklarını tespit edebilmek bugün için imkansızdır⁷⁴. Ancak Tevrat'a göre bu toprakların adı bilinen ilk sakinleri aynı zamanda dünyanın en eski milleti olan ve Arap tarihçileri ile bazı araştırmacılar tarafından Arapların atası olduğu kabul edilen Amalika kavmidir. MÖ 2000 yılı ile tarihlenen bu topluluk Hz. Musa döneminden İbrani devletinin kuruluşuna kadar mücadele etmişlerdir⁷⁵.

⁷³ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*, Marmara Üniversitesi Yayınları, No: 486, İstanbul, 1990, s. 95; Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1996, s. 17; Kudüs (Tarihî Belge), s. 18; M. L. Karaman, "Filistin", *TDVİA*, C. III, s. 89.

⁷⁴ Günaltay, *Yakın Şark-III*, s. 13-4.

⁷⁵ Çıkış, 17 / 8; Sargon Erdem, "Amalika", *TDVİA*, C. II, s. 557; M. Seligsohn, "Amalik", *IA*, C. I, s. 392; M. L. Karaman, "Filistin", *TDVİA*, C. III, s. 39.

MÖ 3000 yılından itibaren Samiler Filistinde görünmeye başladılar. Eski Amurru grubuna mensub göçmenlerle başlayan akın M.Ö. 2000 yılından sonra Batı Sami dalgaları ile devam etmiştir ki bunlar Babil kralı Hammurabi'nin sülalesi olan Ammorilerdir. Bu Samilerin konuştukları dil, bir Batı Sami lehçesi olan Kenanca idi⁷⁶. Bunlar önceleri yarı- göçebe iken daha sonraları yerleşik hayata geçmişlerdir. Mısır Firavunları M.Ö. 3000 yılından sonra kuvvetli Babil hakimiyeti bulunan Filistin bölgesini ele geçirmek için birçok seferler yapmışlardır. Bu seferler sonrasında ortaya çıkan raporlarda Filistin hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Buna göre bu dönemde Filistin'de birçok etnik gruplara mensub kavimler bulunuyordu. Muntazam orduları, mustahkem hisar ve şehirleri olan bu topluluklar tarım ve hayvancılık ile uğraşıyorlardı⁷⁷. MÖ 2500-2000 yılları arasında Filistin Babil hakimiyetine girdi. Ancak I. Babil hanedanının zayıflaması ile de Filistin'de küçük müstakil devletler kurulmuştur ki bu prensliklerden bazılarının adları El-Amarna arşivinden ve daha eski Mısır papiruslarından ortaya çıkmaktadır⁷⁸.

MÖ 1750 yıllarında kuzeyden gelen ve Sami kökenli olmayan Hurriler bölgede yeni kargaşalıklara neden olmuşlardır. Filistin'i hakimiyetleri altına alan bu topluluklar 1710 tarihine doğru Mısır'a girmiş ve Firavunlar saltanatına son vermişlerdir. Bu topluluklar Mısır kaynaklarında Hiksoslar veya Şassular olarak adlandırılmıştır. ⁷⁹ Hiksoslar devrinde Suriye ve Filistin küçük prensliklere merkez olan siteler ile dolu idi ve her site ayrı bir kral tarafından idare edilen müstakil bir hükümet şeklindeydi. Hiksosların hakimiyetinin sonlarında Kudüs'ün de aralarında bulunduğu küçük hükümetler istiklallerini kazanmış ve buradaki şehir hayatında da bir gelişme görülmüştür. ⁸⁰ Bu Hurri kökenli Hiksos hakimiyeti MÖ 16. Yüzyıla kadar sürmüştür. Mısır'da Theb kentinin beyi Kamose'nin kardeşi I. Amosis Hiksoslara son vererek Mısır'da siyasî birliği sağlayacak ve Firavunlar devrinin

⁷⁶ Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 35; Örs, *Musa ve Yahudilik*, s. 13; İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*, s. 95.

⁷⁷ Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 45.

⁷⁸ Firuzan Kınal, "Amarna Çağında Mısırın Önasya Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 1, C. II, 1943, s. 104-5-6 ; Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 47.

⁷⁹ İplikçioğlu, *a.g.e.*, s. 111; Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 66-7-8.

⁸⁰ MAM. "Jerusalem ", s. 120; Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 75.

“Yeni Devleti”ni başlatacaktır ⁸¹. Bu arada Filistin üzerinde Mısır ile Hitit İmparatorluğu arasındaki hakimiyet mücadelesi MÖ 1285 yılındaki Kadeş muharebesi ile sonuçlandı. MÖ:1269’da II. Ramses ile Hitit kralı III. Hattusilis arasında tarihin kaydettiği en eski andlaşmaya göre Filistin Mısır’da, Suriye Hititler’de kalıyordu ⁸². Ancak şu da bir gerçektir ki Filistin, siyasî olarak her ne kadar Mısır’ın hakimiyetinde kalmışsa da kültür ve medeniyet olarak her zaman doğulu karakteri ağır basmıştır. Bunu MÖ 16. Yüzyılda Kudüs kralı Abdi-Hiba’nın Mısır’a gönderdiği mektuplarda görmek mümkündür ⁸³.

M. Ö 1200 yıllarında Filistin’de tarih sahnesine yeni topluluklar çıkmıştır ki bunların başında daha sonra yaşadıkları bölgeye adını veren Filistiler gelmektedir. Bunlar “Deniz kavimleri”ile birlikte ikinci Hint-Avrupa göçü içerisinde karadan ve denizden Suriye’ye gelmişler ve Firavun III. Ramses tarafından püskürtülmüşlerdir. Ramses III’ün bu zaferi Filistin’in bir müddet daha Mısır’ın hakimiyetine girmesini sağladı. Ancak Filistilerin Gazze Şeridi boyunca yerleşmesini egelleyemedi. Çok kısa bir sürede Kenan Dili’ni ve Sami kültürünü benimseyen Filistiler doğuya doğru yayılmaya başlayınca aynı tarihlerde Şeria Irmağı’nın doğusundan Filistin’e gelen İsrailoğullarının direnciyle karşılaştılar ⁸⁴. Filistin’in geleceğinde etkili olan bu iki topluluğun yanında, bölgede gerek siyasî açıdan ve gerekse kültürel açıdan önemli bir yer işgal eden Aramiler daha XIV yy’dan itibaren bölgede görünmeye başlamışlardır. Bazı tarihçilere göre bunlar Samilerin bir kolu olup Arap Yarımadası’ndan gelmişlerdir ⁸⁵. Bazılarına göre ise bunlar Mezopotamya’nın kuzey bölgelerinden gelmişlerdir ⁸⁶. Asurluların baskısıyla Suriye ve Filistin bölgesine gelen Aramiler, Büyük Hitit İmparatorluğu’nun yıkılışından sonra, M. Ö 1180 yılından itibaren Kuzey Suriye’den başlayarak Şeria Nehri’ne kadar olan bölgede yerleşmeye başlamışlardır. Bunlar daha sonra Kadeş Anlaşmasından sonra Suriye ve Lübnan’da

⁸¹ İplikçioğlu *a.g.e.*, I, s. 110 ; Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 112.

⁸² İplikçioğlu, *a.g.e.*, s. 111; Günaltay, *Yakın Şark-III*, s. 112.

⁸³ Abdi-Hiba’nın Mısır’a gönderdiği mektuplar için bak: Günaltay, *a.g.e.*, s. 95 vd.

⁸⁴ İplikçioğlu, *a.g.e.*, s. 97 ; Günaltay, *a.g.e.*, s. 61-2, 299-290.

⁸⁵ Tekvin, 11/1 vd. ; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, C. I, İstanbul, 1960, s. 90 ; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar* (çev. H. Dursun Yıldız), İstanbul, 1979, s.20.

⁸⁶ Günaltay, *a.g.e.*, s. 133 vd.

yerleşik hayata geçmişler ve şehir prenslikleri halinde yaşamışlardır⁸⁷. M. Ö 1200'lerde İsrailoğulları ile aynı dönemde Edomitler Ölü Deniz ile AKâbe Körfezi arasında, Moabitler Ölü Deniz'in doğusuna doğru olan kısımlarda, Ammonitler ise Şeria'nın doğusunda yaşıyorlardı⁸⁸.

B. İsrailoğulları ve İbrani Krallığı

İlk ataları Hz. İbrahim olan İsrailoğulları Hz. Lut zamanında önce Harran'a daha sonra Filistin'e göç etmişler⁸⁹ ancak kıtlık sebebiyle Hz. Yakub zamanında Mısır'a göç etmişlerdir. Burdan da II. Ramses'in oğlu Minfitan döneminde M.Ö. 1213 yılında Hz. Musa ile çıktıkları zikredilmektedir⁹⁰. İsrailoğulları Hz. Musa'dan sonra başlarına geçen Yeşu b. Nun zamanında Şeria Irmağını geçerek Filistin topraklarına ayak bastılar ve Eriha'yı ele geçirdiler⁹¹. İsrailoğullarının bu istilaları karşısında Filistin şehir kralları birleştiler ki, bunlar arasında Yerusâlim kralı Adonisedek de bulunuyordu⁹². İsrailoğulları Filistin'in diğer şehirlerini Kitab-ı Mukaddes'te tasvir edildiği gibi tam bir soykırım uygulayarak bir bir ele geçirmeye başladılar. Onların Filistin'deki saltanatları üç devreye ayrılır:

1. Hakimler Devri

Hakimler Devri, İsrailoğullarının Yeşu b. Nun zamanında Filistin'e gelmelerinden İbrani Krallığının kuruluşuna kadar geçen zamanı içine alır. Kitab-ı Mukaddes'te "İbranilerin kahramanlık devri"olarak anlatılan bu devrede

⁸⁷ Philip K. Hitti, *Tarih - Suriye ve Lübnan ve Filistin* (Yeruşalim 1958), s. 176-177 vd. Cere Haddad, Abdülkerim Raika, Beyrut, 1958, s. 176-177 vd.

⁸⁸ Günaltay, *Yakın Şark-III*, s. 61-2

⁸⁹ *Tekvin*, 11/27; 12/1-9; Örs, *Musa ve Yahudilik*, s.184-185.

⁹⁰ *Çıkış*, 15/22-27 ve 16-17. Bablar; İbn Haldun, *Miftahu'l İber* (Çev. Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye Azası Subhi Bey) Takvimhane-i Amire, 1276, s. 94 vd. ; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul,1983, s. 190.

⁹¹ *Yeşu*, 4/19; 9/1-2; 10/1-5; İbn Haldun, *Miftahu'l İber*, s. 100 vd. ; Ahmed b. Ali el Kalkaşandi, *Subhu'l Aşa fi San'at'u'l İnşa*, Beyrut-1407/1987, Tabu'l evvel, C. IV, s. 164; Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 191 ; Örs, *a.g.e.*, s. 185; İplikçioğlu, *a.g.e.*, s. 97; Ebu'l Farac, *Ebu'l Farac Tarihi*, C. 1, s. 83-5.

⁹² *Yeşu*, 10/1-2.

İsrailoğulları; Kenanlılar, Moablılar, Ammonlar, İmlikler, Ammurular, Edomlar, Medyaniler, Filistiler ve Yebusiler ile savaşarak Şeria Irmağının batı bölgelerinde yerleşmişlerdir⁹³. Bu dönemde bedevi bir hayat anlayışı hakimdi ve Kâhin denilen kimseler idareyi yürütüyorlardı. Ancak komşularındaki krallık geleneği İsrailoğulları üzerinde etkisini göstermekte gecikmedi. Bunda Hakimler devrindeki otorite boşluğunun tesiri vardır. Hemen şunu belirtmeliyiz ki, bu Suriye-Filistin tarihinde nadir görülen bir dönemdi. Zira, Mısır, Anadolu ve Mezopotamya'da siyasî gücün zayıflaması Filistin üzerindeki hakimiyetin kalkmasına sebep olacak ve kendi siyasî birliğini kurmasına şans tanıyacaktı.

2. Krallar Devri

İsrailoğulları, Rahip Samuel ve daha sonra Saul (Kuran'da Talut)'u başlarına kral seçtiler. Bu monarşi dönemi ile birlikte Filistinlilerin hakimiyeti karşısında istiklallerini tamamen elde ettiler⁹⁴. Ondan sonra meşhur bir komutan olan Hz. Davud (M.Ö. 1010-971) başa geçti⁹⁵. İşte İsrailoğulları; Mısır, Anadolu ve Mezopotamya'nın nüfuzunun olmadığı, bir dönemde siyasî birlik fırsatını Hz. Davud ile yakaladılar. Hz. Davud, devletin merkezini önce Hebron'da kurdu, Yerusâlim'i aldıktan sonra da orasını başkent yaptı ve toplam 40 yıl saltanat sürdü⁹⁶. Hz. Davud'un Kudüs'ü alarak başkent yapması, kabileler arasında siyasî birliği sağlaması ve arkasından da Filistin'deki diğer yerleri fethetmesiyle güçlü bir siyasî birlik oluşturdu⁹⁷. O, Sur kralı Hiram'ın yardımı ile Kudüs şehrini yeniden inşa ederek bir saray ve Sion tepesinde bir mezbaha yaptırdı. Bu mezbahanın içine Hz. Musa'ya vahyedilen On Emr'in içinde muhafaza edildiği Tabut-ı Sekine (Tabutu'l Ahd) yi yerleştirdi⁹⁸. Artık Kudüs monarşinin başkenti olmakla kalmayıp aynı

⁹³ *Hakimler*, 3/3-6; vd. ; Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 192; Günaltay, *Yakın Şark-III*, s. 292-310.

⁹⁴ *I. Samuel*, 7/1 vd. ; 8/1 vd. ile I. Ve II. Krallar bablarına bakınız.

⁹⁵ *II. Samuel*, 2/2.

⁹⁶ *II. Samuel*, 5/5-11

⁹⁷ İbn Haldun, *Miftahu'l İber*, s. 111; Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 192-2; Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 317-8; Örs, *a.g.e.*, s. 215-220; Sabri, *a.g.e.*, s. 111-2.

⁹⁸ *II. Samuel*, 5/14-17; *I. Tarihler*, 7 ve 24. Bablar; Halil ez-Zahirî, *Zübdet-i Keşfu'l Memâlik ve Beyânu'l Tarik ve'l Mesâlik*, Medine-i Baris el-Mahruse, Matbaatu'l Cumhuriye, 1894,

zamanda İsrailoğullarının kutsal merkezi olmaya başlamıştı. Hz. Davud hem kahraman bir kral hem de bir peygamberdi ve onun kahramanlıkları ve fetihleri İsrailoğulları üzerinde o derece etki bıraktı ki, Hz. Süleyman'dan sonraki parçalanma ile başlayan zillet ve sefalet dönemlerinden bugüne kadar Nil'den Fırat'a adanmış toprakların ancak Hz. Davud soyundan gelecek bir kurtarıcı ile tekrar ihya edileceğini ve bu soydan gelen kurtarıcı Mesih ile İsrailoğullarının ve Museviliğin bütün dünyaya hakim olacağına inanmışlardır⁹⁹. Hz. Davud 40 yıllık bir saltanattan sonra vefat etti ve Davud şehrine (Kudüs) gömüldü. Oğlu Süleyman babasının tahtına oturdu¹⁰⁰.

Hz. Süleyman (M.Ö. 971-931), babasının fetihçi siyasetini barış, imar ve ticari faaliyetlere dönüştürdü¹⁰¹. O'nun ilk icraatlarından birisi Firavun'un kızı ile evlenmek oldu¹⁰². Sur Kralı Hiram ile dostça ilişkiler kurdu ve onun gönderdiği ustalar ve malzeme ile Süleyman Mabedi'ni onou yanında da bir saray, kışlalar, ve sığınaklar ile birlikte şehri inşa ett¹⁰³. Bütün bunlara rağmen Sur Kralı Hiram ile aralarında bir mücadelenin olduğu ifade edilmektedir¹⁰⁴. Hz. Süleyman'ın inşa ettiği şehir bugün Harem-i Şerif'in bulunduğu tepe üzerinde olup, Hz Davud'un üzerinde Davud şehrini inşa ettiği Sion tepesinden daha alçak idi.

Hz. Süleyman Kudüs'ten komşu memleketlere ticaret yolları açmış ve bu yolların geçtiği yerlerde anbarlar inşa etmiştir. O bu kara ticaretinde Kudüs'ü merkez yaptığı gibi, deniz ticaretini de geliştirmiş ve Akâbe Körfezinde kurduğu

s. 18; B. Carra de Vaux, "Daud", *IA*, C. III, s. 494; Örs, *a.g.e.*, s. 216-220; M.A.M., *a.g.m.*, s. 121; *Kudüs (Tarihî Belge)*, 21; Matthras R. Hıllig, *The Story of Jerusalem*, s. 8-9; İbn Haldun, *Mukddime*, C. II, s. 254; Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 318-319.

⁹⁹ *Yeremya*, 11 ve 12. Bablar; *Zekerya*, 9/9-10; Bu konuda geniş bilgi için; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Mehdi İnancı ve Tasavvuru* (Atatürk Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Erzurum, 1976) Basılmamış Doçentlik Tezi s. 119 vd. ile Muammer Gül, *İslam Aleminde Mehdilik Düşüncesinin Doğuşu*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elazığ, 1992), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 38-43 ; Örs, *a.g.e.*, s. 487 vd; E. Ruhi Fıglalı, "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine", *AÜİFD.*, Ankara, 1988, s. 287 vd. adlı çalışmalara bakınız.

¹⁰⁰ *I. Krallar*, 2/10-12; İbn Haldun, *Miftahü'l-İber*, s. 112.

¹⁰¹ Bkz. Harita-II.

¹⁰² *I. Krallar*, 3/1; İbn Haldun, *Miftahü'l-İber*, s. 111.

¹⁰³ *I. Krallar*, 4/24; 6. ve 7. bölümlere bakınız. ; İbn Haldun, *Miftahu'l-İber*, s. 112.

¹⁰⁴ Stefanos Yerasimos, *Türk Metinlerinde Konstantiniyye ve Ayasofya Efsaneleri*, (Çev. Şirin Tekeli), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1993, s. 55-57.

ticaret filosu sayesinde Kızıldeniz'in Afrika ve Asya sahilleri ile güney Arabistan, Hindistan ve Uzakdoğu mamüllerini Akdeniz kıyılarına naklederek büyük bir servet teminine muvaffak olmuştur¹⁰⁵. Ancak Hz. Süleyman devrinin zenginliğini sadece milletlerarası ticarete dayandırmak pek yeterli olmasa gerek. Zira bu devirde İsrailoğullarının en ileri olduğu sahanın sanat ve madencilik olduğu da dikkatten kaçmamalıdır. Hz. Süleyman, demir, bakır ve tunç işlemeciliğinde ülkesini oldukça ileri bir seviyeye yükselttiğinden dolayı ona İlkçağın bakır kralı veya maden kralı denmiştir¹⁰⁶. 40 yıllık saltanatının sonunda vefat edince babasının şehrine gömüldü¹⁰⁷. Hz. Davut döneminden Hz. Süleyman döneminin sonuna kadar Kudüs, tarihinin en parlak dönemini yaşadı. Bu iki hükümdarın başkentliğini yapan Kudüs, daha sonraları bu avantajlı durumunu giderek kaybedecek ve hiçbir zaman bu servetini yakalayamayacaktır.

3. İbrani Krallığının Parçalanma Dönemi:

Hz. Süleyman'ın ölümünden sonra tahta geçen oğlu Rehoboam döneminde iç karışıklıklar başladı. Ülkenin kuzeyindeki on kabile devletten koptu ve Hz. Davud sülalesini yalnızca Yuda ve Benjamin'in kabileleri destekledi. Bunun sonunda Hz. Süleyman'ın oğlu Rehoboam'ın krallığını Yeroboam tanımadı ve kuzeye çekilerek krallığını ilan etti¹⁰⁸. Rehoboam Kudüs'te Yahuda krallığının başında 17 yıl krallık yaptı, ancak bu sırada ülkenin ikiye bölünmesinde rol oynayan Mısır'ın saldırıları da başladı¹⁰⁹. Bu saldırılar sonucunda kuzeyde Yeroboam 10 kabilenin desteği ile İsrail devletinin kralı oldu¹¹⁰. Her iki krallık da kısa bir süre sonra önce kısa süreli olarak Mısır¹¹¹ ve Fenike'nin baskısı altında kalmışlar, daha sonra ise Asurlular'ın baskısını hissetmişlerdir. M.Ö. 845 yılında Asurlulara haraç veren kuzeydeki İsrail

¹⁰⁵ Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 326-328; Örs, *a.g.e.*, s. 220 vd. ; İbn Haldun, *Miftahu'l-İber*, s. 112.

¹⁰⁶ Örs, *a.g.e.*, s. 224, 227-228.

¹⁰⁷ *I. Krallar*, 11/42-43; Abram L. Sachar, "Jewish History and Society", *The Encyclopedia Americana*, International Edition, Vol., 16, s. 61.

¹⁰⁸ *I. Krallar*, 12/1-2-3-4; Sachar, *a. g. m.*, s. 61.

¹⁰⁹ *I. Krallar*, 14/21-25-6; Ebu'l-Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 90.

¹¹⁰ Bkz. Harita-III.

¹¹¹ *I. Krallar*, 14/25 vd. ; Ebu'l-Farac, *a. g. e.*, C. I, s. 97.

devletini Asur kralı II. sargon M. Ö. 722'de Samaria kentini alarak halkın büyük bir kısmını Asur'a sürgün etmiştir¹¹².

Yahuda devleti de Babil kralı Buhtunnasr (M.Ö. 605-562) tarafından M. Ö. 597 ve 586 yıllarında ele geçirilerek öncelikle halkın üst tabakası Babil esaretine gönderilmiş¹¹³ ve Kudüs yakılmıştır¹¹⁴. Ancak 50 yıllık Babil esaretinden sonra Fars kralı II. Kyros Babil'i alınca Yahudilerin Kudüs'e dönmelerine ve mabedi inşa etmelerine izin vermiştir¹¹⁵. Mabedin inşasında bazı aksamalar olmasına rağmen¹¹⁶ Pers kralı Artahşaşt'a'nın sarayındaki Nehemya'nın etkisi ile Yerusolim'in ve mabedin inşası bitirilmiştir¹¹⁷. Kudüs'e vali olarak atanan¹¹⁸ Nehemya'nın faaliyetleri ile Kudüs bir valilik (satraplık) olarak Perslere bağlandı (M. Ö. 444)¹¹⁹. Pers kralı Ahaşveroş'un döneminde ise Yahudiler daha geniş haklara sahip oldular ve böylece Yahudilik yayıldı¹²⁰. İran'ın Kudüs üzerindeki hakimiyeti 2 asır kadar sürdü¹²¹.

C. Büyük İskender ve Helen Hakimiyeti:

M.Ö. IV. asrın sonlarına doğru ortaya çıkan Büyük İskender 333 yılında Anadolu'ya sahip oldu ve Asya İmparatorluğunu temsil eden Pers Darius III'u Issu

¹¹² Afet İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, TTKB., Ankara, 1956, s.155; Yusuf Ziya Özer, *Mısır Tarihi*, TTKB., Ankara, 1987, s.300-301.

¹¹³ Babil Sürgünü hakkında bkz. II. Krallar, 24 ve 25. bölümler; Taberi, *Milletler ve Hükümler Tarihi*, C. I/1, (Çev. 2 K. Ugan-Ahmet Temir) Maarif Matbaası, Ankara-1954, s. 818.

¹¹⁴ M.A.M., *a.g.m.*, s. 122-3; *Yeremya*, 25; II. Krallar, 25/8-17; II. Tarihler, 36/7-19; Ebul Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 99; Günaltay, *a.g.e.*, s. 355-6-7; Hıfzı, *Fezail*, s. 50-53; Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *TDVİA*, C. VI, s. 381.

¹¹⁵ *Ezra*, 1/1-11, 2/1-70; Hillig, *The Story of Jerusalem*, s. 12-13; İplikçioğlu, *a.g.e.*, s. 102; Sarıkçioğlu, *Dinler Tarihi*, s. 193; Örs, *a.g.e.*, s. 261, Ebu'l-Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 102-104; Taberi, *a.g.e.*, C. I/1, s. 823.

¹¹⁶ *Ezra*, 4/5 vd.

¹¹⁷ *Nehemya*, 1/1-10, 2/1-11, 3/1, 2-6-11-13-15 vd., 4/6; İbn Haldun, *Mukaddime*, C. II, s. 254-5.

¹¹⁸ *Nehemya*, 5/14, 7/1-2, 8/9; Örs, *a.g.e.*, s. 290-292; Taberi, *a.g.e.*, C. I/1, s. 824 vd.

¹¹⁹ D. S. Margoliouth, *Caire Jarusalem Damascus*, London, 1963, s. 185.

¹²⁰ *Estor*, 8/1 vd.; Günaltay, *a.g.e.*, s. 566-567.

¹²¹ *Estor*, 8/1 vd.; Günaltay, *a.g.e.*, s. 566-567.

savaşında yenerek Önasya'yı hakimiyeti altına aldı¹²². Büyük İskender bundan sonra Mısır'a karadan ve denizden hareket etti. Bir rivayete göre o Gazze'yi aldıktan sonra, ordusunun esas kısmıyla Kudüs'e gelmiş, halk ve Büyük Kahin onu büyük bir saygı ile karşılamıştır. Bununla beraber Büyük İskender'in Kudüs'e gelmiş olması şüphelidir¹²³. Büyük İskender'in ölümünden sonra ortaya çıkan devletlerden biri başşehri İskenderiye olan Ptoleme (Batlamyus) olup, Libya, Mısır ve Filistin'i ellerinde bulunduruyorlardı. Kudüs bir asırdan fazla Ptolemelerin hakimiyetinde kaldı. Bu süre içerisinde Helenleşme devam etti ve Tevrat'ın Yunanca tercümesi olan *Septuaginta* meydana geldi¹²⁴.

M. Ö. 201'de V. Ptolomios kuzeydeki Selebkos kral III. Antiokhus'a yenildi ve böylece Kudüs Büyük İskender'in ölümünden sonra ortaya çıkan bir diğer devletin hakimiyetine girmiş oldu. Bu dönemde Yahudi halkının Helenleşme karşısındaki tepkisini Makkâbeler kitabından takip etmek zor değildir. Selevkos kralı IV. Antiokhus'un Kudüs'e girip mabedi yıkması¹²⁵ ve daha sonra burayı Zeus Olympos'a tahsis etmesi Makkâbe liderliğinde Yahudi isyanına sebep oldu.¹²⁶ Romanın kıskırttığı bu isyan M. Ö. 164'te Kudüs'ün kurtarılıp mabedin inşası ve ibadetin başlaması ile zafere ulaştı. Selevkosların baskısı bir sonuç getirmedi ve M. Ö. 157'de yapılan bir barışla Kudüs dinî özerkliğini kazanrdı. Judah Makkabos'un yerine geçen kardeşi Simon dinî özerklikle yetinmedi ve M. Ö. 142'de bağımsızlığını ilan ederek Yahuda devletini kurdu.¹²⁷ Yahuda devleti M. Ö. 63'teki Roma istilasına kadar bağımsızlığını sürdürecektir.

¹²² Günaltan, *Yakın Şark III*, s. 370-1-2; Afif Erzen, *Eskiçağ Tarihi Hakkında 4 Konferans*, Arkoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1954, s. 9; Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara, 1984, s. 435-436.

¹²³ M.A.M., *a.g.m.*, s.124; Günaltay, *Yakın Şark III*, s.372; Örs, *a.g.e.*, s.297; Sabri, *a.g.e.*, s.12-13.

¹²⁴ Örs, *a.g.e.*, s. 297-298, Hlillig, *The Story of Jerusalem*, s. 16-18.

¹²⁵ *I. Makkâbeler*, 1/33-41; Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi*, C. I, TTKY., TTK. Yay. Ankara, 1953; s.404-405; Örs, *a.g.e.*, s. 297 vd.; Mansel, *a.g.e.*, s. 486.

¹²⁶ *Makkâbeler*, 1/46, 1/66.

¹²⁷ Hlillig, *a.g.e.* s. 16-18, *I Makkâbeler*, 4/60, 6/7, 10/10-11; M.A.M., *a.g.e.*, s. 125; *Kudüs (Tarihi Belge)*, s. 22; Sarıkoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 195; Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 306.

Selevkos krallığı Helenistik dünyayı kendi hakimiyeti altında toplamak emelinde iken batıda Roma'nın yükselişi devam ediyordu. Bu yükseliş Roma'yı Anadolu ve Doğu Akdeniz'in üzerinde Selevkoslarla hesaplaşmaya zorladı. MÖ. 190'da Selevkosların Roma'ya yenilmeleri ile iki devlet arasında Apameia Barışı yapıldı (M.Ö.188). Bu Selevkosların çöküşü ve Roma'nın ise doğu emniyet sistemini genişletmesi anlamına geliyordu. Artık Selevkoslar Torosların güneyine çekilmek zorunda kalacaklardı¹²⁸. Roma bundan sonra *Dividi et Impora* (Böl ve hakim ol) politikası ile Selevkosların işlerine müdahale edecek ve bunun bir sonucu olarak kışkırtma ile kurulmasını destekledikleri Yahuda Devletinin merkezi Kudüs'ü M.Ö. 63'te Roma generali Pompeus'un üç aylık bir kuşatmasından sonra alacaktır¹²⁹. Romalılar ele geçirdikleri bölgeleri doğrudan idare etmek yerine kendilerine tabi yerli ailelerle idare ederlerdi. Kudüs'ü ele geçirdikten sonra da şehri yaklaşık bir asırdır idare eden Asmoni hanedanını ortadan kaldırarak ırken Yahudi olmayan, sadece dinen Yahudi olan Antipatör'ün büyük oğlu Faselüs'ü Kudüs valiliğine, küçük oğlu Herod'u da Galile valiliğine atadılar¹³⁰. Ancak Asmoniler'in mücadelesi devam etti. Faselüs'ten sonra idareyi ele alan Herod I Roma'nın da yardımı ile Kudüs'te hakimiyetini tesis ederek Roma'nın gözüne girmeyi başardı. Herod I Filistin'de birçok şehir gibi Kudüs'ün surlarını ve Mabel'i inşa ederek Yahudilere karşı akıllı bir politika takip etmiştir. M.S. 41'de onun yerine Herod Agrippa geçti ve şehri kalenin kuzeyine doğru genişletti¹³¹. Ancak iç karışıklık ve Romalı maliye memurlarının baskıları sonunda Ferizilerin de tahrikiyle isyancılar şehri ele geçirildiler. Milliyetçi ve Mesihi düşüncenin temsilcisi olan küçük Kudüs¹³² Roma'ya kafa tutuyordu ve vali Florous çaresiz kalmıştı. Roma İmparatoru Neron,

¹²⁸ Demircioğlu, *Roma Tarihi*, C. I, s. 342-5; Afif Erzen, *Eskiçağ Tarihi hakkında 4 Konferans*, s. 51.

¹²⁹ D. S. Margoliouth, *Cairo Jerusalem Damascus*, s. 187, Mansel, s. 490; Sabahat Altan, *Roma Tarihinin Ana Hatları*, İst Üniv. Edb. Fak. Yay. 1970, s. 147; Günaltay, *Yakın Şark III*, Hartman, "Şam", *JA*, C. 11, s. 298.

¹³⁰ Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 378 vd.

¹³¹ Ebu'l Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 119-120-1; Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 381-2-3; D. S. Marjoliouth, *a.g.e.*, s. 188-9; M. H. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 44-45.

¹³² *Yeremya*, 11-12. bölümler; *Zekeriya* 9/9-101; Sarıkcıoğlu, *a.g.e.*, s. 119-120; *a.g.e.*, s. 38-V-V; M.A.M., *a.g. e.*, s. 127.

Flavius Vespasianus'u Filistin'e başkomutan tayin etti ve o oğlu Titus ile birlikte şehri kuşattı. Ancak Neron'un ölümü üzerine Vespasianus kuşatmayı oğlu Titus'a bırakarak Roma'ya döndü. Titus çok sert bir direnişle karşılaşmasına rağmen şehrin bütün surlarını, kulelerini ve mabedlerini tek tek alarak Kudüs'ü tahrib etti(M.S.70)¹³³. Titüs mabedi sadece batı duvarının ayakta kalmasına müsaade eder. İnsanlık düşmanları olarak gördüğü Yahudilere ibret olması ve önünde ağlamaları için bugün ağlama duvarı denilen kısım yıktırılmaz. Titus'un bu büyük hareketine rağmen M.S. 115-117 yılları arasında ve 132-135 yılları arasında isyanlar ortaya çıktı. Bu ikinci isyanın lideri mesihliğini ilan eden Bar-kohba tarafından çıkarılmıştır. Ancak imparator Hadrianus isyanı çok sert bir şekilde bastırır ve mabedin bulunduğu yeri sabanla sürdürür. Şehir *Ælia Capitolina* adı ile Greko-Roma metropolitinin yeni merkezi olarak inşa edildi¹³⁴. Mabedin yerine Jupiter tapınağı inşa edildi ve 312 yılına kadar Yahudilerin şehre girmesi yasaklandı. Bu dönemdeki yahudi isyanları, İran istilası ve Samiriler'in huzursuzlukları ile Arap akınları bölgeyi istikrarsız bir hale getiriyordu¹³⁵.

Hiz. İsa'nın doğumu Kudüs için yeni bir dönemin başlangıcını teşkil ediyordu. Hiz. İsa'nın ölümünden sonra Havarileri onun kardeşi Yakub başkanlığında Kudüste bir cemaat oluşturmayı başarmışlardı¹³⁶. Artık Kudüs, Yahudilerden uzak yüzünü yeni bir dine çevirmiştir. MS: 313 yılında Büyük Konstantin'in Milan Emirnamesi Hristiyanlığa da diğer dinler gibi serbestiyet sağlamakla kalmıyor onu devletin himayesinde teşkilatlandırıyor¹³⁷. 325 yılındaki İznik Konsilinde Kudüs'e şeref payesi verilmesinden sonra 451'deki Kadıköy Konsili ile Kudüs Piskoposluğu müstakil bir patriklik haline getirildi¹³⁸. Diğer taraftan 336'da Kutsal Mezar

¹³³ Ebul Farac, *a.g.e.* , C. I, s. 123-4; Oktay Akşit, *Roma İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul, 1985, s.153; Von Svenhevin, *Jarusalem*, s.89-95; Günaltay, *Yakın Şark III* ,s.390; M.A.M., *a.g.m.*, s. 127; Örs, *a.g.e.* , s. 303-4; *Kudüs (Tarihî Belge)*, s. 22; Buhl, "Kudüs"; s. 953-4; Margoliouth, *a.g.e.* , s. 189-190.

¹³⁴ A.A. Vasiliev, *History of The Byzantine Empire*, s.54; Margoliouth, *a.g.e.*, s.390; Burgoyne, *Mamluk Jarusalem*, s.45; M.A.M., *a.g.m.*, s.128; Hlilig, *a.g.e.*, s.22-23; Buhl, "Kudüs", s.953..

¹³⁵ M. Avi-Yonah, *The Economics of Byzantine Palestine*, Bizans Tetkikleri Kongresi Tertip Komitesi Neşriyatı, İstanbul, 1953, 193.

¹³⁶ Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi* , C.I. Yayıncılık Matbaası , İstanbul , 1987, s. 10 vd.; Renan Ernest, *Havariler*, (Çev. Ziya İshan), MEB Basımevi , Ankara , 1964, s. 43 vd.

¹³⁷ Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi* , C.I, s. 76 vd.

¹³⁸ Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 164 vd.

Kilisesinin inşa edilmesi ve onu takib eden dinî ve sosyal amaçlı imâr faaliyetleri Kudüs'ü bir Hristiyan şehri haline getirdi. Ancak Kudüs bu yüzyıllarda Titus tahribatının yaralarını saramadığı için kültürel hayatta çok büyük bir rol oynayamadı¹³⁹. Belki de bundan dolayı Kayseriye Politik merkez olma özelliğini devam ettirdi¹⁴⁰. Sasani hükümdarı Hüsrev II 614 yılında büyük bir katliam ve tahribat ile Kudüs'ü ele geçirdi¹⁴¹. Ancak Sasani hakimiyeti pek uzun ömürlü olmadı. Bizans devletinin en güçlü devresinde başa geçmiş olan Herakleios (610-641) 630'da Kudüs'ü yeniden ele geçirdi¹⁴². Ancak Kudüs, Bizaans'ın da elinde fazla kalmayacak ve Filistin kapılarına dayanan İslâm fetih dalgası 638'de Kudüs'ü de içine alacaktır. Bizans, Kudüs'ü geri almak teşebbüslerinden geri kalmadı. İmparator John Tzimiskes (969-76) Filistin'deki bazı yerleri aldı. Fakat kutsal şehir Kudüs'ü alamadan geri döndü. Urfalı Mateos'un Kudüs'ü de almış göstermesi doğru değildir¹⁴³.

Bizans bu başarısız Kudüs seferinden sonra, islam halifeleri ile diplomatik yollarla temas sağlayarak Kudüs'ün hâmilîği rolüne soyunmuş ve Frank krallığı ile bir rekâbet içerisine girmiştir. İlk haçlı seferlerinden sonra haçlılarla ters düşünce Kudüs'e sahip olan müslüman devletlerle siyasî ve hatta askerî ilişkiler kurarak buradaki nüfuzunu Hristiyanlığı temsil noktasında arttırmaya çalışmıştır.

¹³⁹ Vasiliev, *a.g.e.*, s.117; Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 97; Abdurrahman Küçük, "Beytullah", *TDVİA*, C. 6, s.87; Buhl, "Kudüs", s.955.

¹⁴⁰ Vasiliev, *a.g.e.*, s.54.

¹⁴¹ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. F. Işıltan), TTK. Basımevi, Ankara, 1981. s. 88; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 195; R. Hortman, "Şam", *İA*, . 11, s. 299; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I, s. 8; Ebu'l-Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 168.

¹⁴² Vasiliev, *a.g.e.*, s. 198; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 96-7; Işın Demirkent, "Bizans", *TDVİA*, C. VI, s. 233; Runciman, *a.g.e.*, C. I, s. 9.

¹⁴³ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 26-7; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 310; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 276; Demirkent, "Bizans", *TDVİA*, s. 236; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I, s. 25-6.

II. KUDÜS'ÜN İSLAM HAKİMİYETİNE GİRMESİ

A. Hz. Ömer'in Kudüs'ü Fethi

Peygamberler şehri olan Kudüs, yahudiler ve Hristiyanlar için olduğu kadar müslümanlar için de kutsal bir şehir idi. Zira o müslümanların ilk kiblesi ve Hz. Muhammed'in miracının gerçekleştiği yerd. Ayrıca Kur'ân'da Mescid-i Aksa mukaddes topraklar olarak zikredilmektedir. Kudüs'e dair hadislerin varlığı bu şehri müslümanların nazarında Mekke ve Medine'den sonra üçüncü önemli şehir yapacaktır. Bütün bunlar Kudüs'ün fethinin dinî şartlarını oluşturunuyordu. Herhalde hiçbir şehrin fethine doğrudan iştirak etmeyen Hz. Ömer'in Kudüs'ün fethine ve teslim alınmasına bizzat iştirak etmesini başka türlü izah etmek mümkün olmasa gerek.

Bütün bunların yanında, Kudüs ve dolayısı ile Filistin Arap yarımadasının dünyaya açılan kapılarının önünde bulunuyordu. Yani Arap yarımadasından fışkıran İslâm fütuhatının tabii mecrasının üzerinde bulunuyordu ve İlkçağlardan beri Arabistan'dan gelen göç dalgaları ile adeta Arap etki etki alanına girmişti. Ancak Kudüs'ün fethinin en güzel yorumu çok daha sonraları Fezail-el Kuds adlı eserlerde çok eskilere giden bir temel üzerine oturtuldu.

H. Ebubekir devrinde Suriye'nin güney hududları ile Filistin'in doğu ve güney hududlarında Müslüman orduları görülmeye başladı. Hicretin 13. yılında Filistin'in güneyinde Bizans ve yerli Hristiyan kuvvetleri ile Acnadeyn denilen yerde yapılan savaşta Müslümanlar galip gelmişlerdir¹⁴⁴. H.13 (634) yılındaki bu zafer Filistin'in güneyini müslümanların fethine açtı. Henüz Kudüs üzerine bir muhasara yoktu, ancak Kudüs patriği Sophronios'un aynı yıl Noel gecesindeki vaazında Müslümanların fütuhatına dikkat çekmesi çanların kimin için çaldığını haber veriyordu. Acnadayn'da bozguna uğrayan Bizans komutanı Artaban Kudüs'e çekilmek zorunda kaldı. Zira o hem Remle'de hem de Kudüs'te büyük bir kuvvet

¹⁴⁴ El-Belâzurî, *Futuhu'l-Buldan*, s. 163-164.

tutuyordu¹⁴⁵. H. 15 (636) yılında İslam orduları Filistin'in kuzeyinde Yermük denilen yerde Bizans ordusunu ikinci kez yendiler¹⁴⁶ ve Kudüs kuzeyden de tam bir kuşatma altına alındı. Artık bundan sonra Bizans ve onların metbu şehirleri müslümanlara karşı bir meydan muharebesini göze alamadılar ve Filistin'deki şehirler bir bir müslümanlara teslim oldular.

Kudüs'ün fethinden önce Filistin'de Gazze, Sebastiya, Nablus, Lüdd, Yübna, Amvas, Beyt Cibrin, Yafa, Rafah, Kınnesrin gibi şehirler Amr b. As tarafından fethedilmiştir¹⁴⁷. Kudüs de diğer Suriye şehirlerine tanınan ahidnâmenin kendilerine bizzat Hz. Ömer tarafından verilmesi karşılığında teslim oldu. Ancak Kudüs'ün hangi tarihte ve hangi komutan tarafından fethedildiğini net olarak ortaya koymak mümkün olmamaktadır. Bazı kaynaklarda H.15 yılında¹⁴⁸, bazılarında H. 16 yılında¹⁴⁹, bazılarında ise H. 17 yılında¹⁵⁰ fethedilmiş olduğu kaydedilmektedir. Bu rivayetlerin mukayesesi Kudüs'ün muhtemelen H. 16. Yılın sonları ile H. 17. Yılın başlarında alınmış olabileceğini göstermektedir¹⁵¹. Şehrin fethedilmesinde bütün kaynaklarda sabit olan Hz. Ömer'in Medine'den el-Cabiye'ye gelmesi ve Hristiyanlar ile bir ahidname imzalamasıdır. Ayrıca bu fetih hareketinde Ebu Ubeyde'nin önplanda olduğu da görülmektedir. Hz. Ömer'in Cabiye'den Kudüs'e yürümesi üzerine Artaban ve barışı kabul etmeyen Bizanslılar Mısır'a gittiler¹⁵²

1. Hz. Ömer'in Kudüs'e Girişi:

Hristiyanlar ile ahidnâmeyi yapan Hz. Ömer 638 yılında Kudüs'e girdi. Hz. Ömer'in Kudüs'e girişi bütün İslâm kaynaklarında zikredilir. Burada patrik

¹⁴⁵ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih*, C. II, (Çev.: Heyet), Bahar Yayınları, İstanbul, 1985, s. 458; Ahmed Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, C. II, (Haz.: Mahir İz), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 182.

¹⁴⁶ El-Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan*, s.195.

¹⁴⁷ Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan*, s. 197.; Sourdel, "Filastin", *El*, C. II, s. 910-911.

¹⁴⁸ İbn Kesir *El-Bidaye ve'l-Nihaye*, C.7, (Çev.: Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1984, s.96-99; Ebu'l Farac, *a.g.e.*, C.1, s.178.

¹⁴⁹ İbn Kesir *El-Bidaye ve'l-Nihaye*, C.7, s.99; İbnü'l-Esir, *El-Kamil*, C. II, s. 458; Taberi, *a.g.e.*, C.1, s.2408.

¹⁵⁰ El-Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan*, s.198; İbn Kesir, *el-Nihaye ve'l-Bidaye*, C. VII, s. 99; El-Yakubi, *Kitab el-Buldan*, s.329; Halil ez-Zahiri, *Kitab-ı Keşfu'l-Memalik...*, s.19.

¹⁵¹ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, (Çev.: Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980, s.231; Goitein, "Al-Kuds", s. 323; Buhl, "Kudüs", s.639.

¹⁵² İbnü'l-Esir, *El Kamil*, C. II, s. 460; İbn Kesir, *El-Bidaye ve'l Nihaye*, C.VII, s.96.

Sophronios'un refakatinde şehri dolaştı. Patrik Hz. Ömer'in namaz kılmak için yer göstermesini istemesi üzerine Kutsal Mezar Kilisesine götürmüş ancak Hz. Ömer namazını avluda kılmıştır. Daha sonra burası müslümanların ibadeti için câmiye çevrilmiştir¹⁵³. Hz. Ömer'in Kudüs'e girişi, Harem-i Şerif'in yerini teşhisi ve orayı temizlemesi, kıblenin Kâbeye çevrilmesi konusunda muhtelif rivayetler bulunmaktadır.

2. Hz. Ömer'in Gayrimüslimlere Verdiği Ahidname:

Kudüs'ün fethi ile ilgili farklı rivayetler şehrin teslim andlaşması (ahidname) noktasında da karşımıza çıkmaktadır. Belazuri ahidname için kısa ve genel bir hüküm şeklinde şu bilgiyi vermektedir:

*"İlya (Kudüs) halkı , diğer Şam şehirleri ile yapılan andlaşmalar gibi cizye ile harac ödemek ve diğer şehirlerin halkına verilenlerin aynısı karşılığında ondan aman vermesini ve sulh yapılmasını ; ayrıca andlaşmanın hizzat Ömer b. Hattab tarafından imzalanmasını istediler"*¹⁵⁴.

Cizye karşılığı can, mal ve kilise emniyeti şeklinde bu kısa ve genel hüküm diğer müslüman ve hristiyan kaynaklarca da zikredilmektedir¹⁵⁵. Burada farklılık Ebu'l Farac'ın, *"hiçbir Yahudinin Kudüs'de ikâmet hakkı olmayacağı..."* şeklindeki ifadesidir¹⁵⁶. İslam kaynaklarında ve hristiyan kaynaklarında kısa ve genel hükümleri ile verilen bu antlaşma hakkındaki tek uzun antlaşma metni Taberi'de Seyf b. Ömer'in nakline dayanılarak verilmektedir. Bu metne göre:

"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Allah'ın kulu, mü'minlerin emiri Ömer tarafından İliya halkına verilen emândır: Halife bu emânı, onların canları,

¹⁵³ İbn Kesir, *El-Bidaye ve'l-Nihaye*, C.VII, s.96-97; Taberi, *a.g.e.*, C. I, s.2408; Ahmet Cevdet, *a.g.e.*, s. 184; Le Strange, *a.g.e.*, s.140; Buhl, *"Kudüs"*, s.956; Goitein, *"Al-Kuds"*, s.324.

¹⁵⁴ Belazuri, *a.g.e.*, s. 197-198.

¹⁵⁵ İbnü'l Esir, *El-Kamil*, C. II, s.460; Ebu'l Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 178; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, Marmara Üniversitesi Yayınları, No:548, İstanbul, 1989, s.145; Margoliouth, *a.g.e.*, s.197; Goitein, *"Al-Kuds"*, s.323.

¹⁵⁶ Ebu'l Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 178.

malları, kiliseleri, haçları, hastaları, sağlamları ve diğer dindaşları için vermiştir. Buna göre:

1- Kiliselerde oturulmayacaktır; bu kiliseler ve müstemilatı ile onların haçları ve malları yıkılmayacak ve azaltılmayacaktır.

2- Dinlerinden dolayı rahatsız edilmeyecekler ve onlardan birisi zarar görmeyecektir.

3- İliya'da, onlarla birlikte, herhangi bir Yahudi oturmayacaktır.

4- İliya halkı, diğer şehirlerin halkı gibi cizye verecektir.

5- Onlar İliya'dan Rumlar ile hırsızları çıkaracaklardır.

6- Bunlardan İliya'yı terkeden birisi, kendisi ve malından ta gideceği yere kadar emin olacak. İliya'da kalacaklar ise diğer halk gibi cizye ödeyecektir.

7- Bizanslarla birlikte İliya'yı terketmek isteyen halkın da, canları, malları, kilise ve haçları korunacaktır; onlar istedikleri yere ulaşınca kadar, bu koruma devam edecektir.

8- Yeryüzü halkundan herhangi birisi İliya'da oturmak isterse, buranın halkı gibi cizye ödeyecektir; isteyen Rumlarla gider, isteyen ailesinin yanına döner.

9- Bunlardan ancak hasat zamanı vergi alınır.

10- Bu metinde olanlara Allah'ın ahdi, Resulünün, halifelerin ve müminlerin zimmeti vardır; ta ki üzerlerine düşen cizyeleri ödesinler"¹⁵⁷.

Kudüs hakkındaki tek tafsilatlı andlaşma metni Ömer b. Seyf'in bu naklidir. Ömer b. Seyf'in şahsiyeti ve diğer kaynaklara göre mübalağlı sözleri¹⁵⁸, onun rivayetlerine şüphe ile bakmayı gerektiriyor. Tafsilatlı olması dışında diğerlerinden

¹⁵⁷ Taberi, a.g.e., C. I, s. 2405-6, Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 145-6; M. Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, (Çev.: Cemal Kuşçu), Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1963, s. 180.

¹⁵⁸ M. Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 137, 147; Fikret İşıltan, "Seyd b. Ömer", *İA*, C. 10, s. 532; Goitein, "Al-Kuds", *El*, C. V, s. 324.

en önemli farkı ise Seyf'in metninin 3. maddesidir. Burada, şehirde Yahudilerin oturamayacakları şeklinde bir hüküm vardır. Belazurî ve diğer İslâm kaynakları böyle farklılığı olan ve mevcut olması halinde zikri gerekli olan bir maddeden bahsetmiyorlar¹⁵⁹. İmam Ebu Yusuf da bunu zikretmemektedir¹⁶⁰. Ayrıca İskenderiye şehri için verilen eman-nâme'de "*Yahudilerin şehirde kalmalarına müsamaha edilecektir*"¹⁶¹ şeklindeki ibare de bu düşüncüyü doğrulamaktadır. Yukarıdaki maddenin Hristiyan kaynaklarında zikrediliyor olması¹⁶² Hristiyan-Yahudi düşmanlığının bir tezahürüdür¹⁶³. Cizye ödeyemeyen fakir ve dilencilik yapan bir Yahudiye Beytü'l-mal'dan yardım yapılmasını isteyen bir halifenin¹⁶⁴ Kudüs için yaptığı antlaşma metnine onları şehirden çıkaracak bir hüküm koyması pek mantıklı olmasa gerek. Bu bize Seyf b. Ömer'in rivayetinin sonradan bir takım eklemeleri ihtiva ettiğini ve o dönemin siyâsî ve dinî havasını yansıttığını göstermektedir. Hatta öyle ki daha sonraki kaynaklarda Hz. Ömer'e nisbet edilen eş-Şurutu'l Ömeriyye veya Ahidnâme-i Ömer¹⁶⁵ adlı bölümlerin ve belgelerin ortaya çıktığına şahit olmaktayız ki, bu belge veya ahid-nâmeler de uydurma olup Hz. Ömer devri uygulamalarını aşan gayr-i müslimler aleyhine gelişmeleri göstermektedir¹⁶⁶. Bu ahid-nâmelerin Hz. Ömer ile İslâmiyetin ilk devirlerindeki uygulamalarına aykırılığına binaen bunların sonradan tertip ve vaz edildiği zikretmektedir¹⁶⁷.

¹⁵⁹ M. Fayda, *a.g.e.*, s. 168.

¹⁶⁰ İmam Ebu Yusuf, *Kitabu'l Harac*, (Mütercim:Müderrişzâde Ataullah Efendi, Sadeleştirilen: İsmail Karakaya), Akçay Yayınları, Ankara, 1982, s.140.

¹⁶¹ Belazurî, *Futuhu'l Buldan*, s. 197-198.

¹⁶² İmam Ebu Yusuf, *Kitabu'l Harac*, s.148; Belazurî, *a.g.e.*, s. 173-174, 185-187.

¹⁶³ Goitein, "*Al-Kuds*", s. 324.

¹⁶⁴ El Tâberî, *a.g.e.*, C. I, s. 2581; Hasan İbrahim Hasani, *Tarihu'l İslâm*, C. I, s. 255-258.

¹⁶⁵ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, C. IV, (Çev.: Zeki McGamiz-Naşir:Mümin Çevik), Doğan Güneş Yayınları, İstanbul, 1971, s. 184-194.

¹⁶⁶ Bu belgeler ile eski kaynaklardaki şehirlerin teslim şartları arasındaki tezdad için M. Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 169-181.

¹⁶⁷ C. Zeydan, *a.g.e.*, C. IV, s. 187.

B. Emeviler Devri :

Halife Hz. Ali ile Şam valisi Muaviye arasındaki mücadelyi ikincisinin kazanması ile Filistin tarihinde yeni bir dönem başladı. Muaviye'nin devletin merkezini Şam'a nakletmesi Suriye gibi Kudüs için de bir yükselişti. Bu yükseliş iki yönden izah edilebilir. Birincisi coğrafî olarak Filistin'in Suriye'nin bir parçası olacak kadar yakın görünmesidir. İkincisi ise Emevilerin siyasi rakipleri Mekke ve Medine gibi kutsal beldelere sahip bulunuyorlar ve bu onlara hilafet mücadelesinde üstünlük sağlıyordu. Emeviler de onlara karşı Kudüs'ün kutsallığını ön plana çıkarma gereği duymuşlar ve bu durum Kudüs ve çevresinin maddî ve manevî olarak önem kazanmasına yol açmıştır.

İlk Emevi halifesi Muaviye H. 40 (660) senesinde Kudüs'te halifeliğini ilan etti ve kutsal makamlarda dua etti¹⁶⁸. Bu Emevîlerin siyasetinin başlangıcı idi ve artık Kudüs giderek daha önem kazanacaktır. Yine de Muaviye Kudüs'ü ve buradaki Harem-i Şerifi imar fırsatını bulamadı. Zira 680'de burayı ziyaret eden piskopos Arculfus sadece Harem-i Şerif'te Hz. Ömer tarafından yaptırılan 3000 kişilik sade yapılı camiye tasvir etmiştir¹⁶⁹.

Kudüs'ün parlak dönemi Abdülmelik (685-705)'in halife olmasıyla başladı. Bu dönemde Mekke ve Medine'ye hakim olan Abdullah b. Zübeyr'in biat alanını genişletmesi Abdülmelik'in en büyük problemi idi. Bu sırada belki de Muaviye devrinde düşünülen Haram bölgesindeki imar faaliyetleri başladı. Abdülmelik Harem-i Şerif alanı üzerinde 691'de tamamlanacak olan ve 7 yıllık Mısır gelirininin harcandığı Kubbetü's-Sahra'yı inşa edecek ve onun hemen güneyine de Kur'an'da bu kutsal beldenin ismi olarak geçen Mescid-i Aksa adıyla bir cami yaptıracaktır¹⁷⁰. Burada Kubbetü's-Sahra'nın tavafa uygun dairevî bir yapı şeklinde inşa edilmiş olması ve hemen güney yanına klasik cami mimarisi anlayışı ile Mescid-i Aksa'yı inşa etmesi İslâm kaynaklarında Abdülmelik'in, Abdullah b. Zübeyr ile olan olan

¹⁶⁸ Taberi, *a. g. e.*, C. II, s. 4 vd.; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. III, s. 338; Hitti, *İslâm Tarihi*, C. I, s. 301; Goitein, "Al-Kuds", *El*, C. V, s. 325.

¹⁶⁹ Goitein, "Al-Kuds", s. 325.

¹⁷⁰ İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. IV, s. 257.

mücadelesinde Mekke ve Medine'ye rakip bir kutsal şehir kurma düşüncesinde olduğu görüşüne yol açtı¹⁷¹. Bu görüşü destekleyen gelişmeler de yok değildir. Zira Kudüs hakkında onun kutsallığına delil teşkil edecek hadislerin ön plana çıkması¹⁷², Muaviyeden başlamak üzere Emevî halifelerinin Hz. Muhammed'in minberini ve onun esasını Şam'a getirme yönündeki başarısız teşebbüsleri¹⁷³, bir iç savaş ortamında Mısır gelirin 7 yıllığının ayrılması gibi önemli bir ekonomik ağırlığın verilmesi Kudüs'e yapılan bu yatırımların iç politik yönünün ağır bastığını göstermektedir. Bunun yanında Abdülmelik'in Suriye ve Filistin'deki kilise ve sinagogları gölgede bırakma amaçlı bir çabası¹⁷⁴ şeklinde de değerlendirilebilecek rivayetler de mevcuttur. Bütün bunların sonucunda Kudüs, Şam'ın yerini almaya hatta İslâm aleminin merkezi olmaya doğru bir eğilim gösterdi¹⁷⁵.

Abdülmelik'in haccın yönünü Mekken'den Kudüs'e çevirme düşüncesinde olduğunu doğrulamak pek de kolay olmasa gerek. Öncelikle bu görüşü nakleden Yakubî aşırı şii olan Emevi karşıtı bir kişi idi¹⁷⁶. Ayrıca halifelik için mücadele eden ve kendisinin meşruluğunu kabul ettirmeye çalışan bir kişinin kur'an'da kutsal yerlerin ve Haccın yeri hakkındaki açık hükmü görmezden gelmesi veya inkâr etmesi de düşünülemez. gelmesi ya da bunu çığnemesi İslâm'ın beş esassından biri olan Hacc farızasının ilgaı anlamına gelir ki küfre götüren bir sonucu doğururdu. Halifelik için mücadele eden ve kendisinin meşruluğunu kabul ettirmeye çalışan bir kişinin doğrudan ve açıkça böyle bir eylem içinde olmasını düşünmek biraz fazla gayrete eşlik olur kanaatındayız. Zira Taberi H. 68 bütün siyasî gurupların hacda birlikte bulunduğunu ve Abdülmelik'in bir engelleme çabasının olmadığını

¹⁷¹ El-Yakubî, *a.g.e.*, s. 311; Goitein, "The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 70, Yale University Press, New-Haven, 1950, s.104; Buhl, "Kudüs", s. 959; Goitein, "Al-Kuds", s. 325.

¹⁷² Goitein, "The Historical Background ...", s. 104; Goitein, "Al-Kuds", s. 325.

¹⁷³ İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C.III, s.478; Ahmed Cevdet, *Kıssas-ı Enbiya*, C. III, s. 197-198.

¹⁷⁴ Mukaddesi, *Ahsen el-Takasim*, s. 159.

¹⁷⁵ Margoliouth, *a.g.e.*, s. 198; Taberi, *a.g.e.*, C. II, s. 4; Le Strange, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁷⁶ Goitein, "The Historical Background. . .", *JAOS*, s. 104; Goitein, "Al-Kuds", s. 325.

bildirmektedir¹⁷⁷. Onun asıl politikası bütün islam kaynaklarının ittifak ettikleri gibi Mekke'yi muhasara ederek rakibini ortadan kaldırmaktır¹⁷⁸.

Kısaca Abdülmelik, Abdullah b. Zübeyr'e karşı askerî mücadeleyi esas almış ancak rakibinin Mekke ve Medine gibi kutsal şehirlere hakim olması onun durumunu nazikleştirmiş ve onu daha dikkatli davranmaya itmiştir.

Kudüs'ün bu parlak dönemi I. Velid (705-715) döneminde de devam etti. Bununla Filistin'deki konumunu gölgeleyecek olan bir gelişme oldu. Velid b. Abdülmelik'in kardeşi Süleyman b. Abdülmelik'in Filistin ordu komandanı iken Remle şehrini inşa etmesi; daha sonra halifeliği döneminde de burayı idarî merkez haline getirmesi buna yol açmıştır. Kudüs'ün konumunu gölgeleyen bu gelişmeye rağmen bu dönemde imar faaliyetleri devam etti¹⁷⁹.

Emevî idaresinin sonlarına doğru Kudüs'ün parlak döneminin de başlangıcı olmuştur. Son Emevî halifesi II. Mervan (744-750) 'a karşı Filistin'de meydana gelen bir isyan (746) sonucunda Kudüs'ün surlarının yıkılmasına ve şehrin zarar görmesine sebep oldu¹⁸⁰. İki yıl sonra arka arkaya meydana gelen iki deprem şehrin durumunu daha da ağırlaştırırken¹⁸¹, Abbasiler'in iktidara gelerek Irak'ı merkez yapmaları Suriye ile birlikte Filistin'in de önemini kaybetmesine sebep olacaktır.

C. Abbasiler Devri :

750 yılında Abbasiler Emevileri ortadan kaldırıp hilafet merkezini Irak'a taşımalarıyla Suriye ve Filistin ikinci planda kalmıştır. İslâm devletinin doğuşundan bu yana önce Hicaz, daha sonra Şam, şimdi ise Irak hilafete ev sahipliği

¹⁷⁷ Taberî, *a.g.e.*, C. II, s. 781-783.

¹⁷⁸ Taberî, *a.g.e.*, C. II, s. 788-91, İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. IV, s. 457 vd.

¹⁷⁹ İbn Havkal, *Kitab el-Mesalik ve'l Memalik*, s. 111, 171; Mukaddesi, *Ahsen el-Takasim*, s. 154-155; Belazuri, *Fütuhu'l Buldan*, s. 204; Yakubi, *a.g.e.*, s. 328; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. V, s. 18; Hitti, *History of Syria*, London, 1951, s. 511; Le Strange, *a.g.e.*, s. 84; Goitein, "Al Kuds", s. 326.

¹⁸⁰ İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. V, s. 275; Fikret Işıltan, "Mervan II", *İA.*, C. VII, s. 779; Goitein, "Al-Kuds", *El.*, s. 326; Buhl, "Kudüs", s. 957; M. Lutfullah Karaman, "Filistin", *TDVİA*, C. 13, s. 91.

¹⁸¹ Goitein, "Al-Kuds", s. 326; Buhl, "Kudüs", s. 857.

yapıyordu. Tabiidir ki siyasi, idari, ekonomik ve kültürel merkez doğuya kaymıştır. Aslında başından beri cereyan eden hilafet mücadelesi adeta bu üç coğrafyanın temsil mücadelesini andırıyordu¹⁸².

Buna rağmen yeni hanedan yine de şehrin kutsal karakterine özel bir önem ve övgü verdi. Bu el-Mansur (754-775) ve el-Mehdi (775-785) gibi ilk halifelerin Kudüs'ü ziyaret etmeleri ile tezahür etti¹⁸³. Fakat daha sonraki halifeler Kudüs'e uğramadılar.

El-Memun döneminde Kudüs'te büyük bir kıtlık meydana gelirken, el-Mutasım (833-842) döneminde ise şehri yağmalayan Süfyanî rolündeki Ebu Harb al-Mübareke el-Yemani'nin isyanı patlak verdi¹⁸⁴.

Abbasi idaresindeki Kudüs'te dikkate değer bir yön de Abbasilerin dış politikasında Kudüs'ün önemli rol oynamasıdır. Harun er-Reşid (786-805) ile Frank kralı Charleman arasındaki ittifakta Kudüs üzerinde Hristiyanlığın hamiliği rolünün Bizans'a karşı Frank kralına verilmesi, Kudüs'teki Hristiyanlar açısından değer taşıdığı gibi Abbasi siyasetindeki yerini de gösteriyordu. Abbasiler Kudüs'te geniş bir tolerans gösterdiler ve Hristiyanların yeni binalar yapmalarına izin verdiler¹⁸⁵. Ancak henüz bir asırlık hakimiyet dönemi doldurmasına rağmen Abbasiler'in Filistin üzerindeki nüfuzu çökmeye başlamıştı. Önce 866'da Filistin valisi İsa b. Şeyh eş-Şeybani isyan etmiş, arkasından Tulunoğulları ve İhşidiler ile Filistin üzerindeki Abbasi hakimiyeti sona ermiştir¹⁸⁶.

¹⁸² Muammer Gül, *İslâm Aleminde Mehdilik Düşüncesinin Doğuşu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.48.

¹⁸³ Taberi, *a.g.e.*, C. III, s. 129; Belazurî, *Futuhu'l Buldan*, s. 276-277,334; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. V, s.493.

¹⁸⁴ İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. VI, s.457-458; Karaman, "Filistin", s. 91; Goitein, "Al-Kuds", s. 327.

¹⁸⁵ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I, s.22-23; Hitti, *İslam Tarihi*, C. I, s. 459-460; Goitein, "Al-Kuds", s. 326.

¹⁸⁶ Karaman, "Filistin", *TDVİA*, C. XIII, s. 91; Buhl, "Kudüs", s. 957.

D. Tullunoğulları ve İhşidler Devri:

868'de sadece Mısır'ın idârî sorumlusu olarak gönderilen Ahmed İbn Tulun kısa bir süre içerisinde Mısır tek hakimi olduktan sonra Suriye ve Filistin'i de hakimiyetine aldı¹⁸⁷. Ahmed İbn Tulun ile başlayan Türk idaresi döneminde Kudüs'ün önem kazandığına dair coğrafyası el-Mukaddesi birtakım ipuçları vermektedir¹⁸⁸. Tulunlular ile birlikte Mısır idarecilerinin Kudüste defnedilme geleneği başlamış görünmektedir¹⁸⁹. Ahmed b. Tulun demir elleriyle ülkeyi tipik bir askerî bir diktatör olarak idare etti. Ancak Harun (896-904) idaresinde çalkantı başladı. Tulunoğullarını bu zor dönemde Karmatilerin isyanları sarstı ve sonunda Karmatilerin baskısı Tulunoğullarına son verdi. Bu mücadelelerden Filistin büyük zarar görmüştür¹⁹⁰.

935'te Mısır'da düzeni sağlamak için gönderilen Ebu Bekir Muhammed b. Tuğc istiklalini ilan ederek Filistin ve Suriye'ye hakim oldu¹⁹¹. Ancak, İhşidi Muhammed b. Tuğc ile başlayan dönem Kudüs için pek de rahat değildi. Kudüs'te iç kargaşa hüküm sürerken dışarda Hamdani, Karmati ve Fatımiler'in baskısı mevcuttu. Nihayet 969'da Fatımiler Remle'de Ahmed Ebu'l Fevaris'i (868-869) yenerek bu devlete son verdiler¹⁹².

E. Kudüs'te Fatimî Hakimiyeti:

Mısır'a hakim olan Fatımiler 969'da Filistin ve Suriye'ye de hakim oldular. Ancak onların Filistin ve Suriye'deki hakimiyeti pek kolay yerleşmediği gibi, güçlü olarak da kurulamadı. Fatimiler Filistin bölgesinde İhşidileri saf dışı bırakmalarına

¹⁸⁷ Şinasi Altundağ, "Tulunlular", *İA*, C. 12/1, s. 431; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. VII, s.158-163; Goitein, "Al-Kuds", s.322; Hitti, *History of Syria*, s.558.

¹⁸⁸ El-Mukaddes. *Ahsen el-Takasim*, s. 153; Hitti, *History of Syria*, s. 559; Goitein, "Al-Kuds", s. 327.

¹⁸⁹ Goitein, "Al-Kuds", s. 327.

¹⁹⁰ Hitti, *History of Syria*, s. 561; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. VII, s.398,446-447; Altundağ, "Tulunlular", s.437-438; Le Strange, *a.g.e.*, s.98.

¹⁹¹ C. H. Becker, "İhşidiler", *İA*, C. V/2, s. 945; Hitti, *History of Syria*, s. 561.

¹⁹² İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. VIII, s.391,508; Hitti, *History of Syria*, s. 562-563; Becker, "İhşidiler", s.945; Goitein, "Al-Kuds", s.327.

rağmen kuzeyden Hamdaniler, Karmatiler ve Cerrahiler bölgede önemli bir güç olarak varlıklarını sürdürdüler. 971 yılında Karmati-Cerrahi-İhşidi ortak birlikleri Remle'yi istila ettiler¹⁹³. Ancak Fatımiler, Cerrahiler'in Remle üzerindeki hakimiyetini tanıyarak onları kendi saflarına çekebildi¹⁹⁴.

Bu bedevi topluluk Fatımiler'in başını bu bölgede ağrıtmaya devam etmiş ve 1071'de Atsız b. Uvak'ın Remle merkez olmak üzere bölgede hakimiyeti ele almasına kadar önemli bir güç olmuşlardır. Bunlar Filistin'de tarım ve ziraatı da olumsuz yönde etkilemişlerdir¹⁹⁵.

Karmatiler ise 971'de Hamdanilerin yardımı ile Şam ve Remle'yi yeniden ele geçirdiler¹⁹⁶ ve Fatımiler'i haraca bağladılar. Fatımiler ancak 988 yılından itibaren Karmatiler'in gücünü kırabildiler¹⁹⁷. Karmatiler inanç olarak kendilerine daha yakın olan Fatimilere değil Abbaasîlere ya da Suriye'deki sünni eğilimlere yakın olmuşlardır. Coğrafi-siyasi konum ilişkilerde temel belirleyici olmuştur. Fatımiler devrinde Filistin'deki bu mücadele ve kargaşa bölgeyi sosyal ve ekonomik yönden olumsuz etkilerken idare merkezinin de Remle'den Kudüs'e nakledilmesine sebep olmuştur¹⁹⁸.

Cerrahiler'in ve Karmatiler'in bölgedeki bu faaliyetleri karşısında Fatımiler bir Türk beyi olan Atsız b. Uvak'tan yardım talep ettiler¹⁹⁹. Kudüs'ün idare merkezi haline getirilmesi sadece bedevi Cerrahiler ile Karmatiler'in saldırılarından kaynaklanmıyordu. 1033 ve 1068 depremlerinin Remle'yi harabeye çevirmesi de

¹⁹³ W. Madclung, "Karmati", *El*, C. IV, s. 663; M. Abdulkadir Hureysât, "Cerrahiler", *TDVİA*, C. VII, s. 415; Sourdel, "Filastin", *El*, C. II, s. 911, Buhl, "Fatimiler", *İA*, C. IV, s. 523; M. Conard, "Fatimids", *El*, C. II, s. 854; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. VIII, s. 527-528; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTKB., Ankara, 1989, s. 29.

¹⁹⁴ Hureysat, "Cerrahiler", s. 415; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. VIII, s. 528.

¹⁹⁵ Hureysat, "Cerrahiler", s. 415-417; Goitein, "Al-Kuds", s. 328.

¹⁹⁶ Madclung, "Karmati", s. 663.

¹⁹⁷ Madclung, "Karmati", s. 663; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. VIII, s. 547; Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991, s. 103.

¹⁹⁸ Goitein, "Al-Kuds", s. 327-328.

¹⁹⁹ Goitein, "Al-Kuds", s. 327-328.

bunda etkili oldu²⁰⁰. Kısaca Filistin'in geneli kadar olmasa da Kudüs Fatimî idaresi boyunca hayli zarar gördü. El-Hakim (996-1021)'in 1009'da Kutsal Mezar Kilisesi ve Kiliseleri tahribi ile gayr-i müslimler üzerinde büyük bir baskı kurması²⁰¹ bölgedeki istikrarsızlığın daha da artmasına sebep oldu. Ancak bu halifenin geçici olan bu uygulaması hariç tutulursa Kudüs'te gayr-i müslimler en parlak dönemlerini yaşadılar. Kutsal Mezar Kilisesi ve diğer kiliseler İstanbul'daki caminin onarılması ve hutbenin Fatimîler adına okunması karşılığında yeniden inşa edildi²⁰².

Kudüs'teki Fatimî hakimiyetinin ilk safhası Cerrahilere karşı yardıma çağrılan Türk beyi Atsız b. Uvak'ın Kudüs'ü 1071'de alması²⁰³ ile sona erdi. Fatimîler Kudüs'ü ikinci kez Emîrü'l-Cuyuş el-Efdal marifetiyle 491/Ağustos 1098'de Artuklu Sökmen ve İlğazi kardeşlerin elinden aldılar²⁰⁴. Ancak bir yıl dolmadan 1099 Haziran'ında Haçlılara teslim olmak zorunda kaldılar.

III. Kudüs'te Türk Hakimiyeti:

Kudüs'te Türk idaresi Tulunoğulları ile başlamış ve kısa bir aradan sonra İhşidilerle devam etmişti. Bir Abbasi valisinin istiklâlini ilan etmesi şeklinde ortaya çıkan bu kısa ömürlü Türk devletlerinden sonra 11. Asrın ikinci yarısından sonra batıya doğru genişleyen Büyük Selçuklu hareketinin önünden bazı Türk boyları ilk defa Suriye'ye gelmişlerdir. Bunlar Hanoğlu Harun, Afşin ve Sunduk'un başlarında

²⁰⁰ Ebu Abdullah Muhammed el-Azimi, *Azimi Tarihi: Selçuklular ile İlgili Bölümler*, (Yay.: Ali Sevim), TTKB., Ankara, 1988, s. 18; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 65; Goitein, "*Al-Kuds*", s. 328.

²⁰¹ Abdumanar Macid, *Zuhuru'l Hilafeti'l-Fatimîye ve Sükutuhâ fi Mısır*, Kahire, 1414/1994, s.126; Ebu'l Farac, *a.g.e.*, C. I, s.292; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.45; Azimi, *Azimi Tarihi*, s.14-15; M. Canard, "*Al-Hakim bi-Amr Allah*", *El.*, C. II, s.77; Vasiliev, *a.g.e.*, s.311; Canard, "*Fatimids*", s.885; Goitein, "*Al-Kuds*", s. 327-328.

²⁰² Hitti, *İslam Tarihi*, C.II, s.995-997; Margoliouth, *a.g.e.*, s.200.

²⁰³ Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s.65-66 ; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 73; Azimi, *Azimi Tarihi*, s.19; M. Conard, "*Fatimids*", s. 854; Sourdel, "*Filastin*", s. 911; Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 997.

²⁰⁴ İbnü'l Al-Qalanisi, *The Damascus Chronicle of the Crusades*, (Haz. M. A. R. Gibb), London, 1932, s. 45; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 235; Sevim, *a.g.e.*, s. 168-169; Sourdel, "*Filastin*" s. 911; Kalkasandi, *Subhu'l İsa*, C. IV, s. 182; Cohen,

bulunduğu Türkmen toplulukları olup kuzey Suriye'de siyasî faaliyetlerde bulunmuşlardır²⁰⁵.

A. Kurlu Bey ve Filistin'de İlk Türkmen Beyliği:

1069/1070 yılında Navakiyye adlı kalabalık bir Türkmen topluluğunun Filistin'e gelip yurt tuttuğunu görüyoruz. Bu Navakiyye Türkmenleri daha önce Erbasgan'ın emrinde olup onun Bizans'a sığınması üzerine Kurlu, et-Türkî, Uvakoğlu Atsız, Şökli ve Hanoğlu Harun'un idaresinde Suriye ve Filistin'e gelerek buralarda yurt tutmaya başlamışlardır. Kaynaklarda Filistin'deki ilk Türk topluluğu olarak bilinen Navakiyye Türkmenleri lideri durumunda olduğu anlaşılan Kurlu Bey ve öteki beylerin idaresinde, 3-4 bin çadır halkı ilk önce Taberiyye Gölü'nün doğusundaki Balka bölgesini istila etmişler²⁰⁶. Kurlu daha sonra, Abbasi idaresinin sonlarında başlayıp Fatimî idaresi boyunca istikrarsızlığa sürüklenerek harab olan ve bu yüzden yukarıda zikrettiğimiz gibi Filistin'in idarî merkezi olma vasfını kaybetmiş olan Remle'yi ele geçirdi. Kurlu'nun kısa bir süre içerisinde Remle'yi imar ettiğini ve çevre bölgelerde tarım ve bahçeciliği teşvik ettiğini görüyoruz. Herhalde Remle'nin Filistin'de yeniden yükselişi Kurlu'nun imar faaliyetleri sonucu başlamış olmalıdır. Böylece Kurlu idaresinde başkenti Remle olan ve Selçuklulara tabi bir Türkmen Beyliği kurulmuş oldu²⁰⁷.

Kurlu'nun başında bulunduğu bu Türkmen beyliğinin Filistin'deki konumunun giderek güçlendiğini görüyoruz. Zira Sıbt, Kurlu'nun Fatimilere karşı isyan eden Sur kadısına 6000 atlı ile yardım ederek durumunu kuvvetlendirdiğini kaydederken İbnü'l-Esir Emir bu rakamın 12. 000 atlı olduğunu bildirmektedir²⁰⁸. Ayrıca Kurlu Suriye'de de etkili olmaya başlamış ve Dımeşk'ı vergiye bağlamıştır²⁰⁹. Onun daha

²⁰⁵ Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 35-49'da kuzey Suriye'deki ilk Türk toplulukları ve faaliyetleri hakkında geniş tafsilat vardır.

²⁰⁶ Sıbt İbn Cevzi, *Miratü'z-Zaman fî Tarihu'l Ayan*, (Yay.: Ali Sevim), TTKB., Ankara, 1968, s. 153; Sevim, *Suriye ve Filistin* s. 51.

²⁰⁷ Sıbt İbn Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, s. 153.

²⁰⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 10, s. 68; Sıbt, *Miratü'z-Zaman*, s.153.

²⁰⁹ Sıbt, *Miratü'z-Zaman*, s.153, 157.

bulunduğu Türkmen toplulukları olup kuzey Suriye'de siyasî faaliyetlerde bulunmuşlardır²⁰⁵.

A. Kurlu Bey ve Filistin'de İlk Türkmen Beyliği:

1069/1070 yılında Navakiyye adlı kalabalık bir Türkmen topluluğunun Filistin'e gelip yurt tuttuğunu görüyoruz. Bu Navakiyye Türkmenleri daha önce Erbasgan'ın emrinde olup onun Bizans'a sığınması üzerine Kurlu, et-Türki, Uvakoğlu Atsız, Şökli ve Hanoğlu Harun'un idaresinde Suriye ve Filistin'e gelerek buralarda yurt tutmaya başlamışlardır. Kaynaklarda Filistin'deki ilk Türk topluluğu olarak bilinen Navakiyye Türkmenleri lideri durumunda olduğu anlaşılan Kurlu Bey ve öteki beylerin idaresinde, 3-4 bin çadır halkı ilk önce Taberiyye Gölü'nün doğusundaki Balka bölgesini istila etmişler²⁰⁶. Kurlu daha sonra, Abbasi idaresinin sonlarında başlayıp Fatimî idaresi boyunca istikrarsızlığa sürüklenerek harab olan ve bu yüzden yukarıda zikrettiğimiz gibi Filistin'in idarî merkezi olma vasfını kaybetmiş olan Remle'yi ele geçirdi. Kurlu'nun kısa bir süre içerisinde Remle'yi imar ettiğini ve çevre bölgelerde tarım ve bahçeciliği teşvik ettiğini görüyoruz. Herhalde Remle'nin Filistin'de yeniden yükselişi Kurlu'nun imar faaliyetleri sonucu başlamış olmalıdır. Böylece Kurlu idaresinde başkenti Remle olan ve Selçuklulara tabi bir Türkmen Beyliği kurulmuş oldu²⁰⁷.

Kurlu'nun başında bulunduğu bu Türkmen beyliğinin Filistin'deki konumunun giderek güçlendiğini görüyoruz. Zira Sıbt, Kurlu'nun Fatimilere karşı isyan eden Sur kadısına 6000 atlı ile yardım ederek durumunu kuvvetlendirdiğini kaydederken İbnü'l-Esir Emir bu rakamın 12. 000 atlı olduğunu bildirmektedir²⁰⁸. Ayrıca Kurlu Suriye'de de etkili olmaya başlamış ve Dımeşk'ı vergiye bağlamıştır²⁰⁹. Onun daha

²⁰⁵ Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 35-49'da kuzey Suriye'deki ilk Türk toplulukları ve faaliyetleri hakkında geniş tafsilat vardır.

²⁰⁶ Sıbt İbn Cevzi, *Miratü'z-Zaman fî Tarihi'l Ayan*, (Yay.: Ali Sevim), TTKB., Ankara, 1968, s. 153; Sevim, *Suriye ve Filistin ...*, s. 51.

²⁰⁷ Sıbt İbn Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, s. 153.

²⁰⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 10, s. 68; Sıbt, *Miratü'z-Zaman*, s.153.

²⁰⁹ Sıbt, *Miratü'z-Zaman*, s.153, 157.

sonra Akka kalesini kuşattığı, ancak kuşatma sırasında öldüğü için Remle'den gelen bir Türkmen beyinin ordunun başına geçtiği ve kuşatmanın daha sonra kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Bu Türkmen beyinin Atsız olması muhtemeldir²¹⁰.

B. Atsız b. Uvak ve Kudüs'ün Türkmen Beyliği'nin Başkenti Olması:

Atsız'ın başa geçmesi ile merkezi Remle olan Türkmen beyliği daha da güçlenmiştir. Atsız'ın ilk yaptığı şeylerden biri, muhtemelen Sur hakimine yardıma giderken Fatimîlerin almış olduğu, Remle'yi yeniden ele geçirmesiydi²¹¹. Arkasından Filistin'in merkezî şehri ve Fatimîlerin önemli üssü Kudüs'ü ele geçirdi. O kentte Abbasî halîfesi ve Selçuklu Sultani adına hutbeyi okuttu²¹². Atsız Kudüs ve Remle'nin çevresindeki kaleleri Askalan hariç aldıktan sonra Dimaşk'ı kuşattı, ancak başarılı olamayarak kuşatmayı kaldırdı²¹³.

Beyliğin merkezini Kudüs'e nakletmiş olan Atsız, Filistin'de hakimiyet alanını genişletmeye çalışırken kendisine bağlı olarak fetih yapan Türkmen beyi Şöklü, 1074'te Akka'yı almış²¹⁴ ve arkasından Atsız'a başkaldırmıştı. Şöklü Dimaşk hakimi Mualla b. Haydere ile ittifaka girmiş, ancak Atsız'a yenilmiştir (1075)²¹⁵. Bu defa Anadolu'daki Kutalmışoğulları ve Fatimîlerle işbirliğine gitti ki şii Fatimîler adına hutbeyi okutmayı bile kabul ediyordu. Buna rağmen Atsız onları yakından takip etti ve Taberiyye yakınlarında bozguna uğratarak Şöklü'yü öldürerek durumu

²¹⁰ Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 54.

²¹¹ Sibt, *Miratu'z-Zaman*, s. 152; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X. s. 73.

²¹² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X. s. 73-4; Sibt, *Miratu'z-Zaman*, s. 152, 162; Urfalı Metcos, *Vekayinâme*, s. 169-170; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s. 48-49; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 65-6; Buhl, "Kudüs", *İA*, s. 958; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I. s. 59; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 45; M. H. Enayyete, *Mamluk İstislahı*, s. 47; Gesta, *el-Kamil*, s. 323; Kâfî'nin *Bâzı Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, MEBY., İstanbul, 1973, s. 20; A. Sevim, "Atsız b. Uvak", *TDVİA*, C. IV, s. 92; Sourdal, "Fiaistin", s. 911; Hitti, *History of Syria*, s. 573-4; Hitti, *İslâm Tarihi*, C. II, s. 1018; Canard, "Fatimids", s. 854.

²¹³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X. s. 74; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTKB., Ankara, 1954, s. 114-115.

²¹⁴ Sibt, *Miratu'z-Zaman*, s. 171.

²¹⁵ Sibt, *Miratu'z-Zaman*, s. 173.

Sultan Melikşah'a bildirdi²¹⁶. İçte durumunu kuvvetlendiren Atsız, önce Mirdasoğullarının elindeki Rafeniyye'yi, arkasından Trablusşam ve Sur'u ele geçirdi²¹⁷. Kısa bir süre içerisinde Kudüs, Remle, Taberiyye, Trablusşam, Sur, Akka, Humus ve Rafeniyye gibi Suriye ve Filistin'in önemli kent ve kalelerini ele geçirerek merkezi beyliğini merkezi Kudüs olan bir Selçuklu Melikliği seviyesine yükseltmiştir²¹⁸. Atsız daha sonra Dimışk'ı yeniden kuşatmaya almış ve şehri ele geçirerek beyliğin merkezini buraya taşımıştır²¹⁹. Ancak İbnu'l Esir'den anlaşıldığına göre Atsız ailenin fertlerini ve yakınlarını Kudüs'te bırakmıştır²²⁰. Bu Kudüs'ün Filistin'deki konumunu göstermektedir.

Filistin ve Suriye'de hakimiyetini tesis eden Atsız asıl hedef olan şii Mısır Fatimileri üzerine yürüdü (1076). Ancak Kahire önlerinde yapılan savaşta Atsız'ın ordusundaki Türkmenlerden 700 kadarının Şöklü'nün babasının marifetiyle Fatimi tarafına geçmesi Atsız'ın bozguna uğramasına sebep oldu. Böylece Atsız'ın Mısır seferi (1076-77) çöküşün başlangıcı olan bir yenilgiye sebep oldu²²¹. Mısır seferinden küçük bir kuvvetle dönebilen Atsız, Filistin ve Suriye'de beklediği bir tablo ile karşılaşmış ve sadece Şam kendisine bağlılığını bildirmiştir. Bundan dolayı Filistin'de tutunamayan Atsız Şam'a geldi²²². O, itaatten çıkan yerleri yeniden itaat altına almak için hemen harekete geçti. Mısır seferine giderken ailesi ve maddi varlığını Kudüs'deki Davud Burcuna yerleştirmişti. Atsız, Kudüs'ü ikinci kez kılıçla almak zorunda kaldı ve Kubbetü's-Sahra'ya sığınanlar dışında suçluları cezalandırarak şehri yağmaladı (1077)²²³. Arkasından Remle, el-Ariş, er-Rif, Yafa ve Gazze'yi alarak Filistinde hakimiyetini yeniden tesis etti. Ancak bu sırada

²¹⁶ Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 67-8-9; Sıbt, *Miratü'l-Zaman*, s. 174-5.

²¹⁷ Sıbt, *Miratü'z-Zaman*, s. 178.

²¹⁸ Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 66.

²¹⁹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, C. 10, s. 98; Sıbt, *a.g.e.*, s. 180; Azimi, *a.g.e.*, 1836; Mateos, *a.g.e.*, s. 169-170; Ebul Farac, *a.g.e.*, C. I. s. 327; Goitein, *a.g.m.*, s. 328; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 72-73, Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 21.

²²⁰ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, C. 10, s. 101.

²²¹ Sıbt, *Miratu'z-Zaman*, s. 182-184; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, C. 10, s. 101-2; Urfalı Matos, *a.g.e.*, s. 170; Azimi, *a.g.e.*, s. 18; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 23-24; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 78.

²²² Azimi, *a.g.e.*, 18.

²²³ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, C. 10, s. 101-102; Sıbt, *Miratu'z-Zaman*, s. 184-185; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 26.

Melikşah Suriye ve Filistin melikliğine kardeşi Tâcuddevle Tutuş'u atamıştı. Tâcuddevle Tutuş Atsız'ı Dimaşk'ta yayın kırışı ile boğdurdu. Böylece Suriye ve Filistin bölgesi Tutuş'un hakimiyetine girdi²²⁴. Kudüs'de Atsız'ın valisi Turmuş yerini muhafaza etmiş olmalı ki 1085'te Kudüs Artuk Bey'e iktâ edilirken bu vali burada bulunuyordu²²⁵.

Böylece Kurlu Beyle Remle merkez olmak üzere Filistin'de bir Türkmen beyliği kurulmuş, arkasından Atsız bu beyliğin sınırını genişleterek önce Kudüs, daha sonra Dimaşk merkez olmak Selçuklu melikliğine dönüşmüş ve sonunda da Tutuş'un Atsız'ı ortadan kaldırması ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu sınırlarına dahil olmuştur. Tacüddevle Tutuş, Filistin ve Suriye'de Atsız'ın hakim olduğu yerlerde hakimiyeti ele aldıktan sonra, kuzey Suriye'de hakimiyetini tesis etti. Bu bölgedeki mücadelede Sultan Melikşah'la ve Süleyman Şah'la arası açılmış olan Artuk Bey, Tutuş'un yanına gelmiş ve 1085 başlarında kendisine Kudüs iktâ edilmiştir²²⁶. Ancak 1086'da Sultan Melikşah'ın kuzey Suriye'ye yürümesi üzerine bölge doğrudan Büyük Selçuklular'a bağlanmış, Dimaşk ve Filistin ise Tutuş'un iktâ olarak kalmıştır. 20 Kasım 1092'de Sultan Melikşah'ı ölümünden sonra Tutuş Sultan Berkıyaruk öldürülmüştür²²⁷. Oğullarından Dukak Dimaşk'a, Rıdvan da Halep'e giderek oralara hakim oldular²²⁸.

C. Kudüs'te Artuklu Hakimiyeti

Kudüs'te Artuklu hanedanının kurulması, Suriye ve Filistin'e hakim olan ve Büyük Selçuklu tahtı için bir mücadele başlatmış olan Tutuş'un Artuk Bey'i kendi

²²⁴ İbnü'l-Esir, *El-Tarih el-Bahir fi Devlet-i Atabekiyye*, H. 555-630, (Tahkik: Abdulkadir Ahmed Talimat), Kahire, 1963, s.7; Kalkaşandi, *Subhu'l Aşa*, C. IV, s. 182; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 10, s. 101-102; Sibt, *Miratü'z-Zaman*, s. 184-185; Azimi, *a.g.e.*, s. 21; Ahmet b. Mahmut, *Selçuknâme*, C. I (Haz.: Erdoğan Mercil), Tercüman Binbir Temel Eser, İstanbul, 1977, s.131-133; Sevim, "Atsız b. Uvak", *TDVİA.*, s.93; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 83-84; Goitein, "Al-Kuds" s.328; Sourdel, "Filastin", s.911.

²²⁵ Sibt, *Miratü'z-Zaman*, s. 212; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 115.

²²⁶ İbnü'l Esir, *el-Tarih el-Bahir Fi Devlet-i Atabekiyye*, s. 7; Sibt, *Miratü'z-Zaman*, s. 212; Kalkaşandi, *Subhu'l Aşa*, C. IV, s. 182; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 10, s. 135.

²²⁷ Azimi, *a.g.e.*, s. 24; Mateos, *a.g.e.*, s. 183-184; Ahmet b. Mahmut, *Selçuknâme*, C.11, s.33-34; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 10, s. 207-208; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 150-157.

²²⁸ Azimi, *a.g.e.*, s.24-25.

saflarına alması ve 1085 başlarında ona Kudüs'ü ikta etmesiyle başladı²²⁹. Böylece Kudüs Selçuklu İmparatorluğu için büyük başarılar elde etmiş en değerli komutanın idaresine girmiştir. Kudüs valisi olan Artuk, "Büyük Sultan"lık mücadelesinde bağlı bulunduğu Tutuş ile birlikte hareket etmiş ve 1086 da Süleymanşah'ın yenilmesinde önemli rol oynamıştı.²³⁰

Artuk Bey kendisine ikta edilen Kudüs'e geldiği zaman burada Atsız'ın valisi Turmuş ile Atsız'ın aile ve akrabaları bulunuyordu.²³¹ Artuk müzakere ile şehri Turmuş'dan teslim almış ve onun ailesi ve yakınlarının Bağdad'a gitmelerine müsaade etmişti.²³² Anlaşılan 1079 da Atsız'ın öldürülmesine rağmen Kudüs kalesi onun vali ve ailesinin elinden alma zamanı bulamamıştır. Onu Artuk Bey gibi güçlü bir Türkmen beyine ikta ederek doğrudan kendisine bağlamıştır.

Artuk Bey'in Kudüs'teki hakimiyeti 1091 yılında ölümüne kadar devam etmiş, ondan sonra oğulları İl-Gazi ve Sökmen babalarının idaresini devam ettirmişler.²³³ İbnü'l-Esir, Artuk'tan sonra Tutuş'un Kudüs'ü Sökmen'e ikta ettiğini ifade ediyor.²³⁴ Ancak bu iki kardeşin babalarının ölümünden sonra Kudüs valilikleri süresince Kudüs'teki siyasî faaliyetleri hakkında kaynaklarda pek malûmât yoktur. Bunun böyle olması da bir yönüyle normaldi. Çünkü bu iki kardeş önce tabi oldukları Tutuş'un saltanat mücadelesinde, daha sonra da oğulları Dukak ve Rıdvan'ın siyasî faaliyetlerinin içinde olmalarından dolayı Kudüs'te pek kalamamışlardır. Bundan

²²⁹ İbnü'l Esir, *el-Tarih el-Bahir*, s. 7; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 10, s. 135; Sibt, *Miratu'z-Zaman*, s. 212; Kalkaşandı, *Suhbu'l-Aşa*, C. IV, s. 182; Mateos, *a.g.e.*, s.225; Ebu'l Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 333; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s. 75; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 82; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 114-115; C. Cahen, "Artukids", s. 663-664.

²³⁰ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 168-169; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 10, s. 135-136; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 123-124; Goitein, "Al-Kuds", s. 328; Cahen, "Artukids", s. 663; Sevim, "Artukluların soyu ve Artuk Beyin Siyasî Faaliyetleri", *Belleten*, XXV/101, 1960, s. 125-128 vd.; Ali Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahşâ ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten*, C. XXIV, Nisan, 1960, S.94, s.209 vd.

²³¹ Sibt, *Miratu'z-Zaman*, s. 212; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s.82.

²³² Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 52; Sourdel, "Filastin", *El*, C. II, s. 911.

²³³ Sibt, *Miratu'z-Zaman*, s. 212; Kalkaşandı, *Suhbu'l Aşa*, C. IV, s. 181; Köprülü, "Artukoğulları", *İA*, C. I, s. 617, Sevim, "Artukoğlu Sökmenin Siyasî Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/103, s. 502.

²³⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 235.

dolayı da Kudüs'ü onlar adına naibleri idare etmiştir ²³⁵. Bu sırada Suriye ve Filistin'deki karışıklıktan istifade etmek isteyen Fatimiler Kudüs üzerine Emirü'l-Cuyuş el-Efdal komutasında bir ordu göndermişlerdir ²³⁶. Bu ordunun 40 günlük bir kuşatması sonrasında, iki kardeş şehri Fatimilere teslim ederek bütün aile fertleriyle birlikte şehirden ayrılmışlardır ²³⁷. Böylece Kudüs'teki Artuklu hakimiyeti sona ermiştir. Kardeşlerden İlgazi Bağdat'a gitmiş ve Muhammed Tapar tarafından 1099'dan beri maiyetinde bulunmasından dolayı Bağdad şihneliğine tayin edilmiştir. 1106'da Mardin'e gelerek buraya haakim olmuş ve Mardin Artuklu hanedanını kurmuştur. ²³⁸ Kardeşi Sökmen ise 1096 sonunda Halep'e gelmiş, daha sonra 1102'de Hısn-Keyfa'yı ele geçirerek Hısn-Keyfa Artuklu kolunu kurmuştur ²³⁹.

IV. Haçlıların Kudüs'ü İşgali: Kudüs Latin Krallığı Devri

A. Haçlı Seferlerinden Önce İslam Aleminin Genel Durum

Hristiyanlık, Musevilik ve İslâmiyet gibi üç semavi din de Kudüs'ü kutsal bir şehir kabul etmişlerdir. Musevilik büyük ölçüde İsrailoğullarına münhasır kaldığı için Hristiyanlık ve İslâmiyet kadar yayılmadı ve dolayısı ile 20. Asrın ortalarına kadar bu kutsal şehre sahip olma mücadelesinde sahnede görünmedi.

İslâmiyet'in doğusundan çok kısa bir süre sonra Kudüs başta olmak üzere ve Hristiyanlığın doğu kanadının büyük ölçüde düşmesi ilk planda İslâmiyet'in siyasi olarak boşalan bir coğrafyaya hakim olması gibi görünmüştü. Ancak hemen

²³⁵ Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", s. 502-503 vd. ; Sevim, "Artukoğlu-İlgazi", *Belleten*, XXV/104 , s. 649-651.

²³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 235; Azimi, *a.g.e.*, s. 38-41.

²³⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 235; kalkaşandi, *Subhu'l Aşa*, C. IV, s. 182; Köprülü, "Artukoğulları", *IA*, s. 617, ; Azimi, *a.g.e.*, 190b; İbn Qalanisi, *a.g.e.*, s. 45; (İbn Kalanisi, Kudüs'te Artukoğullarının maiyetinde önemli bir Türkmen topluluğunun olduğunu zikretmektedir.); Cahen, "Artukids", C. I, s. 664; Goitein, "Al-Kuds", s. 328; Hitti, *History of Syria*, s. 575; Runciman, *a.g.e.*, C.I, s. 205-206; Sourdel, "Filastin", *El*, C. II, s. 911.

²³⁸ Sevim, "Artukoğlu İlgazi", s. 652-661; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 355. (Ancak İbnü'l-Esir H. 502/1108 tarihini vermektedir.)

²³⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 276; Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri ", s. 511-512.

arkasından Anadolu'dan Akdeniz ve İspanya'ya kadar uzanan coğrafyada Hristiyan dünyasının karşı hamleye geçmesi bir Haç-Hilâl mücadelesinin çerçevesini tam olarak ortaya koyuyordu. Artık bundan sonra Kudüs bu mücadelede giderek merkeze kayacak ve şehrin kutsallığı tarafların siyasî mücadelesini bileyen en önemli unsurlardan biri durumuna gelecektir. Abbasi-Bizans ve Abbasi-Frank ilişkilerinde olduğu gibi Fatimî-Bizans -Avrupa ilişkilerinde de Kudüs önemli bir yer alacaktır.

11. yy.'dan itibaren İslâm coğrafyasında yeni ve dinamik bir unsur olarak Türklerin ortaya çıkması ve kısa bir süre içerisinde doğu Hristiyanlığının son kalelerini ciddi olarak tehdit etmesi Ortaçağ Avrupasında taasuba dayanan bir kaynaşma ve hareketliliğe sebep oldu. Artık doğuya ve Kudüs'e gelen seyyah ve hacıların bu dünya hakkındaki tasvirleri herhangi bir Avrupalı için çok daha fazla bir değer ifade ediyordu. Kudüs, belki de tarihinin en önemli rolünü oynamaya hazırlanıyordu. Bu hadise bütün bir Avrupayı harekete geçiren Haçlı Seferleridir.

B. I. Haçlı Seferi ve Kudüs Latin Krallığının Kurulması

Haçlı Seferleri 27 Kasım 1095'te şövalyelikten gelme Papa II. Urban'ın Fransa'da Clermont'taki tahtında verdiği vaazla ateşlendi²⁴⁰. 1096'daki ilk Haçlı orduları Bizans üzerinden Anadolu'ya geçtiler²⁴¹ ve 1097 Haziran'ında Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti İznik'i aldılar. On aylık bir kuşatmadan sonra Antakya'yı ele geçirdiler 3 Haziran 1098²⁴². 1 Kasım 1098'de Haçlı komutanları Antakya'da toplanarak ortak bir plan yaptılar. Antakya'nın fethi hem Haçlı-Bizans ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi hem de Haçlı kontları arasındaki andlaşmazlığı derinleştirdi²⁴³. Haçlılar Kudüs'e gidecek ordunun sol kanadını emniyette almak için

²⁴⁰ Runciman, *a.g.e.*, C. I, s. 84; Işın Demirkent, "Haçlılar", *TDVİA*, C. XIV, s. 526.

²⁴¹ Azimi, *a.g.e.*, 189b.

²⁴² H. A. Nomiku, *Haçlı Seferleri*. (Çev.: Kriton Dinçmen), İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s.27-28 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 229; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 337; Matcos, s. 190-192.

²⁴³ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 337.

Ma'aretünüma'ı kuşattılar ve arkasından Antiok, Rafeniye, Hüsnü'l Ekrad, Akra, Antartus ve Urfayı ele geçirdiler²⁴⁴.

Daha sonra birleşik Haçlı ordusu Kudüs'e yakın bir mesafede olan Remle kasabasını kuşattılar²⁴⁵. Ancak Remle boşaltıldığı için vakit kaybetmeyen Haçlılar 7 Haziran 1099'da Kudüs'e ulaştı²⁴⁶. Bu sırada Kudüs'ün Mısır valisi İftaharüddeve 1000 kişilik ordu ve birkaç bin sivil ile şehri savunmaya hazırlanıyordu. Haçlı ordusu ise 20. 000 savaşçı ve bir o kadar da hacıdan müteşekkildi²⁴⁷.

Kudüs güneyden Raymond, kuzey ve kuzeybatıdan Tankred ve Godefroy adlı şövalyeler tarafından kuşatıldı. 15 Temmuz 1099'da şehir düştü ve halkın tamamına yakını katledildi. Müslümanların bir kısmı Mihrab-ı Davud (İç kale)'a sığındılar. Tankred'in onlara eman vermesiyle teslim oldular ve Askolan'a gönderildiler. Haçlılar 70. 000 müslümanı katlettiler ve bunlar arasında alim, mutasavvıf ve din adamları bulunuyordu. Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksa'nın değerli eşyalarına ve gümüş kandillerine el koydular²⁴⁸. Kudüs'e girmiş olan Haçlılar 17 Temmuz 1099'da tartışmalı bir toplantı sonunda liderliğe Godefroy'u seçtiler. Böylece Kudüs Latin krallığı kurulmuş oldu.²⁴⁹ Haçlıların bu katliamında Musevilerin de nasibini aldıkları anlaşıyor.²⁵⁰ Yine de iç kaledeki bazı sivil, dinî ve askerî saygınlığı olanlar fidye için alıkonularak Antiok'a gönderildiler²⁵¹. Emiru'l-Cuyuş el-Esdal Haçlı ordusu ile Askalon'da yaptığı savaşı kaybetti ve Mısır'a çekildi. Fatimilerin

²⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 231-2; İbn Qalanisi, *a.g.e.*, s. 45.

²⁴⁵ İbn Qalanisi, *a.g.e.*, s. 47.

²⁴⁶ İbn Qalanisi, *a.g.e.*, s. 47-48; Matcos, *a.g.e.*, s. 199.

²⁴⁷ Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 1027; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 194.

²⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 235-6; Ebu'l-Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 340-1; Matcos, *a.g.e.*, s. 188; Deniz Birsal, "Haçlıların Türklerle İlk Karşılaşmaları", *Tarih ve Toplum*, S. 18, 1985, s. 390; İbn Qalanisi, *a.g.e.*, s. 48; Nomiku, *Haçlı Seferleri*, s.35-36.

²⁴⁹ C. Alptekin, *Dimaşk Atabeyliği*, Marmara Üniv. Yayınları, İstanbul, 1985, s. 24-8; Runciman, *a.g.e.*, C. I, s. 206-14; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 409; Hitti, *History of Syria*, s. 5901; İbn Qalanisi, *a.g.e.*, s. 47-48; Azimi, *a.g.e.*, 41; Demirkent, "Haçlılar", *TDVİA*, s. 530.

²⁵⁰ İbn Qalanisi, *a.g.e.*, s. 47; Azimi, *a.g.e.*, s.25; 1906; Runciman, *a.g.e.*, C. I, s. 221'de Müslümanlara yardım ettikleri için bütün Yahudilerin sinagoglarda yakıldığını söylüyor; Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiye*, C. V. s. 184-185; Demirkent, "Haçlılar", s. 530.

²⁵¹ Goitein, "Al-Kuds", s. 330; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 235-6.

1101'den 1115'e kadarki surete Remle yakınlarındaki mücedeleleri bir sonuç vermedi²⁵² ve Kudüs Kralı Godefroy kısa sürede hakimiyetini genişletti ancak Akka kuşatması sırasında hayatını kaybedince kardeşi Urfa kontu Baodouin (Baldwin) Kudüs Kralı oldu²⁵³. Onun zamanında Yafa, Arsuf, kayseriye, Hayfa, Taberiye, Lazkiye, Suruç haçlıların hakimiyetine girmiştir²⁵⁴. Kudüs kiralığının askerî olarak güçlenmesinde 1100 yılında Godefroy'un Papa'ya müracaat etmesiyle 200 parçadan ibaret Venedik donanmasının yeni kuvvetler getirmesi etkili oldu²⁵⁵.

C. Haçlıların Yayılma Faaliyetleri:

Antakya hakimi Tankred Suriye'de yayılma faaliyeti içerisinde iken Kudüs kralı Baldwin hakimiyetini genişletmek için sahil ile olan bağlantısını kuvvetlendirmek istiyordu. Bunun için ele geçirdiği kaleleri güçlendirirken yeni kaleler inşa ediyordu²⁵⁶. Haçlıların bu genişlemesi karşısında Suriye'deki küçük müslüman beyler Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a şikayetlerini bildiriyorlardı²⁵⁷. Suriye'deki küçük müslüman beylerin yardım istekleri ne Büyük Selçuklular ne de Fatımîler tarafından istenildiği şekilde yerine getirilemiyordu Bu ise Haçlıların yayılmasını kolaylaştırıyordu²⁵⁸.

Haçlılar ile Ortadoğudaki müslüman devletçikler arasındaki bu çetin mücadele zaman zaman karşılıklı siyasi, ticari ve askerî amaçlı andlaşmalara da dönüşmekteydi. 1108'de Kudüs kralı ile Dimaşk Atabeyi Tuğtekin arasındaki andlaşma da bu türden bir andlaşma idi²⁵⁹. Doğu Akdeniz sahillerinde yayılmalarını sürdüren Haçlılar Esarib, Beyrut ve Sur'u zaptettikten sonra²⁶⁰ Şevbek kalesini inşa

²⁵² Runcman, *a. g. e.*, C. II, s. 60-65.

²⁵³ Azımi, *a.g.e.*, s. 32; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 266-267; Matcos, *a.g.e.*, s. 203

²⁵⁴ Azımi, *a.g.e.*, s. 33-34; İbn Qalanisi, *a.g.e.*, s. 65-68; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 302; Matcos, *a.g.e.*, s. 218-220; Focus, "İlaçlılar", S. 4, Nisan 1995, s. 54-61.

²⁵⁵ Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabeyliği*, s. 28.

²⁵⁶ İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 318; Alptekin, *Dimaşk Atabeyliği*, s. 31; Runcman, *a.g.e.*, C. II, s. 95.

²⁵⁷ İbn Qalanisi, *a.g.e.*, s. 76.

²⁵⁸ İbn Qalanisi, *a.g.e.*, 82-85, 88-89; Azımi, *a.g.e.*, s. 36-37; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 381.

²⁵⁹ İbn Qalanisi, *a.g.e.*, s. 91; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 373-374; Alptekin, *Dimaşk Atabeyliği*, s. 35.

²⁶⁰ İbn Qalanisi, *a.g.e.*, s. 91, 99-100; Azımi, *a.g.e.*, s. 38; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 380-385.

²⁶¹ Kudüs kralı Baldwin 1118'de Mısır seferi sırasında öldü ve yerine Urfa kontu Baldwin II geçti²⁶². O ilk Haçlı Seferlerinin büyük şövalyeleri arasında hayatta kalan yegane temsilci olduğundan Ortadoğudaki Haçlı kontluklarını Kudüs Kırallığı altında birleştirmeyi başardı²⁶³. Ancak onun Anadolu'ya doğru yayılma çabaları ve Dimaşk kuşatmaları başarısızlık ile sonuçlandı²⁶⁴.

Kudüs Haçlı krallığı için bu dönemde artık yeni ve güçlü bir tehlike ortaya çıkmaktaydı. Bu yönünü batıya çeviren ve 1128 başında Halep, 1129'da Hama'yı ve 1130'da ise Esarib'i ele geçiren İmadeddin Zengi idi²⁶⁵. Kudüs Kırallığı ile diğer Haçlı kontlukları arasındaki anlaşmazlıklar onların başarısızlıklarının bir diğer sebebini teşkil ediyordu. Nureddin Zengi'nin 1144'de Urfa Haçlı Kontluğuna son vermesi II. Haçlı Seferine sebep olmuştu²⁶⁶. Dimaşk'ı kuşatan bu Haçlı ordusu başarılı olamadı.²⁶⁷

V. Eyyubiler Devri:

A. Salahaddin Eyyûbi'nin Haçlılarla Mücadelesi

1161'de Kudüs'ün yeni kralı Amelrik ya da Amory Mısır'daki karışıklıklar ve zayıflıktan istifade etmek için yönünü oraya çevirdi ve Mısır üzerine yapılan saldırılarda önemli başarılar elde ettikten sonra Fatimi halifesi El-Adid, Nureddin Zengi'den yardım istedi. Bunun üzerine Nureddin, Esudüddin Şiguh ile Salahaddin'i

²⁶¹ E. Honigmann, "Şevbek", *İA*, C. XI, s. 448.

²⁶² Azami, *a.g.e.*, s. 41; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. X, s.431; Mateos, *a.g.e.*, s. 261-262; Ebu'l Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 377; Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 119.

²⁶³ Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 119.

²⁶⁴ Azami, *a.g.e.*, s. 46; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. X, s.468-469; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 151-153; M.H. Yımanç, "Belek", *İA.C.* II, s. 471; Ebu'l Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 358-360; Mateos, *a.g.e.*, s. 278; Alptekin, *Dimaşk Ataheyliği*, s. 61-62.

²⁶⁵ İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 523; Runciman, *a. g. e.*, C. I, s. 158-60.

²⁶⁶ İbn Qalanisi, *a.g.e.*, s. 283

²⁶⁷ Niketos Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenas Devirleri)*, (Çev. Fikret Işıltan), TTKB, Ankara, 1985, s.24-25; Nomiku, *Haçlı Seferleri*, s. 38 İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 169-170.

Mısır'a göndererek Kudüs kralının Mısır istilasını durdurdu(1168) ²⁶⁸. Amory'nin Bizans İmparatoru Manuel ile 1169'da Dimyat'ı kuşatma teşebbüsü Mısır'da Esudiddin'in 1169'da ölümü ile idareyi ele alan Salahaddin tarafından engellendi ve Kudüs kralının Mısır hülyası akamete uğradı ²⁶⁹. Salahaddin 1171'de Fatimi halifeliğine son vererek hutbeyi Abbasi halifesi adına okudu ²⁷⁰. Nureddin'in 1174'te ölümü ile sadece onun mirasını değil aynı zamanda cihat politikasını da devraldı ²⁷¹.

Salahaddin, Nureddin'in vefatından hemen sonra bir taraftan Filistin'deki bazı şehirleri kuşatırken bir taraftan da kuzey Suriye'de birliği sağlamaya çalışıyordu ²⁷². Böylece Salahaddin, Nureddin'in ülkesinde oğlunun henüz küçük olmasından dolayı emirler arasındaki çekişmeyi ortadan kaldırarak siyasi birliği kurmaya çalıştı. 1175'te bağımsızlığını ilan eden Salahaddin'i Halife tanıdı. Salahaddin'in Şam, kuzey Irak ve el-Cezire'de birliği sağlaması, Halep ve Musul hakimleri ile Frekler arasındaki işbirliğinden dolayı on yıl sürdü ²⁷³. Salahaddin bir taraftan da İtalyan Cumhuriyetleriyle de iyi ilişkiler kurarken diğer taraftan Bizans ile iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu ²⁷⁴. Bu, Salahaddin'in asıl hedefini Kudüs krallığı olduğunu gösteriyordu.

Salahaddin'in 1177'de Remle savaşında Kudüs kralı karşısında yenilmesi onun askerî ve siyasi daimi merkezini Şam'a nakletmesine sebep oldu ²⁷⁵. Artık Salahaddin'in Kudüs'ü bir an önce almak niyeti belli olmuştu. Salahaddin içte siyasi birliği sağlamlaştırma çabalarını sürdürüyordu ²⁷⁶. 1182'teki Birinci Şark seferi ile

²⁶⁸ İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 272-273 vd.; Ebu'l Farac a. g. e., C. II, 398-9, Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 2000; Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, s. 35-36; İbnü'l Esir, *el-Tarih el-Bahir*, s. 330; Demirkent, *Haçlılar*, s. 534-535.

²⁶⁹ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 39; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 284-285; İbnü'l-Esir, *el-Tarih el-Bahir*, s. 121, 143, Kalkaşandi, *Subhu'l Aşa*, C. X, s. 91 vd.; Niketos, *Historia*, s. 111-7.

²⁷⁰ İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 196-197; Kalkaşandi, *Subhu'l Aşa*, C. X, s.91 vd.; İbnü'l Esir, *el-Tarih el-Bahir*, s.121,143; Niketos, *Historia*, s.111-117; Ramazan Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, s. 39;

²⁷¹ İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 196-197, 332 vd.

²⁷² Mustafa A. Hıyari, *Salah al-Din*, Dar el Garb el-İslami, Beyrut, 1994, s. 205.

²⁷³ Hıyari, *Salah al-Din*, s. 235-6.

²⁷⁴ Ramazan Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, s. 39-40.

²⁷⁵ Mustafa Hıyari, *Salah al-Din*, s. 207, 212-3.

²⁷⁶ İmadeddin el-İsfahani, *el-Fethü'l Kussî fi Fethü'l Kudsi*, Leyden, E.J.Brill, 1888, s. 211-212, 397-398.

El-Cezire ve ertesini sene Halep'i zapt etti. 1185 yılında İkinci Şark seferi ile Musul'u hakimiyeti altına olarak Nureddin'in mirasının gerçek sahibi olmuştur²⁷⁷.

Salahaddin'in Frenklerle olan ilişkileri iki bölüme ayrılabilir. Birinci bölümü Kudüs'ün fethine kadarki devreyi içine alır ki, bu devrede İtalyan Cumhuriyetleri ile iyi ilişkiler kurmuş ve Doğu Frenkleri ile savaş halinde olmuştur. Kudüs'ün fethinden başlayıp 1192'ye kadar süren ikinci bölümde ise her iki Frank dünyasına karşı savaş halinde olmuştur²⁷⁸. Salahaddin 1171'den başlamak üzere her yıl Kudüs krallığı üzerine sefer düzenlemesinin asıl amacı Kudüs krallığını tahrib etmek ve hırpalamak olmuştur. Salahaddin 1179'da Merc-i Uyun'da Kudüs krallığı ordusunu bozguna uğrattı ve Frankların Ölü denizinin güneyinde Şam yoluna hakim bir yerde Beyt Al-Ahzan'da yaptıkları kaleyi kuşatarak aldı²⁷⁹. Bu yenilgiler üzerine Franklar barış istedi (1179). Ancak barış iki yıl sürdü ve Franklar Al-Ariş ve Eyle üzerine akın yapmaları üzerine anlaşma bozuldu.

Salahaddin 1182'de Beysan seferine çıktı. Beysan ve Lacun'u yağmalarken Kevkeb kalesini kuşattı. Frenkler bir meydan muharebesine giremediler.²⁸⁰ Arkasından Sultan Beyrut seferine çıktı ve büyük bir tahribat yaptı. Bu arada Frenklerin Kızıldeniz'e açılma çabaları akamete uğratarak Kızıldeniz ticaret yolunun güvenliği sağlandığı gibi Hicaz da tehlikeden kurtarılmıştı²⁸¹. Salahaddin 1183'te Beysan üzerine yaptığı ikinci seferde de Kudüs krallığının ordusu meydan muharebesinden kaçınmıştı. Bunun üzerine sultan 1183 ve 1184'te arka arkaya iki

²⁷⁷ İmadeddin el-İsfahani, *el-Bark el-Şami*, (Haz.: Ramazan Şeşen), V, 96-106, 736-756; Şeşen, *Salahaddin*, s. 48-50; İsfahani, *el-Feth*, s. 554.

²⁷⁸ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 62; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 498.

²⁷⁹ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 66-68; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 344-345; Ebu'l Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 424.

²⁸⁰ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 19.

²⁸¹ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 70-71, İsfahani, *al-Bark*, C. V, s. 38 b-42a, İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Dar-ı Sadr-ı Beyrut, H. 1400/M.1980, s. 58-60; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 389-390; Ahmed b. Ali el-Makrizi, *Kitabu's-Suluk li Marifet-i Dâvelü'l Mâluk*, C. I, (Tashih: M. Mustafa Ziyadet). Kahire, 1934, s. 78; Ebu'l Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 428; Şeşen, " *el-Bark el-Şamiye göre 578-579 (1182-1183) Yılında Salâh el-Din'in Bazı Tavinleri ve Eyyubiler ile Franklar arasında cereyan eden Bazı Harplar.*" *İslam Tekkeleri Enstitüsü Dergisi*, C. VI, Cüz. 3-4, İstanbul, 1976, s. 7-10; Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 253-255.

kez Kerek'i kuşattı²⁸² ise de düşman ordusu yine muharebeye yanaşmadı. Salahaddin üç dört yıl Kudüs Kırallığı ordusunu bir meydan muharebesine çekmek ve kesin bir netice almak amacındaydı. Zaten Salahaddin'in en büyük askerî hedefi Ortadoğuda Franklar tarafından işgal edilen müslüman toprakların ve bilhassa Kudüs'ün kurtarılmasıydı. Onun içindeki ve dıştaki askerî bütün faaliyetlerinin amacı bu ortamı hazırlamak içindir.

B. Hittin Zaferi ve Salahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü Fethi

Salahaddin artık nihai neticeyi almaya hazırlanırken tam bir cihad politikası takip etmiş, sürekli Halife'ye haber göndererek ortadoğudaki küçük hükümdarların kuvvetlerini kendi emrinde topluyordu. Kudüs hakkındaki hadisler fethi teşvik ederken, fethin zamanının da geldiğini gösteriyordu. Böylece Salahaddin bütün bu siyasî-askerî faaliyetlerini dinî bir amaca yönelik olarak Kudüs etrafında yoğunlaştırıyordu²⁸³.

1187 yılı başında Sultan, Diyarbakır, el-Cezîre, Musul ve Şam'daki tabilerinin ya kendileri ya da kumandanları ile emrine katılmalarını istedi. Sultan ordugahını Re'sel-Ma'da kurdu ve kuvvetler orda toplandı. Mısır'dan gelen kuvvetler de katıldı. Safuriyye yakınlarında yapılan bir öncü kuvvetlerin çarpışmasında Haçlılar mağlup oldu.²⁸⁴ Bunun üzerine Kerek kuşatmasında bulunan Sultan geldi ve bir aya yakın Musul, Mardin ve Halep askerlerinin gelmesini bekledi ve onların da ordusuna katılmasıyla gönüllüler ve piyadeler hariç 12. 000 iktalı ve maaşlı askertoplanmıştır. Bu arada Frenkler aralarında problemleri halletmişler ve Safuriyye çayırında ordugâh kurmuşlardı ki sayıları bütün bölgelerden gelenlerle 20. 000'in üzerindeydi. Yayalar ile 40. 000'e ulaşıyordu.²⁸⁵ Nihayet Sultan uzun bir süredir beklediği meydan muhaberesi için uygun fırsatı

²⁸² Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 260; Imadeddin el-İsfahani, *el-Bark*, C. V, s. 104-A, 108-b, 122-a; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 397-398.

²⁸³ Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 113, 126, 146.

²⁸⁴ İsfahani, *El-Feth*, s. 57-58; Kadı Bahacddin Maaruf İbn Şeddad, *Kitab-ı Siret-i Salahaddin el-Eyyubi*, (Telif: Tacettin Şehinşah), Kahire, 1346, s.60; Şeşen, *Salahaddin Derrinde*, s. 73.

²⁸⁵ Runciman, *a. g. e.*, C. II, s. 412-3.

bulmuştu.²⁸⁶ Bundan sonrası onları bir meydan muhaberesine mecbur etmekte. Sultan bunun için kuvvetlerinin ağırlığını bırakıp Taberiyye'ye saldırdı ve şehri ele geçirdi. Amacı Haçlı ordusunu üzerine çekmek idi.²⁸⁷ Taberiyye kalesindeki Haçlı kuvvetlerinin yardım isteği üzerine Haçlı ordusu Safuriyye'den ayrılınca Salahaddin beklediği anın geldiğini görerek ordusunun başına döndü. Taberiyye'nin batısındaki Kefr Sebt'deki ordugâhına döndü. Taberiyye'ye doğru ilerlemek isteyen Haçlı ordusu sarıldı ve çıkan çarpışmada Haçlı ordusu mağlup oldu. Hittin tepesindeki çetin savaşta kral esir düşerken çok sayıda ölü ve yaralı ele geçirildi (1187)²⁸⁸ Daha önceleri andlaşmaya uymayıp Mısır'dan Şam'a gelen bir ticaret kervanına el koyup kafiyecekileri esir almasından dolayı Kerek Prinkepsi Renoud de Chatillon öldürüldü. Temliar ve Hospitalier şövalyelerinin de önemli bir kısmı öldürüldü. Hittin zaferi ile Kudüs krallığının silahlı kuvvetlerinin büyük bir kısmı imha edildi.

Salahaddin Hittin zaferinden hemen sonra Taberiyye, Akka, Nasıra, Hayfa, Nablus, Cinin, Arsuf, Sayda, Cubeyl, Beyrut, Remle, Yubna, Beytlahm, Halil, Aslakan, Gazze, Dorum ve Ludd'u sıra ile yaklaşık üç ay içerisinde fethetti.²⁸⁹

Salahaddin nihayet donanmasıyla deniz tarafını emniyete aldıktan sonra 20 Eylül 1187'de (583) Balian b. Barzan d'ibelin tarafından müdafaaa edilen Kudüs şehrini kuşattı. Kutsallığından dolayı teslim olmasını istedi, ancak reddedilince şiddetli bir saldırı ile 2 Ekim 1187'de aman ile teslim aldı.²⁹⁰ Kudüs'ün fetih günü Mirac gününe denk geliyordu.²⁹¹ Bu teslimnâmeğe göre zengin olsun, fakir olsun erkekler için 10, kadınlar için 5 ve çocuklar için 2 dinar verenler kırk gün içinde şehri terk edebileceklerdi. Başta Balian b. Barzan 30. 000 dinar vererek fakirler

²⁸⁶ İbn Şeddad, *Kitab-ı Siret-i Salahaddin el-Eyyubi*, s. 60-62; Hıyari, *Salahaddin Devrinde*, s. 268.

²⁸⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 421.

²⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 422-3-4; İsfahani, *el-feth*, s. 47-48; Ebu'l-Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 440-443; Hıyari, *Salah al-Din*, s. 287-296; Goitein "Al-Kuds", s. 330; Abdullah N. Ulvan, *Kudüs Fatihî Salahaddin Eyyubî*, Seçkin Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 66-7.

²⁸⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, CXI, s. 424-431; Hıyari, *a. g. e.*, s. 297-309; İsfahani, *el-Feth*, s. 79; İbn Şeddad, *Kitab-ı Siret*, s. 67-68, 78.

²⁹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 432-433; Hıyari, *Salah al-Din*, s. 300; Sevim, *Salahaddin*, s. 77; Sobarnheim, "Salahaddin Eyyubî", *IA*, C. X, s. 107; Ebu'l-Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 444-5; İsfahani, *el-Feth*, s. 47-48, 54-55; İbn Şeddad, *Kitab-ı Siret*, s. 66; Makrizî, *Suluk*, C. I, Cüz, I, s. 96; Demirkent, "Haçlılar", s. 537.

²⁹¹ İsfahani, *el-Feth*, s. 56; İbn Şeddad, *Kitab-ı Siret*, s. 66.

adına şehirden çıktı. ²⁹² Salahaddin Kudüs'e girdiğinde 10. 000'lerce insan ile karşılaştı ki İsfahani 100. 000'den fazla insan olduğunu zikretmektedir²⁹³. Bunların takriben 10. 000'ini Nablus, El-Halil ve Gazze'den sığınan Frank ve müdafaa askerleri oluşturunuyordu Kudüs'ün nüfusu 6 ile 10 kat arasında artmıştı ki onlar kiliselere ve yurtlara yerleştirilmişlerdi. ²⁹⁴ Kudüs'ten toplam 20. 000 Latin çıkmıştır²⁹⁵. Sultan şehirdeki 1500 Ermeni'yi emirlerine bağışlarken, Kudüs'te müslümanlar ile birlikte yaşamak isteyen Süryanilerin kalmalarına izin vermişti²⁹⁶ Kudüs'ten ayrılanların bir kısmı Sur'a bir kısmı ise Antakya'ya gitmişti. Kudüs'ten ayrılan patrik kiliselerin altın, gümüş götürebildiği her türlü eşyalarını götürdü²⁹⁷. Sahilde Sur'dan başka Kudüs karallığına bağlı toprak kalmazken içeride Safed, Kevkeb, Kerek, Şevbek ve Sakif Arnun kaleleri muhasara altında idi. ²⁹⁸

Şehre giren sultan en önemli işlerden biri olan Harem-i Şerif'in İslâmi esaslara göre düzenlenmesi ve Mescid-i Aksa'nın minberinden yeniden Abbasi hilafeti adına hutbenin ikâmesi oldu. Harem-i Şerif'teki enkaz ve toprak temizledi²⁹⁹. Salahaddin Temliarlerin meskeni haline getirilmiş olan Mescid-i Aksa ve ruhban kilisesi haline getirilmiş olan Kubbetü's- Sahra ile bunların etrafındaki diğer meskenlerin eski haline iade edilmesini emretti³⁰⁰. Böylece Ekim ayının sonuna kadar Kudüs'te kalan Sultan şehrin tamir ve tahkimiyle uğraştıktan sonra el-Adil ile Akka'ya yürüdü³⁰¹ Salaahaddin ölümünden hemen önce de Musul'dan ustalar getirterek Kudüs'ün hendeklerin kazıdirdi, kale ve surlarını tahkim ettirdi(1192) ³⁰².

²⁹² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 431-2-3; Hıyari, *Salah al-Din*, s. 326-7.

²⁹³ İsfahani, *el-Feth*, s. 55; Makrizi, *Suluk*, C. I, Cüz. I, s. 96.

²⁹⁴ Hıyari, *Salah al-Din*, s. 326-7; Ebu'l-Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 445-446.

²⁹⁵ Hıyari, *Salah al-Din*, s. 332; Ebu'l-Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 445-446.

²⁹⁶ Hıyari, *Salah al-Din*, s. 334; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. II, s. 434; Buhl, "Kudüs", s. 960.

²⁹⁷ Ebu'l-Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 456; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. II, s. 433-4; İsfahani, *El-Feth*, s. 60; Makrizi, *Suluk*, C. I, Cüz. I, s. 97.

²⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 440; Şeşen, *Salahaddin Devrinde* s. 77.

²⁹⁹ Hıyari, *Salah al-Din*, s. 335-6; Makrizi, *Suluk*, C. I, Cüz. I, s. 97.

³⁰⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 435; İsfahani, *el-Feth*, s. 61-2, 140-4; Hıyari, *Salah al-Din*, s. 335; Makrizi, *Suluk*, Cüz. I, Cüz. I, s. 97.

³⁰¹ Makrizi, *Suluk*, C. I, K. I, s. 97.

³⁰² İsfahani, *el-Feth*, s. 400-401, 549-550; Sobernheim, "Selahaddin. Eyyubî", *İA*, C. X, s. 109, ; Şeşen, *Salahaddin Devrinde* s. 90; Hıyari, *Salah al-Din*, s. 424.

Sultan Kasım ayında (Şaban'ın 25. Cuma günü) Sur'u muhasara için Kudüs'ten ayrıldı.³⁰³ Ancak kuşatma denizden destek olamadığı için başarılı olamadı. Bunun üzerine kuşatmayı kaldırarak Akka'ya geldi ve orayı tahkim etmeye başladı ki III. Haçlı Seferi'nin hedefi olacağını biliyordu. Sultan 1188'de Kerek Şevbek ve arkasında 1189 başlarında Safed ile Kevkeb'i fethederek Sur ve Sakif Arnun dışındaki bütün Kudüs krallığı topraklarını ele geçirdi³⁰⁴.

C. III. Haçlı Seferi ve Haçlılar'ın Kudüs'ü Geri Alma Teşebbüsü

Salahaddin'in Hittin zaferinin hemen arkasından Kudüs'ü fethi ve Frenklerin ellerindeki şehirleri bir bir alması batıda büyük bir yankı uyandırdı.³⁰⁵ 1189 yılı başlarında başlayan III. Haçlı Seferi, Haçlı Seferlerinin en geniş kapsamlısı ve en büyüğü idi.³⁰⁶ Papalığın etkisi ile Avrupada birçok kont, baron ve dük Kudüs'ü kurtarmak için harekete geçerken Fransa kralı Philippe Auguste, İngiltere kralı Arslan Yürekli Richard ve Alman İmparatoru Frederich Barbarossa ordularının başında harekete geçmişlerdi. Bu haçlı seferinin en büyük özelliği doğudaki ticari menfaatlerini kaybeden İtalyan Cumhuriyetleri ile Sicilya krallığının katılmasıydı. Bunlara denizci İskandinav ülkelerini de ilave etmek lazımdır³⁰⁷. Haçlı ordusu çok güçlü bir donanmaya sahip olduğu gibi 100. 000'in üzerinde bir kara ordusuna sahipti. Bu büyük Haçlı ordusu karadan ve denizden Akka'yı kuşattı³⁰⁸. Salahaddin ise karadan haçlı ordusunu kuşatarak kaleye yardım ediyordu. Uzun kuşatma sonunda Akka teslim olmak zorunda kaldı. Böylece iki yıla yakın süren Akka müdafaası Haçlılara çok pahalıya mal olmuştu. Bu itibarla Kudüs krallığının merkezi

³⁰³ İsfahani, *el-Feth* s. 73-4; Makrizi, *Suluk*, C. I, Cüz. 1, s. 97; İbn Şeddad, *Kitab-ı Siret*, s. 67.

³⁰⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 240; Ebu'l-Faraç, *a.g.e.*, C. II, s. 449; E. Honigmann, "Şevbek", *İA* C. XI, s. 448; İsfahani, *el-Feth*, s. 73-4; Hıyari, *Salah al-Din*, s. 346-7-8; Buhl, "Kerek", *İA*, C. VI, s. 583-4; Makrizi, *Suluk*, C. I, Cüz. 1, s. 98-99-100 vd.

³⁰⁵ Işın Demirkent, "Hittin Zaferi ve Kudüs'ün Müslümanlarca Fethinin Batıdaki Akisleri", *Bellefen*, C. LII, S. 204, Kasım 1988, s. 1547-1555; Makrizi, *Suluk*, C. I, Cüz 1, s. 117 vd.

³⁰⁶ Cahen, "Crusades", *EL*, C. II, s. 63.

³⁰⁷ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 79.

³⁰⁸ İbn Şeddad, *Kitab-ı Siret*, s. 80-1; Makrizi, *Suluk*, C. I, Cüz 1, s. 186-7-8; Demirkent, "Haçlılar", s. 537.; Nomiku, *Haçlı Seferleri*, s. 51.

de Akka'ya taşınmıştır. Ancak Haçlılar arasında anlaşmanlık çıkmış ve Fransa kralı geri dönerek İngiltere kralını yalnız bırakmıştır.

İngiltere kralı Richard, donanmanın desteği ile kıyılarda tutunmuş ancak karada hiç başarılı olamamış ve Kudüs'ü alamayacağını görmüştür. Hatta Arsuf'ta ikinci bir Hittin bozgunundan Haçlılar son anda kurtulmuşlardır. Salahaddin Akka kuşatmasından önce ve bu kuşatma boyunca Kudüs'ü tahkim etmiştir³⁰⁹. Richard başarısızlığa uğrayınca barış yapmaktan başka çare bulunmamış ve nihayet 1 Eylül 1192'de yürürlüğe giren ve yaklaşık 4 yıllık bir sulh yapıldı. Buna göre Sur ile Yafa arasındaki sahil şeridi Franklara bırakılıyor, diğer yerler ise Salahaddin'e bırakılıyordu.

Salahaddin barıştan sonra Kudüs'e döndü ve burada idareyi tanzim ederek³¹⁰ Şam'a gitti ve 22 Şubat 1193'te vefat etti. Öldüğünde ülkesini ailesi ve emirleri arasında taksim etmişti ki Dimaşk'ı büyük oğlu ve veliahdı el-Melik al-Efdal'a bırakmıştı. Ancak Salahaddin'den sonra varisleri arasında taht kavgaları sonucu ülkenin siyasi birliği kısa bir sürede bozuldu.

D. Eyyubilerin Son Dönemleri ve Kudüs'ün Tekrar Haçlıların Eline Geçmesi

1218'de el-Kamil Dimyat'ı kuşatan Frenklerle savaşırken babası Melik Adil'in Şam'da öldüğü haberi geldi. El-Kamil Suriye hakimi kardeşi el-Muazzam'ın ülkesini el-Cezire hakimi diğer kardeşi el-Eşref ile aralarında paylaşmak istiyorlardı³¹¹. Bunu anlayan el-Muazzam'ın Celaledin Harzemşah'la ittifak yapması üzerine el-Kamil de İmparator Frederich II ile anlaşma yolunu aradı. El-Kamil'in amacı Kudüs'ü Haçlılara vererek onların desteği ile Eyyubi topraklarında siyasi hakimiyetin tek temsilcisi olmak istemesi idi³¹². Bu arada Kudüs'ün hakimi olan kardeşi Melik Muazzam İsa'nın Frankların korkusundan dolayı şehrin surlarını ve burçlarını,

³⁰⁹ İsfahani, *el-Feth*, s. 549-550; Ebu'l Farac, *a. g. e.*, C. II, s. 450-462; İbn Şeddad, *Kitab-ı Siret*, s. 81.

³¹⁰ Makrizî, *Suluk*, C. I, K. 1, s. 107. *a. g. e.*,

³¹¹ Ebu'l Farac, *a. g. e.*, C. Ü, s. 525.

³¹² İbn Furat, *Tarih al-Duval ve'l Muluk*, (Haz.: M. C. Lyons), Volume, 1; The Text, s. 1/34a.; Ebu'l Farac, *a. g. e.*, C. II, s. 509.

şehrin batısındaki Davud Burcu haric, yıktırdığı kaydedilmektedir³¹³. 1227'de el-Muazzam ölünce yerine zayıf ve tecrubesiz oğlu en-Nasır Davud geçmiştir. Bunun üzerine el-Kamil Filistin'e gelerek Kudüs ve Nablus'u zaptetti. El-Kamil daha sonra kardeşi el-Eşref ile yeğenleri en-Nasır Davud'un ülkesini paylaşmak için anlaştı ve en-Nasır Davud Dimaşk kalesinde kuşatıldı. Bu esnada imparator Frederich de Filistin'e gelmiş ve Yafa'yı tahkim ediyordu³¹⁴. Onun El-Kamil ile görüşmeleri de devam ediyordu. Nihayet 18 Şubat 1229'da Sultan ile imparator arasında kesin bir andlaşma yapıldı.³¹⁵ Bu andlaşmaya (Yafa Andlaşması) göre imparator krallığı Ludd üzerinden denize ve Yafa'ya kadar uzanan bir koridor ile birlikte hem Kudüs, hem de Behtlehem ve Nasıra şehirleri ile bazı kaleleri elde etti. Bununla beraber Kudüs'te Kubbetü's-Sahra ve el-Aksa camileriyle Harem eş-Şerif müslümanların elinde kalacağı gibi, müslümanların şehre girip serbestçe ibadet etme hakları da tanınacaktı. Ayrıca Frederich, Kudüs'ün surlarını onarabilecekti fakat bu sadece onun şahsına verilmişti³¹⁶. Kudüs kadısı ise Kudüs'ün dışında Ramallah yakınlarında el-Bira'da yerleşecekti³¹⁷. Ancak bu anlaşmayı hem İslâm alemi hem de Hristiyan dünyası kendileri açısından yeterli görmemiş ve tepki göstermişlerdi.

İmparator 17 Mart 1229'da Kudüs'e girmiş³¹⁸ ancak pek iyi karşılanmamıştır. Daha sonra imparator Akka'ya oradan da İtalya'ya gitti ve geride iç mücadelelere gömülen bir miras bıraktı. Bu arada müslümanların Kudüs'e baskınları başlarken³¹⁹, Eyyubi prensleri arasındaki mücadele de kıyasıya devam ediyordu. Kudüs'ün Hristiyanların eline geçmesi el-Kamil'in rakiplerine dinî ve siyasî bir güç verdi. 1229'da 10 yıllık bir müddet için Kudüs'ü elde etmiş olan Hristiyanlara, Mısır Eyyubileri ile Şam Eyyubileri arasındaki mücadeleler çok şey kazandırdı. Bu arada

³¹³ Makrizi, *Suluk*, C. I, K. I, s. 204.

³¹⁴ C.Cahen, "*Crusades*", *El*, C. III, s. 63; Hayd, *a. g. e.*, s. 455-456.

³¹⁵ C. H. Becker, "*Eyyubiler*", *İA*, C. IV, s. 425; C. Cahen, "*Crusades*", s. 65; Demirkent, "*Haçlılar*", s. 541; Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 1052; M.A.M., *a. g. m.*, s. 132; Saim Yılmaz, *a. g. m.*, s. 35.

³¹⁶ Buhl, "*Kudüs*", *İA*, C. VI, s. 961; Runcinm, *a. g. e.*, C. II, s. 163-164; Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 1052; Demirkent, "*Haçlılar*", s. 441.

³¹⁷ Goitein, *a. g. m.*, s. 331.

³¹⁸ Makrizi, *Suluk*, C. I, K. I, s. 231-232.

³¹⁹ Runcinm, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 169.

Hristiyanlar Şam Eyyubi Meliki el-Melik Salih ile ittifak yaparak Mısır Eyyubilerine karşı cepte aldılar³²⁰. Bu sayede 1244'un başlarında şehre bir kez daha tam olarak hakim oldular.

E. Harzemşahlıların Kudüs'ü Haçlılar'dan Alması

Kudüs Hristiyanlarının Dimaşk ve Kerek Eyyubileri ile işbirliğine girmesi üzerine³²¹ 1240'ta Mısır tahtına geçen el-Melik el-Salih Necmeddin Suriye'yi diğer Eyyubilerin elinden almak için o sırada Anadolu'da II. Gıyasettin Keyhüsrev'in gazabına uğrayan Harzemşahlardan yardım istedi³²². Suriye'de dehşetli bir yağma hareketinin başında bulunan Hüsameddin Berke Han, Hanberdi, Saru Han ve Küçlü Han idaresinde toplam 10.000 atlı Harzemşahlılar iki kol halinde güneye yöneldiler. Bir kısmı Balbek üzerinden diğer kısmı Harim ve Dimaşk çevresinde bir çok tahribat yaptılar. Daha sonra Kudüs'e hücum ederek burayı Frenklerin ellerinden aldılar. Bu sırada Dimaşk ve Kerek Eyyubileri Frenkler ile birlikte hareket etmiş ancak güneyden de Mısır sultanı el-Melik Salih Necmeddin Harzemşahlılara destek verince Frenkler ve müttefikleri yenildiler. Harzemşahlılar Ağustos 1244'te Kudüs'e giderek burayı Frenklerden temizlediler ve Hristiyanlara ait binaları tahrib ettiler.³²³ Ekim 1244 ayında Harzemşahlılar Suriye Eyyubilerinin saldırılarına uğradılar ancak başarılı olamadıkları için Mısır kuvvetleri Kudüs'e hakim oldular³²⁴. Harizm Şahlılar Kudüs'ten sonra Gazze bölgesinde yağmada bulundular.³²⁵ Ancak Harizmşahlıların bu yağmasını Mısır'daki Eyyubilerin tasvib etmemesi ve kendilerine ikta olarak sadece Filistin'in bir kısmının verilmesi Harizmliler ile Mısırlıların arasının açılmasına sebep oldu ve Mısır sultanının Hims Eyyubileri ile işbirliği yapması sonucunda bunların büyük bir kısmı imha edilerek

³²⁰ İbn Furat, *Tarih al-Duval ve'l Muluk*, s. 1/34b; Makrizi, *Suluk*, C. I, Cüz, II, s. 291-293.

³²¹ İbn Furat, *Tarih al-Duval ve'l Muluk*, s. 1/34b; Makrizi, *Suluk*, Cüz, II, s. 314.

³²² İbn Furat, *a. g. e.*, s. 3-4/38b; M. Ş. Tekindağ, "Memluk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İÜFTD.*, S.25, Mart, 1971, İstanbul, s.5.

³²³ İbn Furat, *a. g. e.*, s. 3-4/39a, Goutcin, "Al-Kuds", s. 331; M. Fuat Köprülü, "Harizmşahlılar", *İA*, C. VI/1, İstanbul, 1988, s. 291-292; Buhl, "Kudüs", s. 961.

³²⁴ İbn Furat, *a. g. e.*, s. 4/39b; D. S. Margoliouth, *a. g. e.*, s. 207; Hitti, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 1052; M.A.M., *a. g. m.*, s. 132.

³²⁵ İbn Furat, *a. g. e.*, s. 3-4/38b-40a; Köprülü, "Harizmşahlılar", s. 292.

Suriye ve Filistin'deki güçlerine son verildi³²⁶. Kudüs 1249 yılına kadar Mısır Eyyubîlerinin idaresinde kalmıştır.

VI. Kudüs'te Memluk Hakimiyeti

Kudüs 1250 yılından itibaren Eyyubîlere son veren Memluklerin idaresine geçti. Ancak 1260 yılında Ayn Calut'ta Moğolların kesin olarak yenilmesinden sonra Kudüs kesin olarak onların imparatorluklarına dahil oldu. Çünkü 1244'te Hrizmşahlardan dolayı şehri terkeden Hristiyan ve Yahudiler geri dönmüşlerdi. Fakat Moğolların 1260 öncesindeki baskılardan dolayı Kudüs halkı Hebron ve Gazze'ye doğru kaçmıştı. 1260 Ayn Calut zaferi sonucu bu insanlar şehre dönebilmişlerdir³²⁷.

Bundan sonra Memluk idaresindeki Kudüs tam bir imar faaliyeti geçirdi. 1269'da Mekke ve Medine'ye giden Sultan Baybars Kudüs'e de seyahat etti.³²⁸ Memluk Sultan ve Emirlerinin ilk yıllarında Mescid-i Aksa, Kubbetü's-Sahra başta olmak üzere şehrin imarına gösterdikleri bu ilgi onların İslâm dünyasındaki dini politikalarının bir gereği olmalıdır³²⁹. Bununla birlikte siyasi olarak Kudüs Memluklar devrinde geri planda kalmıştır.

Kudüs, Mercidabık savaşının sonunda Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı hakimiyetine alındı. Sultan Selim bizzat 6 Zilhicce 922/1516'da Kudüs'e girdi. O şehrin abidelerini ziyaret etmiş, Mescid-i Aksa'da namaz kılmış ve o gece minareler kandillerle süslenmiştir. Padişah şehrin her tarafını gördükten sonra otağına dönmüştür³³⁰. Kudüs-ı Şerif sancağı adı ile Filistin'in önemli bir merkezi olarak I.

³²⁶ İbn Fırat, *ā. g. e.*, s. 5/39b-40a; Köprülü, "Harzemşahlılar", s. 292; Tekindağ, "Memluk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 5-6.

³²⁷ Goitein, "Al-Kuds", s. 332.

³²⁸ D. P. Little, "Relations Between Jerusalem and Egypt", *History and Historiography of The Mamluk*, Volume XV, s. 73; Goitein, "Al-Kuds", s. 332.

³²⁹ D. P. Little, "Religion Under The Mamluk", *History and Historiography of The Mamluk*, s. 170-171; Aynı Yazar, "Relations Between Jerusalem and Egypt", *History and Historiography of The Mamluk*, s. 73-74.

³³⁰ İ. H. Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. II, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1971, s. 31; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, TTKY., Ankara, 1983, s. 287.

Dünya Savaşına kadar Osmanlı hakimiyetinde kalan Kudüs, bu tarihten sonra İngiltere'nin mandaterliğine terkedilmiş; 1948'de İsrail devletinin Filistin'de urulmasıyla yine dünya gündeminin başına yerleşmiştir. İsrail daha sonra Kudüs'ü BM kararlarına aykırı olarak işgal etmiştir. Bu işgal bugüne kadar devam etmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

KUDÜS ŞEHİRİNİN YERLEŞİMİ

I. KUDÜS'ÜN FİZİKİ YAPISI

A. Kudüs Şehrinin Konumu ve Alanı

Kudüs şehri Hinnom Vadisi ile Cehennem Vadisi arasındaki üç tepe üzerine kurulmuş bir şehirdir³³¹. Bu üç tepeyi de kuzey-güney istikametinde bir başka vadi ayırmaktadır. Kudüs şehri önce Zion Dağı üzerinde kurulmuştur. Hz. Davud burayı fethettiği zaman Yebus şehri olarak biliniyordu ve daha sonra şehir genişleyerek Mabel'in üzerine inşa edileceği Moriah Dağına dayanmıştır. Kuzeyde ise aşağı şehir olarak bilinen Akra'ya doğru genişlemiştir. Şehrin alanı M. Ö. 2800 yıllarında 40 dönüm³³² olduğu kaydedilmektedir. Hz. Süleyman zamanında ise şehir daha da genişlemiştir. Ancak bu genişlemenin boyutu hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Hz. Süleyman'dan sonraki dönemlerde Kudüs'ün Mısır ve arkasından da Mezopotamya'nın hakimiyetine girmesi ile Kudüs tamamıyla tahrib edildi. Pers hakimiyeti ile şehir yeniden inşa edildi ve giderek gelişti. Roma idaresinde özellikle Herod Agrippa devrinde şehir kuzey-batıyadoğru genişledi³³³ ve onun adı ile anılan duvar inşa edildi³³⁴. Yahudilerin Roma'ya karşı isyanları sonucunda Kudüs'ün Herod Agrippa tarafından inşa edilen kuzeydeki "Yeni Şehir" tamamen tahrib oldu. Kudüs'ün güney duvarı zaman zaman yer değiştirmesine rağmen, doğu ve batı duvarı bütün tarihi boyunca iki vadi tarafından tabii bir şekilde korundu. Şehrin güney surlarının geriye çekilmesi savunmada sağlanacağı kolaylıktan kaynaklanmaktadır. Şehir surları bazı ufak değişiklikler hariç tutulursa bugüne kadar aynı çerçeve içerisinde gelmiştir. Fatimi Halifesi el-Zahir 1030-1033 dolaylarında şehrin surlarını onarırken şehrin güney kısmında şu andaki pozisyonuna uygun olarak önemli kısıtlamalar yaptı³³⁵. Bugün şehrin alanı 868 dönüm (868. 000

³³¹ İstahri, *El-Mesalik ve Memalik*, s. 56.

³³² Kudüs (*Tarihî Belge*), s. 20.

³³³ M.A.M., *a. g. m.*, s. 121.

³³⁴ Bu dönemde Kudüs şehrinin planı için bkz. Ek IV.

³³⁵ Goitein, *"Al Kuds"*, s. 342

m²)dur³³⁶. İslam kaynakları Kudüs'ü Mekke'den küçük Medine'den büyük olarak tasvir ederler³³⁷ ya da Filistin'in merkezi olan Remle büyüklüğünde tasvir ederler. Memlûklular döneminde ise Harem-i Şerifin Batı bölgesi üzerinde yapıların ve yenilenmelerin yoğunlaşması şehrin bu bölgesine doğru bir gelişmenin olduğunu gösterir³³⁸.

B. Kudûs Kalesi

1. Şehrin Surları :

Kudûs şehri Ortaçağ dünyasının en müstahkem mevkilerinden biriydi. Daha Hz. Davud'dan önceki dönemden beri tahkimatının savunma gücü ün salmıştı. Yüzyıllar boyunca da birçok istilalar ve tahribatlar sonucu her defasında mukavemet kudretini daha da arttırmaya çalıştı³³⁹. Bugün eski şehri kuşatan surların temelleri Roma imparatoru Hadrianus devrinde şehrin yeniden inşası sırasında atılmıştı. Daha sonra Bizanslılar, Emevîler, Fatimîler, Haçlılar, Eyyubîler ve en son Osmanlı hükümdarı Kanunî Sultan Süleyman tarafından onarılmıştır. Doğuda şehir suru u Cehennem vadisinin dik yamaçlarıyla korunuyordu. Güneydoğuda da arazi Cehennem vadisine doğru sarkmaktaydı. Üçüncü ve daha az derin olmayan bir vadi de batı suru boyunca uzanmaktaydı. Sadece surun Sion tepesi üzerinden geçtiği güney-batı kesimi ile kuzey surlar boyunca arazi tahkimata taarruz imkanını nispeten kolaylaştırıyordu³⁴⁰.

Hz. Davud ve Hz. Süleyman dönemlerinde şehrin surları Yüksek şehir ve Alçak şehir ile Ophel'i çevrelemektedir³⁴¹. Hz. Süleyman'dan sonra Mabel'in üst sınırının hizasında batıya Yafa kapısına ulaşacak şekilde ikinci bir duvar inşa edildi. Böylece Akra bölgesi de şehrin içerisine alınmıştır. Üçüncü sur ise Herod I.

³³⁶ *Kudûs (Tarihî Belge)*, s. 34.

³³⁷ Mukaddesi, *Ahsen el Takasim*, s. 157.

³³⁸ Oley Grabar, "A Now Inscription. .", *SIAA*, s. 82.

³³⁹ M.A.M., *a. g. m.*, s. 125.

³⁴⁰ Runciman, *Haçlı Seferi Tarihi*, C. II, s. 215.

³⁴¹ M.A.M., *a. g. m.*, s. 127.

Agrippa tarafından şehrin kuzeyini tamamiyle içine alacak şekilde doğudan kuzeye bir yay şeklinde yuvarlak olarak inşa edilmiştir³⁴². Bu üçüncü sur öyle görünüyör ki bu şehrin şimdiki kuzey suruna denk gelmektedir³⁴³.

Roma istilasının arafesinde şehrin surlarının yüksekliğinin 70 cubit³⁴⁴ olarak verilmektedir³⁴⁵. Ancak bu rakam bize abartılı gelmektedir. Roma'ya karşı Yahudi isyanlarında M.S. 70 yılında Roma Generali Titus Kudüs'ün surlarını tamamen tahrib eder³⁴⁶. (Roma öncesi Kudüs şehrinin planı için bkz.: Ekler; Plan: 1)

M.S. 135'teki isyan da Hadrian II tarafından kanlı ve tahribkâr bir şekilde bastırılır ve Kudüs bir Roma şehri stiline yeniden inşa edilir³⁴⁷ ki bugünkü eski şehrin surlarının temeli o günlerin sınırlarına dayanır. Kudüs'ün adı da *Ælia Capitolina* olur. Kudüs şehrinin surları bu çerçevesini büyük ölçüde muhafaza etti. Bununla birlikte güney surları zaman içerisinde önce Hadrian dönemindeki inşa ile başlayarak kuşatıldı ve yukarıya çekildi. Bu 4. yy. da Sion eteklerinde tekrarlandığı gibi Fatimiler döneminde de yukarıya, kuzeye doğru çekildi. Bu dönemdeki şehrin surlarının tamiri ve yenilenmesi Bizans döneminde gerçekleşti³⁴⁸.

Kudüs'ün müslümanlar tarafından fethinden sonra, uzun süre surlar herhangi bir onarın görmemiştir. Özellikle Emeviler döneminde başlayacak imar faaliyetleri daha çok dinî ve sosyal tesisleri içeriyordu. Bunun sebebi dışarıdan ve içeriden herhangi bir tehdidin olmaması ve Filistin'de daha çok idâri 'Remle'den sonra gelen bir konumda olmasıdır. Yine de Mihrab'-ı Davud denilen iç kalenin tahkimi bazı dönemlerde sözkonusu olmuştur. Kudüs surlarının önem kazanması Abbasiler döneminin iç karışıklıkları ile başladı. 10. yy. sonlarında ve 11. yy'da Filistin'deki Batınî ve Bedevî anarşisi müstahkem bir yapıya sahip Kudüs'ün Filistin'deki önemini ortaya koydu. 1033 ve 1068 depremlerinde Remle'nin tahrib

³⁴² Margoliouth, *a. g. e.*, s. 189; M.A.M., *a. g. m.*, s. 127; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 45.

³⁴³ M.A.M., *a. g. m.*, s. 127.

³⁴⁴ 1 Cubit: Dirsekten orta parmağa kadar olan uzunluk ölçüsüdür.

³⁴⁵ Margoliouth, *a. g. e.*, s. 187.

³⁴⁶ Margoliouth, *a. g. e.*, s. 190.

³⁴⁷ Margoliouth, *a. g. e.*, s. 45; Margoliouth, *a. g. e.*, s. 191.

³⁴⁸ Margoliouth, *a. g. e.*, s. 194.

olması ve bedevi baskınları ile Karmati baskınları Kudüs'ü Filistin'in merkezi haline getirdi ve bundan dolayı 1033 ve 1063'te Kudüs'ün surları Fatimiler tarafından güçlendirildi. Güney surlarının kısaltılması bu dönemde 1033'te ez-Zahir tarafından gerçekleştirildi.³⁴⁹ Haçlılar devrinde de Kudüs surları güçlendirildi ve burclarla çevrildi. Şehrin batısındaki Mihrab-ı Davud (Davud Kulesi) Godfrey tarafından yeniden inşa edilirken, şehrin bugün kuzeybatı köşesinde meşhur bir Haçlı şövalyesi olan Tankred'in adını alan Tankred Kulesi inşa edildi³⁵⁰.

Kudüs surları Eyyubîler devrinde de önemli bir onarım geçirdi. Salahaddin Eyyubi Kudüs'ü fethettikten sonra Kudüs'ün surlarında önemli tamirat yaptı 587-588 (1192).³⁵¹ İsfahani bu tamiratı şöyle aktarmaktadır: "*Salahaddin 50 kişi olan bir tarifeyi Musul sahibinden Kudüs'e hendek ve kuyu kazmak için ve kale onarmak için getirtti ve onlar sahradan kayaları kestiler ve yarım sene kaldılar ve surun inşası çok sağlam yapıldı. 2000'e yakın Frank askerî kullanıldı ve Amud kapısından Mihrab kapısına kadar savaş burcu yenilendi. Maldan ne çıktı ise ona harcandı. O, güzel ve sağlam taşlarla bina edildi. Buna Sultan, ailesi, devlet adamları, ulema, sofiye ve halk taş taşıyarak yardım etti*"³⁵². Böylece Salahaddin, Davud Burcu (Mihrâb-ı Davud) başta olmak üzere Yafa Kapısından Şam kapısına kadar olan surları bir dizi kule ile tahkim etti. Bu tahkimat şehrin güney surlarını da içine aldı³⁵³. Ayrıca İsfahani, Mihrab-ı Davud'a giden yolun ve kalenin kapısının da yenilendiğini zikretmektedir³⁵⁴.

Salahaddin'in vefatından sonra Şam ve Filistin yeğenlerinden al-Muazzam İsa'nın payına düşmüştü. Bu hükümdar Haçlılar eline geçer korkusuyla Davud Burcu, Merkad-ı İsa Kilisesi ve Harem-i Şerif dışındaki yerleri yıktırdı³⁵⁵. Harab

³⁴⁹ Goitein, "*Al-Kuds*", s. 328-342.

³⁵⁰ Margoliouth, *a. g. e.*, s. 203-204; Burgoyne, *a. g. e.*, s. 40; Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 323.

³⁵¹ Makrizî, *Suluk*, C. I, Cüz. I, s. 107'de Sultan bu yılın (587) Zilhiccesinin sonunda Kudüs'e döndü ve Beytü'l Makdis'in surunun imarı ve hendeğin (Davud Burcunu kastediyor) kazılmasında ihtimam gösterdi. "diyor.

³⁵² İsfahani, *el-Feth*, s. 400-1.

³⁵³ İsfahani, *el-Feth*, s. 401; Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 323-424; Margoliouth, *a. g. e.*, s. 205.

³⁵⁴ İsfahani, *el-Feth*, s. 68; Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 339; Sobornhaim, "*Salahaddin Eyyubî*", *IA*, C. X, s. 109.

³⁵⁵ Goitein, "*Al-Kuds*", s. 331; Buhl, "*Kudüs*", s. 961; Margoliouth, *a. g. e.*, s. 206.

hale gelen kale 710 yılında Bektemur el-Cevkandar tarafından Memlûk idaresinde yenilendi³⁵⁶. Memlûkler devrindeki bu tamirâtı Kanuni Sultan Süleyman'ın tamirâtı takip etti ve bu tamirat eski şehrin surlarını bugüne kadar getirdi.

Bütün kaynaklar Kudüs kalesini Filistin'in en müstahkem kalesi olarak tarif ederler. Nasır-ı Hüsrev, kaleyi tasvir ederken, "*Şehrin çevresinde taş ve harçla yapılmış demir kapıları bulunan sağlam bir kale vardır.*"³⁵⁷, "*mescidin dışında ve vadiye karşı olan duvar yüz kulaç uzunluğunda olup büyük taşlarla yapılmıştır.*"³⁵⁸ demektedir. Şehrin surları kesme taşlardan yapılmış olup³⁵⁹, şehrin üzerinde kurulduğu kayalıktan çıkarılmaktadır. Evliya Çelebi, kalenin uzunluğunun 7050 adım olduğunu söylemektedir³⁶⁰ ki bu gerçeğe yakındır. Zira şehrin surlarının uzunluğu 4 km. olup yüksekliği de 12 m'dir³⁶¹.

2. Kalenin Burçları:

Kudüs kalesinin tarih boyunca birçok tahribata maruz kalması ve özellikle kuzey ile güneyde sınırların değişmesinden dolayı çok sayıdaki burçlarının zaman ve mekan olarak yerlerini tam olarak tayin etmek kolay değildir. Kudüs kalesinin en büyük ve önemli burcu Davud Burcu (Mihrab-ı Davud)³⁶² dur. Şehrin kuzeydoğu köşesinde de el-Zaviye Burcu³⁶³ adlı bir burçtan bahsedilmektedir. Davud Burcu ile şehir arasındaki yol üzerinde Sıbt, Burc-ı Ratık adlı bir diğer burçtan bahseder³⁶⁴ ki Atsız'ın Kudüs'ü ikinci alışımda Davud Burcu'ndan bu Ratık Burcu vasıtasıyla şehre girmiş ve Kudüs'ü ele geçirmiştir³⁶⁵. Kudüs'ün diğer bir önemli burcu da şehrin

³⁵⁶ el-Umari, *Mesalik el-Ehsar fi Memalik el-Emsar*, s. 209.

³⁵⁷ Nasır-ı Hüsrev, *Safername*, s. 33; Le Strange, *a. g. e.*, s. 38.

³⁵⁸ Nasır-ı Hüsrev, *Safername*, s. 35.

³⁵⁹ İbn Batuta, *a. g. e.*, s. 42; İsfahani, *el-Feth*, s. 401.

³⁶⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. 13, s. 240.

³⁶¹ Buhl, "*Kudüs*", s. 952.

³⁶² İsfahani, *el-Feth*, s. 68.

³⁶³ Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 323-326.

³⁶⁴ Sıbt, *a. g. e.*, s. 184-5.

³⁶⁵ Sıbt, *a. g. e.*, s. 185.

kuzeybatı köşesinde bugün Kalat Calut olarak adlandırılan kule olup Haçlılardan Tankred buraya sahip olduğu için Tankred kulesi denilmiştir³⁶⁶. Kudüs surlarındaki bilinen büyük burçlar bunlar olmasına rağmen Evliya Çelebi ismini vermeden 57 burç ve 78 dirsekten bahsetmektedir³⁶⁷. Kudüs surlarındaki burçlar şehrin kapılarının yanında ve onların yollarının üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu burçlar şehrin kuzey ve batı surlarındadır. Çünkü bu bölgeler taarruza açıktır. Güney ve doğu surları ise derin bir vadiye bakıyor ve yükseklik savunma için yeterli durumdadır. Kudüs kalesinin boyu güneyden kuzeye, eni doğudan batıya doğru düşmüştür³⁶⁸.

3. Kudüs'ün Kapıları:

Kudüs şehrinin tarih boyunca birçok defalar istilaya ve tahribata uğraması şehrin kapılarının da sürekli isim değiştirmesine sebep olmuştur.

Hz. Davud ve Hz. Süleyman devirlerinde şehrin başlıca kapıları şunlardır: Batı surlarında *Vadi Kapısı* ve *Genet Kapısı*, güneyde *Dung Kapı*, *İki Duvar Arasındaki Kapı* ve *Su Kapısı*; doğuda *Miphkad Kapısı* ile *Atlı Kapısı*; kuzeydoğuda *Balık Kapısı*, kuzeyde I. duvarda *Efrahim Kapısı*, daha sonra II. duvar inşa edilince bu kapıya *Eski Efrahim Kapısı* denilmiş ve onun karşısında *Yeni Efrahim Kapısı* yeni duvarda açılmıştır³⁶⁹.

Roma'nın Kudüs'e hakim olması ve şehri birkaç kez tahrib ettikten sonra yeniden inşa etmeleriyle şehrin kapıları şu bölgelerde şu isimlerle karşımıza çıkıyor: Kuzeyden Herod Agrippa I'in inşa ettiği üçüncü duvar içinde kendi adıyla anılan *Herod Kapısı* ile *Şam Kapısı*. Bu ikinci kapı zamanla en önemli kapı durumuna yükselip bugüne kadar gelecektir. Kuzeybatı köşesinde ise ilk defa açılan kapı *Yeni Kapı* ismi ile anılmıştır. Batıda bugünkü Davud kulesinin yerindeki Herod Sarayı'nın yanında *Vadi Kapısı* bulunuyordu. Bu devirde de şehrin en önemli kapısı

³⁶⁶ Burgoyne, *a. g. e.*, s. 40; Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 323; Margoliouth, *a. g. e.*, s. 203.

³⁶⁷ Evliya Çelebi, *a. g. e.*, C. XIII, s. 240.

³⁶⁸ Şair Nabi, *Hicaz Seyahatnâmesi (Tuhfetü'l-Haremeyn)*, (Mütercim Seyfettin Ünlü), Timaş Yayınları, İstanbul, 1996, s. 58.

³⁶⁹ M.A.M., *a. g. m.*, s. 123-127.

idi. Güneydeki vadi kapısı ise *Essenes Kapısı* olarak karşımıza çıkıyor. Herod güney duvarında İkili Kapı ve Üçlü kapıyı açmıştır³⁷⁰. Doğuda ise eski kapılar varlığını devam ettirirken Ha-Mipkad Kapısı, Altın Kapı adını alıyor³⁷¹. Kudüs'ün bu ana kapıları İslamî döneme kadar gelmektedirler.

Kudüs'ün duvarlarının kapıları her ne kadar birçok coğrafyacılara tarafından kısmen ve tesâdüfen zikredildiyse de Mukaddesi (985) ve Mücireddin (1496) tarafından tamamı zikredilmiştir. Bu iki yazarın yaşadıkları dönemler arasında Mukaddes şehir Haçlılar ve S. Eyyubî tarafından sıra ile ele geçirildiler. Bu duvarlar muhtelif zamanlarda sökülüp parçalandı ve yeniden inşa edildi. Bununla beraber, Mukaddesi'nin zikrettiği kapıların hepsinin Mücireddin'in zikrettikleri ile aynı ismi taşımaları dikkat çekicidir. Mücireddin'in zikrettiği kapılar açıktır ve bugün kullanılmaktadır. Mukaddesi, Kudüs'ün kapılar hakkında şunları kaydediyor: "Kudüs 8 demir kapıya sahiptir. Bunlar:

1. Bab-ı Sihyun
2. Bab-ı Tih
3. Bab-ı el-Balât
4. Bab-ı Subh-ı Armiye
5. Bab-ı Selvân
6. Bab-ı Eriha
7. Baba el-Amud
8. Bab-ı Mihrâb-ı Davud"³⁷².

Mucireddin ise 1496'da Kudüs'ün kapılarını şöyle tasvir etmektedir:

"Güney tarafında 2 kapı vardır: 1- Bab-ı Harah al-Magariba 2- Bab-ı Sihyon. Batı tarafında 3 kapı vardır: 1- Ermeni Manastırının yanındaki küçük gizli kapı 2- Bab el-Mihrab 3- Bab al-Rahmet. Kuzey tarafında 4 kapı vardır: 1- Bab ed-Deyr es-Sarb 2- Bab al-Amud 3- Bab ed-Daiyah 4- Bab es-Sahira. Doğu tarafında 1 kapı

³⁷⁰ Burgoyne, *a. g. e.*, s. 43.

³⁷¹ M.A.M., *a. g. m.*, s. 127.

³⁷² Mukaddesî, *Ahsen al-Takasim*, s. 167.

vardır: Bab el-Asbat³⁷³ tır. Mucireddin, bu 10 kapıdan başka İbn eş-Şeyh Abdullah Zaviyesinin yanında eski bir kapının olduğunu ve yine Harah el-Turiyye adlı mahallede Bab el-Asbat dışında Köleler Meydanına götüren bir kapı olduğunu söylüyor³⁷⁴.

İdrisi 1154'te şehrin kapıları için şunları söylüyor: "Bab al-Mihrab batı tarafındadır ve bu kapı Davud kubbesinin üzerindedir. Bab er-Rahma şehrin doğu tarafındadır. O kapalıdır, ancak zeytin dalı ziyafetinde açılır. Bab-ı Sihyon şehrin güney tarafındadır. Bab-ı Amud al-Gurab (Şam kapısı) şehrin kuzeyinde yer alır"³⁷⁵. Kudüs'ün kapılar, hakkında en kapsamlı bilgini veren bu yazarların ifadelerini karşılaştırdığımız zaman şöyle bir sonuca varabiliriz:

Şehrin güneyinde 2 kapı vardır:

1- Bab-ı Sihyon (Sion kapısı). Mucireddin bu kapının Bab al-Harah al-Yahud olarak bilindiğini söylüyor ki, o Yahudi Mahallesinin kapısıdır³⁷⁶. Mukaddesinin döneminde Bab en-Nebi-i Davud olarak da biliyor³⁷⁷. Franklar ise bunu Peygamber Davud kapısı demişlerdir³⁷⁸. 2- Bab-ı Selvan (Siloam Kapısı). Bu kapı Ayn Selvan suyundan ismini almaktadır. Bu kapıya daha sonra, muhtemelen Emevi döneminden itibaren, kuzey Afrikalı müslümanların şehrin güneyine yerleştirilmesi ile oluşan Mağribliler Mahallesi ile birlikte Bab Harah al-Magaribah ismini aldı. Haçlılar bu kapıya Gübre Kapısı demişlerdir³⁷⁹. Fatimiler devrinde buradaki müslüman mahallesinin boşaltıldıktan sonraki dönemde Haçlıların ahırlarının bulunduğu yer olması ihtimalinden dolayı bu isim verilmiş olmalıdır.

Şehrin batısında 3 kapı vardır:

³⁷³ Mucireddin, *al-Uns el-Celil*, s. 406; Lc Strange'den naklen.Bkz. *Palestine Under The Moslem*, s.215-216.

³⁷⁴ Mucireddin, *al-Uns el-Celil*, s. 406; Lc Strange'den naklen.Bkz. *Palestine Under The Moslem*, s.216.

³⁷⁵ Lc Strange, *a. g. e.*, s. 214.

³⁷⁶ Mucireddin, *al-Uns el-Celil*, s.406; Lc Strange'den naklen.Bkz. *Palestine Under The Moslem*, s.215.

³⁷⁷ Lc Strange, *a. g. e.*, s. 214.

³⁷⁸ Lc Strange, *a. g. e.*, s. 214.

³⁷⁹ Lc Strange, *a. g. e.*, s. 214-215.

1- Ermeni manastırının yanındaki küçük *Gizli Kapı*: Mukaddesi bu kapıyı zikretmiyor, ancak onun Bab-ı Tih dediği "Göçebelerin Çöl Kapısı" muhtemelen bu olmalıdırki, günümüzde kapalıdır.

2- Bab al-Mihrab al-Davud. Bu kapı eski dönemlerde vadi kapısı olarak zikredilen kapıdır. Hebron ve Yafa kapısı olarak da bilinmektedir. İslâmî ise dönemde Bab al-Halil ismi daha çok kullanılmıştır. Kudüs şehrinin iç kalesinin (Davud kulesi) kapısı olmasından dolayı en önemli kapısıdır.

3- Bab al-Balât. Mucireddin bunu Bab al-Rahbah olarak, bab al-Mihrab (al-Davud)'un kuzeyinde zikretmektedir³⁸⁰. Hristiyan kaynaklarında St. Lazoros Postern kapısı olarak anılır³⁸¹. Bu kapı günümüzde kapalıdır.

Şehrin kuzeyinde 4 kapı vardır:

1- Bab ad-Dair es-Sarb. Sadece Mucireddin'in zikrettiği bu kapının yeri bilinmiyor. Ancak onun Şam kapısı ile Bab ar-Rahmah kapısı arasında olduğu ve Servian Manastır kapısı olarak da anıldığı kaydedilmektedir³⁸². günümüzde kapalıdır.

2- Bab al-Amud. İdrisî, Bab-ı Amud al-Burak olarak zikreder³⁸³ ki bu "Karga Direk Kapısı" manasınadır. Bu Kapı sadece İdrisî tarafından zikredilmektedir. Haçlılar döneminde St. Stephan kapısı olarak biliniyor. Daha umumî olarak İslâm kaynaklarında Şam kapısı kullanılırken sonraları ise Jeriho kapısı adı kullanılmıştır ki Mukaddesî bundan Bab-ı Eriha olarak bahseder³⁸⁴.

3- Bab ed-Daiyâh. Yeri kesin olarak belli değildir. Ancak Herod kapısı ile Şam kapısı arasında olmalıdır³⁸⁵. Mukaddesi bundan bahsetmiyor.

³⁸⁰ Mucireddin, *al-Uns el-Celil*, s.406; Le Strange'den naklen.Bkz. *Palestine Under The Moslem*, s.214.

³⁸¹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 217.

³⁸² Le Strange, *a. g. e.*, s. 216.

³⁸³ Le Strange, *a. g. e.*, s. 216.

³⁸⁴ Mukaddesi, *a. g. e.*, s. 167.

³⁸⁵ Le Strange, *a. g. e.*, s. 215.

4- Bab es-Sahirah. Bunun eski ve meşhur adı Herod kapısıdır³⁸⁶. Mukaddesi bundan Bab-ı Cubb Ermiya olarak bahseder³⁸⁷. Kaynaklarda Abraham kapısı olarak da geçer³⁸⁸.

Şehrin doğusunda 2 kapı vardır:

1- Bab al-Asbat. Kabileler Kapısı. Buna Hristiyanlar tarafından St. Stephan ya da Jeriho kapısı da denmiştir³⁸⁹.

2- Altın Kapı. İdrisi, bundan Bab ar-Rahmah olarak bahsediyor. Haçlılar döneminde açık olup Harem-i Şerife doğudan girişi sağlayan kapıdır.

Kudüs şehrinin kapıları sayılırken Harem-i Şerif'in doğu ve güney cephesindeki kapılar şehrin değil Harem-i Şerif'in kapıları arasında sayılmıştır. Biz de bunları o bölümde ele alacağız. İsimleri anılan Kudüs'ün kapıları Evliya Çelebi tarafından da 8 adet olarak verilmektedir. Ancak bunlardan üç tanesinin ismi Ortaçağ'daki isimlerle aynılık göstermektedir. Bunlar Halilurrahman, Megaribe ve Davud kapılarıdır. Bunların dışında şehrin kuzey ve batısında batıdan doğuya doğru Halilurrahman'dan sonra sırayla Bozdoğan, Devler, Zehriye, Rüstem Paşa ve Meryem Ana kapılarını saymaktadır³⁹⁰. 1522'de Kudüs'e gelen Venedikli seyyah şehrin 7 kapısından bahseder. Bunlardan 3'ü Bab el-Sabt, Bab el-Amud ve Bab el-Kattan'dır³⁹¹. 1785'te Kudüs'e gelen Benjamin b. Elijah ise Kudüs'ün 6 kapısından bahseder ki onlar; Batı, David Hebron, Damascus, Pillar ve Lion'dur³⁹². 17. yy. da ise Samuel b. David, şehrin 6 kapısından bahseder fakat isimlerini zikretmez³⁹³. Son olarak Kudüs şehrinin dönemlere ve yazarlara göre karşılaştırmalı tablosunu veriyoruz:

³⁸⁶ M.A.M., a. g. e. , s. 127.

³⁸⁷ M.A.M., a. g. m. , s. 121-127.

³⁸⁸ Mukaddesi, *Ahsen al-Takasim*, s. 167.

³⁸⁹ Le Strange, a. g. e. , s. 216.

³⁹⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. XIII, s. 240.

³⁹¹ M.A.M., a. g. m. , s. 134.

³⁹² M.A.M., a. g. m. , s. 137.

³⁹³ M.A.M., a. g. m. , s. 136.

Tablo:1
KUDÜS'ÜN KAPILARI

Kapıların Latince İsimleri	Mukaddesi, 985.	İdrisi, 1151	1225'teki Kapılar (Le Stange.)	Mucireddin, 1496	Evliya Çelebi (XVI. YY.)
Jaffa or Hebron Gate. Damascus Gate. Herod's Gate. Jericho or St. Stephen's Gate. Mogrebin, or Dung Gate. Gate, of the Prophet David, or Sion Gate.	Bâb Mihrab Dâud. Bâb al- Balât. Bâb al- 'Amûd. Bâb Armiya. Bâb Ariha. Bâb Silvan. Bâb Silhyôn. Bâb at-Tih	Bâb al-Mihrab Bâb al-Rahmah. Bâb al-Amud. Bâb es-Siyon	David Gate. St. Lazarus Postern St. Stephen's Gate. Madeleine Postern. Jehosaphat Gate. Postern of the Tannery. Sion Gate.	Bâb al Halil. Bâb ar Rahman (kapalı). Bâb al-'Amud. Bâb aad-Dâ'iyah (kapalı). Bâb as Sâhîrah. Bâb Hârah at Tûriyyah (kapalı). Bâb al Asbât. Bâb Hârah al Magâribah. Bâb Hârah al-Yâhud. Bâb as-Sirr, Ermeni Manastırı yanında (kapalı). İbn Şeyh'in Türbesinin yanında, (kapalı).	Halitürrahma n Bozdoğan Devler Zehriye Rüstem Paşa Meryem Ana Magaribe Kapısı Davud Kapısı

4. İç Kale (Mihrab-ı Davud) ve Daru'l İmara:

Hz. Davud ve Hz Süleyman devirleri ile Roma idaresine kadar Mabet Alanında Kral Sarayı bulunuyordu. Herod, şehrin batısında kendisi için bir saray yaptı. Bu saray üç büyük kulenin ilave edildiği eski şehrin duvarları ile korunuyordu. Bu kulenin birinin altyapısı hala kale (Mihrab-ı Davud-Davud Burcu)'nin altyapısını teşkil ediyordu³⁹⁴. O günden bu yana şehrin iç kalesi rolünü şehrin batı bölgesindeki kulelerin hakim olduğu yüksek yapı teşkil etmiştir. Hz. Davud'un Mihrab'ının burada olduğuna inanılmasından dolayı buraya Davud Mihrabı denilmiştir. İslâmiyetin hakimiyetinden sonra idarî ve askerî fonksiyonunun yanında dinî fonksiyonu da onun önemini arttırmıştır. Burası Kudüs'e hakim beylerin veya hükümdarların aile ve hazinelerini koydukları bir üss idi. Nitekim Atsız da Filistin ve Mısır'a karşı olan siyasî faaliyetleri esnasında ailesi ve akrabaları ile önemli eşyalarını Davud Kulesi'ne yerleştirmişti. Kudüs düşmesine rağmen Atsız gelinceye kadar Davud Kulesi direnmisti³⁹⁵. İslâm kaynakları ve seyyahlar Kudüs

³⁹⁴ Burgoyne, *Memluk Jarusalem*, s. 44; M.A.M., *a. g. m.*, s. 126.

³⁹⁵ İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. X, s.101.

içerisindeki bu yapıya yer vermişlerdir³⁹⁶. İbn Havkal; "Onun surları içerisinde Davud (A. S.)'un Mihrabı denilen bir yer bulunmaktadır. Orası yüksek bir binadır. Yüksekliği yaklaşık olarak 50 zir'a olup taştan yapılmıştır. Genişliği de 30 zir'a kadar olup oldukça sağlamdır. En üstünde oda gibi bir bina vardır. Bu Allah Teala'nın şu ayet-i kerime ile zikrettiği mihraptır: O davacı kıssası sana gelmedi mi? Hani duvardan atlayıp mihraba girmişlerdi "³⁹⁷ derken, İstahrî; "Peygamber Davud'un mihrabı şehrin içindedir; taştan yapılmış yüksek bir binadır, ölçü ve hesaplama ile uzunluğu 50 zir'a, genişliği 30 Zir'adır. Onun zirvesined küçük bir hücre gibi yapı vardır ki o Allah tarafından zikredildi. Allah onu yüceltti. Remle'dem mukaddes şehre geldiğinin vakit bu gözlerinize takılan ilk binadır ve siz onu kasabının diğer evlerinin üstünde görürsünüz"³⁹⁸. şeklinde tasvir etmektedir. İsfahani ise; "Mihrab-ı Davud, Mescid-i Aksa'nın dışında şehrin kapısının yanındaki kalenin içerisinde yer almaktadır. Yeri yüksektir ve o kale valinin oturduğu yerdir. Sultan (Salahaddin) ona imam, müezzin ve kuvvam yerleştirdi. Böylece onu ihya etti ve onu yeniledi, ona giden yol yenilendi. Davud Kapısı bu kalede idi..."³⁹⁹ diyerek tasvir etmektedir. O daha çok Mihrab'da bahsederken kalenin yerinin yüksekliği ve valinin oturduğu yer olarak tanıtıyor. Ayrıca, Salahaddin Eyyubî'nin onu da yeniden imar ettiğini söylemektedir. Bütün bunlar Mihrab-ı Davud adıyla tanınan iç kalenin dinî, idarî, askerî ve stratejik konumunu göstermektedir. Muhtemelen Fatimiler döneminden itibaren askerî ve idarî yönden kullanılmaya başlanmıştır⁴⁰⁰. Evliya Çelebi ise; "iç kale Bab-ı Halil'in iç tarafında ana kaleye bitişiktir ve etrafı 400 adımdır... Gayet büyük kayalarla yapılmıştır... üç kat sağlam yapıdır. İçinde Hz. Davud Camii ve bir cami daha vardır ki diğerleri mescittir. İç kalede 70, varoşunda 40 ev olup bütün mahalleler müslümandır"⁴⁰¹ demektedir. Davud Kulesi'nin, Haçlılar döneminde genişçe bir

³⁹⁶ Ebu'l Hasan Ali b. Ebi Bekr el-Herevî, *Kitabu'l Ziyarat*, (Haz. Jeninc Sourdell-Thomine), Damas, 1957, s. 66-67.

³⁹⁷ İbn Havkal, *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik*, s. 171.

³⁹⁸ Ebi İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-İstahrî, *Kitabu'l Mesalik el-Memalik*, Tab'ı fi Medine-i Loyden el-Mahruse bi Matbaat-ı Brill, 1927, (Editit: M. J. De Goeje), s. 57.

³⁹⁹ İsfahani, *el-Feth*, s. 68.

⁴⁰⁰ Goitein, "Al-Kuds", s. 342.

⁴⁰¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 240-241.

taahhüdünün yapıldığı kaydedilmektedir⁴⁰². Şehrin batısında Sion Dağı üzerindeki Mihrab-ı Davud olarak ün yapan iç kale Kudüs'ün savunmasında önemli rol oynadığı gibi kutsal bir makân olması açısından da Kudüs'ün önemini arttırmaktadır.

İslâm şehirlerinin merkezini teşkil eden en önemli fiziki unsurlarının başında "cami" ve onun hemen yanındaki "Darü'l İmara" gelir⁴⁰³. Bu müslümanlar tarafından kurulmuş olan şehirlerin belirgin özelliği olmasına rağmen, Kudüs gibi fetih ile ele geçirilmiş şehirlerde de görülmektedir.

Hiz. Ömer Kudüs'ü fethettikten sonra Harem-i Şerif'te sade bir cami yaptırmıştır. Bu Kudüs'teki ilk camidir. Dolayısı ile idarî birimlerin de hemen onun çevresinde olması lazım gelir. İslâm şehirlerinde Daru'l İmara genellikle caminin kible yönünde kurulurdu⁴⁰⁴. Kudüs'ün fethinden sonra fatihlerin de idare odaları olan Daru'l İmara'ların Haram Alanının güney ve güney-batısında yapıldığı ve bu binaların ikili ve üçlü kapılar ile Haram Alanına açıldığı kaydedilmektedir⁴⁰⁵. Zira Kudüs'te müslümanların şehrin güney bölgesine yerleştiği ve burada bir müslüman mahallesinin (Megaribe Mahallesi) teşekkül ettiğini daha önce zikretmiştik. Bunun böyle olması da gayet normaldir. Nitekim müslümanlar şehri ahitnâme ile teslim aldıkları için hristiyanların binalarını tahliye etmediler ve Harem-i Şerif'in güney bölgesi ile kuzey bölgesine yerleştiler. Emeviler dönemindeki imar faaliyetleri içinde Daru'l İmara ilk kez Velid (705-715) zamanında yapılmıştır. Bunun şehrin batısında Kutsal Mezar Kilisesinin çevresinde yapılan büyük binalar kompleksinde olduğu düşünülmektedir⁴⁰⁶. Buna rağmen Darü'l İmara'nın yerini tam olarak tespit edemediğimiz gibi yapısı hakkında da bilgiye sahip değiliz.

İslâm aleminde Abbasiler döneminde 10. yy. 'dan itibaren başlayan iç karışıklıklar ve çekişmeler (Bedevî, Karmeti ve valilerin isyanları vs.) idarecilerin

⁴⁰² Mücireddin, *el-Uns el-Celil*, s. 401-416; Burgoyne, *a. g. e.*, s. 40.

⁴⁰³ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, s. 102-3.

⁴⁰⁴ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, s. 110.

⁴⁰⁵ Burgoyne, *a. g. e.*, s. 45.

⁴⁰⁶ Goitein, *"Al-Kuds"*, s. 325, 341.

güvenliklerini sağlamak için müstahkem yerlere, iç kalelerde ikâmeti tercih etmişlerdir. Dolayısı ile iç kale fonksiyonel olarak İslâm şehirlerinde rol oynamaya başlamıştır. Bu Kudüs için de geçerlidir. Zira Bedevî, Karmeti baskınları, vali isyanları siyasî bölümde bahsettiğimiz gibi Kudüs'ü etkilemiş ve Fatimîler döneminden itibaren Davud Kulesi (İç Kale) ön plana çıkmıştır. Hatta Fatimîler Haram Alanının güneyindeki müslüman mahallesini bile tahliye ederek surlarını kısaltmışlardır. Atsız ve Artuk dönemleri ile Selçuklu idarcsinde de idare yeri Davud Kulesi olmuştur. İsfahani Kudüs'ün fethini tasvir ederken; "*Sultan Kudüs'ü fethedince daha önceki sıkıntılar bitmiş oldu. Halkı etrafında topladı ve kendisine tabi kıldı. Ve sonra Daru'l İmara'da yerleşti. Burası binaların en güzeli ve en süslüsü oldu. Girişinde şu ayet yazılı idi: "Allah'ın benzerini hiç bir ülkede yaratmadığı irem"*"⁴⁰⁷ demekle ancak Daru'l İmara'nın yerini belirtmemektedir. İsfahani diğer bir eserinde ise; "*Mihrab-ı Davud, Mescid-i Aksa'nın dışında şehrin kapısının yanındaki kalenin içerisindeydir. Yeri yüksektir ve o kale valinin oturduğu yerdir...*"⁴⁰⁸ demekle Eyyubîler devrinde idare idare yerinin iç kale olduğunu göstermektedir. Memlûklular döneminde ise iç kalenin idarî ve askerî fonksiyonu daha artmış, şehir valisinin yanında merkezden gönderilen kale valiliği de ihdas edilmiştir.

C. Kudüs'ün Mahalleleri ve Caddeleri:

1. Mahalleler:

Kudüs fetih yoluyla alınmış bir İslam şehriydi. Buna rağmen zamanla müslümanlar tarafından kurulmuş olan İslam şehirlerinin ortak karakterini almayı başardı. İslam şehirlerinin temel özelliklerinden biri şehrin idarî anlamda bir bölünmeden ziyade, fizikî anlamda bir bölünmeye dayanmış olmasıdır. Bu bölünmenin birçok sebepleri vardır. İslam şehirciliği açısından bakıldığında zaman "kabilecilik" mahallelerin oluşmasında en önemli rolü oynamıştır. Önceleri kabileler halinde çadırlarda yaşayan Araplar şehirlerde de kabileler halinde aynı yerlerde

⁴⁰⁷ İsfahani, *el-Bark*, s. 89-90.

⁴⁰⁸ İsfahani, *el-Feth*, s. 68.

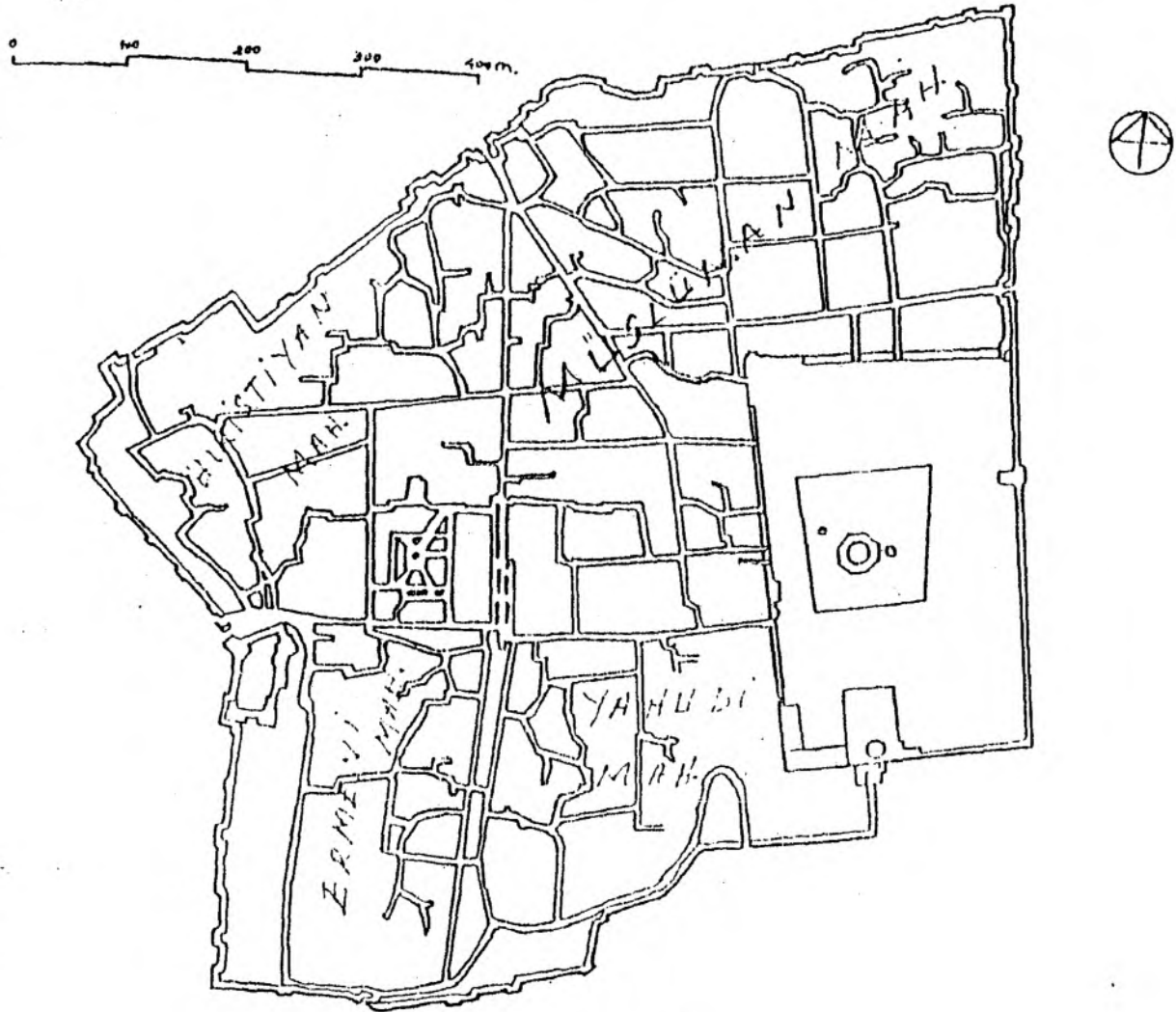
iskân etmişlerdir. Böylece kabile esasına dayanan bir şehir yapısı ortaya çıkmıştır. Ancak bu söylediklerimiz sadece Arap coğrafyası için geçerli olabilir. Zira fetihle birlikte başka din ve ırklara mensup insanların yaşadığı şehirlerin alınması ile birlikte İslamiyet'i yeni kabul eden toplulukların ortaya çıkması kabile esasının yanında din, dil, ırk gibi esaslar da İslam şehirlerinin yapısının oluşmasında rol oynamıştır. 20. yy'a girdiğimiz Türkiye şartlarında bile şehirlerin yapısında bu özelliği kuvvetlice hissetmek ve müşahade etmek mümkündür. Ankara, İstanbul, İzmir vs. gibi şehirlerin varoşlarından her biri Anadolu'nun adeta bir şehrini temsil etmektedir. Bunu küçük şehirler ölçeğinde de müşahade etmek mümkündür. Bunda güvenlik konusundaki endişelerin etkisini de unutmamak lazımdır. Kudüs şehrinin yapısının oluşmasında bütün bu unsurları göz önünde bulundurmak daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Zira Kudüs'ün mahallelerinin isimlerini sıralamamız bile bize bunu gösterecektir.

Kudüs şehri dört büyük bölge (mahalleden) oluşmaktadır. Şehrin Şam Kapısı ile Davud (Yafa) Kapısının şehrin ortasında kesişmesiyle oluşan bu bölgelerde kuzeydoğuda müslümanlar, kuzeybatıda Hristiyanlar, güneybatıda Ermeniler ve güneydoğuda Yahudiler mahallesi olarak şekillenmiştir⁴⁰⁹ (Bkz.Kroki-1).

Bu tablonun hangi aşamalar içinde oluştuğunu tam olarak bilmiyoruz, ancak yine de mahallelerinin oluşum seyrini takip edebilmekteyiz. Kaynaklarımız ilk müslüman iskânının mevkisi konusunda bize bilgi aktarmıyorlar. Buna rağmen, ilk müslüman iskânının Harem-i Şerif'in güney ve kuzey bölgelerinde olduğunu tahmin ediyoruz. Hz. Ömer şehri teslim aldıktan sonra Harem-i Şerif'e Bab-ı Nebî (Çift Kapı)'den girmiştir⁴¹⁰ ve ilk İslam iskânı bu bölgede ortaya çıkmıştır. Emevîler devrinde Haram'ın içinden yeni Arap mahallesine Üçlü Kapı ile bağ kurulduğu, kazılar sonucu idare odaları olan Daru'l İmara'nın bu bölgede olması ile

⁴⁰⁹ Ş. Sami, *Kamusu'l-A'lâm*, C. V, s. 3605-3606; Buhl, "Kudüs", s. 952-3; Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (Çev. Ali Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.120-121. Svenherim, *Jerusalem*, S. 76, s. 120-1.

⁴¹⁰ Le Strange, *a. g. e.*, s. 141.

PLAN II: KUDÜS'ÜN MAHALLELERİ

anlaşılmıştır¹¹¹. Şehir ahidname ile alındığı için muhtemelen Hristiyan ve Yahudilerin yaşadığı mekanlardan ziyade -ki buraları Haram Alanının Batı ve kuzeybatısını teşkil ediyordu- daha çok boş mekanların değerlendirilmesi de Müslümanlar açısından ilk iskanın güney ve kuzeyde gerçekleşmesinin dayanağını teşkil etmektedir. Ancak Müslüman nüfusun göçü ve tabii artışı ile bu mekanlardaki iskanın Haram Alanının çevresinde Hristiyan ve Yahudilerin aleyhine genişlediğini tahmin ediyoruz. Zira Fatımî halifesi ez-Zahir 1030-1033 dolaylarında şehrin surlarını onarıırken, güney kısmında şu andaki pozisyonuna uygun olarak önemli

¹¹¹ Burgayne, a. g. e., s. 45.

kısaltmalar yapmıştır. Bunun anlamı geleneksel Müslüman Mahallesinin kısaltılması ve Haram Alanından oraya giden İkili ve üçlü kapıların kapatılmasıdır⁴¹². Müslümanlar şehrin kuzey ve batı bölgelerine iskan edilerek idarî üniteler de bu bölgelere nakledilmiştir.

Fatimiler devrinde merkezinde Kıyame Kilisesinin bulunduğu mahalle Hristiyan mahallesi idi. Ermeni Mahallesi güneybatıda St. James Katedrali yanındadır. Yahudiler ise bir kısmı Harem-i Şerif'in güneybatısında -Ağlama Duvarı Bölgesinde- bir kısmı Şam Kapısına kadar olan kuzey bölgesinde olmak üzere iki bölgede yaşıyorlardı⁴¹³. Muhtemelen şehrin güneyinde müstakil bir mahallede İran ve Irak'tan gelen Karaite topluluğu yaşıyordu ve bundan dolayı bu mahalleye "Harat al-Maşharika", Doğulular Mahallesi dendi⁴¹⁴. Fatimiler devrinde Kudüs'e gelen Nasır-ı Hüsrev (1047) "Beytü'l Makdes'in mahalleleri ve sokakları hep dağlıktır"⁴¹⁵ demektedir. O, her mahalleden Haram Alanına kapı açılmasını "mescide gidebilmek için başka bir mahalleye gitmemelerini temin etmek üzere açmışlardır"⁴¹⁶ demektedir. Bu da mahallelerin şehrin yapısında nasıl ayrı birer üniteyi teşkil ettiklerini göstermektedir. Ayrıca o, "Mahalleler mescit seviyesinden aşağı olup mescidin duvarından yeraltı geçitleri açılarak mescit sahasına çıkılır"⁴¹⁷ demektedir. Haçlılar devrinde Kıyame Kilisesi çevresindeki Mahalle Latin veya Patrik Mahallesi olarak adlandırılmıştır⁴¹⁸. Bu Şam Kapısından, Davud Kapısı (Yafa Kapısı)'na kadar olan alanı içine alıyordu ve aynı zamanda şehrin dinî merkezi idi.⁴¹⁹ Hospitalier şövalyeleri şehrin bu mahallesinde iskan edilmişlerdi⁴²⁰. Templier şövalyeleri ise bilindiği gibi Mescid-i Aksa ve çevresine yerleşmişlerdi. Bu dönemde Yahudi mahallesi, şehrin kuzeydoğu alanındaydı. Selahaddin'in Kudüs'ü fethinden sonra bunların şehrin güneyine geldiklerini görüyoruz ki bütün kaynaklar artık

⁴¹² Goitein, "Al-Kuds", s. 342; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 46.

⁴¹³ Goitein, "Al-Kuds", s. 329; Hıyari, *Salah al-Din*, s. 324.

⁴¹⁴ Goitein, *a. g. m.*, s. 328.

⁴¹⁵ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 32.

⁴¹⁶ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 45.

⁴¹⁷ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 44.

⁴¹⁸ M. Hıyari, *Salah al-Din*, s. 324.

⁴¹⁹ M. Hıyari, *Salah al-Din*, s. 324-340.

⁴²⁰ M. Hıyari, *Salah al-Din*, s. 324.

Yahudi Mahallesi bu bölgede göstereceklerdir⁴²¹. Haçlılar döneminde Patrik Mahallesi ile Harem-i Şerif arasında Alman Mahallesi, Ermeni Mahallesi ve çarşılar bulunmaktaydı⁴²².

Eyyubiler devri ile şehrin yeniden İslamlaşma süreci başladı. Muhtemelen Salahaddin'in Kudüs'ü fethinden sonra Kuzey Afrika'dan (Morocco-Fas) Müslümanlar gelip Kudüs'e yerleştiler. Bunların yerleştikleri yer Fatimiler zamanında daha önce boşaltıldığını söylediğimiz Kadim Müslüman Mahallesi'nin kuzey bölgeleri olsa gerek, yani Haram Alanının güneybatı köşesi. Zira İslam kaynaklarında daha önce değindiğimiz gibi Haçlı hakimiyetinden sonra Mağribliler Kapısından bahsedilmesi bu mahalleye açılmasından dolayı idi. Böylece Haram Alanının çevresi hızla Müslüman iskanına açıldı. Yahudiler ise, Ermeni Mahallesi ile Kuzey Afrikalılar Mahallesi arasındaki bölgede "Haret al-Yahud"da yaşıyorlardı. Şehrin yine kuzeybatısı ise Hristiyan Mahallesi idi. Yahudi Mahallesi'nin yanında kilitlemek zorunda kaldıkları bir kapısı olduğu söylenmektedir⁴²³ ki diğer mahalle kapıları için de olabileceği bizce ihtimal dahilindedir. Eyyubiler ve Memluklar Devrinde Kudüs'ün mahallerleri şunlardır;

- Haret Bab el-Amud
- Haret Beni Zeyd
- Haret el-Türkmanî
- Haret Beni Sa'd (Haret el-Efrenç)
- Haret en-Nasara
- Haret el-Yahud
- Mahalletü'l Aksa
- Mahalle-i Bab-ı Hadid
- Mahalle-i Bab-ı Hıttâ
- Mahalle-i Bab-ı Silsile
- Mahalle-i Bab-ı Zahire
- Mahalle-i Bab-ı Amud

⁴²¹ Mucireddin, *a. g. c.*, s. 406; Le Strange, *a. g. c.*, s. 215.

⁴²² Hıyari, *Salah al-Din*, s. 324.

⁴²³ M.A.M., *a. g. m.*, s. 133.

Mahalle-i Bab-ı Kattaneyn

Mahalle-i Bab-ı Nezir

Mahalle-i Rasiye

Mahalle-i Akâbet ez-Zuhriye

Mahalle-i Şark

Mahalle-i Kattaneyn

Mahalle-i Meşarika

Mahalle-i Megariba

Mahalle-i Yahud ⁴²⁴

İbn Alamaddin Mahallesi ⁴²⁵

Şeref Mahallesi ⁴²⁶

Maradiva (?) Mahallesi ⁴²⁷

Kürtler Mahallesi ⁴²⁸

Moracanlar Mahallesi ⁴²⁹

Ermeni Mahallesi ⁴³⁰

Siyahiler Mahallesi ⁴³¹

Benu Ganem Mahallesi ⁴³²

Gavanima Mahallesi ⁴³³

Haret et-Turiye (10) ((Kabileler kapısından girilir) (Tur ya da Sinalı yerlilerin mahallesi

⁴²⁴ *Tapu-Tahrir Defteri*, 522, s.19 vd. Bu Tahrir defterinde, Kudüs'teki vakıflar vakfiyeleri ile birlikte kaydedilmiştir. Bu vakfiyelerin Eyyubiler ve Memlukler dönemlerinden süregelen olması ve vakfedilen gelir kaynaklarının hangi mahallelerde bulunduğu belirtilmesi bize bahsedilen dönemlerdeki mahalle isimleri hakkında teferruatlı bilgi vermektedir.; Mehmed İbşirli-Muhammed Davud el-Temimi, *Erkaş ve Emlâku'l-Müslimin fi Filistin*, İslâm Konseyi Teşkilatı, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1982.

⁴²⁵ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 60.

⁴²⁶ Burgoyne, *a. g. e.*, s. 69.

⁴²⁷ Burgoyne, *a. g. e.*, s. 69.

⁴²⁸ Burgoyne, *a. g. e.*, s. 69.

⁴²⁹ Burgoyne, *a. g. e.*, s. 69.

⁴³⁰ Hıyari, *Salah al-Din*, s. 324; Goitein, *a. g. m.*, s. 328.

⁴³¹ Burgoyne, *a. g. e.*, s. 40.

⁴³² Burgoyne, *a. g. e.*, s. 40.

⁴³³ Burgoyne, *a. g. e.*, s. 64.

Kudüs tarihte birçok defa inşa edilmesine rağmen şehrin ana kapılarının (kuzeyde Şam Kapısı, batıda Yafa Kapısı, güneyde Sion Kapısı) değişmemesi ana caddelerinde tarih içerisinde aynı alanlar üzerinde kalmasına sebep olmuştur.

İslâmın ilk dönemlerine ait caddelerin isimlerini bilemiyoruz. Ancak Emevîler devrindeki şehrin onarımı sırasında ve özellikle Haccac'ın Filistin valiliği zamanında yolların tamir edildiği bilinmektedir⁴³⁴. Fatimîler devrinde Kudüs'ü gezen Nasır-ı Hüsrev ise "Beytü'l-Makdis'in mahalleri ve sokakları hep dağlıktır." ⁴³⁵ demektedir. Haçlılar döneminde ise Şamı kapısının şehre açılan caddesi İspanyol Sokağı ve aynı sokağın devamı Kürkçüler sokağı olarak biliniyordu. Sion Kapısından kuzeye doğru Şam kapısına giden caddeye de Sion Dağı Sokağı denmiştir. ⁴³⁶ Kudüs'ün caddeleri hakkındaki bilgilerimiz Eyyubi ve özellikle Memluk dönemine aittir.

Kudüs'ün ana caddesi bugün olduğu gibi Memluklar döneminde de Hutt Davud⁴³⁷ (Davud Caddesi) idi⁴³⁸. O şehrin batı kapısından (Bab al-Halil-Yafa Kapısı) kalenin yanından geçerek merkezi çarşı alanına uzanır idi ki, daha sonra Tarik Bab as-Silsile (Bab es-Silsile Caddesi) olarak adlandırıldı.

Bu cadde Herod'un günlerinden sonraya tarihlenen ve İslâmî idarenin ilk yıllarında yeniden inşa edildiği görülen geniş köprü ile ortadaki vadiyi geçiyordu⁴³⁹. Bu cadde üzerindeki yapılar eski olmasına rağmen 12. ve 13. yy. 'da önemli bir yeniden inşa geçirmişti ki eski binaların bu inşa faaliyetine temel teşkil ettiği anlaşılıyor. Bahsedeceğimiz gibi çarşılar bu cadde üzerinde bulunduğu için 11. ve 13. yy. arasında Kudüs'ün en işlek caddesini teşkil ediyordu. Bundan sonra diğer bir cadde Şam Kapısından Sion Kapısına (Bab-ı Nebi Davud) giden Hutt Davud ile Tarik Bab es-Silsile'yi ortadan ayıran ve güney kısmı Tarik Bab en-Nebi Davud

⁴³⁴ Goilcin, "Al-Kuds", s. 325.

⁴³⁵ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 32.

⁴³⁶ Runciman, , *a.g.e.*, C. II, s.287.

⁴³⁷ İbşirli, *Evkaf-ı Emlaku'l Müslimin fi Filistin*, s. 35.

⁴³⁸ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 84.

⁴³⁹ Burgoyne, *a. g. e.*, s. 84.

(Baben-Nibi Davud Caddesi) olarak adlandırılan caddedir. Kudüs'ün bir diğer önemli caddesi Şam Kapısından başlayan ve Sion kapısına giden ve Bab en-Nezir'in karşısından Haram Alanına paralel olarak Tarik Bab es-Silsile'ye uzanan caddedir ki Vadi boyunca uzandığı için Tarik al-Vad olarak adlandırılmıştır. Tarik al-Vad ile Haram Alanı arasında kuzeyden güneye Tarik Bab en-Nezir, Tarik Bab al-Hadid, Tarik Suk al-Kattanin olarak adlandırılan ve Haram Alanının batı kapılarının isimleriyle aynı olan caddeler vardır.

Elimizdeki vakıflarda adı Hatt-ı Ukbe⁴⁴⁰ ez-Zahiriye ve Tarik Harise b. Abdullah⁴⁴¹ olarak geçen caddelerin nerede olduğunu bilemiyoruz. Tarik al-Vad caddesinden Haram Alanına ulaşmadan bir cadde ondan ayrılıyor ve Haram Alanının kuzeyine paralel olarak şehrin doğu kapısına ulaşıyor. Bu caddenin batı yarısı Tarik as-Saray al-Kadim, doğu yarısı ise Tarik al-Mücahidin olarak adlandırılmıştır⁴⁴². Kuzeyden bu iki caddeyi keserek üç cadde ile Haram Alanına ulaşılır. Bunlar doğudan batıya doğru Tarik Bab es-Sahire olup kuzeydeki Bab es-Sahire (Herod'un Kapısı) olarak bilinen şehrin kapısında birleşirler⁴⁴³. Şehrin kuzeyinde yine Tarik Bab es-Sahire ile Şam Kapısı arasında Tarik aş-Şeyh Riha ile yine Tarik Bab es-Sahire ile Şam kapısını birbirine bağlayan Tarik as-Sahire Caddesi vardır. Son olarak Ermeni Mahallesinin ortasından kuzey-güney istikametinde geçen Tarik al-Harat al-Armân caddesi geçmektedir. Kudüs'ün bildiğimiz caddelerin isimlerinin ne zamandan kaldığını bilmiyoruz. Ancak isimler Eyyubi ve özellikle Memlük dönemini yansıtmaktadır. Kudüs'ün caddeleri, inişli-yok uşlu, kaldırım döşeli, dar ve köşelidir⁴⁴⁴.

⁴⁴⁰ İbsirli, *a. g. e.*, s. 24, 13 nolu vakıf.

⁴⁴¹ İbsirli, *a. g. e.*, s. 26, 18 nolu vakıf.

⁴⁴² M. H. Burgoyne, *a. g. e.*, s. 34.

⁴⁴³ M. H. Burgoyne, *a. g. e.*, s. 34.

⁴⁴⁴ Von Svenhevin, *Jerusalem*, s. 76-7.

Kudüs'teki binalar içerisinde evler hakkında fazla bilgi yoktur. 1047'de Kudüs'e gelen Nasır-ı Hüsrev "güzel pazarları, yüksek yapıları vardır."⁴⁴⁵ demekle yetinmektedir. Ancak şehrin dinî ve akerî yapılarını tasvir ederken binaların ve her türlü yapıların büyük ve sağlam taşlardan yapıldığını söyleyerek Kudüs evlerinde de taş kullanıldığını göstermektedir. Zira Kudüs kayalıklar üzerine kurulmuştur ve şehrin önemli bir kısmı tesviye edilerek düzenlenmiş ki çıkarılan kayalar binaların yapımında kullanılmıştır. Kudüs'teki binaların kadim yapıların kalıntıları üzerine yapıldığı söylenmektedir⁴⁴⁶ ki, bu kalıntıların yeni binaların esas malzemesini oluşturduklarına bizce şüphe yoktur. Kudüs evleri umumiyetle taştan yapılmış olup, odalar zemininde umumiyetle bir sarmıç bulunan merkezi bir avluya açılırdı⁴⁴⁷. 495'te Kudüs'e gelen adı bilinmeyen bir yazarın tasvirinde: "Evlerin taş ve tuğladan yapıldığını, hiç kereste kullanılmadığını ve herbir evin 5 ya da 6 odasının olduğunu"⁴⁴⁸ söylüyor. Yine 1481'da Volterra adlı bir seyyah "Kudüs'teki binaların güzel ve geniş"⁴⁴⁹ olduğundan bahsediyor. 15. yy. 'a ait bu tasvirler 11. - 13. yy. 'lar için de bir fikir verir kanaatındayız. Zira insanoğlu nerede olursa olsun ne zaman olursa olsun tabiatın kendisine sunduğu coğrafyaya uyum sağlamak ve mevcut malzemeyi kullanmak zorundadırlar. Dünyanın alabildiğine büyük olduğu sanayi öncesi toplumlarında bir insanın düşüncesi gibi kullanıldığı malzeme de asırlar boyunca aynı kalabilmektedir.

E- Kudüs'ün Mezarlıkları

Kudüs'te üç ayrı dinin mensupları yaşadıkları gibi bunlar içerisinde de - özellikle Hristiyanlarda - farklı mezhepler bulunmaktaydı. Bundan dolayı Kudüs'te Müslüman, Hristiyan ve Musevi mezarlıkları şehirde iskân edildikleri bölgeye göre

⁴⁴⁵ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 33.

⁴⁴⁶ Burgoyne, *a.g.e.* s. 40.

⁴⁴⁷ Buhl, "Kudüs", s. 353.

⁴⁴⁸ M.A.M., *a. g. m.*, s. 133.

⁴⁴⁹ M.A.M., *a. g. m.*, s. 133.

değişiyordu. İslâmın ilk dönemlerinde müslüman ana mezarlığı Harem-i Şerif'in doğu bölgesinde Altın Kapı Kabristanı olarak görünmektedir⁴⁵⁰. Buradaki müslüman mezarlığının giderek genişlediğini, Kudüs'ün dinî öneminin artmasına paralel olarak Haram'ın yanına defn olmanın da arttığını, Filistin ve Mısır'daki idareci, ulema vb. Kimselerin Kudüs'te gömülmek istedikleri ve oraya defnedildikleri anlaşılmaktadır. Bu gelişme İhşidiler döneminde böyle olduğu gibi daha sonraki Mısır ileri gelenleri de bu geleneği takip etmişlerdir⁴⁵¹. Kudüs'ün peygamberler şehri ve kıyametin şehri olması bu cenaze inancını perçinlemiştir. Öyle ki Haram'ın doğu kapılarından biri Bab al-Canaiz adını almıştır. Bu doğudaki müslüman mezarlığın Fatimiler zamanında da geliştiğini görüyoruz. Bu devirde şehir Haram Alanının güney- batı ve kuzey alanı üzerinde gelişirken doğu ise büyük bir mezarlık haline geldi⁴⁵². Herhalde İslâmın ilk yıllarından beri ilk müslüman mezarlığı olarak gelişen bu doğu mezarlığı daha çok üst seviyede önemli şahsiyetlerin defnedildiği bir kabristan olmalıdır. Zira şehrin kuzeyinde ve batısında da bir müslüman mezarlığı bulunmaktaydı⁴⁵³. Eyyubîler ve Memlûkler döneminde asker, mutasavvîf ve idarecilerin şehrin içindeki dinî eserlerin çevresindeki bahçelerde veya türbelerinin yapılarak defnedildiği bu döneme ait vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır⁴⁵⁴.

Hristiyanların mezarlıkları muhtemelen şehrin içinde mensup oldukları mezhep itibarıyla kendi bölgelerinde bulunuyordu. En önemli Hristiyan mezarlığı Hristiyan Mahallesi olan ve Hz. İsa'nın mezarının bulunduğu şehrin kuzeybatısındadır ve Büyük Konstantin 329 ve 336'da buraya iki kilise kurdu. Haçlılar ise buradaki Hz. İsa'nın merkadi üzerine büyük bir kilise inşa ettiler⁴⁵⁵. Ancak Haçlılar zamanında şehrin kuzeydoğusunda Yargıçlar Mezarları (Yahudiler Yetmişler Mezarı olarak adlandırıyorlar) olarak bilinen mezarlığın Hristiyanlar

⁴⁵⁰ Burgoyne, *a.g.e.*, s. 88.

⁴⁵¹ Goitein, "*Al-Kuds*", s. 342; Burgoyne, *a.g.e.*, s. 46.

⁴⁵² Oleg Grabar, "*A New Inscription from...*", *SIAA*, s. 79; Von Svenhevin, *Jerusalem*, s. 70.

⁴⁵³ M.A.M., *a. g. m.*, s. 145-151.

⁴⁵⁴ *TD.*, 522, s.19 vd.

⁴⁵⁵ Von Svenhevin, *Jerusalem*, s. 78.

tarafından kullanıldığı da anlaşıyor⁴⁵⁶. Peygamberlerin Mezarları Haram Alanının doğusundaki Olives dağında (Zeytindağı) idi. Yahudi Mezarlığı ise şehrin kuzey, doğu ve güney bölgelerinde idi. Eskiden beri bu yönlerde uzanan vadiler mezarlık olarak kullanılmıştır⁴⁵⁷. Yahudi mezarlığı Zeytindağı'nın şehre bakan yamaçlarına yayılmıştır⁴⁵⁸.

F- Kudüs'ün Su Şebekesi

Kudüs akarsuları yönünden zengin bir şehir değildir. Hatta oldukça fakir olduğu ve şehrin su ihtiyacının ilkçağlardan bu yana hep havuz, sarnıç ve kuyular vasıtası ile sağlandığı zikredilmektedir. İbn Havkal, "*Beytü'l-Makdis'te hiçbir akarsu yoktur. Birkaç pınar müstesna ki ziraatta da ondan istifade edilmektedir. Sadece bu pınarların etrafında küçük ağaçlıklar bulunmaktadır. Beytü'l-Makdis uzun zamandan beri Filistin'in en kurak beldesidir.*"⁴⁵⁹ ifadeleri ile bu durumu açıklamaktadır. Mukaddesi de, Kudüs'ün su meselesi hakkında geniş bilgi vermektedir. O Kudüs'ün sularının çokluğundan ve şehirde havuzu (sarnıç) olmayan ev olmadığını nakletmektedir⁴⁶⁰. Ancak bu suların bolluğundan ziyade tabii suların yokluğundan kaynaklanmaktadır. Mukaddesi Kudüs'te havuzların (Birkat) çok olduğunu, ancak bunlardan üçünün büyük olduğunu söylemektedir ki, "*bunlar Birkat-ı Beni İsrail, Birkat Süleyman ve Birkat İyad'dır. Cami alanında çok büyük 20 tane yeraltı su deposu vardır ve halka ait su depoları olmayan şehrin birkaç meydanı vardır. Bunlar sadece caddelerden akan yağmur suları ile beslenir. Bunlara selller ile sular girer ve bunlardan ayrılan bir kanal bahar mevsiminde beldeye gider ve Mescid-i Akse'nin sarnıçları ve diğer sarnıçlar (sahariçleri) doldurur*"⁴⁶¹. Mukaddesi, "*şehrin güneydoğusunda Ayn Selvan adlı tatlı bir su vardır ki, Hz. Osman'ın fakirler için vakfettiği aşağıdaki bahçelere su*

⁴⁵⁶ M.A.M., a. g. m., s. 145-6.

⁴⁵⁷ M.A.M., a. g. m., s. 145, 148.

⁴⁵⁸ Von Svenhevin, *Jerusalem*, s. 70.

⁴⁵⁹ İbn Havkal, *Kitabu'l Mesalik*, s. 171.

⁴⁶⁰ Mukaddesi, *Ahsen al-Takasim*, s. 167.

⁴⁶¹ Mukaddesi, *Ahsan al-Takasim*, s. 168-169, 170-171.

verir" demektedir. Yine bunun da aşağısında iddialara göre zemzem olduğunu zikrettiği Eyyub Kuyusunu zikretmektedir⁴⁶².

1047'de Kudüs'ü ziyaret eden Nair-ı Hüsrev su konusunda daha tafsilatlı bilgi vermektedir. Onun bilgileri Mukaddesi ve İbn Havkal'ın verdiği bilgilere paralel düşmektedir. Nasır, Kudüs'ün, "yağmur suyundan başka suyu yoktur."⁴⁶³ dedikten sonra tabii sularını şu cümlelerle anlatmaktadır: "*Şehirden güneye doğru yarım fersah gidilince bir iniş gelir. O inişten sonra orada bir kaynak vardır, taştan kaynar. O kaynağa "Ayn-ı Selvan-Selvan Kaynağı" derler. Bu su bir köye gider. Orada birçok yapılar, bağlar, bahçeler var. Kim o suyla yıkanursa kökleşmiş ağrıları, sızıları geçer derler. O kaynağa birçok şeyler vakfetmişlerdir*"⁴⁶⁴. Nasır, bu Kudüs'ün tek kaynak suyuna bir kutsallık da atfetmektedir. İsfahani, "ve onda Kevser havuzundan gelen Ayn Selvan vardır."⁴⁶⁵ şeklinde benzer bir nitelemede bulunur. Bunun suyu fazla olmayan Kudüs'teki tek tabii su kaynağı olduğu kaynaklarda zikredilmektedir⁴⁶⁶. Nasır bu kaynağın tasvirinden sonra şehrin su ihtiyacını da uzun olarak şöyle anlatmaktadır: "*Mescidü-i Aksa'nın büyük duvarını da bütün direkleri renkli mermerden yapılmış kırk iki kemerli büyük bir galeri var. Bu galeri batı tarafındaki galeriye ulaşır. İçerinde yağmur yağınca sular oraya akmı diye kapağı örtülünce yerle bir seviyede olan bir havuz vardır. Güney tarafında bir kapı ve orada abdest alınacak bir yer ve su vardır. Damların üstleri tamamıyla kurşun kaplanmış. Mescidin zemininde havuzlar, sarnıçlar kazılmıştır. Mescit tamamıyla taş üstüne yapılmış olduğundan ne kadar yağmur yağarsa sular, ziyan olmaz, hepsi de sarnıçlarda toplanır. Halk o suları alıp evlerine götürür. Kurşundan oluklar yapılmıştır, sular oralardan akar. Olukların altında taştan havuzlar, yine olukların altına çukur yerler yapılmıştır. Sular, bu çukur yerden oyma bir arkla hiç pislenmeden ve birşeyle bulaşmadan akıp havuza gider. Şehrin üç fersah ilerisinde büyük bir sarnıç gördüm. Dağdan inen sular orada toplanmadaydı. Ona bir yol yapmışlardı. Toplanan sular, o su yoluyla*

⁴⁶² Mukaddesi, *Ahsan al-Takasim*, s. 171.

⁴⁶³ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 33.

⁴⁶⁴ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 34.

⁴⁶⁵ İsfahani, *el-Feth*, s. 51.

⁴⁶⁶ el-Umari, *Mesalik el-Ebsar*, s. 209.

şehrin camisine gitmedeydi. Bütün şehirde yağmur suyundan başka su yoktur, herkes damından akan suyu kullanır. Hamamlardaki vesair sular hep yağmur sularıdır. Camideki havuzların tamire hiç ihtiyacı yoktur. Hepsi sert mermerdendir. Biryeri çatlasa, yahut bir miktar zedelense bile öyle sağlam yapılmıştır ki harab olmasına imkan yoktur. Sarnıçların üstü tandıra benzer. Taştan oyma kapakları vardır. Her sarnıçta içine hiçbirşey girmesin diye bu çeşit bir kapak vardır. O şehrin suyu, bütün sulardan daha hoştur, daha temizdir. Birazcık yağmur yağsa iki üç gün oluklardan su akar ⁴⁶⁷. Görüldüğü gibi Kudüs akarsularının azlığından dolayı halk çareyi kaynaklar, çeşmeler, havuzlar ve yağmur sularının biriktirilmesiyle bulmuştur ⁴⁶⁸.

Ana kaynakların bu tafsilatı Kudüs'ün coğrafya ve iklim yapısından dolayı başlangıçta bahsettiğimiz gibi tabii su kaynakları yönüyle fakir olduğu ve bundan dolayı şehrin ilk zamanlarından itibaren oluşturulan su mekanizması ve onun dayandığı mantık yüzyıllar boyunca değişmeden Yakınçağlara kadar gelmiştir. Kudüs'teki ilk havuzların şehrin asıl kurucusu olan Hz. Süleyman'ın ismini taşıyor olmalarından dolayı onun tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir. Muhtemelen bugünkü eski şehrin güneyinde olması vadilerin kenarında kurulan havuzlarla yağmur ve sel sularını bu bölgedeki Süleyman Havuzlarında (Siloam Havuzları) toplamak içindir. Hz. Davud Devrinde de şehrin kuzeybatısında iki havuzun varlığı bilinmektedir ⁴⁶⁹. Bu havuzların yeniden inşa edilmesi Hezekiah döneminde olup tek su kaynağı olan şehrin güneydoğusundaki su kaynağı Kidron vadisinin önü kesilerek açılan bir kemer ile şehirdeki Süleyman Havuzlarına aktarılmıştır ⁴⁷⁰. Şehrin dışından güney yönünde 8 km. uzaklıkta açılan kanallarla bu havuzlara su getirilmiştir ⁴⁷¹. Mukaddesi ve Nasır-ı Hüsrev'in de tasvir ettikleri bu kanal şehrin ana su şebekesini meydana getirmiştir. Bu şebekenin Roma döneminde Hadrianus tarafından yeniden düzenlendiği, daha sonraları da bu fonksiyonu icra ettiği ve

⁴⁶⁷ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 42-44.

⁴⁶⁸ Von Svenhevin, *Jarusalem*, s. 67-8.

⁴⁶⁹ M.A.M., *a. g. m.*, s. 121.

⁴⁷⁰ Ebu'l-Farac, *a. g. e.*, C. I, s. 94-95; M.A.M., *a. g. m.*, s. 121.

⁴⁷¹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 197; Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 204.

Memlûkler devrinde mükerreren tamir edildiği anlaşılmaktadır⁴⁷². Kudûs'ün güneyine kadar uzanan bir su şebekesinin parçası olan bir su kemeri kalıntısı tesbit edilmiştir ki, Araplar ona "*Kanat al-Küffar*" adını vermişlerdir⁴⁷³. Bu su kemeri Nasır'ın ve diğer kaynakların tasvir ettiği gibi yağmur ve sel suları ile dolan büyük havuzlardaki suları kemer boyunca caddelere açılan kanallar ile alır ve özellikle Harem-i Şerif'teki havuzları ve sarnıçları doldurur. Şehrin en önemli bölgesi olan bu Harem-i Şerif'teki havuzlar ve sarnıçlar böylece çevredeki büyük havuzlar ile beslenir.

Mukaddesi, şehrin çevresinde Hz. Davud ve özellikle Hz. Süleyman tarafından yaptırılan büyük havuzların sayısını 6 olarak bildirmektedir. Ancak o bunların üçünün büyük olduğunu söylemektedir. Bu havuzların oldukça eski yapılar olduğu ve isimleri ve yerlerinin Hezekiah döneminden beri aynı olduğu anlaşılmaktadır. Bu havuzlar; Harem-i Şerif'in kuzeydoğu köşesinde Birkat es-Sultan, Kutsal Mezar Kilisesi'nin kısmen güneybatısında Birkat Batrik (Hezakiah Havuzu), şehrin batısında Müslüman mezarlığının yanında Birkat al-Mamila ve şehrin güneydoğusundaki aşağı ve yukarı Siloam Havuzları (Birkat Süleyman)dır.⁴⁷⁴ Mukaddesi'nin Birkat İyad olarak bahsettiği havuz muhtemelen Birkat Batrik olmalıdır⁴⁷⁵. Kudûs'ün bu su şebekesi bir⁴⁷⁶ bütün olarak XIII. yy. sonlarında Memlûk sultanı Melik en-Nasır Muhammed tarafından tamir edilerek Kudûs'e ve Mescid-i Aksa'ya su getirildi. Osmanlı Sultanı Kanuni de Harem-i Şerif'e uzak bölgelerden su getirtmiştir⁴⁷⁷.

Mukaddesi'nin ve Nasır zikrettiklerine göre şehrin önemli su merkezi Harem-i Şerif'tir. Mukaddesi burada 20 tane çok büyük su deposu olduğunu söylerken⁴⁷⁸,

⁴⁷² J. Wilkison, "Ancient Jerusalem Its Water Supply and Population", *PEQ*, 1974, s. 38-39; Burgoyne, *Memlûk Jerusalem*, s. 41.

⁴⁷³ M.A.M., *a. g. m.*, s. 145.

⁴⁷⁴ M.A.M., *a. g. m.*, s. 151; Le Strange, *a. g. c.*, s. 201; Mukaddesi, *Ahsen al-Takasim*, s. 167-168.

⁴⁷⁵ Le Strange, *a. g. c.*, s. 201.

⁴⁷⁶ el- Umari, *Mesalik el-Ehsar*, s. 209-211.

⁴⁷⁷ M.A.M., *a. g. m.*, s. 134.

⁴⁷⁸ Mukaddesi, *Ahsen al-Takasim*, s. 168.

İbn Abd Rabbih 24 su deposundan bahsetmektedir⁴⁷⁹. Bazı kaynaklarda bu rakam farklı verilirken 25. 000 su kavanozunun da abdest almak için dolu tutulduğu kaydedilmektedir⁴⁸⁰. Bu Harem-i Şerif'teki su kanallarının temizliği gibi işlerden daha önce zikrettiğimiz Hristiyan hizmetliler sorumluydu. Kudüs'te kaynakların gösterdiği gibi her evin bahçesinde yağmur suları ile doldurulan havuzlar olduğu gibi, Mukaddesi'nin zikrine göre meydanların da çoğunda su depolarının olduğunu anlaşılmaktadır⁴⁸¹. Burada Osmanlı meydanlarındaki çeşmelerin yerini bu su depoları dolduruyordu. Belki hiç bir şehir bu kadar yağmur sularına mahkum değildi ve belki hiçbir şehir yağmur sularını bu kadar değerlendirmemiştir.

II.DİNİ VE SOSYAL YAPILAR

A. Dini Yapılar

1. Harem-i Şerif: (Ömer Câmii, Kubbetü's-Sahra, Mescid-i Aksa)

a) Harem-i Şerifin Tanımı ve İsimleri

Harem-i Şerif, Kudüs'te şehrin güney-doğu bölgesini meydana getiren, zemini yükseltilmiş 300 X 480 m. genişliğinde bir sahanlık üzerinde yer alır ki buraya Harem-i Şerif yahut Haram denir. Musevîliğin, Hristiyanlığın ve İslâmiyetin mukaddes saydığı makamlar eski Kudüs'ün bu alanındadır. Hz. Süleyman'ın mabedini inşa ettiği yer olup Kur'an-ı Kerim'de "Mescid-i Aksa" olarak bahsedilen yerdir⁴⁸². Kur'an'daki bu ıstılah İslâm kaynaklarına bur bölgenin ismi olarak kaynak teşkil etmiş, ancak burası için başka isimler de kullanılmıştır. Harem-i Şerif için İstahrî, "O yüksek tepeler üzerine kurulmuş bir şehirdir. Burada bir cami vardır ki bütün İslâm aleminde ondan daha büyük bir cami yoktur. Ana bina (ki Aksa Camiidir) caminin güney bölgesini işgal etmektedir ve onun genişliğinin aşağı

⁴⁷⁹ Le Strange, *a.g.e.*, s.159-160.

⁴⁸⁰ Le Strange, *a. g. e.*, s. 160.

⁴⁸¹ Mukaddesi, *Ahsen al-takasim*, s. 168.

⁴⁸² *Kura'n-ı Kerim, İsra*, 1.

yukarı yarısını kaplamaktadır ⁴⁸³ şeklinde bahsediyor ki Haram Alanı için "Cami" kelimesi kullanırken, ogün Mescid-i Aksa için "Ana-bina" tabiri kullanılmaktadır. İbn Havkal da benzer bir tasvir yapmaktadır: "*Beytü'l Makdis bir mescittir. İslâm tarihinde ondan daha büyük bir mescit yoktur. Mescidin batı yakasında bulunan köşe kısmının üstü kapalıdır. Mescidin diğer kalan kısmı da açıktır. Binası yoktur, kayanın bulunduğu yer müstesna...*"⁴⁸⁴. Görüldüğü gibi İbn Havkal da Haram Alanını bir "mescit" olarak Beytü'l Makdis adıyla tanımlamakta ve Mescid-i Aksa'yı ise üstü kapalı (ana-bina) kısmı olarak tanımlamaktadır. 11. yy. ortalarında Kudüs'ü ziyaret eden Nasr-ı Hüsrev de Haram Alanından "Mescitt" olarak bahseder⁴⁸⁵. Bunun yanında Mescid-i Aksa, Mescidu'l Cuma ya da üstü kapalı kısım için Meksure olarak bahseder⁴⁸⁶. Ali el-Herevî, Haram Alanı için "Cami-Mescit" ya da "Aksa Camii" tabirini kullanıyor⁴⁸⁷. Mukaddesi ise Haram Alanının tamamını Al-Mescid, ya da Al-Mescid al-Aksa olarak, tanımlarken Harem Alanının güney ucunda caminin ana binası için "Aksa" terimini, kapalı kısım için Al-Mugatta ismini kullanıyor⁴⁸⁸. Daha sonraları Haram Alanı için Harem-i Mukerrem-i Aksa, Harem-i Şerif-i Aksa⁴⁸⁹, Mescid-i Aksa⁴⁹⁰ ve Haram, Harem-i Şerif⁴⁹¹ gibi isimler kullanılmıştır. Sonuç olarak Haram Alanı için genelde olarak Mescit ya da Cami kelimeleri kullanılırken farklı dönemlerde veya aynı anda birçok isim kullanılmıştır.

b) Harem-i Şerif'in Ölçüleri :

Haram Alanının ölçüleri gerek Kudüs'ü ziyaret eden seyyahlar ve gerekse İslâm kaynaklarının aşağı yukarı hepsinde verilmiştir. Ancak bu verilen rakamlar arasında bir birlik tesbit edebilmek tam olarak mümkün değildir. Bu, Haram

⁴⁸³ İstahri, *Kitab-ı Mesalik*, s. 56.

⁴⁸⁴ İbn Havkal, *Kitabu'l Mesalik*, s. 171.

⁴⁸⁵ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 33, 35.

⁴⁸⁶ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 40-1.

⁴⁸⁷ Al-Haravî, *Kitabu'l Ziyarat*, s. 15 vd.

⁴⁸⁸ Mukaddesi, *Ahsen el-Takasim*, s. 171.

⁴⁸⁹ Şair Nabi, *Tuhfetü'l Haremeyn*, s. 58.

⁴⁹⁰ Evliya Çelebi, *a. g. e.*, s. 241, C. 13; Le Strarge, *a. g. e.*, s. 108.

⁴⁹¹ Oleg Grabar, *"Al-Haram Al-Sharif"*, *El*, C. III, s. 174.

Alanının zaman içerisinde az da olsa geçirdiği değişim evrimi ile rakamların dayandığı ölçü birimleri arasındaki farklılıktan kaynaklandığı gibi, ölçüyü verenlerin alanın hangi noktasını esas aldıklarını belirtmemiş olmalarından da kaynaklanmaktadır. Haram Alanının bu ölçülerindeki birlikten mahrumiyetin bir sebebi de bazı yazar ve seyyahların kaynak olarak gösterildiği ve kim tarafından yazıldığı belli olmayan Haram Alanının kuzey duvarındaki bir taş üzerindeki kitâbedir. Bu kitâbenin tahribattan dolayı okunamayışının getirdiği eksiklik de bunda etkili olmuştur. Önce Haram Alanının uzunluk ve genişliği konusundaki rakam ve ölçüleri zikrederim. 903'te eserini yazan İbn Fakih Yüce Mabed'in uzunluğunun 1000 zır'a, genişliğinin 700 zır'a olduğunu söylüyor⁴⁹². 985'te Mukaddesi, "Mescid'in uzunluğu el-Meliku'l-Eşbaniyye zır'ası ile 1000 zır'a ve genişliği 700 zır'adır"⁴⁹³ demektedir iken, İbn Abd Rabbih, "784 zır'a ile 455 zır'a olarak verir"⁴⁹⁴. 1047'de Kudüs'ü ziyaret eden seyyah Nasır-ı Hüsrev ise, "bu mescidin uzunluğu melik arşını hesabiyle 704, enliği 155 kulaçtır" demektedir⁴⁹⁵. Ancak, Sefernâme'nin mütercimi eserin sonunda düştüğü açıklama notunda: "Bu kitâbe hala mevcuttur ve metni şudur:

بسم الله الرحمن الرحيم طول المجد سبع مائة و اربع و خمسين ذراع
و عرضه اربع مائة و خمسين ذراع بذراع الملك

demektedir⁴⁹⁶. 1154'te İbn İdrisi, Haram alanının boyutlarının 200 ile 180 Bâ' arasında olduğunu söylüyor⁴⁹⁷. 1178'de Kudüs'ü ziyaret eden Ali el-Herevî, "Aşağıdaki yazıyı bir taşın üzerinde okudum: Caminin uzunluğu 700 ve genişliği 455 zır'adır. Bu taş Aksa camiinin kuzey duvarının içine inşa edilmiştir"⁴⁹⁸. İbn Asakir ise, "755 ile 465 zır'a" rakamlarını vermektedir⁴⁹⁹. İbn Batuta, "doğudan batıya uzunluğu, malikiye zır'a'ı ile 752 zır'a ve güneyden kuzeye genişliği 435

⁴⁹² Le Strange, *a. g. e.*, s. 195-6.

⁴⁹³ Mukaddesi, *Ahsen el-Takasim*, s. 171.

⁴⁹⁴ Le Strange, *a. g. e.*, s. 192.

⁴⁹⁵ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 36. Buradaki 155 rakamı yanlış olarak basılmış olup, 455 olmalıdır.

⁴⁹⁶ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 36.

⁴⁹⁷ Le Strange, *a. g. e.*, s. 194.

⁴⁹⁸ Ali al-Harevî, *Kitabu'l Ziyarat*, s. 65.

⁴⁹⁹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 197.

zır'adır"⁵⁰⁰ der. Ancak burada İbn Batuta'nın uzunluk ve genişlik rakamları yer değiştirmelidir. Halil ez-Zahirî'de ise, "uzunluğun Melik zır'asıyla 755 zı'ra ve eni 455 zır' "⁵⁰¹ olarak verilmektedir. Mucireddin ise uzunluk 660 ile 406 zır'a rakamlarını veriyor⁵⁰². Seyyah İbn Cubeyr, "Beytü'l Mukaddes Mescidinin uzunluğu, Allah onu İslâm'a iade etsin, 780 zira' ve genişliği 450 zıra'dır "⁵⁰³ derken, Şair Nabi "840 zır'a uzunluğunda ve 520 zır'a genişliğinde"⁵⁰⁴ vermektedir.

1874'te M. Clermant Ganneau Haram Alanının kuzey duvarındaki tahribata uğramış olan kitâbeyi aşağıdaki şekilde çözmüştür:

"Şefkatli ve merhametli olan Allah'ın adıyla,

Mescidin boyu 704 ...zır'a ve genişliği

405 ve 50 zır'a oluyor. "

M. Ganneau, 10'lar kelimesini ifade eden boşluk ancak 80 ya da 30'a tekabül eder ,çünkü mevcut taşın üstündeki boşluk Arapçada 5 harfe imkan vermeyecek kadar kısadır. demektedir⁵⁰⁵. Dolayısı ile o uzunluğun 784 ya da 734 zır'a olması gerektiğini söylemektedir⁵⁰⁶.

Bütün bunların sonucunda İbn Fakih ve Mukaddesi'nin yuvarlak rakamları dışında ve özellikle adı geçen kitâbeye dayanan rakamlar her ne kadar birbirinden farklı ise de bu farklılık yukarıda zikrettiğimiz sebepler de göz önüne alındığında büyük bir değer ifade etmiyor ve rakamlar birbirine yakındır. Bugünkü ölçülerimize

⁵⁰⁰ İbn Batuta, *a. g. e.* , s. 42.

⁵⁰¹ Halil ez-Zahirî, *a. g. e.* , s. 20-1.

⁵⁰² Le Strange, *a. g. e.* , s. 195-6.

⁵⁰³ İbn Cubeyr, *er-Rihle*, s. 81.

⁵⁰⁴ Şair Nabi, *Tuhfetü'l Haremeyn*, s. 58.

⁵⁰⁵ Le Strange, *a. g. e.* , s. 192.

⁵⁰⁶ (1 Arşın / Zirâa al-Melikî) (68 cm. (75. 8 cm. arasında

1 Arşın (1½ Kulaç

1 Bac (6 feet → 2 m. ; 1 feet (33 cm.

(Seval Orhan, *Osmanlılarda Ölçü ve Tartı Sistemi*, F. Ü. Fen-Ed. Fak. Tarih Bölümü Lisans Tezi, Elazığ, 1987, s. 63-75.

göre ikiz kenar bir yamuk şeklindeki bir platform olan Haram alanının çevresinin ölçüleri şöyledir; Güney kenarı 281 m. , kuzey kenarı 310 m. , Doğu kenarı 462 m. ve Batı kenarı 491 m. 'dir⁵⁰⁷.

Tablo:2

İSLAM KAYNAKLARINA GÖRE HAREM-İ ŞERİFİN ÖLÇÜLERİ

<i>Sıra</i>	<i>Tarih</i>	<i>Kaynaklar</i>
1.	913	İbn Fakih; 1000 ile 700 zır'a
2.	985	Mukaddesi, 1000 ile 700 zır'a
3.	1047	Hüsrev, Kuzey Duvarındaki Kitâbe, 704 ile 455 zır'a
4.	1154	İdrisî, 200 ile 180 Bâ
5.	1175	İbn Asâkir, 755 ile 465 zır'a
6.	1178	Herevî, 700 ile 455 zır'a
7.	12. YY.	İbn Cubeyr, 780 ile 450 zır'a
8.	1355	İbn Batuta, 752 ile 435 zır'a
9.	1496	Mucireddin, 660 ile 406 zır'a
10.	15. YY.	- Halil ez-Zahirî, 755 ile 455 zır'a
11.	16. YY.	Şair Nabi, 840 ile 525 zır'a
12.	1874	M. Clerment Ganneau, 455 ile 784 ya da 734 zır'a

⁵⁰⁷ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 41.

c) Platform ve Merdivenleri :

Platform, Haram Alanında Kubbetü's-Sahra ve diğer küçük kubbelerin üzerinde bulunduğu alandır. İbn Fakih'e göre 300 zır'a uzunluğunda ve genişliği 140 zır'a olup yüksekliği 9 zır'a dır⁵⁰⁸. Bu konuda daha geniş bilgi veren Nasır-ı Hüsrev ise; "Caminin ortasına bir sofa yapılmıştır. "Sahre" (Kaya) yüksek olduğundan onu tavan altına almak imkânı bulunamamıştır. Sofa (platform) o yüzden yapılmıştır. Zemini düz ve mermerle döşenmiş güzel bir yerdir. Duvarları da bu çeşittir. Taşların araları kurşunlanmıştır. Dört tarafını mermer levhalarla avlu gibi kuşatmışlardır. Bu sofaya hususî yapılmış yollardan başka hiçbir yerden çıkılmaz"⁵⁰⁹ cümleleri ile tanıtmaktadır. Görülmektedir ki Haçlılardan önce Nasır'ın verdiği ölçülere göre platformun alanı bugünkünden biraz daha büyüktür. Yükseklik olarak da İbn Fakih'in devrine göre biraz daha yükseltilmiştir. Mukaddesi; "Haram Alanının avlusunun tamamı taşlar ile döşelidir ve onun merkezinde bir platform vardır. Medine'deki cami gibi dört alanın hepsinden basamaklarla ona yönelinir"⁵¹⁰ demektedir. Mucireddin'in 15. yy. sonunda verdiği ölçülerin bugünkiler ile aynı olduğunu görmekteyiz⁵¹¹.

İbn Fakih onun basamaklarının 6 adımdan oluştuğunu zikretmektedir⁵¹². Platform bugünkü ölçülere göre, güneyde 129 m. kuzeyde 159 m. doğuda 162 m. ve batıda ise 166 m.'dir⁵¹³. Merdivenler konusunda geniş bilgiyi Nasır vermektedir. Özetle güneyde Peygamber ve Guri⁵¹⁴ adlı iki merdivenle, doğu ve kuzey taraflarında ise birer merdivenle sofaya çıkıldığını zikretmekte ve bu merdivenlerde özenilerek direklerin dikildiği, kenar ve mazgalların yapıldığını, doğu merdivenine

⁵⁰⁸ Le Strange, *a. g. e.*, s. 157.

⁵⁰⁹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 46.

⁵¹⁰ Mukaddesi, *Ahsen el-Takasim*, s. 165.

⁵¹¹ Mucireddin, *a. g. e.*, s. 337.

⁵¹² Le Strange, *a. g. e.*, s. 157-8.

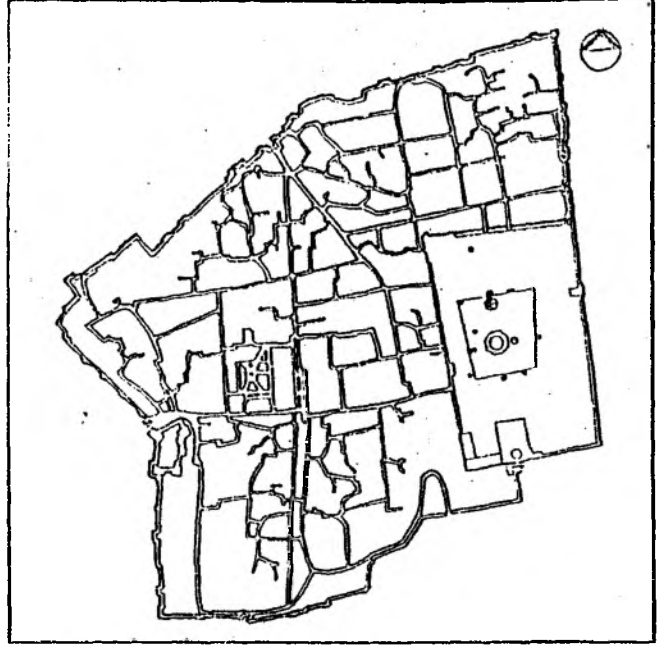
⁵¹³ Burgoync, *Mamluk Jarusalem*, s. 41.

⁵¹⁴ Nuştekin Guri Fatimî halifelerinden Abd ez-Zahir'in Türk kökenli bir komutanı olup 1028-1041 yılları arasında Suriye valiliği yapmıştır. Bkz. Le Strange, *a. g. e.*, s. 159.

Doğu makamı, kuzeydekine Şam makamı denildiğini yazmaktadır⁵¹⁵. Bu platform üzerinde iki kemer bulunmaktadır.

(1) Kuzey Kemer

Kubbetü's-Sahra'nın platformunun kuzeyinde Bab al-Atm'ın karşısındadır. Platformun üzerindeki Kubbetü's-Sahra'ya 8 merdiven ile çıkılır. Bu merdivenlerin hepsinin yapılış tarihi bilinmiyor, ancak hiç olmazsa biri ve muhtemelen onların bir kaçı Kubbetü's-Sahra inşa edildiği zaman yapılmış olmalıdır. Haram'ın en erken tasvirini yapan İbn Fakih 6 kemer zikreder⁵¹⁶. Mukaddesi (985) onları, Kubbetü's-Sahra'nın dört

kapısının karşısındaki dört sayısı ile belirler⁵¹⁷. İlk tafsilatlı anlatım Nasır-ı Hüsrev'in olup, 6 merdiven saymaktadır. Kuzey Kemerı önce 1030 yılında, daha sonra 1211 ve 11212'de tamir edildi. 1321 ve 1422 yıllarında buradaki kemer ciddi olarak restore edildi⁵¹⁸. 1321 yılında yapılan tamirata ait kitabe, mevcut haliyle şöyledir:

"... bu mübarek kemer (kanatır) yapıldı.

Sultan al-Malik al-Nasır ... Muhammed

döneminde ... Cemaziyel Ahirdi 721 "519.

⁵¹⁵ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 51-53.

⁵¹⁶ İbn Fakih, *Kitab al-Boldan*, London, 1885, s. 100.

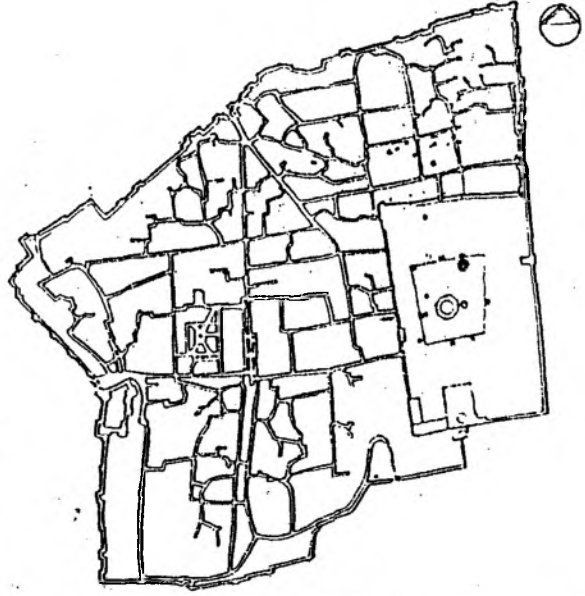
⁵¹⁷ Mukaddesi, *Ahsen al-Takasim*, s. 169.

⁵¹⁸ Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, 31-95.

⁵¹⁹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 219.

(2) Kuzey-Doğu Kemerı

Kubbetü's-Sahra platformunun kuzey ucundadır. Kuzey kemerinin takriben 30 m. doğusundaki, 726 / 1326 tarihli İki kitâbesinde şunlar okunmaktadır; "... *Haram Şerif'in taşları kaplandı ve bu kemerler (kanatır) Sultan al-Malik al-Nasır... Muhammed'in saltanatında inşa edildi. O 2 Rabiulevvel 726* "... bu mübarek taşlar ve kemerler Aydamur al-Suca ki, al-Malik al-

Nasır'ın döneminde ,Nazır-ı Haremeyn'de idareciliği sırasında inşa edildi. Alaaddin Aydoğdu tarafından yapılan ve 30 yıl süren bu tamirat 1294'te tamamlandı⁵²⁰.

d) Haram Alanının Revakları:

(1) Kuzey Revakı (El-Revâk el-Şimâlî)

Bu revak Haramın kuzey sınırı boyunca uzanır. Kuzey revakı Herod'un Tapınağının temellerine dayanmaktadır. Herod'un Tapınağı Haramın bütün dört yerindeki revakları içine almaktadır. Bu revakların inşası 10. yy. 'da Haramın batı ve kuzey hudutları boyunca başlamıştır.

Kudüs'ün 1187'de Haçlılardan alınmasından sonra orada Haram'ın restorasyon programı başladı. Bu 1213-1214 yılında kuzey revakının orta kısımlarını da kapsadı. Bu revak daha sonraki dönemde Memlûklular tarafından tamamlandı⁵²¹.

el-Umarî (745/1345) Haram'ın kuzey duvarını şöyle tasvir eder:

⁵²⁰ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 104.

⁵²¹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 104.

“Bab al-Asbat olarak adlandırılan kapı yukarıda zikredilen revak ile bitişiktir ve doğu duvarının formundadır⁵²². Bu kapı batı kenarına bitişik 10 direğe sahip kemerlenmiş bir revaktır. Onun Birkat Beni İsrail’e bakan kuzey yüzü üzerinde 4 penceresi vardır.

Bu revaka Birkat Beni İsrail’in akan suyunun kısmına kadar giden bir açık meydan vardır. Bu arsaya Karimiyye Medresesi bitişiktir . O revakı doğudan ve batıdan iki duvarla kuşatmaktadır. Bu revak üzerinde Bab Şeref al-Enbiya olarak bilinen bir kapı vardır. Önünde yukarıdaki gibi kaldırımlar vardır. Bu kapının üzerinde bir kemer revak vardır ki O 8 direğe sahiptir.

Bu revaka üstü kapalı olmayan açık bir meydan bitişiktir. O yüksek bir platform şeklinde olup Haram’a 6 adım ile gidilir. Bu revaka iki kemer bitişiktir ve bu revakın son noktasında Benu Jam’a ailesine ait bir eve kadar dayanan bir minare vardır. Bu minare Haram’ın Batı duvarının son noktasındadır⁵²³.

el-Umarî’nin tasvirleri aslında Harem hududlarının topoğrafyası ile ilgili iken Mucireddin onların yapısının kronojik tarihini veriyor:

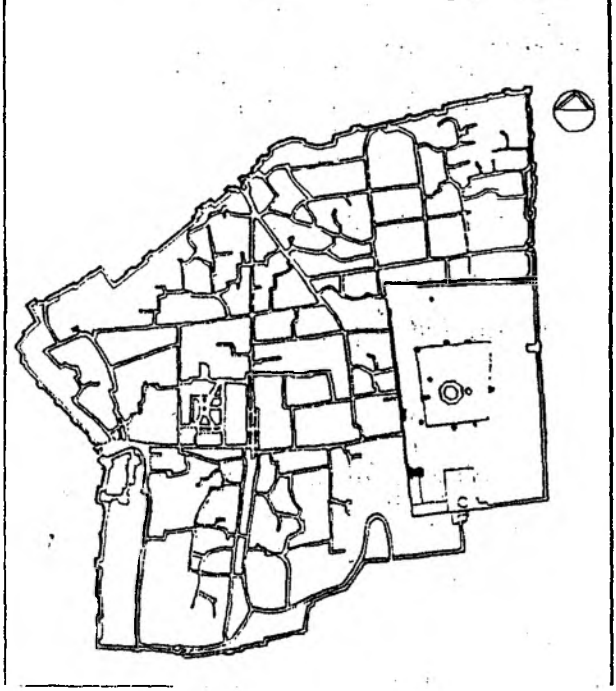
Mucireddin, Bab Hıttâ’dan Bab al-Atm’a kadar olan bölgenin al-Melik al-Avhad tarafından Nazar-ı Harameyn görevini aldığı zaman (694/1295) kendi türbesi ile birlikte yapıldığını, Bab al-Atm ile Al-Malikiyye’ye kadar olan kısmı ise al-Melik Muazzam İsa’nın idaresinde daha sonra yeniden yapıldığını zikretmektedir⁵²⁴. (Bkz. Ekler: Plan:)

⁵²² El-Umarî, *Mesalik*, s. 158.

⁵²³ Şehabeddin Ebi Abbas Ahmed b. Yahya el-Umerî, *Mesalik el-Ehsar fi Memalik el-Emsar*, 1. Tab, Beyrut, 1968, s. 157-9.

⁵²⁴ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 107.

O, Haram'ın batı duvarı boyunca uzanmaktadır. El-Umarî onu şöyle tasvir ediyor: Batı revakı bir dizi kemerden meydana geliyor ki derin bir bölme ile Haram'a açılıyor. Bahçenin son ucundan duvarın en uç noktasındaki Gavanima Minaresine kadar uzanır. Güneyde Bab al-Ribat al-Mansurî (Bab al-Nazir) olarak adlandırılan geniş bir kapı ile birleşir⁵²⁵. Bab al-Hadid kapısının alanında iki direk üzerinde bir kemer vardır. Bu batı duvarındaki ilk kemerdir. Zikredilen kapıya yakındır. Bab al-

Hadid'in önünde Kubbetü's-Sahra'nın platformuna giden basamaklara bir kaldırım geçit vardır. Bu kapının yanında 8 direkli bir revak vardır. Bu revakın yanında büyük bir kapı vardır. Yeni Çarşı Caddesine (Suk al-Kattanin) varılır. Bu kapının güney alanına iki büyük direk üzerine bir revak vardır. Ve bu revak alanında Bab al-Mutavadda (Bab al-Mathara) vardır. Bu kapıya bitişik olan 10 direk üzerinde bir revak vardır. Bunun güney alanının sonunda Bab al-Silsile minaresine bir mihrab birleşir. Bab al-Silsilenin önünde Kubbetü's-Sahra'nın platformuna çıkan bir geçit-kaldırım vardır. Onun üzerinde 10 direk üzerine bir revak vardır. Bu revak Tankiziyye Medresesine açılan iki pencereye sahiptir, ki her ikisi medresenin içindedir. Yukarıdaki revak Tankiziyye Hangîhıdır. Sonunda, çatısına açılan küçük bir kapı vardır. Direklerin sonunda 6 geniş granit kolon vardır. O batı duvarının sonunda güneydedeki Fahriyye Zaviyesine bitişiktir⁵²⁶. El-Umarî'nin bu topoğrafik tasvirlerini yine Mucireddin'in tarihî anlatımı ile tamamlayalım:

"Haramın batı alanı üzerindeki revaklar gayet sağlamca inşa edilmiştir ve güneyden kuzeye doğru uzanmaktadır. Onların ilki Bab al-Magariba olarak bilinen

⁵²⁵ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 192.

⁵²⁶ El-Umarî, *Mesalik*, s. 160-164.

Haram kapısının yanındadır. Bab al-Nazir olarak bilinen kapının yanında sona erer ki onun ötesinde Bab al-Gavanima vardır. Bu revakların hepsi al-Malik al -Nasır Muhammed b. Kalavun'un döneminde inşa edildi. Bab al-Mağariba'dan Bab al-Silsileye uzanan revak 1313-1314 yılında inşa edildi. Bab al-Silsile minaresinden sonra gelen revak ise 1336-1337'de inşa edildi. Bab al- Nazir'den Bab al-Gavanima civarına uzanan kısım 1307-1308'de inşa edildi"⁵²⁷.

Mucireddin revakların bu kısımlarını üç kitâbe üzerine temellendirir. Bunların ilki Bab al-Nazir'in güneyinde bir direk üzerindedir:

"... *Bu mübarek revak. . . al-Nasır Muhammed b. Kalavun'un saltanatında inşa edildi. . . Bulgak b. Ceylan al-Harezmi idaresinde. . 707/de tamamlandı* "⁵²⁸. İkinci kitâbe Haram'ın batı duvarı içinde yaklaşık Bab al-Silsile'nin 5 m. güneyinde inşa edildi.

"*Bu revak. . . al-Nasır Muhammed b. Kalavun saltanatında inşa edildi. . . Amir Şerefeddin Musa b. Hasan al-Hadbanî idaresinde. . 713yılında* "⁵²⁹.

Bu kitabeler göstermektedir ki çok eski döneme dayanan temeller üzerinde bugünkü Batı Revakı Memlük döneminde XIV. yy.' ın hemen başında inşa edilmiştir. (Bkz.: Ekler: Plan:)

e) Harem-i Şerif'in Kapıları:

Haram Alanı Kudüs ile birlikte birçok istila ve tahribâta uğradığından uzun tarihi içerisinde sayısız onarımlar geçirmiştir. Bu onarımlar sırasında bütün fizikî unsurları gibi kapıları da yeniden inşa edilmiş, bazıları kapatılırken yenileri açılmıştır. Bazen de sadece isimleri değişmiştir. Bundan dolayı Haram Alanının kapılarının sayıları, yerleri ve isimleri gibi konularda İslâm kaynaklarında ve seyahatnâmelerde farklı sayılar ve tasvirler yapılmaktadır. Tarihî seyir içerisinde Haram Alanının kapılarının gelişiminin daha iyi anlaşılabilmesi için önce

⁵²⁷ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 192.

⁵²⁸ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 192.

⁵²⁹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 193.

kaynaklarda kapıların listelerini sıralayacağız. İkinci aşamada bunların bir mukayesesini yaptıktan sonra üçüncü safhada bunu tablo üzerinde göstereceğiz. Haram Alanının kapılarının ilk listesini veren kaynağımız 903 yılında İbn Fakih ve 913 yılında İbn Abd Rabbih'tir. Ondan sonra 985'de Mukaddesî'nin listesini, 1047'de Nasır-ı Hüsrev'in, 1496'da Mucireddin'in listelerini verdikten sonra modern dönemlerdeki bir liste ile mukayesesini yapacağız.

Mukaddesî Kudüs'ün en güzel kapılarından Bab as-Sakine'den ve Kubbetü's-Silsile'den bahseder⁵³⁰. Ancak kaynaklarımızın listelerindeki bu isimler 1033 ve 1067 depremlerinde yerle bir olduğundan yeni onarımlarla onlara muhtemelen yeni isimler verilmiştir. Mukaddesî, Nasır-ı Hüsrev ve Mucireddin'in verdikleri kapı isimlerinin mukayesesini kapıların tesbitinde bize yardımcı olmaktadır. 11. ve 15. yy. arasında -muhtemelen Salahaddin Kudüs'ü zaptettiği zaman- kapıların isimlerinde önemli değişiklikler olduğu göze çarpıyor.

Nasır-ı Hüsrev, Bab en-Nebi'yi aşağı mahallelerden Haram Alanına doğru caminin altından yukarı doğru giden bir çift giriş ve koridor ile tasvir ediyor⁵³¹. Onun güneyde olduğunu söylüyor. Şehrin güneyinde bu eski ismi ile Çift Kapı, Hz. Ömer Kudüs'e girdikten sonra Yüce Mabet'in yerini tespit ederken Haram Alanına girdiği kapı olup, bundan dolayı Muhammed Kapısı (Bab en-Nebi) olarak adlandırılmıştır⁵³². Bu kapıya Bab al-Burak da denilmiştir⁵³³. Ancak bu kapı Haçlılardan sonra güney kapılarının kapatılması ile şehrin güneybatısında Bab al-Hüsrev'in, "Mescit sahasında, doğu tarafında Bab al-Ayn denen bir kapı vardır ki Magariba'daki yerine nakledildi. Bu Bab en-Nebi'ye Bab al-Magariba denildiği de olmuştur. Çünkü Magribliler Mahallesine açılıyordu⁵³⁴. Mucireddin bu kapıyı Kadim Aksa Kapısı olarak tasvir etmektedir⁵³⁵. İbn Batuta ise bu kapıdan bahsetmediği gibi

⁵³⁰ Mukaddesî, *Ahsen al-Takasim*, s. 151.

⁵³¹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 44.

⁵³² Le Strange, *a. g. e.*, s. 141 (Suyuti'den naklen).

⁵³³ Le Strange, *a. g. e.*, s. 181.

⁵³⁴ N. Hüsrev, *Sefernâme*, s. 204; Mucireddin, *a. g. e.*, s. 383; Le Strange, *a. g. e.*, s. 1982.

⁵³⁵ Mucireddin, *a. g. e.*, s. 379.

Tablo:3
HAREM-İ ŞERİF'İN KAPILARI*

İbn Fakih (903)	İbn Abd Rabbih (913)	Mukaddes(985)	Nasır-ı Hüsrev (1047)	Mucireddin (1496)	1890'larda Batılı Kaynaklardaki Kapılar
Bab-ı Davud	Bab-ı Davud	Bab al-Hıttā	Bab al-Hıttā	Bab an-Nebi	Bab en-Nebi, aşağısında
Bab-ı Hıttā	Bab-ı Süleyman	Bab an-Nebi	Bab en-Nebi	Eski Aksa Kapısı	Bab el-Megariba
Bab en-Nebi	Bab-ı Hıttah	Ebvab-ı Mihrab-ı Meryem	Bab al-Ayn	Bab er-Rahmet ve Bab et-Tevbe	Eski Aksa Kapısı, Eski Çift Kapı
Bab et-Tevbe	Bab-ı Muhammed	Bab-ı Rahmet	Bab ar-Rahmet (Bab al-Tevbe)	Bab al-Asbat	Bab el-Rahmet ve Bab et-Tevbe-Altın Kapı
Bab al-Vadi	Bab et-Tevbe	Bab-ı Birket-i Beni İsrail	Bab al-Esvāb	Bab al-Hıttā	Bab el-Asbat
Bab er-Rahman	Bab er-Rahman	Ebvābü'l-Esbāt	Bab al-Esbāt	Bab ed-Davadariya	Bab el-Hıttā
Bab al-Asbat	Bab al-Asbet	Ebvābü'l-Haşımiyyin	Bab es-Sakar	Bab al-Gavanimā	Bab el-Atm
Bab-ı Dar-ı Ümmü Halit	Bab al-Velid	Bab el-Velid	Bab es-Salim	Bab en-Nezir	Bab el-Gavanimā
	Bab al-Haşimi	Bab-ı İbrahim		Bab al-Hadid ya da Bab al-Kattanin	Bab el-Nezir
	Bab al-Hidr	Bab-ı Ümmü Halid		Bab es-Silsile ve Bab es-Sakine	Bab el-Hadid ya da Bab el-Kattanin ya da Bab el-Mutavadda
	Bab as-Sakine	Bab-ı Davud			Bab es-Silsile ve Ba es-Selam
					Eski Tek Kapı, ya da Üçlü Kapı

* Mukaddesi, *Ahsen al-Takasim*, s.151,170; Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s.37-39, 44-46; Le Strange, *a.g.e.*, s.111-112,161-162.

güneyde sadece bir kapının olduğunu söylüyor ve "zira ondan imam girerdi" diyor⁵³⁶.

Mukaddesî, Nasır, İbn Fakih ve İbn Abd Rabbih'in zikrettikleri Bab-ı Hıttâ kapısı, Nasır'ın çok açık olmayan ifadelerinden "aşağıdan açılan diğer bir kapı" olarak tasvirlenirken, onun Haram-ı Şerif'in güney veya güneybatısında olduğunu düşünebiliriz. Ancak bu kapının Mucireddin tarafından Bab en-Nebî olarak tanıtılması onun güneybatıda Bab al-Magariba'nın altında olduğunu göstermektedir. Anlaşıyor ki Haçlılardan sonra güney duvarındaki Bab en-Nebî, Bab Hıttâ'nın yerine nakledilmiştir. Bab Hıttâ ise, Haram Alanının kuzeyine nakledilmiştir⁵³⁷. Mucireddin kapı tasvirlerine güneybatıda, Bab Hıttâ'nın yerine nakledilen Bab en-Nebî ile başlıyor ve doğuya doğru sıralayarak giderken Bab Hıttâ'yı kuzeyde göstermektedir⁵³⁸. Zira Şair Nabî de seyahatnâmesinde Harem-i Şerif'in 9 kapısı olduğunu ve bunların en şereflişi kuzey duvarının doğu tarafında bulunan El-Hatta kapısıdır⁵³⁹. demektedir. Ayrıca bu kapının Kur'an-ı Kerim'de zikredildiğini de ifade etmektedir.

Bab al-Magaribe (Batı Afrikalılar Kapısı) Haram Alanının batı duvarının güneyindeki Mağribliler Mahallesine açıldığı için bu ismi almıştır. Suyutî, bu kapıya önceleri Bab en-Nebî denildiğini de zikretmektedir⁵⁴⁰.

Mukaddesî'nin "Mihrâb-ı Meryem Kapıları", İsa'nın Beşiği olarak da adlandırılıyor ki, Mihrab-ı Meryem'e yakın olmalıdır. Muhtemelen Nasır-ı buradan çıkılıp aşağıya doğru inilince Selvan Kaynağına varılır⁵⁴¹ dediği kapı ile aynıdır. Eski "Tek Kapı" ya da daha büyük olan eski "Üçlü Kapı"nın her ikisi güney duvarının doğu kısmındadır. Bab el-Ayn, "İsa'nın Beşiği" ve "Süleyman'ın Ahırları"na götüren eski iki kapının modern bir numunesidir. Templar Şövalyeleri

⁵³⁶ İ. Batuta, *a. g. e.*, s. 42.

⁵³⁷ Oleg Grabar, "A New Inscription. . .", *SIAA*, s. 78.

⁵³⁸ Mucireddin, *a. g. e.*, s. 381; Le Strange, *a. g. e.*, s. 189.

⁵³⁹ Şair Nabî, *Tuhfetü'l-Harameyn*, s. 59.

⁵⁴⁰ Le Strange, *a. g. e.*, s. 181-182; Oleg Grabar, "Al-Haram Al-Sharif", *El*, s. 174; Grabar, "A New Inscription From. . .", *SIAA*, s. 81.

⁵⁴¹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 45.

bu kapıyı atlarının ahırları için kullanmışlardır, ancak Salahaddin şehri fethedince bu kapılar kapatılmıştır⁵⁴².

İbn Fakih, Bab al-Vadi adında bir kapıdan bahsetmektedir ki muhtemelen Haram Alanının doğusunda Cehennem Vadisine açılmış görünmektedir⁵⁴³. Ancak bu kapı daha sonra kapatılmıştır. Mucireddin bu kapıdan, "Haram Alanının doğu duvarında, Merhamet ve Tövbe kapılarına doğru örülmüş zarif bir kapı vardır. O Kubbetü's-Sahra'dan aşağıya giden merdivenlerin karşısında bulunuyordu ki buna al-Burak denirdi. Rivayetlere göre bu Al-Burak Kapısı, Peygamberin gece seyahatinin yeri idi ve o önceden Bab al-Canaiz (Cenazeler Kapısı) olarak adlandırıldı. Çünkü eski dönemlerde cenazeler onun yakınından dışarı çıkarıldı"⁵⁴⁴ diye bahseder.

Doğu duvarındaki diğer bir kapı Jeriho kapısıdır. St Stephen Kapısı olarak da adlandırılan kapı Muhammed b. Kerram'ın gömüldüğü (265-369) yere yakındır⁵⁴⁵. Bu kapı, Frenk işgalinden sonra kaybolmuş olmalıdır. İbn Fakih ve İbn Abd Rabbih'in "Bab er-Rahmet", Mukaddesî'nin "İki Rahmet Kapısı", Nasır-ı Hüsrev'in "Bab er-Rahmet ve Bab et-Tevbe" olarak bahsettikleri kapı doğu duvarındaki büyük geçittir. Bugün Avrupalılarca Altın Kapı olarak tanınlanmaktadır⁵⁴⁶. Bu giriş müslümanlar tarafından Merhamet ve Tevbe kapıları olarak tanınlanmaktadır. Bu kapının Cehennem Vadisinin karşısında olması, bu kapıya Merhamet ve Tevbe isimlerinin verilmesine sebep olmuş olmalı. Zira Cehennem Vadisi de Cehennem'in bir ifadesi olarak anlatılmıştır.

M. de Vogüe'e göre bu kapı Bizans dönemi ile tarihlenebilir ve muhtemelen 6. yy.' tamamlandı. Zira o Bizans dönemi hatıralarını ve mimarî karakterini taşımaktadır. Ortaçağ Hristiyan hacıları bu kapıyı "Güzel Kapı" olarak da tanımlamışlardır⁵⁴⁷. Halil ez-Zahirî, "Süleyman aleyhisselâm öldüğü zaman Beytü'l-

⁵⁴² Le Strange, *a. g. e.*, s. 183.

⁵⁴³ Le Strange, *a. g. e.*, s. 183.

⁵⁴⁴ Mucireddin, *a. g. e.*, s. 380; Le Strange, *a. g. e.*, s. 183.

⁵⁴⁵ Le Strange, *a. g. e.*, s. 183.

⁵⁴⁶ Le Strange, *a. g. e.*, s. 184.

⁵⁴⁷ M. de Vogüe, *Le Temple de Jerusalem*, s. 68.

Mukaddes'in binasında Rahmet Kapısının yanında ağaçlar vardı" der⁵⁴⁸. Böylece İslamiyet öncesinde Golden Gate (Altın Kapı), İslamiyet ile birlikte Kudüs'ün coğrafyasına yüklenen İslâmî değerle ismini değiştirmiştir⁵⁴⁹.

Mukaddesî'nin "Birkât-ı Benî İsrail Kapısı"⁵⁵⁰, Haram Alanının kuzey duvarında olmalı ki Nasır-ı Hüsrev, "Orada da Babu'l-Asbat büyüklüğünde ve her biri yanında üç kapı vardır. Hepsi demir ve pirinçle öyle bezenmiştir ki ondan daha iyi yapılmasına imkan yoktur. Başka yerlerde kapılar çift çift olduğu halde burada üç kapı bulunduğundan buraya Bab al-Abvâb (Kapılar Kapısı) derler"⁵⁵¹ şeklinde bahsetmektedir. Haçlılar döneminde bu kapıdan Bab al-Asbat olarak bahsedilmektedir ki, Mucireddin ve Şair Nabi de Bab al-Asbât olarak zikretmektedir⁵⁵². İbn Fakih ve İbn Rabbih de Bab al-Asbât olarak zikrederler ki İslamiyet'in ilk dönemlerinde de bu adla adlandırıldığı anlaşıyor. Kuzey kapılarının isimleri ve yerlerindeki değişim, Haçlı döneminden sonra Bab al-Hıtta'nın güneyden kuzeye, Bab al-Abvâb'ın ya da Birkât-ı Beni İsrail Kapısının yerini aldı. Zira İbn Fakih, İbn Abd Rabbih, Mukaddesî ve Nasır'ın Bab al-Asbât olarak bahsettiği kapı Haçlılar döneminden beri daima Bab al-Hıtta olarak adlandırıldı. Bu kapının önce Jeriho'da olduğu, şehrin harab olmasından dolayı oradan Yüce Mabel'e nakledildiği anlaşılmaktadır⁵⁵³.

Mukaddesî'nin Haşimi kapıları olarak zikretti giriş İbn Abd Rabbih tarafından aynı isimle aynı yerde tasvir edilmektedir⁵⁵⁴. Bu kapı bu isimle Nasır-ı Hüsrev tarafında zikredilmez, ancak burada Sofî Zaviyelerin kapısı olarak bahseder⁵⁵⁵. Suyutî, kendi zamanında onun Bab eş-Şeref al-Enbiya (Peygamberlerin Şeref Kapısı) olarak da adlandırıldığını zikretmektedir⁵⁵⁶. Yine bu kapı Mucireddin

⁵⁴⁸ Halil ez-Zahirî, *a. g. e.*, s. 18.

⁵⁴⁹ O. Grabar, "A new Inscrition. . .", *SIAA*, s. 78; O. Grabar, "Al-Haram Al-Sharif", *El*, s. 174.

⁵⁵⁰ Mukaddesî, *Ahsen al-Takasim*, s. 171.

⁵⁵¹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 37-8.

⁵⁵² Şair Nabi, *Tuhfetü'l-Harameyn*, s. 59; Le Strange, *a. g. e.*, s. 185.

⁵⁵³ Le Strange, *a. g. e.*, s. 185-6.

⁵⁵⁴ Le Strange, *a. g. e.*, s. 186.

⁵⁵⁵ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 38.

⁵⁵⁶ Le Strange, *a. g. e.*, s. 86.

tarafından Bab al-Davadariyye⁵⁵⁷ olarak da adlandırılmıştır⁵⁵⁸. Bu son iki isim muhtemelen Memlûk dönemindeki bir isimlendirmeyi yansıtmaktadır. Bu kapı son dönemlerde ise Bab al-Atm (Karanlık Kapı) olarak adlandırılmıştır⁵⁵⁹. Mukaddesî ile İbn Adb Rabbih'in bahsettiği Bab al-Velid, Memlûkler devrinde Bab al-Gavanime olarak biliniyordu. Suyutî, "Bab al-Gavanima, Naibin Evine bitişiktir. O Haram Alanının batı duvarının başlangıcındadır. Eskiden bu kapı Bab al-Halil (İbrahim Kapısı) olarak biliyordu"⁵⁶⁰ demektedir. Mukaddesî ise, Bab al-İbrahîmî, Bab al-Valid'in yanında ayrı bir kapı olarak göstermektedir⁵⁶¹. Bab al-Gavanima ismi, 1167'de Nablus'ta doğan ve 1222'de ölen Şeyh Ganim İbn Ali'nin ahfadına dayanmaktadır. Öyle ki, Salahaddin onu Salahiye Hangâhının başına getirmiş ve onun tarafından Kudüs'te bir zaviye yapılmıştı⁵⁶².

Mukaddesî'nin Bab al-İbrahim olarak zikrettiği kapı, Nasır-ı Hüsrev'in Bab es-Sakar'ı⁵⁶³ ile uygun düşmektedir. Bu muhtemelen Memlûkler döneminden modern zamanlara kadar Bab en-Nazir olarak adlandırılan kapı olmalıdır. Suyutî, bu kapının Bab al-Mikail olarak da adlandırıldığını söylemektedir. Bu kapı Cebrail'in Al-Burak'ı bağladığı kapı olarak bilinir⁵⁶⁴. Bu kapının Haçlılar döneminde Michael Kapısı olarak adlandırıldığı ve bunun bölgedeki Haçlı kiliselerinden kaldığı da rivayet edilmektedir⁵⁶⁵. İbn Abd Rabbih ve Mukaddesî'nin zikrettiği "Halid'in Annesinin Kapısı" da muhtemelen Bab al-Kattanin'dir⁵⁶⁶. Ya da o bunun kuzeyindeki Bab al-Halid olmalıdır⁵⁶⁷. Ancak Suriye Naibi Tankiz an-Nasırî'nin imar faaliyeti için kitâbesinde "*caddede-yenilemek*" ibaresi geçtiğine

⁵⁵⁷ Davadariyye, Divitdar'ın evinin yakınından olmasından dolayı bu ismi almış olmalı.

⁵⁵⁸ Mucireddin, *al-Uns el-Celil*, s. 382; Le Strange, *a. g. e.*, s. 182.

⁵⁵⁹ O. Grabar, "A New Inscription. . .", *SIAA*, s. 79; Grabar, "Hasan Al-Sherif", *El*, s. 174.

⁵⁶⁰ Le Strange, *a. g. e.*, s. 186-187; Grabar, "A New Inscription. . .", s. 81.

⁵⁶¹ Mukaddesî, *al-Ahsen al-Takasim*, s. 171.

⁵⁶² Le Strange, *a. g. e.*, s. 187; Grabar, "A New Inscription. . .", s. 81.

⁵⁶³ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, s. 37.

⁵⁶⁴ Le Strange, *a. g. e.*, s. 187.

⁵⁶⁵ Grabar, "A New Inscription. . .", s. 82.

⁵⁶⁶ Le Strange, *a. g. e.*, s. 187; Oleg Grabar, "A New Inscription. . .", s. 81.

⁵⁶⁷ Le Strange, *a. g. e.*, s. 187.

göre⁵⁶⁸ burada bir kapının önceden bulunması muhtemeldir. Tankiz an-Nasırî'nin büyük Suk al-Kattanin inşaatından Haram Alanına açılan kapı olduğu için Bab al-Kattanin olarak adlandırılmıştır. Bu kapının güneyinde Bab al-Mutavad'da ya da Bab al-Matara (Yağmur Kapısı) olarak bilinen bir kapı vardır⁵⁶⁹. Bab al-Matara Memlûk kökenli küçük ve önemsiz bir kapı olmalı⁵⁷⁰. Bu Haçlılar zamanından beri açılan bir giriştir ve aynı zamanda Bab es-Sikaya (Su Deposu Kapısı) olarak da biliniyordu. Bu kapının 1291'den önce burada abdest için bir su sarnıcının inşası ile birlikte yeniden onarıldığı kaydedilmektedir. Bu onarımı yapan Eyyubî Kudüs Valisi olup 1291'de ölen Emir Alaaddin Aydoğdu es-Salah(al-Necmî'dir⁵⁷¹. Haram Alanının batı duvarında Bab Al-Katteni'nin kuzeyinde Bab el-hadid (Demir Kapı) adıyla bir kapı bulunmaktadır⁵⁷². Ancak ilk döneme ait kaynaklar bu ismi zikretmiyorlar. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Mukaddesî'nin Halid'in Annesinin Kapısı'nın yeniden onarımı ile Bab al-Halid olarak zikredilmeye başlanmış olabileceğini söyleyebiliriz. Ancak bunun Eyyubî ya da Memlûk yapısı olması kesin değildir. ⁵⁷³ Haram Alanının batı duvarının kuzey kısmında Bab es-Saray adında bir kapı daha vardır. Bu sonraki dönemlerde inşa edilmiş bir Türk kapısıdır⁵⁷⁴. Fakat bu kapının ne zaman yapıldığına dair kaynaklarımızda bir kayıt yoktur.

Nihayet Mukaddesî'nin Bab-ı Davud olarak zikrettiği⁵⁷⁵ Nasır-ı Hüsrev'in ise, "Bu methalin ilerisine pek süslü iki kapı yapılmış, kapılar, Dimaşk pirinciyle kaplanmış. Bir görsen altın dersin. Üstlerine altın yaldızla birçok nakışlar yapmışlar. Her biri onbeş arşın yüksekliğinde, sekiz arşın genişliğinde. Bu kapıya Davud aleyhisselam kapısı derler "⁵⁷⁶, şeklinde bahsetmektedir. Bu kapı Kudüs'ün iç kalesi olan Davud Kulesi kapısının⁵⁷⁷ bir cadde ile Haram Alanına açılan kapısıdır.

⁵⁶⁸ Grabar, "A New Inscription. . . ", s. 77.

⁵⁶⁹ Grabar, *a. g. m.*, s. 81; Grabar, "Al-Hasan Al-Sherif", s. 174.

⁵⁷⁰ Grabar, "A New Inscription. . . ", s. 81.

⁵⁷¹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 188; Hüsrev, *Sefernâme*, s. 203-204.

⁵⁷² Grabar, *a. g. m.*, s. 81.

⁵⁷³ Grabar, "A New Inscription. . . ", s. 82.

⁵⁷⁴ Grabar, "A New Inscription. . . ", s. 81.

⁵⁷⁵ Mukaddesî, *al-Ahsen al-Takasîm*, s. 151, 171.

⁵⁷⁶ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 36-37.

⁵⁷⁷ İsfahanî, *el-Feth*, s. 68.

Bugün Bab es-Silsile Kapısı olarak adlandırılmaktadır⁵⁷⁸. Bu adlandırmanın muhtemelen Fatimîlerden sonra olması lazımdır. Zira Fatimîler devrinde Kudüs'e gelen Nasır-ı Hüsrev burdan Davud Kapısı olarak bahsediyor. Bu Haram Alanına açılan en büyük kapı olarak da kaynaklar tarafından zikredilmektedir. Bab es-Sakine ise bu kapının önce güney duvarında iken Bab es-Silsile'nin kuzey yanına nakledilmiştir⁵⁷⁹. Fatimî halifesi ez-Zahir 1030-1033 dolaylarında şehrin surlarını onarıken şehrin güney kısmında, günümüzdeki durumuna uygun olarak önemli kısaltmalar yaptı. Dolayısıyla müslümanların geleneksel mahallesi şehrin güneyindeki yerinden ayrılıp oraya giden yeraltı kapıları kapatılmıştır. Mabede giden ana giriş kapısı batıya veya kuzeye taşındı⁵⁸⁰. Bu Memlükler zamanında iyice belirginleştiği şekli ile Bab el-Kattanin'dir. Bab es-Silsile'ye bitişik olan Bab es-Sakine'nin eskiden Bab es-Selâm olarak zikredildiğini Mukaddesi ima etmektedir⁵⁸¹. Muhtemelen daha sonra Bab es-Salim, Bab es-Selâm'ın yerini almıştır. Bugün son iki kapıdan pek eser kalmamıştır. İlk dönemlerde ise İbn Abd Rabbih'in zikrettiği gibi bu kapı Bab-ı Davud ve onun yanında Bab-ı Süleyman şeklinde zikredildiği kaydedilmektedir⁵⁸². Bu Davud-Süleyman birlikteliği İslâmın dinî geleneğine uygun düşmektedir.

1890 yılında Haram Alanının şu kapıları sayılmıştır: Bab en-Nebî, Bab al-Magariba, Eski Aksa Kapısı (Kadim Çift Kapı), Kadim Tek Kapı ya da Üçlü Kapı, Bab er-Rahmet, Bab et-Tevbe (Altın Kapı), Bab al-Asbat, Bab al-Hitta, Bab al-Atm, Bab al-Gavanima, Bab en-Nezir, Bab al-Hadid ya da Bab al-Katta'nin ya da Bab al-Mutavadda, Bab es-Silsile ve Bab es-Selâm⁵⁸³.

Buraya kadar tarihî dönemler içerisinde Haram Alanının kapılarının geçirdiği evrim üzerinde durduk. Buna göre, zaman içerisinde yeni kapılar inşa edilmiş, bir kısmının yeri değiştirilmiş ve bazıları ise kapatılmıştır. Ancak şu açık ki Haram

⁵⁷⁸ Grabar, "A New Inscription. . .", s. 79; Le Strange, *a. g. e.*, s. 188.

⁵⁷⁹ Grabar, *a. g. m.*, s. 78.

⁵⁸⁰ Goitein, "Al-Kuds", s. 342.

⁵⁸¹ Mukaddesi, *al-Ahsen al-Takasim*, s. 151, 171.

⁵⁸² Grabar, "A New Insrpdu", s. 151, 171

⁵⁸³ Le Strange, *a. g. e.*, s. Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 44.

Alanının kapılarının sayısı hiç bir dönemde net olarak ortaya çıkmıyor. İbn Cubeyr'in "Ve onun 50 kapısı vardır"⁵⁸⁴ şeklindeki ifadesi bizce gerçeği yansıtmamaktadır. Zira o Kudüs'e gidememiş ve herhalde tarihi dönem içerisinde kapılar için kullanılan isimleri alt alta toplayarak bu sonuca ulaşmıştır. Ya da Haram Alanının hem içinde hem de dışarıya açılan toplam kapılarını kastetmektedir ki gerçekten İbn Fakih, İbn Abdrabbih de aynı 50 rakamını bu anlamda veriyorlar⁵⁸⁵. 1481'de Kudüs'ü ziyaret eden Meshullam of Volterra, Haram Alanının 12 kapısından 5'inin açık olduğunu aktarmaktadır⁵⁸⁶. 1522'de Kudüs'e gelen Venedikli bir seyyah ise Haram Alanının 12 kapısından bahseder ve 10 tanesinin açık olduğunu söyler⁵⁸⁷.

f) Harem-i Şerif'deki Camiler :

Daha önce zikrettiğimiz gibi Haram Alanının İslami karakteri almasındaki inşaatı Emevî halifesi Abdülmelik ile başlıyor. Camiler, kubbeler, mihrablar, küçük kubbeler gibi muhtelif binalar Harem-i Şerif'in büyük avlusu üzerinde dağılarak kurulmuş olup, zamanla binaların bir çoğu gözden kaybolurken, kapılar kısmında gördüğümüz gibi bazılarının da isimleri değişti ve yapıların aynilikleri şüpheli bir hal aldı. Haram Alanı İslâm tarihinde bir çok defalar onarımlar geçirmiştir. Abdülmelik döneminde başlayan inşa işi Velid zamanında tamamlandı. Abbasî halifesi Mehdi (775-785)'nin onarımları ve kolonların eklenmesi onun Horosan valisi tarafından gerçekleştirilirken, Halife Mermun döneminde de bir onarım geçirdi⁵⁸⁸. Haçlılar Kudüs'ü ellerinde tuttukları 88 yıl boyunca Haram Alanındaki binaların bir çoğu Templarlar tarafından farklı maksatlarla; dinî, askerî, ya da sosyal hizmetlerde kullanıldı. Salahaddin'in şehri tekrar fethetmesi ile Kudüs gibi Harem-i Şerif de eski hüviyetine kavuştuğu gibi onun İslâmî karakteri daha da önem kazandı. Bu süreç Memlukluların ilk dönemleri boyunca önemini korudu. Fatimiler'den Zahir 1020-3 de⁵⁸⁹ ve Saladdin-i Eyyubî ile Memlukluların ilk

⁵⁸⁴ İbn Cubeyr, *Rihle*, s. 81.

⁵⁸⁵ Le Stra.g.e., *a. g. e.*, s. 160-1.

⁵⁸⁶ M.A.M., *a. g. m.*, s. 133.

⁵⁸⁷ M.A.M., *a. g. m.*, s. 134.

⁵⁸⁸ Margoliout, *a. g. e.*, s. 216, 220.

⁵⁸⁹ Goitein, *a. g. e.*, s. 342.

dönemlerinde özellikle Tankiz'in imar faaliyetleri zikretmeye değer⁵⁹⁰. Kısaca, bütün bu kutsal yerler ve makamlar bir anda ortaya çıkmadı. Haram alanındaki küçük kutsal yerlerin önem kazanması ve büyümesi Fatimîlerden evvel başlayarak birkaç yüzyıl aldı. Onun anıtları sık sık ehemmiyetini ve fizikî özelliğini değiştirmiştir. Kaynaklar bundan dolayı muhtelif zamanlara ait farklı sayıda eserler zikrederler. Mucireddin, Haram Alanında 15 küçük kubbe vardır⁵⁹¹ derken İbn Abdrabbih, 10 Mabed, 15 kubbe, 4 minare⁵⁹² saymaktadır. Halil ez-Zahirî ise Kubbetü's-Sahra'dan başka 5 kubbe, 24 su sarnıcı ve 4 minberden bahseder⁵⁹³, Hıfzı 7 Mihrab, 15 küçük kubbe sayar⁵⁹⁴. Ancak Haram Alanının en önemli mimarî yapıları Kubbetü's-Sahra ile Mescid-i Aksa camileridir.

(1) Ömer Camii:

Hiz. Ömer, Kudüs'ü teslim aldıktan sonra Mescid'in (Haram Alanı) bulunduğu yeri keşfedip buraya geldiği zaman, burayı temizletmiş ve burada bir cami yapmayı istemiştir.

İlk Arap tarihçilerinin hiçbirisi bu mescidin Hiz. Ömer tarafından inşasının detaylarını kaydetmediler⁵⁹⁵. Bu konuda bilgi verenler ise kısa ve tafsilsiz ifadeler vermişlerdir. Sadece Hiz. Ömer'in Mescidu'l-Aksa'nın karşı tarafına Ömer Camii olarak bilinen camiyi inşa ettiğini belirtmişlerdir⁵⁹⁶. Bu caminin mimarî özelliği ve binası hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Ancak 680'de Kudüs'ü ziyaret eden Arcultus'un tasvirlerinden onun başlangıçta küçük bir "dört kenarlı dua yeri, kabaca bir yapı" olarak inşa edilmişti. Ömer Caamisi'nin ilk dönem İslam camileri

⁵⁹⁰ Le Strange, *a. g. e.*, s. 109-110, 133.

⁵⁹¹ Mucireddin, *a. g. e.*, s. 248.

⁵⁹² Le Strange, *a. g. e.*, s. 112.

⁵⁹³ Halil ez-Zahirî, *a. g. e.*, s. 20.

⁵⁹⁴ Hıfzı, *a. g. e.*, s. 58-9.

⁵⁹⁵ Margoliouth, *a. g. e.* s. 213; Le Strange, *Palestine Under The Moslem*, s. 90

⁵⁹⁶ İbn Kesir, *el-Bidaye.*, c. VII, s. 97; Hıfzı, *a. g. e.*, s. 56-57; Mukaddesi, *Ahsen al Takasim.*, s. 159.

gibi ahşab⁵⁹⁷ ve tuğladan yapılmış sade bir cami olduğu tahmin edilmektedir⁵⁹⁸. Zira, İslam fethinin ilk yıllarından Emeviler dönemine kadar, müslümanlar ibadet için ya kiliselerin bir kenarını mescit yaptılar ya da özelliği olmayan ahşab ve tuğladan sade camiler yaptılar. Bu Ömer Caminin yerinde Abdülmelik devrinde Kubbetü's-Sahra inşa edildi ki bundan dolayı yanlış olarak sonraları bile "Ömer Camii" olarak adlandırıldı.

(2) *Kubbetü's-Sahra:*

(a) *Kubbetü's-Sahra'nın Yeri ve Kimliği*

Dört Halife Devrinde ve Emevilerin ilk yıllarında müslümanlar fethettikleri yerlerde ya kiliseleri tebdil ederek bir kısmını kullanmışlar ya da sade camiler yapmışlardır. 7. yy. sonlarında ve 8. yy. başlarından itibaren Suriye ve Filistin'de başlamak üzere İslam mimarisinin şaheserleri inşa edilmeye başlandı. Bunların başında da Kudüs'te Halife Abdülmelik (685-705) tarafından 687-691 yılları arasında tamamlanan Kubbetü's-Sahra'dır⁵⁹⁹.

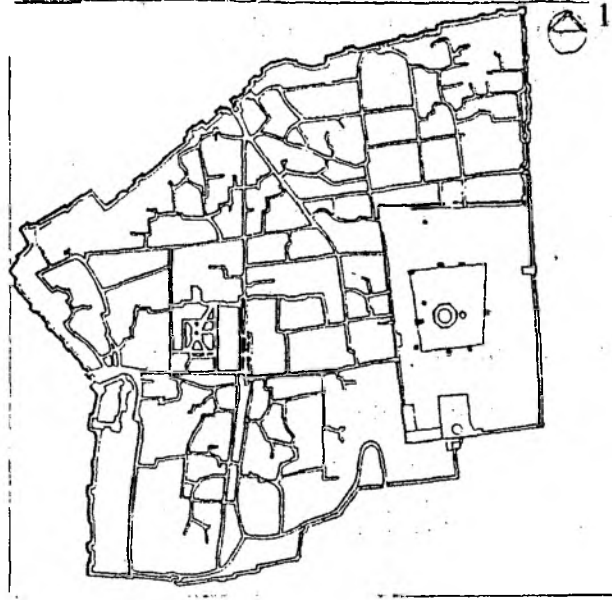
Kubbetü's-Sahra'nın yeri, inşa tarihi, inşa edenleri, inşa malzemesi, yapılış sebebi, bir caminin fonksiyonuna ulaşıp ulaşmadığı mimarî değeri üzerinde birçok tartışmalar yapılmıştır. Ancak aşağıda göreceğimiz gibi bu tartışmaların büyük bir kısmı vuzuha kavuşmuştur.

⁵⁹⁷ M.A.M., *a. g. m.*, s. 129.

⁵⁹⁸ Mukaddesi, *al-Ahsen al-Takasim*, s. 159; Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 140, Hitti, *History of Syria*, s. 511.

⁵⁹⁹ Grabar, "*Kubbat Al-Sachar*", *El*, s. 298; Walker, "*Kubbetü's-Sahra*", s. 944-945; İsfahani, *el-Feth*, s. 65; Le Strange, *a. g. e.*, s. 114, 144; Yetkin, *İslam Mimarisi*, s. 26; Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 411; Goitein, "*Al-Kuds*", s. 340; Hitti, *History of Syria*, s. 511; M.S. Briggs, *Muhammadan Architecture in Egypty and Palestine*, Oxford, 1924, s. 37.

Kubbetü's-Sahra Kudüs'te Haram Alanı üzerindeki platformun çevrelediği alanın üzerinde Kutsal Kaya'yı içine alacak şekilde inşa edilmiştir. Uzun zaman Kubbetü's-Sahra'nın hakikî kurucusu ve yapıcısı hakkında münakaşalar olmuştur. Çünkü müsteşrikler tarafından Arabların yapamadığı kadar harikulade bir eser olarak telakki edilmiştir. Hatta bunlardan bazıları

bunun Konstantin devrindeki Bizans mimarları tarafından inşa edilmiş olduğunu iddia etmişlerdir⁶⁰⁰. Ancak bugün bunları telaffuz etmek bile pek ciddiye alınmıyor. Abdülmelik b. Mervan'ın 687'de Haram Alanının inşaatına ve öncelikle Kubbetü's-Sahra'nın inşasına başladığı ve 691'de tamamladığı kaynakların, ortak kanaatidir⁶⁰¹. Bunu Kubbe'nin kitâbesinden de çıkarmak mümkündür. Burası Hz. Muhammed'in Miraca yükseldiği yer ve bastığı kayadır. Kubbetü's-Sahra Franklardan başlamak üzere batılı kaynaklarda çoğunlukla yanlış olarak "Hz. Ömer Camii" olarak adlandırılmaktadır⁶⁰². İslam kaynaklarında Kubbetü's-Sahra için farklı adlandırmalar da olmuştur. İsfahani, Sahratu'l-Muazzana ismini kullanırken⁶⁰³ Sahratu'l-Müşrife ismi de kullanılmıştır⁶⁰⁴.

(b) Kubbetü's-Sahra'nın Yapılış Sebepleri:

Abdülmelik'in Kubbetü's-Sahra'yı yaptırmasının gayesi konusunda farklı birçok izahlar bulunmaktadır. Kubbetü's-Sahra'nın mimarî özellikleri yani bir cami fonksiyonuna sahip olup olmadığı, Haram Alanında Mescidü'l-Aksa'nın ayrıca yapılması, yapıldığı dönemin İslam alemi açısından iç mücadele taşıdığı muhteva ve

⁶⁰⁰ Walker, "Kubbetü's-Sahra", *IA.*, C. VI, s. 945; Buhl, "Kudüs", s. 958.

⁶⁰¹ Goitein, "Al-Kuds", s. 340-1.

⁶⁰² Grabar, "Kubbat Al-Sakhra", *El*, s. 298; Goitein, "Al-Kuds", s. 325; Le Strange, *a. g. e.*, s. 96.

⁶⁰³ İsfahani, *el-Feth*, s. 65.

⁶⁰⁴ Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 336.

Emevîlerin hilafeti elde etmek için herşeyi meşru gören akıl olmaz uygulamaları gibi gelişmeler bu eserin yapılma sebebi veya sebeblerini ortaya koymakta bizi güçlüğe sevketmektedir. İslam kaynakları ve batılı araştırmalar da bu konuda bir netlik ortaya koymuş değildir. Biz Kubbetü's-Sahra'nın inşa ediliş sebeblerini bu gelişmeler ışığında tahlil etmeye çalışacağız.

Kudüs'ün bir yerlisi olan ve eseri ana kaynaklarımızdan olan Mukaddesî Kubbetü's-Sahra'nın inşa sebebini anlattığı şu konuşma ile bize nakletmiştir: "Bir gün ben babamın kardeşine: "Ey Amcam, Şam'daki cami hakkında Halife el-Velid'in müslümanların zenginliğini o kadar çok sarfetmesi doğru değildir. Onun yolların yapımı, ya da kervansarayların yapımı ya da sınır istihkamlarının tamirini yapsa daha uygun olacaktır. "dedim. Fakat amcam bana cevap verdi: Ey küçük oğlum, sen anlayamazsın. Filhakîka Velid doğrudur ve işini çabuk yapar ve ona mustahaktır. O Suriye'nin uzun zaman Hristiyanlar tarafından işgal edildiğine baktı ve bunun içinde Kudüs, Lydda ve Urfa'nın kiliseleri gibi başlangıcından beri, cazibeli parlaklığıyla meşhur güzel kiliseler duruyordu. Böylece o müslümanlar için bir cami inşa etmeyi diledi ki, onların bunlara hürmetini önleyerek dünyada yegane olacaktı. Kumame'nin kubbesinin büyüklüğü hiçtir ve onların ihtişamı müslümanların bakışlarında gözlerini kamaştıracaktı ki bu sebepten Sahre'nin üzerine şimdi görünen kubbe inşa edildi"⁶⁰⁵. Bu ifadeler Kubbetü's-Sahra'nın diğer Emevî camileri gibi müslümanların Filistin, Suriye ve Mısır'da karşılaştıkları büyük kilise ve sinagogları gölgede bırakmak için inşa edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Belki de bu ifadeler araştırmacıları, "Ünlü kubbenin yapılmasında müslümanlar ile hristiyanlar arasındaki bir rekâbetin olduğunu gösteriyor"⁶⁰⁶. sonucuna götürdü. Oleg Graber'de Kubbetü's-Sahra'nın inşa sebeplerini sıralarken, "W. Caskel'in işaret etmesiyle bir hanedan olarak Emevîlerin Suriye ya da Filistin'de ve Kudüs'te gerekli kondüsyonu icra edecek bir ibadet merkezi dilemeleri teorisi canlandı"⁶⁰⁷ demekte ve bu konudaki ikinci bir izah olarak

⁶⁰⁵ Mukaddesî, *al-Ahsen al-Takasim*, s. 159.

⁶⁰⁶ Shelomo Dov Goitein, "The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 70, New Haven, 1950, s. 160; Le Strange, *a. g. e.*, s. 117; Walker, "Kubbetü's-Sahra", *IA*, C. VI, s. 945; Hitti, *History of Syria*, s. 512.

⁶⁰⁷ Grabar, "Kubbat Al-Sakhra", s. 229.

nakletmektedir. Fakat bize göre bu sebep tek başına yetersizdir. Çünkü Emevîlerin iktidara gelmesi ile başlayan iç mücadele döneminde Emevîlerin salt böyle bir lükse zaman ve imkan bulacaklarını tahmin etmiyoruz. Bununla birlikte bu izahın fetihçi bir toplumun psikolojisine paralel düştüğünü de kabullenmek durumundayız.

Diğer yandan Abdülmelik'in Kubbetü's-Sahra'yı Kudüs'te inşa etmesi, İslâmın hristiyanlık öncesi nübüvvet geleneğinin devamı olduğunu teyid etmek için olduğu da söylenmiştir⁶⁰⁸. Ayrıca Hz. Peygamber'in Mirac'a yükseldiği yer ve ayağını bastığı kaya ile Kur'an'daki Kudüs'te yapılan yapılara değinmeler de bilinmekte ve sebep olarak gösterilmektedir. Burada daha çok dikkati çeken bir görüş Suyutî'den naklen şöyle aktarılmaktadır. Buna göre Abdülmelik, Sahre üzerinde, müslümanları sıcaktan ve soğuktan korumak ve hem de bir cami olarak bir kubbe yapmak gibi dindarane bir maksat gütmektedir⁶⁰⁹. Ancak bu görüş de kabule şayan değildir.

Bütün bunların yanında Kubbetü's-Sahra'nın inşasının asıl sebebi, Abdülmelik'in hilafet için Abdullah b. Zübeyr ile giriştiği mücadeledir. İlk İslâm kaynaklarından Yakubî, Kubbetü's-Sahra'nın inşasını bu sebebe dayandırmaktadır. O, "Suriye halkının Mekke'ye hacetmelerini menetti ve bu sebeptendir ki hac zamanları boyunca onların faaliyetlerine müdahale olunuyordu. Fakat insanlar mırıldanarak: Hangi hakla Allah'ın evini ziyaret etmeye bizi menediyorsun, görüyorsun ki Allah'ın bizim üzerimize emirlerinden biridir. Ancak halife onlara cevap verdi: Allah'ın kulu İbn Sıhab ez-Zuhri'nin söylediğine Malik değilsiniz; "İnsanlar ancak üç mescide seyahat eder, Al-Mescid Al-Haram (Mekke) benim mescidim (Medine'de) ve mukaddes şehrin mescidi"(Kudüs). Böylece bundan sonra sizin için Mescid Al-Haram yerine Allah'ın sevgilisinin semaya yükseldiği zaman ayağını koyduğu yere ibadete gidin".⁶¹⁰ demektedir. Her ne kadar başka İslâm kaynaklarında bunlar zikredilmezse ve hatta yukarıda değindiğimiz gibi aksi görüşler ileri sürülse de Kubbetü's-Sahra'nın inşasındaki temel sebebin bu

⁶⁰⁸ M. G. S. Hodgson, *İslâmın Serüveni, İslâmın Klâsik Çağı*, C. I, (Çev: Heyet), İz Yayınları, İstanbul, 1993, s. 195; Goitein, "Al-Kuds", s. 341; Grabar, "Kubbat Al-Sakhra", s. 229.

⁶⁰⁹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 144.

⁶¹⁰ Le Strange, *a. g. e.*, s. 116.

olabileceği anlaşılmaktadır. Zira Abdülmelik yönetiminde, 684'te vuku bulan hadiseler bir kere daha insanların dikkatini Kudüs'e çevirdi. Ülke 8 yıl boyunca iç kargaşaya boğuldu. İki kutsal şehir olan Mekke ve Medine halkı, uhrevî ve dünyevî liderleri Abdullah b. Zübeyr yönetiminde meşru halifelere karşı isyan etmişlerdi. Muaviye ve Yezid isyanları beyhûde bastırmaya teşebbüs etmişlerdi. İktidarı zorla ele geçiren Emevîler Arabistan ve Afrika'nın bütün vilayetlerinde ve Abdullah b. Zübeyr'in hükümet merkezi olan Mekke'de onun otoritesine mukâbele etmek için harekete geçtiler. Kâbeye giden hac kabilelerinin Abdullah b. Zübeyr'in dinî ve politik tesiri altında kalması ve bunun bütün İslâm alemine yayılması Abdülmelik'i titretiyordu. Bu neticeleri önlemek ve aynı zamanda rakibinin prestijini zayıflatmak için Mekke'ye giden hacıların niyetlerini başka tarafa çevirmeyi düşündüler ve onları Kudüs'e hac yapmaya teşvik ettiler⁶¹¹. J. Goldziher, *Muhammadan Studies* adlı çalışmasında Emevî halifesini Abdülmelik'in rakibi Abdullah b. Zübeyr'in başkenti olan Mekke'nin kutsiyetini istismarına üstünlük sağlamak için Kudüs'te Kubbetü's-Sahra'yı inşa etmesi fikrini büyük bir tefsilatla izah eder⁶¹². Goitein, bu konuya hasrettiği adı geçen makalesinde, "Şimdiye kadar bizim tetkik ettiğimiz kaynaklar Kubbetü's-Sahra'nın Kâbe'nin yerini aldığını doğrulamamıştır. Kur'an'ın bu hususta açık olması böyle bir fiili engeller. İlave olarak inşasında bir memur (müfettiş) olan Raca b. Hayva onu asla dinî bir hile olarak kabul etmeyecekti ve Abdülmelik'in itaatli bir müslüman olduğunu söylecekti⁶¹³. Ayrıca o 68'de Mekke'de dört farklı gurubun haccetmesini bundan dolayı anlamlı bulmaktadır⁶¹⁴. Oysa bizce bu kayda alınmayacak olağan bir hadisedir. Bir kere Harici ve Şiilerin bu konuda iki tarafa da aynı mesafede oldukları aşağı yukarı bellidir ve İbn Zübeyr'i detekleyenler de önemli kesimdir. Hatta İbn Zübeyr'in Şamlılara ayrıcalıklı davranması da siyaseten çok normal olup zaten Abdülmelik'i rahatsız eden unsurdur. Haccac'ın muhasarı esnasında Suriyelilerin hacdan menedilmesine gelince o da Emevîler üzerinde kitlelerin baskısını oluşturmak açısından İbn Zübeyr'in bir

⁶¹¹ W. Besant, E. H. Palmer, *Jerusalem the City of Herod and Saladin*, 1871, s. 78; Hitti, *History of Syria*, s. 512; Goitein, "Al-Kuds", s. 340; Hitti, *İslâm Tarihi*, C. II, s. 349; Walkar, "Kubbeth's-Sahra", *İA*, s. 945.

⁶¹² Goitein, "The Historical Background of...", *JAOS*, s. 104.

⁶¹³ Goitein, "The Historical Background of...", *JAOS*, s. 105.

⁶¹⁴ Goitein, "The Historical Background of...", *JAOS*, s. 104.

taktiği olsa gerek. Raca b. Hayva'nın sözlerine gelince o zaten Abdülmelik'in Haram Alanı ve dolayısı ile Kubbetü's-Sahra'yı inşa için görevlendirdiği iki müfettişten biridir ve bunun bir hile olmadığını ve Abdülmelik'in dindarlığını övmesi normaldir. Ve son olarak, "bizim tetkik ettiğimiz kaynaklar Kubbetü's-Sahra'nın Kâbe'nin yerini aldığını doğrulamamıştır. "ifadesine gelince bu doğrudur. Abdülmelik başarılı olsa da olmasa da Kubbetü's-Sahra Kâbe'nin yerini yine almayacaktı. Zira Kur'an'da bu açıktır. Ancak bu Abdülmelik'in geçici de olsa o günün siyasî atmosferi içinde bunu düşünmeyeceği anlamına gelmez. Çünkü Abdülmelik'in Mekke ve Medine'nin kutsallığını dengelemek istediğini açıkça anlıyoruz. İbnu'l Esir'in şu ifadeleri bunu ispatlamaktadır. "Muaviye, daha sonra halife olan Abdülmelik b. Mervan ve ondan sonra gelen Velid b. Abdülmelik'in Peygamber Efendimiz'in minberi ve esasını Medine'den Şam'a getirmek istemeleri"⁶¹⁵ herhalde hilafet mücadelesinde Hicaz'a karşı Şam'ın kutsiyetini yüceltme amacına hizmet ediyordu. Goitein bu minber naklinin tehlikeli olduğunu⁶¹⁶ söylerken "muhteşem binanın dairesel zemini tavaf için düşünüldüğü gibi düzenlenmiştir"⁶¹⁷, diyerek bir başka noktaya dikkati çekmektedir. İslâm sanat tarihinde klasik cami mimarisinin dışında daireî bir yapıya sahip olduğunu mimari bahiste ele alacağız. Mihrab, diğer camilerdeki esaslı rolünü kaybetmiştir⁶¹⁸. Hemen güneyinde Mescid-i Aksa'nın inşasına başlanması ve onun ise tam bir cami anlayışı ile yapılması da dikkat çekicidir. O çetin bir iç mücadele esnasında Mısır'ın 7 yıllık geliri (100. 000 dinarın üzerinde) ayrılarak tamamlanmıştır.

Abdülmelik Kubbetü's-Sahra ve Haram'ın diğer inşaatlarını yaparken ünlü hadisci Baysanlı Raca b. Hayah'ı inşaat işlerinden, mevlası Yezid b. Salim'i de mali işlerden sorumlu olarak tayin etmişti⁶¹⁹. Abdülmelik Mısır'ın yedi yıllık geliri yanında valilere de mektuplar göndermiştir ve Haram Alanının bu büyük inşaatı için Sahre'nin hemen doğusundaki bir Hazine Dairesi (Kubbetü's-Silsile) yaptırmıştır⁶²⁰.

⁶¹⁵ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, C. III, s. 470-471.

⁶¹⁶ Goitein, "The Historical Background of ...", *JAOS*, s. 105, 14 nolu dipnot.

⁶¹⁷ Goitein, "The Historical Background of ...", *JAOS*, s. 104.

⁶¹⁸ Yetkin, *İslâm Mimarisi*, s. 27; Hitti, *İslâm Tarihi*, C. II, s. 411.

⁶¹⁹ Mucireddin, *a. g. e.*, s. 241; Goitein, "Al-Kuds", s. 325; Le Strange, *a. g. e.*, s. 144-145.

⁶²⁰ Le Strange, *a. g. e.*, s. 145.

Sonuç olarak Abdülmelik ister Kudüs'ün Kur'an'da zikredilmesi -Mirac olayı- ve kutsal bir şehri imarının gerektirdiği dindarlıktan isterse kilise ve katedralleri gölgede bırakma cehtinden olsun dönemin iç olayları siyasî, sosyal ve ekonomik cihetleriyle göz önüne alındığında Kubbetü's-Sahra'nın hilafet mücadelesine bağlandığı en azından denk getirildiği anlaşılmaktadır.

(c) *Kubbetü's-Sahra'nın Tasviri*

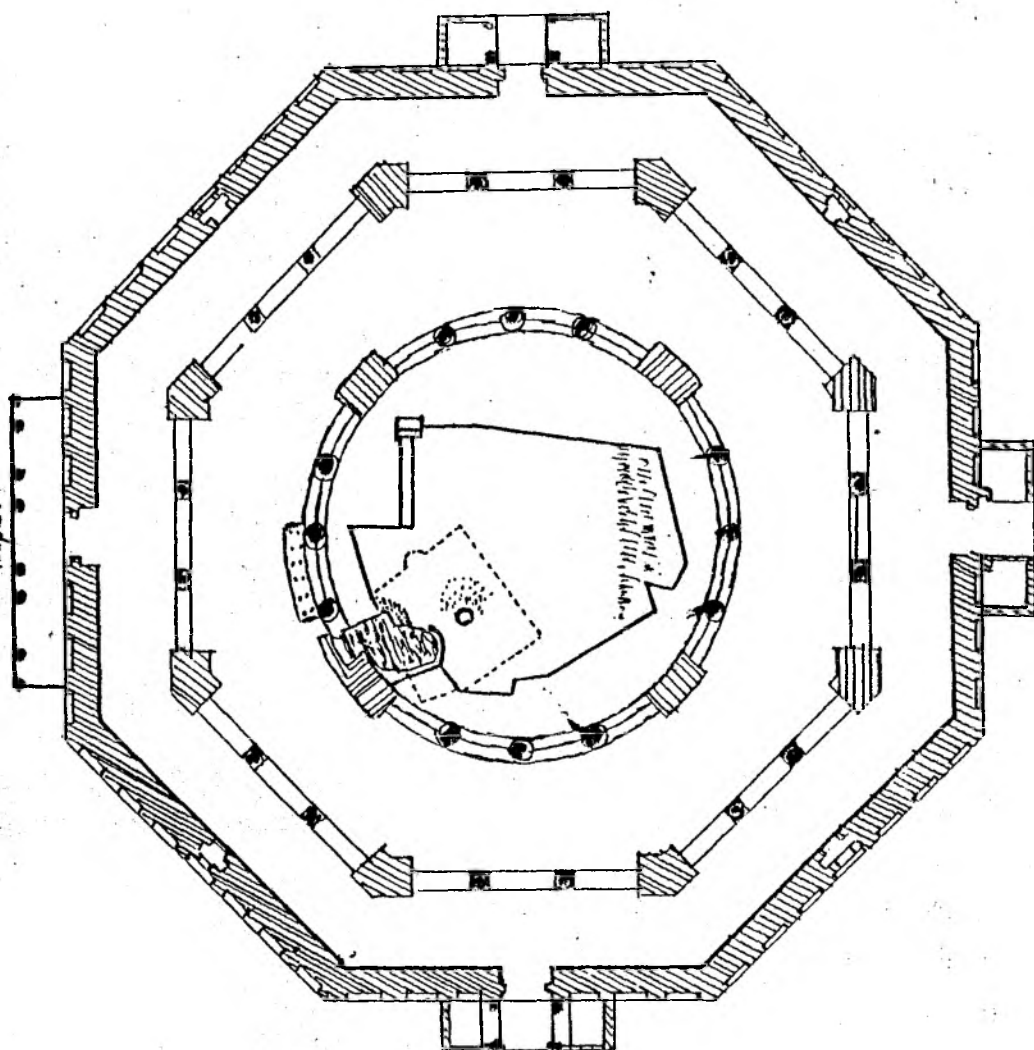
İslâm mimarisinin ilk şaheseri olan Kubbetü's-Sahra'yı ilk olarak 903'de İbn Fakih tasvir etmiştir. O; "Kubbe bu platformun, ortasında çıkmaktadır. Yüksekliği yaklaşık 70 ell ve çevresi 360 ell'dir. Kubbeyi her gece 30 lamba aydınlatır. Dört kapı damın üzerindedir ve her bir kapı dört duvardır ve her bir kapı üzerinde mermer bir revak vardır. Sahre taşının ölçüsü 34'e 27 ell'dir. Kubbe beyaz mermer ile kaplıdır ve onun çatısı kızıl altın rengi ile kaplandı. Onun duvarlarında ve yüksek davulunda 56 pencere vardır. Bu pencereler muhtelif renkli camlarla renklendirildi ki ölçüleri 6 ell'e 6 karıştır. Abdülmelik b. Mervan tarafından inşa edilen kubbe 12 payanda (sütun) ve 30 direk üzerine desteklendi..."⁶²¹. 985 yılında Mukaddesî ise Kubbetü's-Sahra için şu tasviri yapmaktadır; "Binanın içinde daha güzel mermer direklerle perdahlanmış ortak merkezli üç kolon vardır. Bu kolonların içinde Sahre'nin üzerinde merkezî bir büyük salon vardır; o dairevî şekilde olup sekizgen değildir ve parlak mermer direklerle desteklenen daire şeklindeki kemer tarafından çevrilmektedir. Bunun üzerinde davul vardır ve onun üzerinde kubbe vardır. Kubbe taş döşemeden yukarıya 100 zira yüksekliğindedir. Kubbenin tepesinde bir kulaç bir karış boyunda süs (kubbe) vardır. Kubbe harici olarak tamamen yaldızlı pirinç levhalar ile kaplandı. Bina'nın bütün kısımları içeriden ve dışarıdan mermer ve mozaiklerle donatıldı. Kubbenin ufak kubbesi üç parça olup içi aynalıktır. ."⁶²². Mukaddesî'den yarım asır sonra Nasır-ı Hüsrev 1047'de Kubbetü's-Sahra'yı tasvir etti. Ancak bu arada 1016 ve daha sonra depremlerde zarar gördü⁶²³ ve Fatimîler tarafından tamiratlar geçirdi. Nasır-ı Hüsrev'in tasvirlerini ise şu şekilde özetliyelim; "Mescidi öyle yapmışlardır ki o sofa, mescidin tam ortasına, Sahre'nin üstündeki

⁶²¹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 120.

⁶²² Mukaddesî, *al-Ahsen al-Takastm*, s. 169-170.

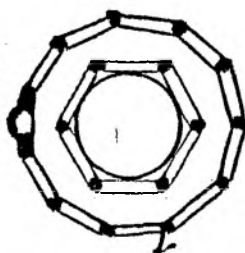
⁶²³ İbnü'l-Esir, *El-Kamil*, C. III, s. 474.

Суней Даварин
капсу

KUBBETÜS-SAHRAINUN PLANI

Mihrab

Kubbetüs-Sahrainun

kubbe, sofanın tam ortasına, Sahre de kubbenin altına ve tam ortasına tesadüf eder. Taşın bulunduğu bir yer sekiz köşelidir. Bu sekiz köşeden her bir kenarı otuz üç kulaçtır. Bu suretle doğu, batı, kuzey ve güney taraflarındaki birer kapısı vardır. Bütün duvar yirmi kulaçtır ve yontma taştan yapılmıştır. Taşın çevresi yüz arşındır. Kare, yahut yuvarlak hındesi bir şekli olmayıp dağ dahi kayalar gibi şekilsizdir. Sahre'nin dört yanına bu yapının duvarları üstünde kare şeklinde dört direk koymuşlar, bu dört direkten her ikisinin arasına o direklerin boyunda birer çift yuvarlak birer çift yuvarlak mermer direk dikmişlerdir. Bu oniki kare ve yuvarlak direğin üstünde bir kubbe vardır ki Sahre onun altındadır. Bu direklerle asıl yapı duvarları arasında bunlardan başka kesme taştan kare şeklinde altı direk daha vardır. Her iki direğin arasında sağ tarafta renkli üç mermer direk vardır. Öyle ki ilk sırada iki direğin arasına bu direklerden iki, buradaysa üç direk dikilmiştir... Mescidin zemininden kubbenin üstüne kadar tam atmış iki arşın yüksekliği vardır. Bu yapının damı, tavanı oyma ile bezenmiş, Sahre zemininden itibaren bir adam boyundan biraz yüksektir..."⁶²⁴ 1173'te Haçlı hakimiyetinde Kudüs'ü ziyaret eden Ali Heratî'nin tasvirleri ise; "Kubbetü's Sahra'nın doğuya doğru açılan kapısı Kubbetü's Silsile'ye doğrudur. Bunun üzerindeki bir kemere Halife Al-Kaim bi Amir Allah'ın ismi ve Kur'an'dan ihlâs bölümü yazıldı... Kubbetü's Sahra'nın etrafındaki sıra sütunlar 16 mermer direk ve 8 payanda üzerine desteklendi ve bunun içinde kubbe 4 payanda ve 12 direk üzerinde desteklendi. Davulun daire çevresinde 16 pencere kafesi vardır. Kubbenin daire çevresi 160 zıra'dır. Büyük binanın çevre uzunluğu bunların hepsini ihtiva ediyor ki ölçüleri 384 zıra'dır. Sahre'nin çevresini kuşatan demir kafesin yüksekliği bir adamın iki katıdır. Kubbetü's Sahra'nın dört demir kapısı vardır. Kuzeye doğru olanı Bab el-Rahmet (eski Altın Kapı), batıya doğru olan Bab al-Cibril, güneye doğru olan Bab al-Kible ve doğuya doğru olanı Bab as-Silsile'dir "⁶²⁵ 14. yy. 'da Kudüs'e giden İbn Batuta Seyahatnâme'sinde fazla ayrıntıya girmeden benzer bir tasvir yapmaktadır⁶²⁶.

⁶²⁴ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 46-48.

⁶²⁵ Ali al-Heratî, *Kitabu'l Ziyaret*, s. 12-3.

⁶²⁶ İbn Batuta, a. g. e., s. 42-3.

Ana kaynaklarımızın bu tasvirlerinden Kubbetü's-Sahra'nın 12 sütuna sahip olduğunu, bunlardan 4'ünün merkezî daireyi, 8'inin dış sekizgen köşelerini oluşturduğu görülmektedir. Bu durum, kaynakların tamamında gördüğümüz gibi değişmemiştir. Ancak bunların arasındaki küçük direklerin sayısı kaynaklarda farklıdır. İbn Fakih bunların sayısını 30 olarak verirken, Nasır-ı Hüsrev'de ise bunların toplamı 32'dir. Oysa Ali el-Herevî'nin verdiği rakam 28 direktir. Bugün de bu sayı 28'dir. Nasır'ın rakamlarının fazla çıkmasının sebebi o iç dairedeki sütunların arasında 2, dış sekizgenindeki sütunlar arasında üç direk saymaktadır ki bu diğer kaynaklara ve bugünkü duruma uymamaktadır. Ancak burada depremler sonucunda Fatimîler devrindeki restorasyonların da bu farklılığı doğurabileceğini söyleyebiliriz. Bugün iç daire 4 sütun ve bunların ortasındaki 12 direk, dış sekizgen ise 8 sütun ve bunların arasındaki 16 direkten oluşmaktadır⁶²⁷.

Kubbetü's-Sahra'nın değişmeyen bir unsuru ise kapıları, onların yeri ve sayısıdır ki yukarıda bahsettik. Mukaddesî'nin döneminde Kible Kapısı (Doğuya) Sur Kapısı(kuzeye), Kadınların Kapısı (Bakan-Nisa) batıya doğrudur ve bütün bu kapılar altın ile tezyin edilmiştir⁶²⁸. Kubbetü's-Sahra'nın belki en güzel özelliklerinin başında onun kubbesi gelmektedir. Kubbenin yüksekliği 30. 30 m. 20. 30 m. çapındadır⁶²⁹. Zeminden yüksekliği kaynaklarda farklı verilen kubbe ahşap olup, dışı kurşun ile kaplıdır ve iç kısmı alçı mermer ve kireç harcı ile sıvalı olup gayet nefis şekilde yaldızlı ve süslüdür. Dış kısmının önceleri mermer ile kaplı olduğu anlaşıyor. Bu kubbe iç dairedeki 4 sütun ve 12 direk üzerinde durmaktadır ki tam Sahre (Kaya)nın üzerini örtmektedir⁶³⁰. Kubbenin üzerinde içi aynalıklardan oluşan küçük bir kubbenin olduğunu Mukaddesî nakletmektedir⁶³¹. Bu kubbenin yapımında

⁶²⁷ Creswel, "Architecture", *El*, C. I, s. 610; Ali Saim Ülgen, "Kudüs'te Harem-i Şerif Dahilindeki Kubbetü's-Sahra (es-Sahratu'l-Muşerrefe Cami-i Ömer)'in XVI. yy. 'da Yapılmış Olan Çinileri" *Türk Sanat Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri*, I, İst., 1963, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanat Tarihi Endüstri Yayınları, s. 658; Le Strange, *a. g. e.*, s. 121-122, 129.

⁶²⁸ Mukaddesî, *Ahsen al Takasim*, s. 169.

⁶²⁹ Goitein, "Al-Kuds", s. 340.

⁶³⁰ Creswel, "Architecture", s. 610; Le Strange, *a. g. e.*, s. 137; Walker, "Kubbetü's-Sahra", s. 146; Ali Saim Ülgen, *a. g. m.*, s. 660-661; Ali Herevî, *Kitabu'l-Ziyaret*, s. 63; Mukaddesî, *Ahsen al Takasim*, s. 170.

⁶³¹ Mukaddesî, *Ahsen al Takasim*, s. 170.

Busra katedralinin örnek alındığı da belirtilmektedir⁶³². El-Velid daha sonra Baalbek'te bulunan bir kilisenin pirinç kuhalar üzerine altın kaplama kubbe örtüsünü buraya nakletmiştir⁶³³. Kubbenin üzerini örttüğü Sahre (Kaya) İslamiyet açısından Hz. Muhammed'in Mirac'a çıkarken bastığı kaya olması ve ilk kibleyi teşkil etmesi açısından önemli idi. Mukaddesi, onun 27 ile 33 zır'a olduğunu yazmaktadır⁶³⁴. Kubbetü's-Sahra'nın alanının güneyine düşmektedir. İbn Fatih ise 34'e 27 zır'a olarak vermektedir⁶³⁵. Nasır'ın zikrettiği gibi kimse dokunmaması için çevresine mermerden bir parmaklık yapılmıştır⁶³⁶. Ancak Haçlı hakimiyetinde demirden bir parmaklık konmuş⁶³⁷ papazların bu kayanın parçalarını İstanbul ve Sicilya'da satmaları üzerine üzeri mermer ile örtüldü ki Salahaaddin üzerini açtı ve sahreyi temizledi⁶³⁸.

Kubbetü's-Sahra'nın en fazla dikkati çeken özelliklerinden biri de onun süslemeleridir. Mükemmel yeşil mermerden ve kırmızı somakiden yapılmış olan sütunların yaldızlı güzel başlıkları vardır. Camiin en muhteşem süsü, kubbe kaynağını, kubbeyi, kemerler arasında teşekkül eden üçgenleri süsleyen altın zeminli sarı ve yeşil mozayikleridir. Dış sekizgenin duvarları yarı yüksekliğe kadar, mermer levhalarla kaplıdır. Sekiz cephenin her birinde renkli vitraylarla süslü pencereler vardır. Cami, plan ve diğer özellikleri ile Suriye kiliselerinin tesirinde kalmasına rağmen bineklerini çok geride bırakan muhteşem bir abidedir⁶³⁹. Kubbetü's-Sahra'nın mükemmel ve eşsiz süslemelerinin büyük bölümü de Suriye süsleme sanatçılarının tesirinde kalmıştır, ancak Araplar kendi geleneklerini bu süslemelere yansıtmışlardır⁶⁴⁰. Kubbetü's-Sahra'nın Mozaikleri adlı makalesinde

⁶³² M. S. Briggs, *Muhammedan Arcitecture in Egpyte and Palastine*, Oxford, 1924, s. 37.

⁶³³ Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 350.

⁶³⁴ Mukaddesi, *Ahsen al Takasim*, s. 170.

⁶³⁵ Le Strange, *a. g. e.*, s. 120.

⁶³⁶ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 48; Ali Herevî, *a. g. e.*, s. 61.

⁶³⁷ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 206.

⁶³⁸ İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 436; İsfahani, *el-Feth*, s. 66; Makrizî, *Suluk*, C. I, Cüz I, s. 97.

⁶³⁹ Yetkin, *İslam Mimarisi*, s. 27.

⁶⁴⁰ Ernest Diez, "The Mosaics of the Dame of the Rock al Jerusalem", *Ars İslamica*, Vol. I, Part 2, Universty of Michigan Press, 1934, s. 235.

Ernest Diez şunları söylemektedir: "Birçok yazarlar Bizans yerleşim merkezlerinde Suriye ilk dönem kiliselerindeki duvar mozaiklerinin ihtişamından söz etmişlerdir. Bunlar Konstantin'nin Kudüs'teki Ascension kilisesiyle başlayıp Bethlehem, Antiok, Gazze, Lydda ve Urfa'daki Mezopotamya kiliselerini kapsıyor. Her nasılsa bu mucizevi ve teknik açıdan oldukça gelişmiş duran süslemeleri bütün Suriye'ye yayılmıştır. Bu binaların malzemeleri de süslemeleri de İstanbul'dan Suriye'ye getirilip ve büyük ihtimal ile Bizanslı ustalarca kullanıldığı teorisini güçlendiriyor. Kubbetü's Sahra'nın mozaik süslemeleri Halife Abdülmelik ve Velid tarafından Bizans ustalarına yaptırılmıştır"⁶⁴¹. Graber da bu örneklerle Bizans tesiri üzerinde durur⁶⁴². Arsever de Suriye tesirini zikreder⁶⁴³. Diez, İslami süslemenin bir evresi olan Kubbetü's Sahra'nın mozaiklerinin iki geleneksel bitkisel süsleme sanatının bileşimi olduğunu söylüyor ki bunlar organizistik Roman ve cubistik İranlı üsluplarıdır⁶⁴⁴. Bu İranlı elementlerin varlığını Grabar da kabul etmekte⁶⁴⁵ ise de dekorasyonların stilistik kaynağı meselesini ihtilaflı kabul etmektedir. O;" Kubbetü's Sahra'nın geç antik veya erken Bizans sanatının zengin dilinden ziyadesiyle çıkıyor" demektedir⁶⁴⁶. Yetkin de tekniği, temaları ve unsurları itibariyle tezyinâtı tamamen teknistik olduğunu zikretmektedir⁶⁴⁷. Bütün bunlara bakarak Kubbetü's Sahra'nın tamamen bir Hristiyan tesirini yansıttığını düşünmek yanlıştır. Zira Diez, Arapların fetihleri sırasında Suriye'de güçlü sanat okulları kurdukları ve kendilerine has tarzını oluşturduğunu Bizans'tan bağımsız olarak kendinî geliştirdiğini ve inkışaf ettirdiğini zikretmektedir⁶⁴⁸. Öyle ki o benzerlerini çok geride bırakan muhteşem bir abidedir.

⁶⁴¹ Ernest Diez, "The Mosaics of the Dame of the Rock al Jerusalem", *Ars Islamica*, s. 235.

⁶⁴² ⁶⁴² Grabar, "Kubbat Al-Sakhra", s. 298.

⁶⁴³ Celal Esad Arseven, *Türk Sanatı*, Cem Yayınevi, 1984, s. 22; Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 411'de Bizans etkisini zikreder; Hitti, *History of Syria*, s. 513; M. S. Briggs, *a. g. e.*, s. 37; Goitein, "Al-Kuds", s. 340.

⁶⁴⁴ Ernest Diez, *a. g. m.*, s. 236; Yetkin, *İslam Mimarisi*, s. 235.

⁶⁴⁵ Grabar, "Kubbet Al-Sahra", s. 298.

⁶⁴⁶ Grabar, "Kubbet Al-Sahra", s. 298.

⁶⁴⁷ Yetkin, *İslam Mimarisi*, s. 28.

⁶⁴⁸ Diez, *a. g. m.*, *Ars Islamica*, s. 237.

(d) *Kubbetü's Sahra'nın Kitabeleri ve restorasyonları:*

Kubbetü's Sahra birçok deprem ve tahribatlar geçirdiği için yeniden inşa ve tamiraatlara ait birçok kitâbeye sahiptir. Bunlardan ilki Kubbetü's Sahra'nın kurucusu olan Abdülmelik b. Mervan'a aittir. Sekizli kolonların desteklediği kubbe kitâbe bugün okunabiliyor. Bu kitâbeye, inşaat 671'de tamamlandığı zaman Abdülmelik tarafından mavi çini üzerinde sarı ile muhteşem bir kûfî yazı ile yazılmıştır. Maalesef çinilerin birçoğu Harun Reşid'in oğlu Halife Memun döneminde yapılan restorasyon sırasında çıkarılarak yerine daha koyu mavi çiniler kondu ve Abdülmelik isminin yerine el-Memun'un ismi yerleştirildi⁶⁴⁹. Çinilerin değiştirilmesi ile kitâbede yapılan değişiklik şekli ile kitâbe bugüne gelmiştir.

*"Bu kitâbeyi Allah'ın kulu, vefalı kumandan Abd Allah İmam el-Memun yetmiş iki yılında yaptı. Allah ondan razı olsun"*⁶⁵⁰.

Görülüyor ki Abbasî halifesi el-Memun yaptığı restorasyonda Abdülmelik'in ismini kitâbeden çıkarıyor ve kendi ismini yerleştiriyor, fakat tarih (72/691) aynı kalıyor ve gerçeği ele veriyor.

Kubbetü's Sahra'da bir başka tarihli kitâbe keşfedildi ki sekizli binanın dört dış duvarının yüzündeki her bir tunç madeni levhalar üzerine damgalanmıştır⁶⁵¹. Bu 216 tarihlidir ki 813'e tekabül etmektedir. İnce kufî bir el yazısı ile yazılan bu kitâbe muhtemelen el-Memun idaresinde yukarıda bahsettiğimiz restorasyona bağlanmaktadır. buradakiler tarih ile Abdülmelik'in kitâbesine ya da 72 tarihli kitâbeye ters düşmektedir. Bu kitâbe aşağıdaki gibi tercüme edilmiştir:

"Allah'ın sevgili kulu Abdullah İmam el-Memun emri ile -Allah mevcudiyetini uzatsın- ve vefalı kumandanın kardeşi ve vefalı kumandan er-Raşid'in oğlu Ebu İshak'ın -Allah ömrünü uzatsın- vekilliğinde ve vefalı

⁶⁴⁹ Grabar, "Kubbet Al-Sahra", s. 298; M. de Vogne, *a. g. e.*, s. 88; Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 348; Hitti, *History of Syria*, s. 513.

⁶⁵⁰ M. de Vogüé, *Le Temple de Jerusalem*, Paris, 1846, s. 88; Le Strange, *a. g. e.*, s. 118-119; Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 348.

⁶⁵¹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 119.

kumandanın hemşehrisi Salih İbn Yahya'nın ellerinde o tamamlandı. 216 yılının Rebûlâhir ayında ⁶⁵².

813-833 yılları arasında halife olan el-Memun, sonradan el-Mutasım lakabıyla halife olan kardeşi Ebu İshak ile birlikte Kudüs'e gelmişti ki kitâbede onun vekilliğinden bahsetmektedir. Bu ikinci kitâbe el-Memun restorasyonunun gerçek kitâbesi olup birincisi Abdülmelik'in inşa kitâbesidir. Ancak ondaki Abdülmelik ismi, ya el-Memun ya kardeşinin ya da Salih b. Yahya'nın marifetiyle değiştirilmiştir.

Mukaddes şehir 969 yılından beri Fatımîlerin hakimiyetindeydi ve daha önce geçirdiği depremlerden dolayı halife Abdü'z-Zahir tarafından kitâbelerinde işaret edildiği gibi 1022(413) ve 1027 (418) yıllarında restorasyonları tamamlandı ⁶⁵³. Bu kitâbelerin birincisi tam olarak gelebilmişken ikincisinin sadece tarihi kalabilmiştir.

"Allah şefkat ve merhamet sahibidir. Gerçekten o müslümanların camisini restore etti. Bu kubbenin restorasyonunu, vefalı kumandan Al-Hakim bi Emrillah'ın oğlu İmam Ebu'l-Hasan Ali ez-Zahir, İzzeddin, İlah emretti. Allah'ın kutsallığı onun ve ceddinin üzerine olsun. Bu onun kulu Amir'in eli ile icra olundu. İmanın yardımcısı ve devletin destekleyicisi Ali İbn Ahmed İnabatallah tarafından 413 yılında, Allah, Efendimizin şan ve sebatını ebedileştirsin, yeryüzünün doğusunun ve batısının hükümdarlığını ona verdi. Her işin başında ve sonunda ona şükrederiz".

"

"... dört yüz on sekiz yılında ⁶⁵⁴.

Salahaddin Kudüs'ü yeniden fethettikten sonra Kubbetü's Sahra'nın güney kenarında büyük bir kitâbe koymuştur ⁶⁵⁵ ki Hamdullah 1932'de Kudüs'teki

⁶⁵² M. de Vogüe, *Le Temple de Jerusalem*, s. 86.

⁶⁵³ Le Strange, *a. g. e.*, s. 125.

⁶⁵⁴ M. de Vagüe, *Le Temple de Jerusalem*, s. 89-90.

⁶⁵⁵ Le Strange, *a. g. e.*, s. 135.

seyahatinde bu kitâbeyi gördüğünü söylüyor⁶⁵⁶. Ancak bu büyük kitabeye, Memlükler (718 ve 719) ve Osmanlılar (II. Mahmut) devirlerindeki restorasyon kitâbeleri karıştırılmıştır. M. de Vogüe bu kitâbeleri sıra ile şu şekilde tercüme etmiştir:

"Allah'ın aciz Salahaddin Yusuf b. Eyyub b. Sadi'nin "Allah ona acısın ve şefkat versin"eli ile 585 yılının Receb ayının onüçüncü . . . merhamet ve şefkat sahibi Allah bizim efendimiz muzaffer ve bilge sultan bu yüce kubbenin yıldızlarının tamirini emretti.

Bu kubbenin tamiri ve diğer tarafta kubbenin dışının restorasyonunu bizim efendimiz, yüce kanunun sarsılmaz direkleri, dünyanın sultanı Nasır ed-Dünya ve'd-Din, İslam Sultanı Sultan ve şehit Al-Melik Al-Mansur Kalavun'un oğlu Muhammed -Allah ona rahmet etsin- emretti ve bu tamir 718 yılının ayları boyunca yerini aldı. ve Allah'ın aciz kulu ünlü Cavalî'nin idaresinde iki Yüce Mabedin teftişçisi -Allah onu affetsin- ve bu 719 yılında tamamlandı.

Bu kubbenin yıldızlanması ve iç kubbenin restorasyonu, bizim efendimiz sultan Mahmud Han tarafından 12. . . 'de emredildi"⁶⁵⁷.

Kitabenin aslı 585 tarihli olup Salahaddin Eyyubi'ye ait iken 718 ve 719 (1318 ve 1319) tarihli Muhammed en-Nasır'ın restorasyonları ile sadece yüz yılı belirtilen II. Mahmut'un restorasyonları da bu kitâbeye yerleştirilmiştir.

Her ne kadar Kubbetü's Sahra hayret verici olarak iyi korundu ise de yüzyıllar boyunca birçok değişiklikler ve tamirler geçirdi. Bütün bu değişikliklerin kesin bir kronolojisini bilmek kolay değildir. Kubbe Fatimî, Abbasî ve Osmanlı idarelerinde yeniden tamir edildi. Tavanı ise Memlükler tarafından değiştirildi⁶⁵⁸. Kubbetü's Sahra 846 ve 1016 yıllarındaki depremlerden etkilendi⁶⁵⁹. Muhtemelen Fatimî halifesi ez-Zahir'in 1022'de kubbeyi tamiri 1016 depreminin tahribatı yüzünden

⁶⁵⁶ Muhammed Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 190.

⁶⁵⁷ M. de Vogüe, *Le Temple de Jerusalem*, s. 91-2.

⁶⁵⁸ Grabar, *"Kubbat Al-Sahra"*, *El*, s. 298.

⁶⁵⁹ Goitein, *"Kubbat Al-Sahra"*, *El*, s. 298.

yapılmıştır. Kubbetü's Sahra'nın iç kısımları 1027'de de tamir görmüştür⁶⁶⁰. 1060 yılındaki bir deprem ile kubbede asılı olan ve üzerinde 500 lambanın bulunduğu avize düşmüştür⁶⁶¹. Mısır ve Filistin 'de 1067-68'de şiddetli bir deprem oldu ve Kudüs'teki Sahre parçalandı⁶⁶². Sonradan yeniden onarılmasına rağmen, bu tamirin kimin tarafından yapıldığını İbnu'l-Esir zikretmiyor.

1099 yılında Haçlılar Kudüs'e geldiler ve Baldwin II. 'in kendilerine bağışladığı mabed, *Templum Domini*, Templier şövalyelerinin kilisesi haline getirildi⁶⁶³. İsfahanî bu kiliseye Mamuret-i Mağmure kilisesi demektedir⁶⁶⁴. Mabedin içi de dışı gibi, Hristiyan azizlerinin resimleri ve Hristiyan tasvirleri ile süslendi. Sahre üzerinde mermerden bir mihrap yapıldı ve kubbenin üzerine altından büyük bir haç konuldu; sütun ile iç avlu arasına, Fransız eseri olan dört kapılı geniş bir demir bölme konuldu. Alttaki mahzen (Mağaratu'l-Arvah) küçük bir kilise haline sokuldu. Bu şekliyle Avrupa'daki "Templier" kiliselerine örnek oldu⁶⁶⁵.

Salahaddin Kudüs'ü fethettikten sonra binaların eski haline iade edilmesini emretti. Kubbetü's Sahra'nın her türlü pislik ve süprüntüden temizlenmesini ve Sahre'nin açığa çıkarılmasını istedi⁶⁶⁶. Daha önce zikrettiğimiz gibi İsfahanî, "Sahre'nin üzerinde Franklar tarafından bir kilise ve mazbaha"⁶⁶⁷ inşa edildiğini söylemekte ve "Franklar Sahre'den parçalar keserek İstanbul ve Sicilya'ya taşıyarak orada sattılar"⁶⁶⁸ demektedir. İsfahanî, "Sultan Kudüs'ü teslim aldığı zaman Mihrabın ortaya çıkarılmasını emrediyor ve emir mucibince kilise kaldırıldı ve onun üzerindeki örtü ve onun avlusunun etrafında ne varsa temizlendi ve mihrab ortaya

⁶⁶⁰ Margoliuth, *a. g. e.*, s. 129.

⁶⁶¹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 130; Walker, "Kubbetü's Sahra", s. 945.

⁶⁶² İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 65.

⁶⁶³ Walker, "Kubbetü's Sahra", s. 946; Le Strange, *a. g. e.*, s. 107, 130.

⁶⁶⁴ İsfahanî, *el-Feth*, s. 65.

⁶⁶⁵ M. de Vogüe, *Le Temple de Jarusalem*, s. 79; Le Strange, *a. g. e.*, s. 130; Walker, "Kubbetü's Sahra", s. 946.

⁶⁶⁶ İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 435-6; Sobernheim, "Salahaddin Eyyubi", *İA*, C. X, s. 107; Walker, "Kubbetü's Sahra", s. 946.

⁶⁶⁷ İsfahanî *el-Feth*, s. 65.

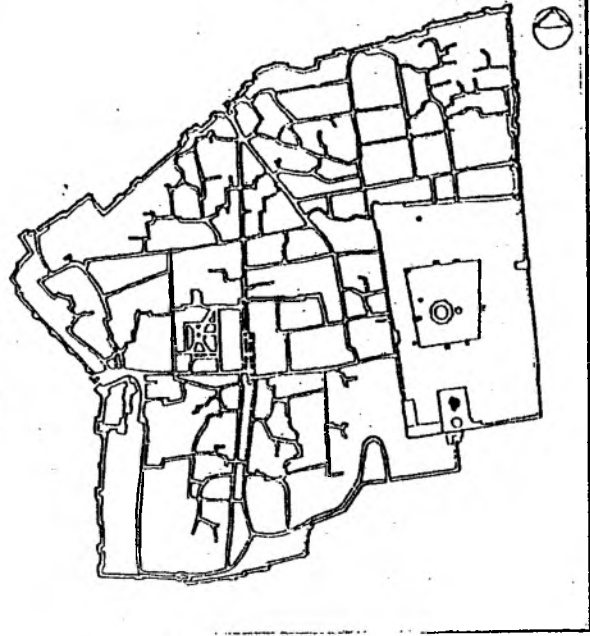
⁶⁶⁸ İsfahanî, *el-Feth*, s. 66.

çıkarıldı⁶⁶⁹ diyerek Kubbetü's Sahra'nın aslı şekline döndürüldüğünü söylemektedir. Bundan sonra Kubbetü's Sahra Memlûkler ve Osmanlılar döneminde bir takım tamiratlar geçirdikten sonra 1956 ve 1964 arasında Mısır ve Ürdünlü mimarların oluşturduğu bir restorasyon komitesinin yönetiminde tamamı restore edildi⁶⁷⁰.

(3) Mescidü'l-Aksa:

(a) Yeri ve Kimliği

Kudüs'ün en büyük ve en eski camisi Mescidü'l-Aksa'dır. Mescidü'l-Aksa "Ötedeki Cami" anlamına gelip isim Kur'an'a dayanmaktadır⁶⁷¹. Burada Hz. Muhammed'in gece seyahatinin Mekke'den başlayıp (Mescidü'l-Haram) ulaştığı yer (Mescidü'l-Aksa)'in ismi olarak geçmektedir. Ancak zamanla Mescidü'l-Aksa sadece buradaki caminin bulunduğu mekan, yani Haram Alanı

için kullanılır oldu. Zira Hz. Muhammed döneminde burada bir cami söz konusu değildi. Kısaca geniş manada el-Mescidü'l-Aksa deyince, İslam kaynaklarında halife Abdülmelik devrinde başlayıp bugüne kadar gelen Haram Alanı ve onun üzerindeki, Kubbetü's Sahra türbe, tekke, zaviye ve diğer makamlar gibi dinî maksatlara matuf yapıları içine alan 150 dönüme kadar olan bir arazi üzerinde serpilmiş bir "binalar külliyesi" anlaşılır. Dar manada ise, Kubbetü's Sahra'nın güneyinde ve Haram Alanının güneybatısındaki cami kastedilir. Haram Alanının tanımı kısmında bahsettiğimiz gibi İslam kaynakları gencl olarak Haram Alanı için Mescid-i Aksa tabirini de kullanıyorlar. İslam Aleminde bundan büyük cami yoktur

⁶⁶⁹ İsfahani, *el-Feth*, s. 61.

⁶⁷⁰ Grabar, "Kubbat Al-Sahra", *El*, s. 298; Goitein, "Al-Kuds", s. 340.

⁶⁷¹ *Kur'an, İsra*, 1.

dedikten sonra Harem Alanı ölçülerini verirler⁶⁷². Bazı kaynaklara göre bir cami başlangıçta Justinian tarafından yaptırılan bir kilise olup daha sonra Abdülmelik tarafından camiye çevirilmiştir⁶⁷³. Ancak genel olarak İslam kaynakları onu Abdülmelik tarafından Haram Alanının genel imarı izinde yaptırdığı (691) kabul edilmektedir. Burada sadece bu büyük imar faaliyeti çerçevesinde buradaki kadim binaların malzemesinden faydalanılmış olmalıdır.

(b) Mescidü'l-Aksa'nın Tasviri:

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Emevî halifesi Abdülmelik bu camiyi 691 (72) yılında inşa etti. Ancak erken dönemin, iki kaynağı Taberî ve İbnu'l-Esir zikretmeseler de 746 (130) tarihindeki bir depremle Aksa Camii harab oldu. ⁶⁷⁴ Mescidü'l-Aksa halife el-Mansur 130 (746) zamanındaki bir deprem ile yerle bir oldu ve sonradan restore edildi. 771 (154)⁶⁷⁵ Tabarî ile İbnu'l-Esir bir restorasyondan bahsetmeksizin el-Mansur'un o yıl Kudüs'e seyahat ettiğini ve Mescidü'l-Aksa'da dua ettiğini yazmaktadır⁶⁷⁶. Abbasîler döneminde ikinci bir deprem ile Mescid-i Aksa'nın yine tahrib olduğu ve 780 (163) yılında Halife el-Mehdi tarafından ikinci kez restore edildiği iddia edilmektedir⁶⁷⁷. Taberî yine bu restorasyonu zikretmeksizin el-Mehdi'nin Kudüs'e seyahat edip Mescid-i Aksa'da dua ettiğini yazmaktadır⁶⁷⁸. Mukaddesî'nin tasvirlerinde de bu restorasyonlara işaret edilmektedir⁶⁷⁹.

Mescidü'l-Aksa'yı en erken tasvir edenlerden biri Mukaddesî'dir (985). Onun tasviri şöyledir: "Mescidü'l-Aksa, Mukaddes şehrin güneydoğu köşesine

⁶⁷² İbn Haldun, *Mukaddime*, C. II, s. 241; Hitti, *History of Syria*, s. 513; Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 412; Grabar, "Kubbat Al-Sahra", *El*, s. 298; Wenscek, "Mescid-i Aksa", *İA*, C. VIII, s. 119; Le Strange, *a. g. e.*, s. 96.

⁶⁷³ Wenscek, "Mescid-i Aksa", *İA*, C. VIII, s. 119; Le Strange, *a. g. e.*, s. 91; Suat Kemal Yetkin, *İslam Mimarisi*, Ankar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, 2. Baskı, Ank., 1959, s. 16.

⁶⁷⁴ Le Strange, *a. g. e.*, s. 93.

⁶⁷⁵ Le Strange, *a. g. e.*, s. 93.

⁶⁷⁶ Taberî, *a. g. e.*, C. III, s. 372.

⁶⁷⁷ Le Strange, *a. g. e.*, s. 93.

⁶⁷⁸ Taberî, *a. g. e.*, C. III, s. 500.

⁶⁷⁹ Mukaddesî, *al-Ahsen al-Takasim*, s. 168.

düşmektedir. Haram-ı Şerifin duvarlarının temel taşları Hz. Davud tarafından konuldu ki 10 zır'a ya da daha küçük uzunluktadır (4, 5 m.). Onlar yontuldu ve mükemmel hale getirildi ve halife Abdülmelik bunlar üzerine daha küçük, fakat iyi biçimli taşlar kullandı. Bu Kudüs'teki büyük Kutsal Mezar Kilisesine rekâbetsiz bir göstergesiydi ve onu gölgede bıraktı. Fakat Abbasîler devrindeki deprem ile Mihrap dışındaki ana bina yerle bir oldu. O günün halifesi el-Mehdi tamirat için hazinedeki paranın yetmeyeceğini anlayınca valilere ve kumandanlara emirler göndererek herbirinin bir kolonun inşaatını üzerine almasını sağlaayarak daha sağlam bir şekilde onarıldı. Mescidü'l-Aksa ana binasının 26 kapısı vardır. Mihraba karşı olan kapı Büyük Bronz kapı olarak adlandırıldı ve bir kişinin omuzlaması zordur. Bu kapının sağında 7 ve solunda 7 kapı vardır ve doğu olanı üzerinde tezyin edilmemiş 11 kapı vardır. İlk zikredilen kapıların üzerinde Abdullah b. Tahir'in sonradan yaptırdığı mermer sütunlar üzerinde desteklenen bir kolon vardır ⁶⁸⁰. Mukaddesi'nin bu tasviri 780 yılında el-Mehdi'nin restorasyonu ile kurulan Mescidü'l-Aksa olup, önceki dönemlerde tasvirleri hiçbir coğrafyacı yapmamıştır. Mukaddesi tasvirini şöyle devam ettirmektedir: "Aksa'nın ana binasının merkez parçası muazzam bir çatı ile kaplandı ve fazlaca ziftlendi ve üzerine muhteşem bir kubbe kondu. Tavanlar her yerde maden levhalar üzerine kurşun ile kaplandı. . . Aksa Camiinin ana binası Harem-i Şerif'in doğu duvarı üzerine gelmiyor. Bina burada hiçbir zaman tamamlanamadı. Çünkü Hz. Ömer Haram Alanının batı kısmına bir mescit yapmıştı ⁶⁸¹. Mukaddesi'den yarım asır sonra 1047'de Kudüs'e gelen Nasır-ı Hüsrev Mescidü'l-Aksa'nın Muaviye'nin mihrabı olarak bilinen bir mihrabı vardır ki bugün maksurenin içinde kuşatılmıştır. Büyük kapının karşısında ise Büyük mihrab bulunmaktadır ki bu mihraba Ömer mihrabı da denilmektedir ⁶⁸². Nasır, Mescidü'l-Aksa'nın 280 direk üzerinde durduğunu söylüyor ⁶⁸³. Hüsrev Mescidü'l-Aksa'yı uzunca tasvir etmektedir ⁶⁸⁴.

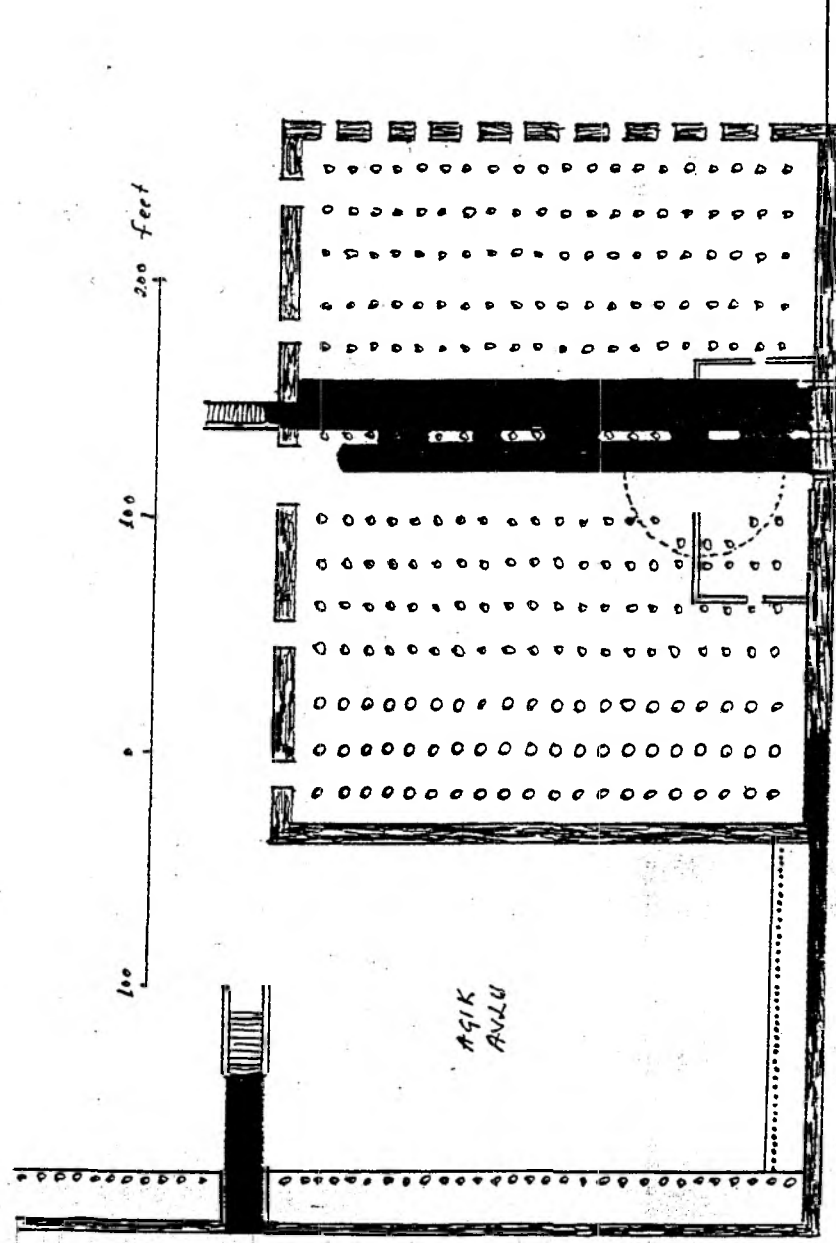
⁶⁸⁰ Mukaddesi, *al-Ahsen al-Takasim*, s. 168-169.

⁶⁸¹ Mukaddesi, *al-Ahsen al-Takasim*, s. 170-1.

⁶⁸² Le Strange, *a. g. e.*, s. 111-2.

⁶⁸³ Le Strange, *a. g. e.*, s. 41.

⁶⁸⁴ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 41-44.

MESCID-I AKSA'NIN PLANI
(Kamr-ı Hüseyin 1047'deki Tavanı)

Nasır, kapılar hakkında şu bilgileri vermektedir: "Meydan tarafında bulunan maksurenin kapısında ve duvarında onbeş methal var. Onlara herbiri 10 arşın yüksekliğinde 6 arşın enliğinde süslü ve mükemmel kapılar takılmıştır. O kapılardan bir tanesi prinçtendir ve hepsinden daha güzel ve süslüdür ve onu Memun'un Bağdat'tan gönderdiği söylenir"⁶⁸⁵. Nasır ayrıca güneyde ve doğudaki kapıdan bahseder⁶⁸⁶. Burada Nasır ile Mukaddesî'nin tasvirlerindeki kapı sayıları birbirini tutmamaktadır. Bu farklılık muhtemelen daha önce zikrettiğimiz 1016 (407) ve 1034 (425) depremlerinden sonrs yapılan tamiratlardan dolayı ortaya çıkmış olmalıdır. Mukaddesî'nin kuzeyde 15 ve doğuda 11 kapısı depremlerde duvarı zayıflattığı için kapatılmış olmalıdır. Kapılar 1496'da ise bugünküne çok yakın olarak Mucireddin tarafından verilmektedir. O, "Cami, Harem-ı Şerifin avlusuna 10 kapı ile açılır ki biri doğuda ikisi batıdadır "⁶⁸⁷ demektedir.

Mescidü'l Akse'nin ölçülerini katî olarak bize ilk veren Nasır-ı Hüsrev'dir. Ancak Nasır-ı Hüsrev'in verdiği ölçüler ilk ölçülerden çok farklı olmalıdır. Zira el-Mehdi'nin restorasyonunda (780-163) cami haddinden fazla daraltılmış ve muazzam uzunluğu kısaltılmıştı⁶⁸⁸ (Bkz. Resim:1). Nasır'a göre Doğu duvarı -ki kuzeyden güneye caminin uzunluğudur- 420 kulaç ve kuzey duvarı boyunca genişlik 150 kulaçtır⁶⁸⁹. Nasır, güneydoğu duvarından güneye doğru 200 arşınlık bir alanın boş olduğunu söylemektedir⁶⁹⁰. Heratlı Ali Salahaddin'in Mukaddes şehri yeniden fethinden birkaç yıl önce (1173) modern ölçüler ile gayet iyi uyuşan ölçüler vermektedir. O, "Revakın eni (ya da Akse'nin ana kolonu) 15 ve güneyden kuzeye uzunluk 94 arşın'dır ve kubbenin altındaki dört köşe meydanın çevresi 16 ell (her bir alan 40 ell ya da 60 feet). Güneyden kuzeye Akse'nin uzunluğu 148 ell (ya da 222 feet)'dir"⁶⁹¹. 1496'da Mucireddin ise ölçüler hakkında şunları söylemektedir: "Kuzeyden güneye Akse camisinin uzunluk ölçüsü, büyük mihrabdan büyük

⁶⁸⁵ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 42.

⁶⁸⁶ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 42-43.

⁶⁸⁷ Mucireddin, *el-Uns el-Celil*, s. 367-8.

⁶⁸⁸ Le Strange, *a. g. e.*, s. 93.

⁶⁸⁹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 41.

⁶⁹⁰ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 41.

⁶⁹¹ Ali Herevî, *Kitabu'l Ziyarat*, s. 66.

kapının revakı dahil değildir. Doğu kapısından batı kapısına genişlik 76 ell (amek el'i)dir⁶⁹². El Mehdi dönemindeki restorasyonda caminin uzunluk ve genişlik olarak kısaltılması ise bizce ekonomik sebeplerin yanında, büyüklüğünden dolayı kullanılmaması, nüfusun azalması ve kısmen Abbasîlerin Suriye ve Filistin'e önem vermemeleri ile izah edilebilir.

(c) Restorasyonlar ve Kitabeleri :

Abdûlmelik tarafından 691 yılında tamamlanan Mescidü'l-Aksa ilk restorasyonunu Velid (86-96/705-715) döneminde geçirdi. Aksa camisi mozaiklerle ve mermerlerle dokere edildi⁶⁹³. Abdûlmelik'ten hemen sonra başa geçen Velid'in Mescidü'l-Aksa ve Harem-i Şerif'teki diğer faaliyetleri bizce bir restorasyondan ziyade Abdûlmelik'in çalışmalarını tamamlama olmalıdır. Çünkü Abdûlmelik döneminde Harem-i Şerif'in imarı büyük ölçüde tamamlanırken Velid zamanında idare odaları (Daru'l-İmare), çarşı ve pazarlar ile caddeler yapılmıştır⁶⁹⁴. Böylece Velid Harem-i Şerifte son ince ayarları yaptıktan sonra idarî ve ekonomik binalara geçti. Mescidü'l-Aksa daha sonra yukarıda bahsettiğimiz Abbasî halifesi el-Mansur ve el-Mehdî dönemlerinde restore edildi ki bu ikincisinde yukarıda bahsettiğimiz gibi uzunluk ve genişlik olarak önemli kısaltmaya gitti ve cami küçüldü. Bu son restorasyon Mukaddesi'nin bahsettiği gibi Horasan ve doğuda valilik yapmış olan Abdullah İbn Tahir yapmıştır⁶⁹⁵. Mukaddesi'nin (185) tasvirleri ile Nasır'ın (1047) tasvirleri arasındaki farklılık bu ara dönemde Filistin'de gerçekleşen 1016 depreminden sonra restore edildiği kanaatını bizde uyandırmaktadır. 1034 (425) yılındaki deprem sonucu restore edildiğini ise damının üzerindeki kitâbe bize açıkça göstermektedir. Bu kitâbenin M. de Vogüe tarafından ancak sahibi olan halifenin ismi ve tarihi okunabilmiştir⁶⁹⁶. Ancak Heratlı Ali tafsilatlı olarak kitâbeyi aşağıda olduğu gibi bize aktarmaktadır :

⁶⁹² Mucireddin, *el-Uns el-Celil*, s. 367.

⁶⁹³ Goitein, *"Al-Kuds"*, *El*, C. V, s. 341.

⁶⁹⁴ Goitein, *a. g. m.*, s. 341.

⁶⁹⁵ Mukaddesi, *al-Ahsen al-Takasim*, s. 168.

⁶⁹⁶ M. de Vogüe, *Le Temple de Jerusalem*, s. 77.

*"Allah merhamet ve şefkat sahibidir. Medih onadır ki kulu Muhammed'i bir gece bize hayır dua etmesi için etrafını mübarek kıldığımız Mescidü'l-Haram'dan Mescidü'l-Aksa'ya getirdi. Allah yardımını onun kulu Muhammed'den esirgemesin ve vafalı kumandan Ali Ebu'l-Hasaan ez-Zahir'dan. Allah ona ve onun temiz babalarına ve oğullarına. Bu kubbenin yapılmasını ve yaldızlanmasını Emiru'l-müminin tarafından seçilen sadık kulu, vezirlerin en yücesi Ahmet oğlu Ebu'l-Kasım bu işi 426 yılı Zilkadesinde son gününde bitirdi"*⁶⁹⁷.

Mescidü'l-Aksa'nın binasındaki asıl değişme ise Haçlıların Kudüs'ü işgali ile başladı. Haçlılar camiye Templarların bir ikametgahı halinde yeniden düzenlediler. Caminin yeni şekli ile uzunluk ve genişlikte kısıtlamaya uğradığı ve bir kısmının da Templar Şövalyeleri için bir kiliseye dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır⁶⁹⁸. Ancak haçlılar caminin kubbesine karışmadılar ki Heratlı Ali onların hakimiyetindeki Kudüs'te bu kitâbeyi okumuştur.

Mescidü'l-Aksa'nın geçirdiği son büyük restorasyon ise Salahaddin tarafından Kudüs'ün yeniden fethedilmesi ve Mescidü'l-Aksa'nın aslî fonksiyonuna dönüştürülebilmesidir. Ibnu'l-Esir bu konuda şunları yazmaktadır: "Ertesi hafta Cuma günü 4 Şaban (9 Ekim 1187) tarihinde Müslümanlar Mescid-i Aksa'da Cuma namazı kıldılar. Salahaddin M. Aksa'ya bir minber yapılmasını emretti. Bunun üzerine ona Nureddin Mahmud'un Halep'te Kudüs'e konulmak üzere çok güzel ve sağlam bu minber yaptırdığını söylediler. Marangozlar tarafından sonerle yapılan ve benzeri olmayan bu minberi Salahaddin'in emri ile Kudüs'e getirdiler"⁶⁹⁹. Mescidü'l-Aksa'yı yenileyen Salahaddin nüzzar, imamlar, hatipler ve onun ihtiyaçlarını karşılayarak diğer işler için insanlar tayin etti⁷⁰⁰. Büyük mihrab üzerine şu kitâbeyi koydu:

"Şefkat ve merhamet Allah'ın ismindendir, bu mukaddes mihrabın tamiri ve Aksa Camii'nin restorasyonu -dindarlığın kurucusu- Allah'ın kulu ve onun

⁶⁹⁷ Al-Herevî, *Kitab al-Ziyaret*, s. 64.

⁶⁹⁸ Le Strange, *a. g. e.*, s. 113-114.

⁶⁹⁹ Ibnu'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 435; İsfahani, *el-Feth*, s. 138-9; Hıyari, *Salah ad-Din*, s. 326; Makrizi, *Suluk*, C. I, K. 1, s. 97.

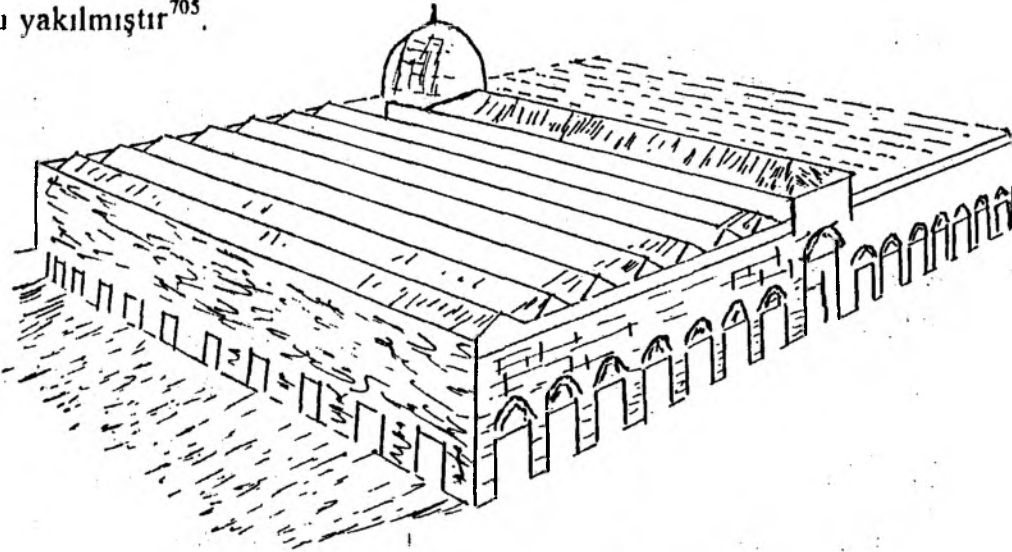
⁷⁰⁰ Hıyari, *Salah al-Din*, s. 339; Goitein, *"Al-Kuds"*, s. 342.

*saltanat naibi Yusuf b. Eyyub el-Muzaffer, salahü'd-Dünya ve din ki Allah onun eliyle 583 yılının ayları boyunca şehri fethetti. Ve onun merhamet ve affedilmesinden dolayı günahlarının affedilmesinin bir teşebbüsü olarak onu yaptı*⁷⁰¹.

Makrizî ise sultanın Mihrab-ı Ömer denilen mihrabın Halep'ten getirildiği ve Mescidü'l-Aksa'ya yerleştirildiğini ve Zeyneddin b. Neca'nın Salat nisbedildiğini zikretmektedir⁷⁰². Mescidü'l-Aksa daha sonra 1330-31'de Memlük Sultanı Muhammed en-Nasır zamanında onarıldı ve ön yüzü mermerle donatılırken, mihrabın sağ ve solunda birer pencere açıldı⁷⁰³. Mukaddesi, şehirde yılan ısırmalarına karşı bir tılsım vardır ve büyük caminin minberinin arkasındaki kalın dilimli mermer üzerindeki bir kitâbede yazılır der ve:

*"Allah, merhamet ve şefkat sahibidir Muhammed Allah'ın kulu Hamza onun hizmetçisidir"*⁷⁰⁴.

Mescidü'l-Aksa daha sonra birçok küçük restorasyonlar geçirmiştir. Nureddin Kudüs'ü Haçlılardan kurtarmış ve Aksa Camisine konulmak üzere şahane bir minber yaptırmış. Bu minber 1969'da İsraillilerin Mescidü'l-Aksa'ya saldırısı sonucu yakılmıştır⁷⁰⁵.

VIII. Yüzyılda Mescid-i Aksa

⁷⁰¹ M. de Vogüe, *Le Temple de Jerusalem*, s. 101.

⁷⁰² Makrizî, *Suluk*, C. I, K. 1, s. 97.

⁷⁰³ Margoliouth, *a.g.e.*, s. 211.

⁷⁰⁴ Mukaddesi, *Ahsen Al-Taksim*, s. 186.

⁷⁰⁵ Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 102.

(1) Kubbetü's-Silsile (Zincir Kubbesi)

Abdülmelik, Haram Alanını inşa ederken, Kubbetü's-Sahra'nın birkaç adım doğusunda, direklerle desteklenmiş ve kible yönü hariç herhangi bir duvarla çevrilmeksizin duran küçük bir kubbe inşa etti. Güneyindeki duvarı iki direk arasında olup Mihrab görevi yapmaktadır. Bu binaya Kubbetü's-Silsile denmektedir. Mucireddin,

rını karşılamak için Mısır'ın vergisini 7 yıl biriktirdi ve bina alanının doğu yanında Kubbetü's-Silsile bina edildi. Bu onun paralar ile doldurduğu hazinesi oldu⁷⁰⁶, demektedir. Mucireddin'in bu kaydı diğer kaynaklarda da zikredilmektedir ki Haram Alanının inşaatı boyunca bir hazine görevi yaptığı anlaşılıyor. Zira Abdülmelik'in buraya bir mutemed tayin ettiği de kaynaklarda belirtilmektedir⁷⁰⁷. Ancak Kubbetü's-Silsile sadece Haram Alanının inşaatı boyunca mı bu hazine evi olma görevini yerine getirdi yoksa daha sonraki dönemlerde Haram Alanının vakıf gelirlerinin toplandığı yer olma özelliği var mıdır bilemiyoruz. Suyutî de onu Sahra'nın doğu alanı üzerinde bir Hazine Dairesi olarak tavsif etmektedir⁷⁰⁸. Mucireddin, Kubbetü's-Silsile'nin Abdülmelik'in mimarlarına sonradan inşa ettirdiği Kubbetü's-Sahra için model teşkil ettiğini söylemektedir ki diğer kaynaklar böyle bir şeyi zikretmiyorlar⁷⁰⁹. Mukaddesî, "Kubbetü's-Silsile, duvarsız olup, mermer direkler üzerinde desteklendi"⁷¹⁰ sözleriyle tanıtmaktadır.

1173'te Kudüs'ü ziyaret eden Ali Haravî; "Kubbetü's-Sahra'nın doğusuna doğru olan Kubbetü's-Silsile Davud'un oğlu Süleyman'ın adalet icra ettiği yerdir,

⁷⁰⁶ Mucireddin, *al-Uns el-Celil*, s. 241; Le Strange, *a. g. e.*, s. 153.

⁷⁰⁷ Hıfzı, *a. g. e.*, s. 58.

⁷⁰⁸ Le Strange, *s. g. e.*, s. 145; Hitti, *History of Syria*, s. 513.

⁷⁰⁹ Mucireddin, *al-Uns el-Celil*, s. 241.

⁷¹⁰ Mukaddesî, *al-Ahsen al-Takasim*, s. 169.

“⁷¹¹ ifadesi İbn Abdrabbih tarafından teyid edilmektedir: “İsrail çocuklarının zamanından beri kubbede aşağı doğru asılmış bir zincir vardır ki onlar arasında hakikat ve yalanın hükmü orada verilirdi “⁷¹². Hz. Davud’un davalı ve davacıları burada haklaştırdığını ve asılı olan zincirin haklı için çaldığı geleneği İslâm kaynaklarında benzer motiflerle görülebilmektedir⁷¹³.

Kubbetü’s-Silsile güney duvarı hariç sadece direkler üzerine desteklenmektedir ki ilk zamanlarda bunların sayısı 20 olarak verilmektedir⁷¹⁴. Mucireddin ise 17 direkten bahsetmektedir ki mihrabın iki yanındaki iki direği hariç tutmaktadır⁷¹⁵. Nasır-ı Hüsrev de, “O kubbe, 8 tane mermer, altı tane de taş direğin üstünde durmaktadır. Kubbenin her tarafı açıktır, yalnız kible tarafı, yukarıya kadar kapalı olup oraya güzel bir mihrab yapılmıştır“⁷¹⁶ diyor. Onun öyle zayıf ve zarif bir yapı olması şüphesiz gördüğü depremlerden sık sık zarar görmesine sebep oluyordu ve Haram Alanındaki birçok bina gibi yıkılıyordu. Bu hal farklı zamanlarda direklerin sayılarının değişmesini açıklıyor. Sekizgen bir yapıya sahip olan ve çevresi 60 adım⁷¹⁷ olan Kubbetü’s-Silsile Memluk devrinde 17 direk üzerinde duruyordu⁷¹⁸.

Haçlılar dönemindeki Haram Alanında değişimden Kubbetü’s-Silsile de nasibini almış ve Holy of Holies olarak adlandırılan bir kiliseye dönüştürülmüştür⁷¹⁹. Bu kubbenin Mısır sultanı Baybars (1260-77) tarafından⁷²⁰ ve Sultan Süleyman

⁷¹¹ Ali al-Harevi, *Kitabü’l Ziyaret*, s. 64.

⁷¹² Le Strange, *a.g.e.*, s.145.

⁷¹³ Yakut, *Mucemu’l Buldan*, C. IV, s. 593.

⁷¹⁴ Le Strange, *a. g. e.*, s. 152.

⁷¹⁵ Mucireddin, *al-Uns el-Celil*, s. 372.

⁷¹⁶ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 50.

⁷¹⁷ Ali al-Harevî, *Kitabu’l Ziyaret*, s. 64.

⁷¹⁸ Margoliouth, *a. g. e.*, s. 221-222; Le Strange, *a. g. e.*, s. 152; Hüsrev, *Sefernâme*, s. 207.

⁷¹⁹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 131, 152.

⁷²⁰ Mucireddin, *a. g. e.*, s. 434.

tarafından yeniden inşa edildikleri kaydedilmektedir⁷²¹. Şair Nabî Seyahatnâmesinde orayı Hz. Davud (a. s.)'un mahkemesi olarak bahseder⁷²².

Nasır-ı Hüsrev ise, "Oraya Davud aleyhisselam bir zincir asmıştır ki davasında hakli olandan başlıca hiç kimsenin eli ona erişmez, hiçbir zalim ve galip kapıcı, çapulcu ona dokunamaz. Bu bilginler arasında meşhurdur. "demektedir⁷²³. el-Umarî, de "Kubbetü's-Silsile ki Davud (a. s.) meclisi idi" şeklinde bahsetmektedir⁷²⁴.

(2) *Kubbetü'l Mirac ve Kubbetü'n-Nebi*

Haram Alanı içerisinde Kubbetü's-Sahra'nın üzerinde bulunduğu platformun üzerinde Kubberu's-Silsile'den başka iki küçük kubbe daha bulunmaktadır. Bu yapılar öyle zayıftır ki daimi surette deprem sarsıntılarına maruz kalmışlardır. Bununla beraber daima isimleri değişmiş, bu değişiklikler ise bu kubbelerin karıştırılmasına hatta birden fazla isimleri olduğu için fazla kubbelerin olduğu beyanına sebep olmuştur.

İbn Fakih'e göre, platformun kuzey kısmında: 1- *Peygamber Kubbesi*, 2- *Cebrail durağı*, 3- *Kubbetü's-Sahra'nın yanında Mirac Kubbesi* bulunuyordu⁷²⁵. Onun çağdaşı olan İbn Abdrabbih'de ise 913'te; 1- *Peygamberin semaya çıkış yaptığı yerdeki kubbe*, 2- *Peygamberin önceki peygamberler ile üzerinde dua yaptığı kubbe*, 3- *Cebrail'in dua ettiği yer* olarak sıralanmaktadır⁷²⁶. 985'te yazan Mukaddesî ise burada Kubbetü's-Sahra ve Kubbetü's-Silsile'nin dışında iki küçük kubbe saymaktadır: 1- *Kubbetü'l-Mirac* 2-

⁷²¹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 207.

⁷²² Şair Nabî, *Tuhfetü'l Harameyn*, s. 64.

⁷²³ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 49-50.

⁷²⁴ el-Umarî, *Mesalik*, s. 123-4.

⁷²⁵ Le Strange, *a. g. e.*, s. 154.

⁷²⁶ Le Strange, *a.g.e.*, s. 154.

*Kubbetü'n-Nebi*⁷²⁷ Aynı Mukaddesi daha sonra Haram Alanındaki kutsal makamları sıralarken Makam en-Nebi (Peygamber Durağı) ve Cibril⁷²⁸ (Cebrail Durağı) olarak bahsediyor ki bizce o aynı kubbeleri değişik olarak isimlendirmiştir. Çünkü o burada Haram Alanındaki kutsal makamların hepsini sayarken bunları zikrediyor.

1047'de Kudüs'ü ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev'in bu konudaki ifadeleri bu konuyu açıklığa kavuşturmada bize daha çok yardımcı olmaktadır. O platform üzerindeki Kubbetü's-Sahra ve Kubbetü's-Silsile'yi anlattıktan sonra şöyle devam etmektedir: "Bu sofada ayrıca mermer direk üstünde duran bir kubbe daha vardır. Onun da kible tarafı kapalıdır ve oraya da güzel bir mihrab yapılmıştır. Ona Cebrail aleyhissalam Kubbesi derler. Bu kubbenin altı döşeli değildir. Zemini tesviye edilmiş taştır. Miraç gecesi Burak'ı oraya getirmişler ve Peygamber (a. v.) bindi derler. Onun ardında bir başka kubbe daha vardır ki ona Resul cleyhissalatü vesselam Kubbesi derler. Bu kubbe ile Cebrail Kubbesi arasında yirmi kulaçlık bir mesafe vardır. Bu kubbe de dört mermer direk üzerinde durmaktadır"⁷²⁹. Buradan anlaşılan Nasır, Mukaddesi'nin Kubbetü'l-Miracını Cebrail Kubbesi olarak adlandırırken, Kubbetü'n-Nebi'yi aynı isimle adlandırmaktadır. El-Umurî, "Nebi (sas) içinde semaya yükseldiği yer vardır ve arası Kubbetü'l-Mirac'ın altındadır"⁷³⁰. Evliya Çelebi de Kubbetü's-Sahra'nın kuzeybatısında Kızıl Mihrab Makamı adlı küçük bir kubbe ile Mirac Kubbesinden bahsetmektedir⁷³¹. Şair Nabî platform üzerinde Kubbetü's-Sahra ve Kubbetü's-Silsile'den başka Kubbetü'l-Mirac'ı zikreder ki, "o mihrab-ı şerifte dua edenler, gül rengin etkisi ile kırmızı yüzlü gibi görüldüğünden burası "kızıl mihtab" diye nam salmıştır "demektedir"⁷³². Bu ifade Evliya Çelebi ile gelişmektedir.

Kısaca Kubbetü'l-Mirac ve Kubbetü'n-Nebî, Haram Alanı içerisindeki platformun (sofa) üzerinde Kubbetü's-Sahra ve Kubbetü's-Silsile'den sonra gelen iki küçük kubbeyi teşkil ediyor.

⁷²⁷ Mukaddesi, *al-Ahsen al-Takasim*, s. 169.

⁷²⁸ Mukaddesi, *al-Ahsen al-Takasim*, s. 17 a.

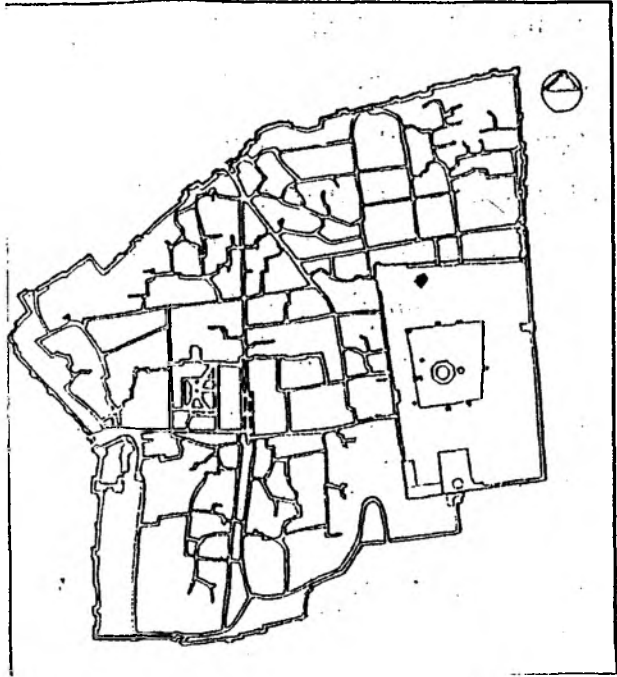
⁷²⁹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 50.

⁷³⁰ El-Umari, *Mesâlik*, s. 124.

⁷³¹ Evliya Çelebi, *a. g. e.*, s. 247.

(3) *Kubbetü's-Süleyman:*

Haram Alanında Yüce Mabedin Peygamberin Şeref kapısı olarak adlandırılan ve Bab al-Davadariyyah olarak da bilinen kapısının yanında diğer bir kubbe vardır. Bu Süleyman Kubbesi olarak adlandırıldı. Hz. Süleyman Mabedi bitirdiği zaman 3000 deve ve 7000 koyunu Haram Alanının kuzey kısmında kurban etmiştir. Bu nokta şimdi Süleyman Tahtı adlı bina tarafından işgal edilmiştir. Mucireddin'in bahsettiği Süleyman

Kürsüsü de bu kubbenin içindedir⁷³³. Ancak bu ismin Hz. Süleyman değil, Abdülmelik'in oğlu Süleyman'dan kaynaklandığı söylenmektedir⁷³⁴.

(4) *İsa'nın Beşiği ve Süleyman'ın Ahırları:*

Haram Alanının güneydoğu köşesinde eski kalenin temelinde bugün İsa'nın Beşiği olarak bilinen ve İbn Abd Rabbih'in ifadelerinde "İmran'ın kız kardeşi Meryem'in Mihrabı"⁷³⁵ adı ile zikredilen küçük bir cami vardır. Mukaddesî de, Haram Alanındaki kutsal yerleri sayarken, buradan "Mihrab-ı Meryem ve Zekeriya"⁷³⁶ olarak bahsetmektedir. Ali el-Heravi ise, "Burada Meryem oğlu İsa'nın Beşiği olarak bilinen büyük mağaralar vardır "demektedir⁷³⁷. Heratî, Zekeriya'nın kabrini, "Sahrenin altındaki Ruhlar Mağarasında göstermektedir. Bu konuda en geniş bilgiyi veren Nasır-ı Hüsrev ise, "Uzun bir merdivenle oraya inilir. Mesahası 20 x 15 arşındır. Taş tavanı mermer direkler üstünde durur. İsa Peygamberin beşiği oradadır. O beşik taştandır ve büyüktür. Hatta halk orada namaz kılarlar... Meryem aleyhisselâmın mihrabı da bu mescidin doğu tarafındadır.

⁷³² Şair Nabî, *a. g. e.*, s. 64.

⁷³³ Mucireddin, *a. g. e.*, s. 111.

⁷³⁴ Le Strange, *a. g. e.*, s. 156.

⁷³⁵ Le Strange, *a. g. e.*, s. 156.

⁷³⁶ Mukaddesî, *al-Ahsen al-Takâsim*, s. 170.

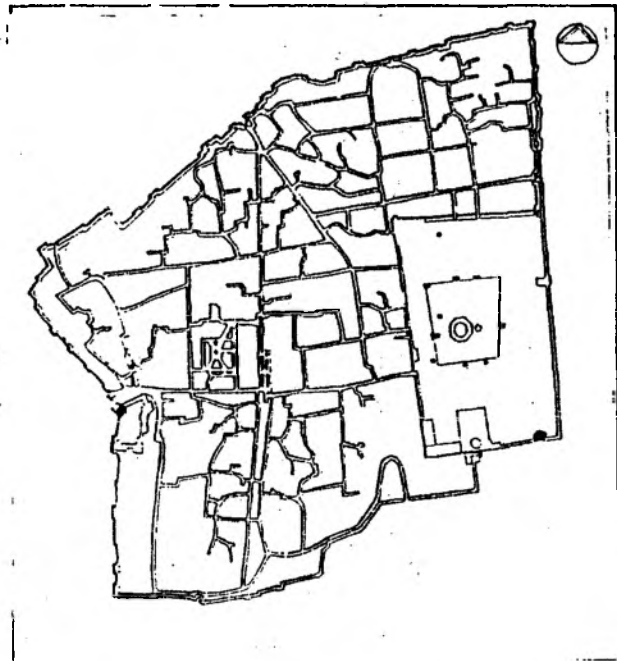
⁷³⁷ Ali el-Heravi, *Kitabu'l Ziyaret*, s. 66.

Zekeriya alayhisselâmin mihrabı da buradadır. Bu mescit Mehd-i İsa (İsa Beşiği) dine tanınmıştır ⁷³⁸.

Haçlıların işgalleri boyunca Haram Alanının güneydoğu köşesinin altındaki temeller Templar şövalyeleri tarafından atlarının ahırları olarak kullanıldı. Latin kronikleri de bu yeri Süleyman Ahırları adı altında vermektedirler ⁷³⁹. 1173'te Kudüs'ü ziyaret eden Ali el-Heravi de bu temellerden bu isimle şöyle bahsetmektedir: "Süleyman Ahırları Aksa Camiinin aşağısındadır ve orada onun hayvanları beslenir ve onlar orada aşırı büyüklükteki taş duvarların varlığından bahsettiler ⁷⁴⁰. İslam kaynaklarından Süleyman Ahırları hakkında fazla bir tafsilat yoktur.

(5) Mihrab-ı Davud:

İlk zamanlarda, Harem-i Şerif'in kuzey alanına doğru, bir adam boyu yüksekliğinde taşlarla çevrili küçük bir cami olarak tasvir edilmiştir ⁷⁴¹. Bu önceleri kuzeyde Süleyman Kürsüsünün yanında zikredilmişse de ⁷⁴² daha sonra Haram Alanının güney duvarındaki büyük bir Mihrab'a nakledildiği ifade edilmektedir. Bu Mihrab Aksa Camisinin kürsüsünün yanında tasvir edildiği gibi mukaddes şehrin kalesinin

içinde olduğu da ifade edilmiştir. Bundan dolayı bu kaleye Mihrâb-ı davud (Davud Burcu-Davud Kulesi) denilmiştir. Bununla birlikte Haram Alanının güney duvarında Davud mihrabı olarak bilinen yer Hz. Davud'un genellikle dua yapmayı alışkanlık

⁷³⁸ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 39-40.

⁷³⁹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 167.

⁷⁴⁰ Ali el-Heravî, *Kitabu'l Ziyaret*, s. 61.

⁷⁴¹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 167; Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 53.

⁷⁴² Mucireddin, *a. g. e.*, s. 111.

haline getirdiği yer olarak bilinir. Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethinde burayı keşfettiğine inanıldığı için buraya Mihrab-ı Ömer de denilmiştir⁷⁴³.

(6) Harem-i Şerif'in Dışındaki Camiler

Kudüs'te Harem-i Şerif'in dışındaki dinî yapılar hakkında çok az şey biliniyor. Bu muhtemelen Kudüs'ün fethi esnasında hristiyan mahallerine tanınan hoşgöründen ya da Harem-i Şerif ve çevresinin merkezî öneminden kaynaklanmaktadır.

Harem-i Şerif'in dışında Kutsal Mezar Kilisesi'nin bitişiğinde 10. yy. 'da bir caminin yapıldığı kaydedilmektedir⁷⁴⁴. Bunun yanında Memluk sultanı Muhammed en-Nasır tarafından 1310-1311'de Kale'de yeni bir cami inşa edilmiştir⁷⁴⁵. Yine Haram'ın kuzey duvarının dışında Sufiler için bir caminin ilk dönemlerde inşa edildiği de söylenmektedir⁷⁴⁶. Eyyubîlerin Kudüs'ü yeniden fethinden sonra 589/1193'te Kutsal Mezar Kilisesi'nin karşısındaki Latin Hastahanesi'nin bir kısmı Al-Afdal Camii şeklinde düzenlendi⁷⁴⁷.

Harem-i Şerif dışındaki en önemli cami ise Davud Burcundaki Mihrab-ı Davud Camii veya Mescidi olarak adlandırılan cami gelmektedir. Kudüs'ün iç kalesi olan Davud Burcu (Mihrab-ı Davud) Sion tepesinde olup Hz. Davud'un dua yeri olarak biliniyor. Daha önce zikrettiğimiz iç kaledeki bu odaya Mihrab-ı Davud denilmektedir. İbn Havkal ondan şu şekilde bahsetmektedir: "Onun surları içerisinde Davud Mihrabı denilen bir yer vardır. Orası yüksek bir binadır. Yüksekliği yaklaşık 50 zıra olup genişliği 20 zıradır ve taştan yapılmıştır ve Kur'an'da ondan bahsetmektedir"⁷⁴⁸. Ali Herevî de 1173'te ondan "Kudüs'te aynı zamanda Davud Burcu ve onun mihrabı vardır ki Kur'an'da zikri geçer" demektedir (XXXVIII 20)⁷⁴⁹.

⁷⁴³ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 208.

⁷⁴⁴ Burgoyne, *Memluk Jerusalem*, s. 46; Goitein, "Al-Kuds", *El*, C. V, s. 342.

⁷⁴⁵ Mucireddin, *Uns el-Celil*, s. 405; Burgoyne, *a. g. e.*, s. 85.

⁷⁴⁶ Burgoyne, *a. g. e.*, s. 47.

⁷⁴⁸ İbn Havkal, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, s. 171.

⁷⁴⁹ Ali el-Herevî, *Kitabu'l Ziyaret*, s. 66-7.

h) Harem-i Şerif'teki Diğer Kubbe ve Makamlar İle Bunların Bakım ve Hizmetlileri:

Haram Alanının kuzey kısmında, Bab al-Hıttâ'nın kolonlarının yanında Kubbetü'l-Yakub bulunmaktadır. Bu kubbe, Haram Alanının kuzeybatı köşesinde sofilerin iki zaviyesinin kapısının yanındadır⁷⁵⁰. Nasır yine Haram Alanının kuzeyinde Zekeriya Mihrabı olarak adlandırılan bir yapıdan bahsediyor. "Ancak sonraki dönemlerde o zikredilmiştir. Bab es-Silsile'nin karşısında Kubbetü'l-Musa olarak adlandırılan bir kubbe vardır⁷⁵¹. Bu kubbeyi Memlük sultanı Baybars'ın I. Musa şerefine inşa ettirdiği söylenmektedir⁷⁵². İlk zamanlarda Kubbetü's-Şecere(Ağaç Kubbesi) denilmekte idi⁷⁵³.

Daru'l Kusas (Papazlar Evi), Kubbetü's-Sahra'nın kuzey kapısının karşısında Godfroy de Boullion tarafından yaptırılmış olup⁷⁵⁴ muhtemelen Nasır-ı Hüsrev'in "sofilerin iki zaviyesi"⁷⁵⁵ olarak zikrettiği yer olmalıdır. Ali el-Herevî bundan; "Kubbetü's-Sahra'nın kuzeyine doğru Papazlar Evi (Daru'l-Kusas) direkler üzerine desteklenen binadır "⁷⁵⁶ demektedir. El-Hıdr olarak bilinen makam Mukaddesî tarafından bir mihrab olarak tasvir edilir⁷⁵⁷.

Ali el-Herevî Mağaratü'l Ervah (Ruhlar Mağarası)'ın Sahre'nin altında olduğunu söylüyor. Onlar, Allah'ın bütün müminlerin ruhlarını burada vereceğini söylüyorlar. Bu mağaraya 14 adım ile inerseniz. Onlar bilirdi ki Zekeriya'nın kabri bu mağaradadır. Bu mağara bir adım yüksekliğindedir. Onun eni doğudan batıya 11 adım ve kuzeyden güneye 13 adımdır. Mağaranın çevresi 5 ellsdir. ⁷⁵⁸ Mukaddesî bu mağaranın 19 kişiyi içinde tutabildiğini yazmaktadır⁷⁵⁹.

⁷⁵⁰ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 38.

⁷⁵¹ Mucireddin, *a. g. e.*, s. 375.

⁷⁵² Margoliouth, *a.g.e.* s. 208.

⁷⁵³ Mucireddin, *a. g. e.*, s. 379.

⁷⁵⁴ Le Strange, *a. g. e.*, s. 131.

⁷⁵⁵ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 38.

⁷⁵⁶ Ali el-Herevî, *Kitabu'l-Ziyaret*, s. 63.

⁷⁵⁷ Mukaddesî, *al-Ahsen al-Takasîm*, s. 170.

⁷⁵⁸ Ali el-Herevî, *Kitabü'l-Ziyaret*, s. 61-62.

⁷⁵⁹ Mukaddesî, *al-Ahsen al-Takasîm*, s. 171.

Mucireddin, platformun kenarındaki güneydoğu köşesinde Kubbetü't-Tumar adlı bir kubbeden bahseder⁷⁶⁰.

Sonuç olarak her parçası müslümanlar tarafından kutsal bir değer özelliğine kavuşan Kudüs ve Haram Alanında Mukaddesî, El-Hıdır (St. George ya da Elyas)'ın Durağı, Ant (Karinca)'ın Yeri, Cennet ve Cehennem'in bölünecekleri yer, Sırat köprüsü gibi somutlaştırmaları da zikretmektedir⁷⁶¹. Bu da İslam inanç ve itikad Kudüs'ün taşı ve toprağı ile benzediğini göstermektedir.

Haram Alanı, Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethinden sonra temizlenip bir cami inşa edilmişti. Bunun dışında Haram Alanının inşası, burada Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksa başta olmak üzere yapılan imar faaliyeti için Abdülmelik 100. 000 dinar harcayarak gerçekleştirdi ki bunun için Mısır'ın 7 yıllık vergisi ayrıldı. "Onun muhtelif binalarının tavanında 400 ahşap direk, 700 mermer kolon üzerinde desteklendi ve çatılar 45. 000 kurşun levha ile kaplandı. Vakıflar aylık 100 kist zeytinyağı ve her bir yıl 800. 000 zır'a hasır sağılar"⁷⁶². Camilerde kandillerin asılması için 600 zincir vardır ve her bir zincir 18 ell uzunluğundadır. Ayrıca 70 bakır elek ve lambalar için 7 ayaklık vardır. Kur'an'ın 7 tanesi büyük hacimli 70 kopyesi kürsüler üzerindedir⁷⁶³. Lamba fitillerinin pamuk çilesi için yıllık 12 dinar, cam kandiller için 33 dinar ve Yüce Mabet'de muhtelif damların tamiri için işçilere yıllık 15 dinar ödeme yapılmıştır⁷⁶⁴. Ayrıca 25. 000 su kavanozu, Kur'an için 16 sandık, Abdest için 4 su deposu, gönüllü vaizler için 4 kürsü ve aylıklı vaiz için 1 kürsü ile Haram Alanının 500 kandil ile aydınlandığını söylüyor⁷⁶⁵.

Harem-i Şerif'in kutsiyetinden dolayı buranın her türlü bakım ve hizmetlerine özel bir önem verilmiştir. Nitekim, Abdülmelik, Haram Alanını inşa ettikten sonra buradaki cami, mescit, mihrab, kubbe ve hertürlü yapıların bakımı için de hizmetçiler tayin etmiştir. Mukaddesî bu konuda; "Mescid'e (Haram Alanı) özel

⁷⁶⁰ Mucireddin, *a. g. e.*, s. 378.

⁷⁶¹ Mukaddesî, *al-Ahsen al-Takasîm*, s. 170.

⁷⁶² Mukaddesî, *al-Ahsen al-Takasîm*, s. 171.

⁷⁶³ Le Strange, *a.g.e.*, s. 147.

⁷⁶⁴ Le strange, *a.g.e.*, s. 147

⁷⁶⁵ İbn Cübeyr, *Rihle*, s. 81.

hizmetçiler bakmakta, onların görevleri Halife Abdülmelik tarafından başlatıldı. Bunlar Melikin savaşta alınan Humsu el-Esarî ($\frac{1}{3}$) arasında seçilir ve burada onlara El-Ahmâs (Beşte birler) denir. Bunlar bundan başka hizmetlerde kullanılmadı ve onlar sahrenin yanında sıra ile nöbet tuttular ⁷⁶⁶ demektir. Abdülmelik'in satın aldığı bu köleler 300 kişi olup ölmeleri halinde oğulları veya aileden biri bu hizmete tahsis ediliyordu ⁷⁶⁷. Yanında 24 tane kapıcı bulunuyordu ⁷⁶⁸ ki ortalama her kapıya 2-3 kişi düşüyordu. İbn Fakih ise, Haram Alanının avlusunda 140 köle hizmetlinin bulunduğunu kaydetmiştir ⁷⁶⁹. Aynı dönemde İbn Abd Rabbih aileleriyle birlikte 230 rakamını vermektedir ⁷⁷⁰. Bu hizmetliler gayr-ı müslim (Hıristiyan ve Yahudi) olup sayılarının zamanla değiştiği görülmektedir.

i) *Harem-i Şerif'teki Minareler:*

Kudüs'ün minareleri Abdülmelik döneminde Emeviler tarafından inşa edilmiştir ki bunlar dört tane olup Harem-i Şerif'in çevresinde bulunmaktadır. Abdülmelik'in dönemindeki minareler ile bugünkü minarelerin pozisyonu aynıdır. Onların ilki, Harem-i Şerif'in güneybatı köşesinde Fahriyye Medresesi üzerinde olup kurucusu bilinmiyor. İkincisi Kubbetü's-Silsile'nin yukarısında olup Bab al-Silsile Minaresi olarak bilinir. Üçüncüsü, kuzeybatı köşesinde Gavanima Minaresi ve dördüncüsü kuzeyde Bab al-Asbat ile Bab al-Hıttı arasındadır ⁷⁷¹.

(1) *Muazzamiye Minaresi:* ⁷⁷²

Minare Tarık al-Mücahidin'in güney alanı üzerinde Muazzamiye Medresesine bitişiktir. Muazzamiye, Hanefiler için yapılmış bir medrese olup 606/1209'da vakfedildi ve 614/1217-18'de tamamlandı. Onun yapımında Herod Tağınağının taşları yeniden kullanıldı.

Minarenin güney yüzündeki mermer plaka üzerindeki kayıt şöyledir:

⁷⁶⁶ Mukaddesî, *al-Ahsen al-Takasîm*, s. 171.

⁷⁶⁷ Le Strange, *a. g. e.*, s. 148.

⁷⁶⁸ Hıfzî, *a. g. e.*, s. 59.

⁷⁶⁹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 160. 163.

⁷⁷⁰ İLe Strange, *a. g. e.*, s. 110.

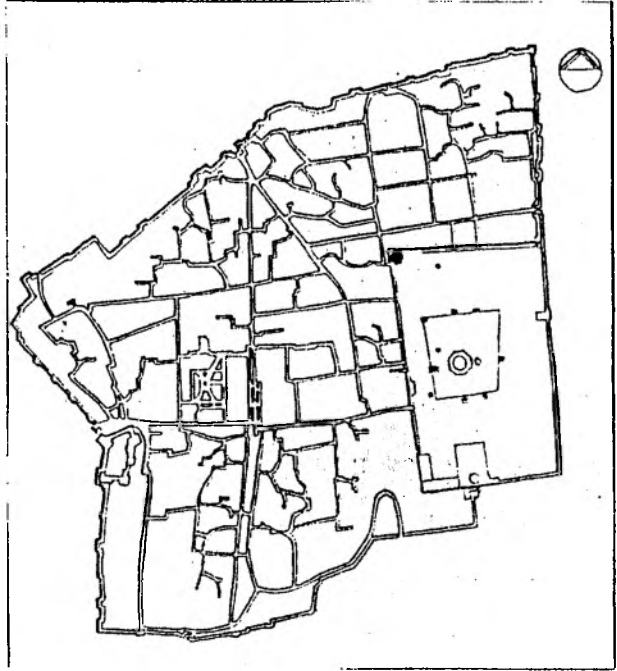
⁷⁷¹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 149, 170.

⁷⁷² Le Strange, *a. g. e.*, s. 149, 170; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 127.

"Bu mübarek minarenin yapısı (imâra) al-Malik al-Kahir tarafından düzenlendi. Bu Muazzamiye Medresesinin idarecisi, Allah onu effetsin onun kapısına rahmet kaplasın, kurucusu, Sultan al-Malik al-Muazzam Şarafeddin İsa. 673 (1274-75) yılının aylarında"⁷⁷³.

Buradaki "imâra" kelimesi belirsizdir veya "inşaat" yada "restorasyon" manasında olmalıdır. El-Melik al-Kamil, minarenin kurucusudur. Medresenin kurucusu olan Eyyubî Şam Valisi el-Melik al-Muazzam İsa'nın oğludur.

Planı kare olup basit bir taş kuledir, minare geleneksel Suriye tipindedir ve erken kilise kulelerinden etkilendiği söylenir⁷⁷⁴.

(2) Gavânimina Minaresi: 697/1298

Haramın kuzeybatı köşesindedir. Minarenin kaidesi Haram'ın kuzeybatı köşesi içerisinde inşa edilmiştir. O Haram alanına göre, kuzey ve batı alanlarının bitiştigi noktadan daha alçaktır. Mucireddin, bu minarenin Abdülmelik (65-86/685-705) zamanında var olan daha erken bir minarenin temelleri üzerine bina edildiğini söylüyor⁷⁷⁵. Şimdiki minare kare plan üzerine geleneksel Suriye kule tipini temsil edip, Müezzinin salonu üzerine inşa edildi⁷⁷⁶.

El-Umarî 745/1345'de haram'ın kuzey duvarının sonunda bu minareyi şöyle tasvir ediyor:

⁷⁷³ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 127.

⁷⁷⁴ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 127.

⁷⁷⁵ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 178.

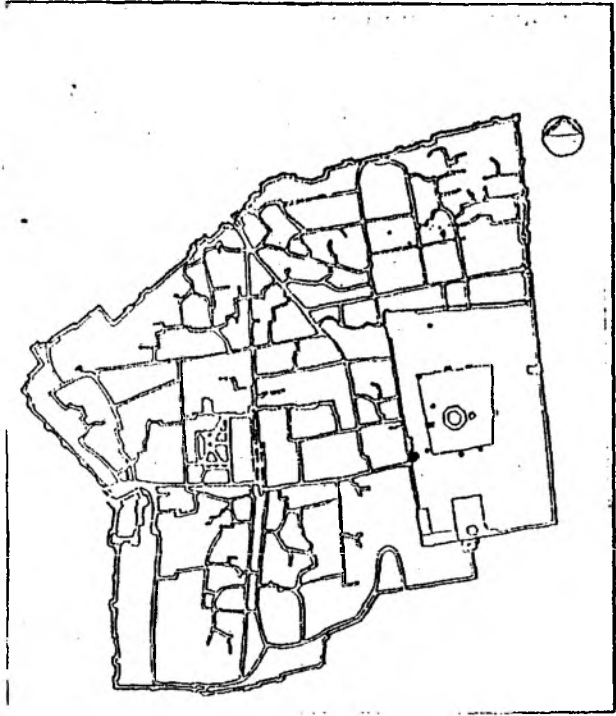
⁷⁷⁶ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 178.

“... *gayet uzun bir merdiven ki o yenidir ve onun başından Beni Jama'a ait bir eve kadar uzanan bir minare. Bu minare Haram'ın batı duvarının en uç noktasındadır. 53 zıra yüksekliğindedir.*

Mucireddin zamanında o Gavânima Minaresi olarak biliniyordu. Çünkü hemen hemen Bab al-Gavânima'ya yakındır. Kapı, Gânim ailesinden dolayı bu adı aldı ki Salahaddin tarafından Salahiyye Medresesi'nin şeyhi olarak atanan Şeyh Ganim b. Ali b. Hüseyin'in torunlarıdır⁷⁷⁷.

(3) *Bab al-Silsile Minaresi:*

730/1329-30'da yeniden inşa edildi. Haram'ın Batı Minaresidir. Haramın batı hududu üzerinde, Bab al-Silsile ve Bab al-Sakina çift kapılarının kuzeyindedir. Muhtemelen Emevîler zamanında kalma daha erken bir minarenin temelleri üzerine inşa edildi⁷⁷⁸. Şimdiki minare taştan olup, geleneksel Suriye kare kule tipini temsil eder. El-Nasır Muhammed'in döneminde Suriye valisi Emir Tankiz tarafından medreseyi inşa ettiği zaman kuruldu⁷⁷⁹.

(4) *Fahriyye Minaresi: (745/1345'ten sonra).*

Haramın güneybatı köşesinde Tamplier Konağının Magariba camisi ile birleştiği yerdedir. Minare Aksa Camisinden batıya doğru uzanan Temlar Konağının kuzey duvarının doğrudan tepesi üzerine bina edildi. Bu minare Haram'ın çevresindeki diğer minarelerden daha küçüktür. Osmanlılar döneminde yeniden inşa edildi⁷⁸⁰.

⁷⁷⁷ Le Strange, *a. g. e.*, s. 170; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 178.

⁷⁷⁸ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 244.

⁷⁷⁹ Grabar, *"A New Inscription. . ."*, *SIAA*, s. 75.

⁷⁸⁰ Le Strange, *a. g. e.*, s. 170.

Fahriyye Medresesinin güneybatı köşesinde Haram'ın güney kısmındaki ilk minaredir⁷⁸¹. Muhtemelen, Fahriyye'nin kurucusu tarafından inşa edilmiştir.

2. Ribat, Zaviye ve Hangahlar

Haçlılardan önceki dönem için Kudüs'teki Ribat, Zaviye ve Hangah gibi İslâmi eserler hakkında fazla bilgimiz yoktur. Salahaddin'in Kudüs'ü fethinden sonra şehrin İslâmi kimliğine kavuşturulması faaliyeti içinde bu eserler ortaya çıkmaya başlıyor. Bunlardan ilki Salahaddin tarafından 1189'da Salahiyye Hangahı) Mescidü'l-Aksa'nın güneyindeki delhizlerden birine 1191'de bir zaviye yaptırıldı⁷⁸². 1216-17 (613)'te Şafiler için Zaviyetü'l Dergah inşa edildi⁷⁸³.

Memluklar dönemi ile birlikte Kudüs'te Harem-i Şerif'in kuzey ve batı bölgelerinde birçok Ribat, Zaviye ve Hangah vardır. Şam Naibi Seyfeddin Ebi Said Tankiz Kudüs'te ribat inşa etti⁷⁸⁴.

Memluklar döneminde sultanlar, emirler ve Kudüs'ün dinî öneminden dolayı Memluk sınırları dışından da Anadolu başta olmak üzere idareciler tarafından Kudüs'te birçok dinî müesseseler kurulmuştur.

1272'den önceye tarihlenen bir dönemde Sultan Baybars I tarafından Şeyh Hıdır için bir zaviye inşa edildi. Vezir Taceddin Muhammed b. Hınna (1307-8) adına da bir ribat inşa edildi⁷⁸⁵. Memluklar döneminde hakkında kısa bilgi bulabildiğimiz bazı kuruluşlar şöyle sıralanmıştır:

Şeyh Haydar ve Haydariyye Sufileri için 674/1275'te Şeref Mahallesinde bir Zaviye inşa edildi⁷⁸⁶.

Vezir el-Eşref el-Halil (ölümü 1294/693) tarafından inşa edildiği tahmin edilen İbn Sa'lus Ribatı⁷⁸⁷.

⁷⁸¹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 270.

⁷⁸² Burgoyne, *a. g. e.*, s. 48.

⁷⁸³ Mucireddin, *a. g. e.*, 353, 398.

⁷⁸⁴ El-Umari, *Mesalik*, s. 211.

⁷⁸⁵ Burgoyne, *a.g.e.*, s. 69.

⁷⁸⁶ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 69.

Moroccanla Mahallesinde Şeyh Umar b. Abdullah al-Mahmudî tarafından Moroccanlılar (Faslılar) için bir Zaviye inşa edildi (1302)⁷⁸⁸.

Ahmed al-Balâsî ve İbrahim el-Azrak adlı iki şeyhe atfedilen Kudüs'ün güney surlarının dışında iki zaviye vardır ki Mucireddin onlardan "Kadim" olarak bahseder⁷⁸⁹.

Moroccanlılar Mahallesinde 14. yy. başlarında Şuayb b. Muhammed tarafından kurulan Ebu Madyan Zaviyesi⁷⁹⁰.

Bab al-Hıtta Mahallesinde, Şeyh Kemaleddin Mihmanî'ye atfedilen Mihmaniyye Zaviyesi⁷⁹¹.

Bunların yanında, Bab al-Hıtta'nın kuzey kısmındaki bir kitâbe, Mervanî Emiri Ahmed b. Mervan tarafından Diyarbakır'dan gelen ünlü hacıların kalması için birbirine bitişik iki evden bahseder ki 445/1053-54 tarihini taşımaktadır⁷⁹². Dulkadir Beyi başta olmak üzere Anadolu'daki bazı beylerin de bu tür tesisleri kurdukları bilinmekte⁷⁹³, ancak bugün tarihi ve yeri tespit edilememektedir.

Memlukların hakimiyetinin başlangıcında 14. yy. başlarında kadarki dönemde önemli olan ve tarihi daha sonraları da takip edilebilen başlıca ribat veya zaviyeler şunlardır:

a) *Alaad-Din Ribatı (666/1267-68)*

Mevki: Tarik al-Nazir'in kuzey alanı üzerinde Haram Kapısı Bab al-Nazir'in aşağı yukarı 25 m. Batısındadır. Cadde üzerinde Bab al-Nazir'e inşa edildi Alaaddin

⁷⁸⁷ Burgoyne, *a.g.e.*, s. 69.

⁷⁸⁸ Burgoyne, *a.g.e.*, s. 69.

⁷⁸⁹ Burgoyne, *a.g.e.*, s. 70.

⁷⁹⁰ Burgoyne, *a.g.e.*, s. 70.

⁷⁹¹ Burgoyne, *a.g.e.*, s. 70.

⁷⁹² Burgoyne, "A Recently Discovered Marwanid Inscription in Jerusalem", *Levant*, XIV, 1982, s. 119.

⁷⁹³ Burgoyne, *a.g.e.*, s. 68.

al-Basir ribatı ki ribat el-Mansur'un karşısındadır⁷⁹⁴. Mermer bir tablet içindeki kitâbede :

"Şefkat ve merhamet sahibi Allah'ın adıyla. Bu Emir Alaaddin Aydoğdu al-Ruknî'nin vakfıdır. O bu kapının içindeki odaları, avluyu hepsini Kudüs'e gelen hacılar ve fakirler için ebedî bir vakıf yaptı, 666 yılında "⁷⁹⁵.

Kurucusu : Alaaddin Aydoğdu, Eyyubî Sultanı al-Salih Necmeddin Eyyub'un bir kölesi (Memluk) idi. O, Baybars'ın hizmetinde bulundu ki al-Ruknî lakabını aldı ve sonra 660/1262'de Şam valisi Baybars al-Vezirî'nin hizmetine gönderildi. Daha sonra o, Kudüs'te iki Haram (Kudüs ve Hebron)'ın Nazırı olarak hizmet etti. Baybars ve al-Mansur Kalavun döneminde Hebron'da bir cami, Kubbetü's-Sahra'nın platformunu tamir ettirdi. Medine'de cami için abdesthane (mathara), Hebron'da bir Hamam yaptırdı. O, Şevval 693/1294'te öldü ve türbesine gömüldü⁷⁹⁶.

Vakıf : 741/1340-1 tarihli vakfiyede:⁷⁹⁷

Vakıfların listesi

- (I) Kudüs'te evvelce zikredilen misafirhanenin köşesindeki ev.
- (II) Kudüs'te söylenen evin bitişiğindeki çevirme
- (III) Evi vakfedenin türbesinin yakınındaki ev
- (IV) Kudüs'te fırın.
- (V) Kudüs'te vali al-Tavanin bölgesinde bir mahzen

⁷⁹⁴ El-Umari, *Mesalik*, s. 161.

⁷⁹⁵ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 117.

⁷⁹⁶ El-Umari, *Mesalik*, s. 161; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 118.

⁷⁹⁷ Mehmet İpşirli, Muhammed Davud et-Temimi, *Evkaf ve Emlâk el-Müslimin fî Filistin*, İslâm Konferansı Teşkilatı, İstanbul, 1982, s. 21; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 119-121.

(VI) Kudüs'te Vadi al-Tavanin'de Kayseriyye (pazar)'nin yanında diğer bir mahzen

(VII) Kudüs'te bu mahzene bitişik ve ona bağlı iki ev

(VIII) Kudüs'te Eski Çarşı'daki Su Deposu

(IX) Kudüs'te Armoury (Zardkhâne) de tamamlanmış bir sarnıç

(X) Kudüs'te bir Hamam'ın ²⁰/₂₄ hissesi ki vakfedenin ismi ile bilinir

(XI) Su boruları ve tertibatı ile bir Hamam'ın Mahzeni (Kudüs'te). Bu borular al-Umariyye (Kudüs'te) ve Zahir Baybars'ın arazisinden geçer.

b) Ribat al-Mansurî (681/1282-83)

Tarik Bab al-Nazır'ın güney alanı üzerinde, Alaaddin Ribat'ının karşısındadır, ancak Haram'ın batı duvarı ile bitişik değildir.

Ribat üç ana üniteyi kapsamaktadır :

- 1) Göze çarpan çapraz kemerli bir giriş
- 2) Geniş hol, ki doğuya doğru olan bu hol "ana hol" olarak adlandırılır.
- 3) Batıya doğru geniş açık bir avlu.

El-Umarî onun Bab al-Ribat al-Mansurî adlı kapısından bahsetmektedir. Güneyinde Şuca Şahin tarafından inşa edilen bir ev, doğuda İpek Tüccarları kapısına giden cadde ve cadde üzerinde Mukbil al-Tavaşi'nin evi vardır⁷⁹⁸. Kurucusu Sultan kalavun'dur. Kudüs'te kurulan ilk Memlük kuruluşlarından biridir⁷⁹⁹.

Kitabesinin metni aşağıdaki gibidir:

"Şefkat ve merhamet sahibi Allah'ın adıyla. Orada bu mübarek misafirhâne (kospice)nin yapımını düzenledi ve Kudüs'e gelen fakir ve hacıların hayrına teslim edildi.

⁷⁹⁸ El-Umarî, *Mesalik*, s. 160.

⁷⁹⁹ Şehabettin b. Yahya el-Umarî, *Mesalik*, s. 210; Burgoynce, *Mamluk Jerusalem*, s. 79.

*Bizim efendimiz Sultan al-Malik al-Mansur Ebu'l Miali
Seyf al-Dünya ve'l Din Kalavun al-Salihî, 681 yılında.*⁸⁰⁰

Ribatın Vakfı : İki defter ve sicil (1535 tarihli)'de vakıf listesi aşağıdaki gibidir :

- 1- Gazzede bir zeytin bahçesi
- 2- Tayyibat al-Ism köyünün $\frac{1}{3}$ hissesi
- 3- Jalaman'ın $\frac{1}{8}$ hissesi
- 4- Dayr Isfir'in $\frac{1}{3}$ hissesi
- 5- Maghâra'nın $\frac{1}{3}$ hissesi
- 6- Ra's'ın $\frac{1}{3}$ hissesi
- 7- Acre'nin $\frac{1}{2}$ hissesi
- 8- Muharraka (Gazze bölgesi) Köyü
- 9- Kudüs bölgesinde Ebu Mughira Mezra'sının yarısından fazlası
- 10-19- Kudüs'te muhtelif mülkler -Haram'ın Kapısı'nın yanında Muhibeddin b. Duvayk'ın evi, İpek Tüccarları Kapısı bölgesinde iki ev, Zahirîyye Tepesi bölgesinde bir Fırın, bir evin kirasından hisse,
- 20- Kafar Sur (Nablus bölgesinde) köyünde tayin edilmeyen bir hisse
- 21- Sığırlar üzerinden alınan verginin $\frac{1}{3}$ hissesi⁸⁰¹
22. Kurt al-Mansurî Ribatı (693/1293-94)

Mevki : Haram'ın batı duvarı üzerinde, Tarik Bab al-Hadid'in kuzey alanı üzerinde Haram duvarına bitişiktir.

⁸⁰⁰ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 29.

⁸⁰¹ İpşirli Temimi, *Evkaf ve Emlak el-Müslimîn fî Filistin*, s. 44.

Hüviyeti : Mucireddin'in tasvirlerinde Haram'ın duvarı ile bitişik olarak geçer ve Argguniyya Medresesi'nin karşısındadır. Misafirhaneden Haram'ın içine doğrudan giriş yoktur. Al-Umarî Ribat Kurt'dan bahsetmiyor.

Mucireddin'in zikrettiğine göre bu imaret Seyfeddin Kurt tarafından 1294/693 yılında vakfeedildi⁸⁰². Onun dindar bir kişi olması Kudüs ve çevresinde büyük bir ilgi uyandırdı. Emir Ziyaeddin b. El-Hatir'in bir Memluku iken, Sultan Hüsameddin Laçin onu Hacib olarak atadı. O, daha sonra Vadi al-Hazindar savaşında Moğollar tarafından öldürüldü⁸⁰³.

c) *Al-Davariyye 695/1295*

Amir Alamaddin Sancar al-Davadarî Hangahı, Tarik Bab al-Atm'ın doğu alanı üzerinde, Haram'ın kuzey duvarı ile bitişiktir.

Yer ve Bina : Tek giriş Tarik Bab al-Atm'dandır ve doğrudan hangâhın avlusuna açılır. Avlunun batı, kuzey ve doğu alanlarındaki hücreler kemerlidir. Güney tarafında üç hücre vardır. Diğerleri daha geniştir ki güneydoğu köşesini kapsar ve büyük bir hol ile batıya bitişir. Bu "toplantı odası" olarak adlandırılır. Güney-batı köşesinde daha hüçük bir hol (oda) vardır. Mihrabsız olan hangâhın güney duvarının hududu Haram'ın kuzey revakı ile birleşir⁸⁰⁴.

Mucireddin onu, Peygamberin Şeref Kapısında Davadariyye Medresesi olarak adlandırdı⁸⁰⁵. Al-Umarî ise, onun Haram'ın kuzey hududunda olduğundan bahseder⁸⁰⁶.

Kurucusunun ismi tam olarak Amir Alam al-Din Ebu Musa Sancar b. Abdallah al-Buruni al-Türkî al-Salihî al-Nacmî al-Davarî olarak zikredilmektedir. O, 620'de doğdu, eğer biz el-Belazuri'ye uyarsak 628/1230-1231 ve

⁸⁰² Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 144, 79.

⁸⁰³ Makrizî, *Suluk*, C. I, Cuz I, s. 848, 873.

⁸⁰⁴ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 154.

⁸⁰⁵ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 154.

⁸⁰⁶ Al-Umarî, *Mesalik*, s. 158.

Memluk devleti içinde 640/1242-1252 de önemli bir göreve geldi. "Son Salihyye (Eyyubi El-Melik El-Salih'in Memlukleri)'den biri"olarak tasvir edildi. O, Baybars'ın idaresinde amir olarak Halep'te Musidd oldu. Daha sonra Şam'a gönderildi ve Baybars'ın ölümü üzerine kalenin yöneticiliğinden ayrıldı. 680/1281'de Kalavun ona Suriye topraklarında geniş idarî görevler verdi⁸⁰⁷. Üç yıl sonra Şam'da Şadd al-Davaviz oldu⁸⁰⁸ ve 687/1289'ın başlarında biz onu Mısır'da Behesna? Valisi olarak görüyoruz⁸⁰⁹. 1291'de Acre'de Haçlılara karşı görevlendirildi.

Sultan Kitbuga tarafından Oyrat Moğolları üzerine gönderilen heyetin başında idi. Lacin, onu Sis Ermenilerine karşı düzenlenen seferin kumandanlığına atadı ve orada yaralandı. Son olarak al-Nasır Muhammed idaresinde Moğollara (Gazan Han idaresinde) karşı savaştı 1299 ve bu savaşta 699/1300'de öldü ve "şehid"olarak adlandırıldı⁸¹⁰.

Vakıf :

"Bağışlayan ve rahmet sahibi Allah'ın adıyle. Bu mübarek Hangâhın yapısı, Dar al-Salihin olarak adlandırıldı, düzenlendi (... ..) Sancar al-Davadarî al-Salihî tarafından. O, onu vakfetti ve Allah'ın rızasını istedi ve Sufi topluluğundan 30 kişinin ve bu işe yeni başlanların emrine verdi. Arap ve Arap olmayan 20 bekar ve 10 evli yaz, kış, sonbahar ve ilkbahar demeksizin aralıksız ikamet edecek, özel işleri dışında bu Sufilere ve bu işe yeni girenlere 10 günlük bir zaman için hizmet edecek ve ona bir Nabala Köyü (Kudüs bölgesinde) ve Jeriho bölgesinde Hajla Köyü (Jeriho'nun güney doğusunda çev.) ve bir fırın ve bir değirmen ve onların üzerindeki evler, daireler ki Kudüs'te ve Nablus'da bir ev, sabun fabrikası, 6 dükkan ve kağıt fabrikası ve üç meyve

⁸⁰⁷ Makrizî, *Suluk*, Cüz I. Kısım 3. s. 699.

⁸⁰⁸ Makrizî, *Suluk*, Cüz I. Kısım 3. s. 745.

⁸⁰⁹ Makrizî, *Suluk*, Cüz I. Kısım 3. s. 745.

⁸¹⁰ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 154-155.

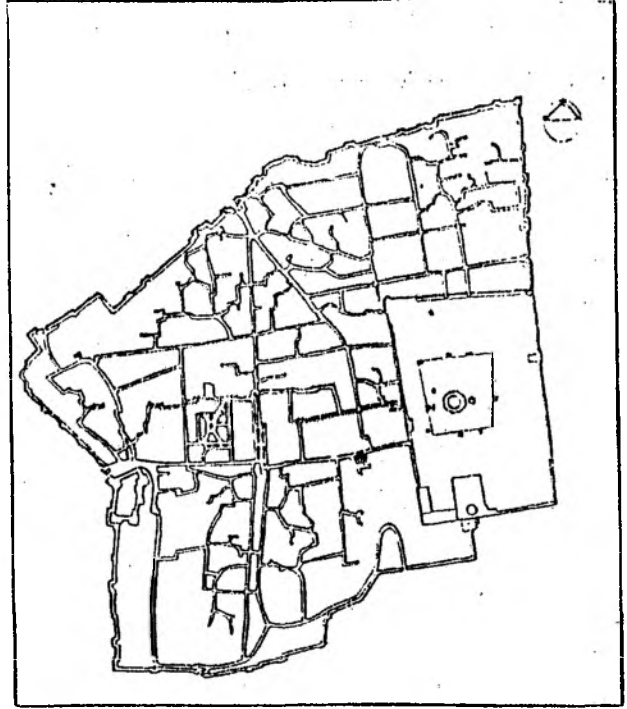
bahçesi, üç dükkan ve 4 fırın Beisan'da. Bu vakıflar hangâh içindir ve Şafilerin okullarının eğitimi için ve Hadis ve Kur'an okuyan bir Şeyh için ve Hadis okuyan 10 öğrenci için ve Kur'an okuyan 10 şahsın her günü için ve Aksa Camisinde Peygamber'in medhini ve tilavetini yazan biri için. Bu 695 yılının başlarında oluyordu 1295⁸¹¹.

3. Türbeler

a) Barka Han Türbesi (663/1265-697/1280)

Türbe, Tarik Bab al-Silsile ile Akabat Ebu Madyan'ın bitişme noktasındadır. Kitabesinde:

"...Bu rahmet ve bağışlayan Allah'ın kulu Barka Han'ın türbesidir. O, 644 yılında Muharrem'in ilk Cuma günü öldü..."

Diğer bir kitâbesinde :

*"... Hüsameddin Barka Han, emirlerinin prensi ..."*⁸¹²

cümlesi okunmaktadır ki bu muhtemelen sonraki bir restorasyona aittir.

Kurucusu olan Emir Hüsameddin Barka Han b. Devlet Han, 1230-1240 yılları arasında Mezopotamya, Suriye ve Filistin'i etkileyen Havarizm zümresinin dört liderinin en önemlilerinden biridir⁸¹³. Eyyubî Sultanı cs-Salih Eyyub kendi politikasında onları bir alet olarak kullanmak için Barka Han'ın üvey kız kardeşi ile evlendi⁸¹⁴. Barka Han 644/1246'da Halep'te öldürüldü. Mucireddin'e göre türbe 19.

⁸¹¹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 155.

⁸¹² Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 109-110.

⁸¹³ Makrizî, *Suluk*, C. I, K. 3, s. 280.

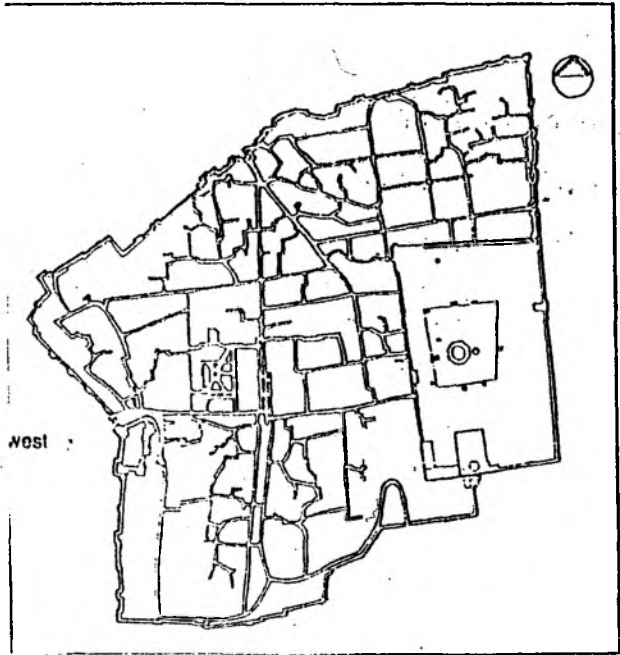
⁸¹⁴ Makrizî, *Suluk*, C. I, K. 3, s. 500.

yy. sonlarında Kudüs'teki Halidî ailesinin özel ikâmetgâhı ile birleştirildi ki o önce bir cami daha sonra 12. 000 kitabın bulunduğu bir kütüphâne oldu⁸¹⁵.

b) *Al-Kubakiyye* (688/1289)

Alaaddin Aydoğdu el-Kubakî'nin Türbesidir. Eski şehrin batısında Mamilla kabristanında aşağı yukarı Birkat Mamilla'nın 100 m. doğusunda takriben şehrin duvarının 400 m. batısındadır.

Eski Şehrin dışındaki geleneksel Memluk türbelerinden bir örnektir. Kubik bir kaide üzerine gelen davul üzerine bir kubbe indirilmesi üzerine bir kubbe bindirilmesiyle oluşturulmuştur. Kible duvarı takriben güneydoğuyadır ve iki demir çubuklu pencereşi vardır, kuzeydoğu duvarının ortasında tek pencereler vardır. Kible duvarında sade bir mihrab vardır⁸¹⁶.

Yukarıdaki girişin kitâbesinde :

*"Bu türbe, el-Kubat(olarak bilinen Emir Alaaddin Aydoğdu b. Abdullah'ındır. O, 5 Ramazan 688/22 Eylül 1289) Cuma günü öldü"*⁸¹⁷.

Alaaddin Aydoğdu al-Kubatî, öncelikle Suriye'de bir Eyyubî memuru olarak hizmet etti ve Kahire'ye gitti. Baybars'ın idaresinde önce Safad, ondan sonra Halep valisi oldu (1278-1279). Daha sonra hapsedildi, salıverildi ve Kudüs'e inzivaya, (emekliliğe) gönderildi ve orada 60 yaşında öldü⁸¹⁸.

⁸¹⁵ A. G. Walls, "The Turbat Barakat Han or Halidî Library", *Levant*, VI, 1974, s. 25; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 111.

⁸¹⁶ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 141.

⁸¹⁷ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 141.

⁸¹⁸ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s.141.

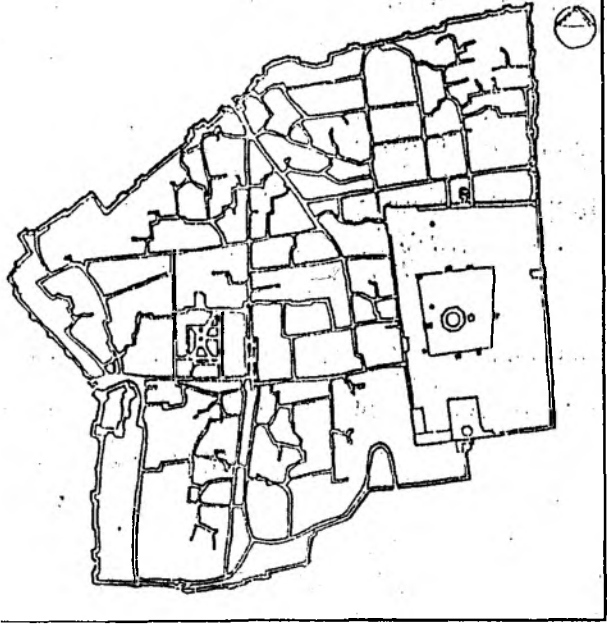
Al-Avhadiyye Türbesi 697/1298

Tarik Bab Hıttâ'nın batı alanı üzerinde olup, Haram'ın kuzey duvarı ile kapısına bitişiktir.

Yeri iki ana gurup odayı ihtiva eder. Duvarın kuzey-güney doğrultusunda ikiye bölünmesinden dolayı doğu ve batı alanları üzerinde uzanırlar.

Doğu yarısı, dış duvarın içinde Tarik Bab Hıttâ'ya karşı durmaktadır.

Batı yarısı kendi arasında daha küçük avlulara bölünmüştür.

İki avlu umumî duvarın merkezinde bir kapı ile birleşir.

Hüviyeti : Al-Umarî "Revaklı Haram'ın kuzey sahası içinde Bab Hıttâ'dan sonra doğrudan doğruya batıya doğru devam" eder şeklinde tasvir eder. Oradaki duvarda Alamaddin al-Davarî Ribatına ait 3 pencere kafesi (demir çubuklu) vardır; ancak onun başlangıcında doğuya yakın Avhadiyya Türbesinin bir demir kafes penceresi vardır⁸¹⁹. Davariyye Kapısını muhtemelen Avhadiyye inşa etti.

Kurucusu ve Tarihi: "Bab Hıttâ'daki Avhadiyye Türbesi al-Malik al-Avhad Nacm al-Din Yusuf b. El-Melikal-Nasır Salah al-Din Davud b. al-Malik al-Muazzam İsa tarafından kuruldu. O, 20 Rebiulahir 697/4 Şubat 1298'de vakfetti"⁸²⁰.

Kurucu bir Eyyubî prensi idi, Salahaddin'in büyük erkek yeğeni idi. Yaklaşık 1230-31/628'de doğdu ve Memluk idaresi altında iki Hâram (Kudüs ve Hebron)'ın Nazırlığı görevini icra ettiği bilinir. Aynı zamanda bir Hadis alimiydi⁸²¹.

⁸¹⁹ Al-Umarî, *Mesâlik*, s. 158.

⁸²⁰ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 167.

⁸²¹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 167.

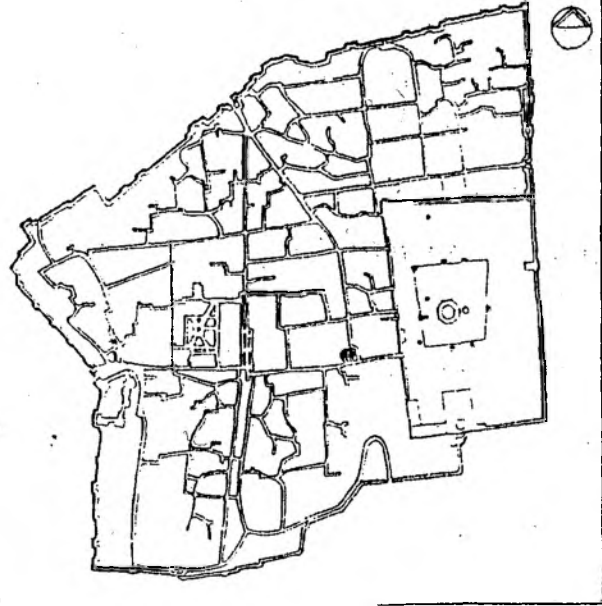
Zilhicce 698'de Kudüs'te öldüğüne dair ittifak vardır.

c) *Al-CaliktyyeTürbesti (707/1307)*

Tarik Bab al-Silsile'nin kuzey alanı üzerindedir⁸²². Baybars al-Calik'in türbesi olup binanın güneydoğu duvarı üzerinde şu kitâbesi vardır:

“Rahmet sahibi ve bağışlayan Allah'ın adıyle. Bu mübarek kabir, büyük emir, Mücahid, Allah'ın askerî... Rükneddin Baybars al-Calik al-Salihî'nindir. O kadir-i mutlak olan Allah'ın rahmetine göçtü. 10

Cemaziyelevvel 707. Merhamet sahibi olan Allah ona merhamet gösterson “⁸²³

Baybars el-Calik, Eyyubî sultanı es-Salih Necmeddin Eyyub'un Memluklarından biri olup Salihyye olarak bilinen grubun mensubu ve son üyesi idi. Yüksek rütbe ile Şam ve Halep'e atandı. 687/1279⁸²⁴. Baybars el-Calik, 1281'de Hums savaşında Moğollara karşı savaştı. 1307'de Remle'de öldü ve Kudüs'e getirilerek defnedildi⁸²⁵.

d) *Al-Sa'diyye (Türbe)*

İnşa ediliş tarihi yoktur .Ancak vakıf tarihi 27 Rebiulahir 711/1311'dir⁸²⁶. Tarik Bab al-Silsile'nin kuzey alanındadır. Güneyinde Tarik Bab al-Silsile ile sınırlanıyor, doğuda Bab al-Silsile'deki meydan ile, kuzeyde Ribat al-Nisa ile çevrilidir. Bina doğu bölgesindeki bir kubbeye sahiptir. Batı kısmında Batı Hol (oda)'u vardır. Bunlar arasındaki bir koridor ile caddeye açılır.

⁸²² Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 184.

⁸²³ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 184.

⁸²⁴ Makrizî, *Suluk*, C. I, Cüz. 3, s. 664, 671.

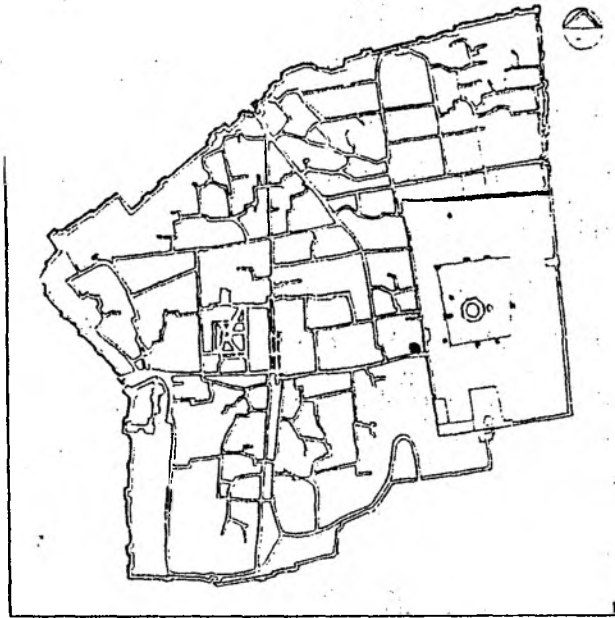
⁸²⁵ Makrizî, *Suluk*, C. I, Cüz. 3, s. 972.

⁸²⁶ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 195.

Vakfın kurucusu Emir Sadeddin Mesud olarak adlandırılan, Anadolu lu çeşnıcı Emir Isfahsalar Bedreddin Sungur b. Abdullah'ın oğludur. Sadeddin Mesud kendisini al-Nasır Muhammed b. Kalavun saltanatında Şam'da mabeynci (teşrifatçı) olarak tanıtır⁸²⁷.

4. Kiliseler ve Sinagoglar:

Kudüs'te, Roma İmparatoru Konstantin (312-337)'in imparatorluk içerisindeki toleranslı politikası neticesinde Hristiyanlık yaygınlaşarak

Putperestliğin yerini almaya başlamıştır. Arkasından göz alıcı kiliseler yapılmaya başlandı. M. S. 325-6'da toplanan İznik Konsülü sonucunda Kudüs'te Kutsal Mezar Kilisesi (Holy Sepulchre) inşa edildi (335)⁸²⁸. Konstantin'in annesi Helena'nın isteği üzerine Kudüs'te Olives Dağı ile Zion Dağı üzerinde kiliseler inşa edildi ve şehre gelen hacıları teşvik için yurt ve hastahaneler yapıldı. Justinian (527-65) döneminde Büyük Mary Churce kompleksi inşa edildi⁸²⁹.

a) Kutsal Mezar Kilisesi:

En erken zamanlardan itibaren bu mabede Kanisat Kumama (Çöplük Kilisesi) adı verilmiştir⁸³⁰. Bunun sebebi Kilisenin Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği ve suçluların ellerinin kesildiği çöplükte kurulmuş olmasıdır. Burası Konstantin devrine kadar şehrin çöplüğü olarak da kullanılmaktaydı. Doğu Hristiyanları tarafından Anastasis (Yeniden Dirilme Kilisesi-Basubadel mevt Kilisesi) olarak bilinmektedir. Ancak Hz. İsa'nın kabrinin bulunduğu yer olduğuna inanılmasından dolayı Holy Sepulchre (Kutsal Mezar Kilisesi) ismi de çok kullanılmaktadır. Bazı kaynaklarda ise Hz. Süleyman'ın kendisi için ev inşa ettiği yerdir⁸³¹ denilmektedir. Harun er-

⁸²⁷ Burgoyne, *Mamluk Jarusalem*, s. 195.

⁸²⁸ M.A.M., *a. g. m.*, s. 128; Burgoyne, *Mamluk Jarusalem*, s., 44; Le Strange, *a. g. e.*, s. 202.

⁸²⁹ Burgoyne, *Mamluk Jarusalem*, s., 44.

⁸³⁰ Le Strange, *a. g. e.*, s. 141-202.

⁸³¹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 203.

Reşid'in Şarlman'a anahtarlarını gönderdiği iddia edilen kilise de Kutsal Mezar kilisesidir⁸³². Bu kilise Büyük Konstantin tarafından 327 yılında inşa edilmeye başlandı⁸³³.

Kutsal Mezar Kilisesi 614 yılında Kudüs'ü ele geçiren Hüsrev II (590-628) tarafından tahrib edildi⁸³⁴. Bu kilise Hz. Ömer'in İslam fethinde hiçbir zarar görmedi. Hatta daha önce zikrettiğimiz gibi Kudüs patriğinin namaz için davet etmesine rağmen, o müslümanların daha sonra bunu gerekçe göstererek işgal edeceklerini düşünmüş ve bundan dolayı avluda namaz kılmıştır. Bundan dolayı bu kısım 10. yy'da. müslümanlar tarafından Ömer Mescidi adıyla anılmıştır. Kutsal Mezar kilisesinin geçirdiği ikinci felaket Fatımî Halîfesi el-Hakim'in tahribatıdır. Bazı kaynaklarda 1008, bazılarında ise 1010 (398) yılı verilmektedir. İbnu'l-Esir, 1008 yılı olaylarını anlatırken el-Hakim'in Kumame kilisesi ile birlikte diğer kiliselerin yıkılmasını da emrettiğini ve böylece o işin tamamlandığını yazmaktadır⁸³⁵. Ancak el-Hakim'in 1008 yılında yıktırmış olma ihtimali daha kuvvetlidir⁸³⁶. Mucireddin, aynı bilgileri aktardıktan sonra, kilisenin onun oğlu el-Muntasır'ın idaresi boyunca onun müsadresiyle Rum kralı tarafından yeniden inşa⁸³⁷ edildiğini eklemektedir.

Nasır-ı Hüsrev bu kiliseyi geniş olarak tasvir etmektedir. O, kilisenin büyük olduğunu ve her yıl Rum ülkesinde birçok halkın ziyarete geldiğini, bunlar arasında Rum kralının da bulunduğunu, hatta el-Hakim'in de bundan dolayı yıktırdığını ima etmektedir⁸³⁸. O, kilisenin camları, süsleri, resimleri, hakkında bilgi vermekte ve bu kilisenin 8000 kişi aldığını yazmaktadır⁸³⁹. 1099 yılında Haçlıların Kudüs'ü işgalleriyle Kutsal Mezar Kilisesini Romen modelinde daire şeklinde kubbeli bina

⁸³² Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 459.

⁸³³ Von Svenhevin, *Jarusalem*, s. 78.

⁸³⁴ Le Strange, *a. g. e.*, s. 202; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 195; Burgoync, *Mamluk Jarusalem*, s., 45; Von Svenhevin, *Jarusalem*, s. 78.

⁸³⁵ Hitti, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 995-6; Burgoync, *Mamluk Jarusalem*, s. 46.

⁸³⁶ Abdu'l-Manzar Mecid, *Zuhuru'l-Hilafet'il Fatimiyye ve Sukutuha fi Mısır*, s. 126.

⁸³⁷ Mucireddin, *a. g. e.*, s. 269; Goitein, *"Al-Kuds"*, s. 327.

⁸³⁸ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 58.

⁸³⁹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 58-9.

olarak genişlettiler. Böylece Kutsal Mezar Kilisesinin bugünkü şekli ortaya çıktı⁸⁴⁰. Bu ilaveler, ancak 12. yy. ilk yarısında tamamlanabildi. İdrisî, bu kilisenin muhteşem kubbesinden, süslemelerinden ve Grek dünyasının hac yeri olmasından bahseder. Ayrıca onun döneminde kuzeyde Bab Santa Maria, güneyde ise Bab es-Salubiyah (Çarşıya Gerilme Kapısı) adlı iki kapıdan bahseder. Ayrıca kilisenin batı yönünde de bir kapısının olduğu, ancak onun ile kilisenin ana bölümüne ulaşılamadığını söylemektedir⁸⁴¹.

Ali el-Heravî, Filistin'deki mukaddes yerlerden bahsederken bu kilise hakkında da bilgi vermektedir: "Kumame kilisesi dünyanın en harika binalarından biridir. O, Hristiyanların Al-Kıyama (Anastasis) olarak adlandırdıkları bir türbedir. Çünkü onlar buna Mesih'in yeniden dirileceği yer olarak inanıyorlardı. Marco Polo da seyahatnâmesinde bir cümle ile bu kiliseden şöyle bahseder: "Kudüs'te papanın elçisinin de aracılığıyla kutsal mezardaki lambanın yağından alabildiler"⁸⁴². Ancak ünlü seyyahın Hristiyanlığın bu meşhur kilisesini böyle bir cümle ile geçmesi biraz düşündürücüdür. Salahaddin şehri yeniden fethettikten sonra Merkad-ı İsa Kilisesi de denen bu kilisenin üzerinde bulunan haç da kırıldı ve Hristiyanların ziyaretlerine ancak 1192'de 3. Haçlı Seferinin şövalyelerine tanınan müsaadesi ile başladı. İsfahani de kilisenin dinî önemi hakkında bilgi vermekte ve Natrah el-Rus adlı temsilcilerinin burada bulunduğunu belirtmektedir⁸⁴³. Salisbury Piskoposu kilisenin hizmetlerini idare etti⁸⁴⁴. 1224 yılında Hristiyanların Kudüs'ü almaları esnasında bu kilise de tahrib görmüştür⁸⁴⁵. Kilisenin her bir bölümü bir hristiyan millete ait olup, sahiplenmek konusunda aralarında büyük bir rekabet olmuştur⁸⁴⁶ Kutsal Mezar Kilisesi'nin kubbesi H. 863'deki deprem ile yıkıldı⁸⁴⁷.

⁸⁴⁰ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 47; Buhl, "Kudüs", s. 959; Le Strange, *a. g. e.*, s. 206; Goitein, "Al-Kuds", s. 330; Von Svenhevin, *Jerusalem*, s. 78.

⁸⁴¹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 206-7-8.

⁸⁴² Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, (Çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul, 1985, s. 13.

⁸⁴³ İsfahani, *el-Feth*, s. 48-9-50.

⁸⁴⁴ Le Strange, *a. g. e.*, s. 208; Buhl, "Kudüs", s. 960.

⁸⁴⁵ Von Svenhevin, *Jerusalem*, s. 78.

⁸⁴⁶ Falih Rıfki Atay, *Zeytin Dağı*, MEBY., İstanbul, 1989, s.65-68.

⁸⁴⁷ Ebu'l Mehasim İbn Taghri Birdi, *Hawadith Ad-Duhur fi Mada'l Ayyam Wash-Shuhur*, Part, 2, William Popper, University of California, Berkeley, California, 1932, s. 319.

b) Kudüs'teki Diğer Kiliseler ve Sinagoglar:

Kudüs'te M.S. 4. yy'dan sonra birçok kilise ve manastır ile misafirhaneler yapılmıştır. 12. yy. da Haçlıların idaresindeki Kudüs ve çevresinde muhtemelen 37 kilise bilinmektedir⁸⁴⁸.

Bu kiliselerden biri yukarıda bahsettiğimiz gibi Justinian (527-65) döneminde yaklaşık 560 yılında St. Mary kilisesi olarak inşa edildi⁸⁴⁹. Bu kilise de II. Hüsrev tarafından 614'te yerle bir edildi. Bu kilise daha sonra yeniden inşa edilmiş, ancak muhtemelen el-Hakim tarafından 1010 yılındaki tahribatta yıkılmıştır⁸⁵⁰. Daha sonra tarihi belli olmasa da Haçlı Seferlerinin öncesinde Amalfili tüccarlar tarafından Fatımîlerin izni ile yeniden inşa edildi⁸⁵¹. İmparatoriçe Eudoçia'nın 450-460 tarihleri arasında Kudüs'te yaptırdığı Vaftizci Yahya Kilisesi bilinen diğer bir kilisedir⁸⁵².

Kudüs'teki bir diğer kilise Sion Kilisesi ya da Navariler Kilisesi'dir. Bu kilise şehre açılan bab Sihyan'un az ilerisindedir. Sağlam bir kilise olup, Hz İsa'nın havarileri ile orada bir masa üzerinde yemek yediğine inanılır⁸⁵³. Ali Heratî: "İsa ve onun havarilerinin gökten geleceği yer Sion Kilisesidir"⁸⁵⁴. demektedir. Haçlılar diğer kiliseler gibi Sion Kilisesini de tamir etmişlerdir⁸⁵⁵.

Kudüs'te Cehennem Vadisindeki bir kiliseye Hz. Meryem'in kabridir düşüncesiyle Hristiyanlar tarafından çok hürmet gösterilir⁸⁵⁶. Ali Heravî, bu kilisenin 8'i yeşil ve 8'i kırmızı olmak üzere 16 mermer ve granit direklerle desteklendiğini ve dört kapıya sahip olduğunu, şimdi ise onun bir meşhed olduğunu söylemektedir⁸⁵⁷. Kudüs'e gitmeyen İbn Cübeyr de, "Rumların indinde şayan-ı azim kilise vardır. O Meryem kilisesi olarak bilinir. Onların indinde Beytu'l-Makdis'ten

⁸⁴⁸ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 203.

⁸⁴⁹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 44; Le Strange, *a. g. e.*, s. 90-1.

⁸⁵⁰ Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 114.

⁸⁵¹ Heyd, *a. g. e.*, s. 113-4-5.

⁸⁵² Yetkin, *İslam Mimarisi*, s. 43.

⁸⁵³ Le Strange, *a. g. e.*, s. 212.

⁸⁵⁴ Ali Herevî, *Kitabu'l-Ziyaret*, s. 67.

⁸⁵⁵ Buhl, "*Kudüs*", s. 959.

⁸⁵⁶ İbn Batuta, *Seyahatnâme*, s. 43.

⁸⁵⁷ Ali Herevî, *Kitabu'l-Ziyaret*, s. 67-8.

sonra ondan daha efdalı yoktur⁸⁵⁸ diyerek biraz da abartılı olarak tasvir etmektedir.

Kudüs'teki diğer bir önemli kilise şehrin doğusunda Olives Dağı üzerindeki Mirac Kilisesidir. İbn Batuta buranın Hz. İsa'nın göğe yükseleceği yer olmasıyla meşhur olduğunu söylemektedir⁸⁵⁹. 1173'te şehri gezen Ali Herevî bu Kilisesinden; "Salik Kilisesi ki İsa Mesih'in cennete yükseleceği yer"⁸⁶⁰ olarak bahseder. Haçlılar devrinde bu dağın eteğinde Aziz Lazarus adına Al-Azar (Lazarus) Kilisesi inşa edilmiştir⁸⁶¹. Ali Herevî, Kudüs'te Yakubiler Kilisesi olarak bilinen kilise zikretti ki, ki onda bir pınarın olduğu ve Mesih'in orada yıkandığını söylüyorlar. "Orada Samaritalı kadınlar onun elinde iman ettiler, yeri çok ziyaret edilir ve saygı duyulur"⁸⁶². Olives Dağı (Zeytin Dağı)'nın etekleri üzerinde Kudüs'ün Kabileler kapısının karşısında Al-Cismaniyye denilen yerde Ladis Mary Kilisesi adlı bir kilisenin varlığı da bilinmektedir “.

Bunların yanında Haçlılar döneminde Harem-i Şerif'te Kubbetü's-Sahra'nın kubbesine bir haç konuldu ve mihrabı (kaya) mermele kaplandı. Kubbetü's-Silsile de Kubbetü's-Sahra gibi Hristiyan resimleriyle süslendi ve St. James'in küçük bir kilisesi olarak tahsis edildi⁸⁶³. Burası Holy of Holies Kilisesi olarak da adlandırıldı⁸⁶⁴. Yine Kubbetü'l-Mirac, küçük bir kiliseye ve Kubbetü's-Süleyman Haçlılar için bir vaftiz yerine çevrilmiştir⁸⁶⁵. Harun er-Reşid devrinde Şarlman ile iyi ilişkilerin sonucunda Kudüs'te bir misafirhanenin inşa edildiği, Haçlılar tarafından, Hristiyan mahallesinde Alman hacılar için St. Mary Hastahanesi ve St. John Şövalyeleri için bir misafirhane kuruldu⁸⁶⁶ ve dinî kuruluşlar Kudüs'e gelen Hristiyanların teşvik edilmesi amacıyla kuruluyordu ve kaynakları daha çok Avrupalı zenginlerin bağışlarına dayanıdırıldı.

⁸⁵⁸ İbn Cubeyr, *Rihle*, s. 255.

⁸⁵⁹ İbn Batuta, *Seyahatnâme*, s. 43.

⁸⁶⁰ Ali Herevî, *Kitabu'l-Ziyaret*, s. 67.

⁸⁶¹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 211.

⁸⁶² Ali Herevî, *Kitabu'l-Ziyaret*, s. 66.

⁸⁶³ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 47.

⁸⁶⁴ Le Strange, *a. g. e.*, s. 131.

⁸⁶⁵ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 47-48.

Kudüs'teki Musevilerin en önemli mabedi Hz. Süleyman tarafından yaptırılmış olan Süleyman Mabedidir. Bu Mabed tarih boyunca Mısırlılar, Asurlular, Babilliler ve Romalılar tarafından bazen tamamen olmak üzere tahribatlara uğramış, ancak her defasında yeniden inşa edilmiştir. Bu Mabedden günümüze sadece batı duvarı (Ağlama Duvarı) kalmıştır ki, M.S. 70 yılında Titus'un şehirle birlikte mabedi de yıkmasından sonra ibret olması için ona dokunulmamıştır. Kudüs Roma istilasından sonra yabancıların idaresinde kaldıkları için sinagogların inşasına izin verilmemiştir. Bundan dolayı bunların sayısı fazla değildir Ancak Roma idaresinin öncesinde o bölgede 480 sinagog ve 80 okulun olduğu söylenir ki bunlar Romalılar tarafından tahrib edilmiştir⁸⁶⁷.

B. Sosyal Yapılar

1. Eğitim ve Öğretim Kurumları

a) Medreseler

Fatımîler devrinde Kahire'de El-Ezher Medresesi Şii propagandası için kurulmuştu, ancak bu dönemde benzeri kuruluşların Kudüs'te kurulmadığı anlaşılmaktadır⁸⁶⁸. 10. yy. boyunca Kudüs'te müslümanların dinî eğitimi Harem-i Şerif'in Camilerinde görüldü. Daha sonra hangah ve zaviyeler bu fonksiyonu icra ettiler⁸⁶⁹. Bununla beraber daha sonraları Eyyubîler devrinde Kahire'de Beyt el-Hikme'den farklı olarak kurulan Dâr el-İlmlerin küçük örneklerinin İskenderiye, Halep, Kudüs, Dimaşk ve Trablusgarb'a da kurulduğu görülmektedir⁸⁷⁰. Fatımîler devrindeki Dâr el-İlm, St. Hanna Kilisesi olup Eyyubîler devrinde Şafîî Medresesi haline getirilecektir⁸⁷¹.

⁸⁶⁶ Margoliouth, *a. g. e.*, s. 202.

⁸⁶⁷ M.A.M., *a. g. m.*, s. 129.

⁸⁶⁸ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 46.

⁸⁶⁹ Goitein, "Al-Kuds", s. 328.

⁸⁷⁰ Şeşen, *Salahaddin Devrinde* . . . , s. 253-254.

⁸⁷¹ Şeşen, *Salahaddin Devrinde* . . . , s. 262.

(1) *Salahiye Medresesi:*

Kudüs'te gerçek anlamda ilk medrse Salahaddin Eyyubî tarafından kuruldu.⁸⁷² Bu medresenin ismi ve yeri hakkında İsfahani şunları söylüyor: "Şafiî fıkhı için bir medrese, sofienin salihleri için bir Ribat yaptılar. Medrese için Esbat Kapısının yanındaki Hanna olarak bilinen kiliseyi aldı ve ona vakıflar ayırdı"⁸⁷³. Bu medresenin ilk müderrisi olarak Fakih Mecdeddin Zahir b. Nasır b. Cehbel el- el-Halebî'yi tayin etti. ve bu medrese Salahiye Medresesi olarak adlandırıldı⁸⁷⁴. Makrezi ise Şafiî fukahası için bir medrese yapıldı demektedir⁸⁷⁵. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Salahaddin, fatimiler devrinde Dar el-İlm olan St. Hanna kilisesini şafiî medresesine çevirmişti. Ancak bu medrese III. Haçlı seferinin araya girmesi ile tamamlanamadı. 588 (1192) yılında Haçlılarla anlaşma yapıldıktan sonra Sultan bu medresenin tamamlanması ve mütevelliliğiyle İbn Şeddad'ı görevlendirdi ve medrese kısa sürede tedrise açıldı⁸⁷⁶.

(2) *Diğer Medreseler:*

Salahiye Medresesi dışında Eyyubîler devrinde Kudüs'te başka medreseler de kurulmuştur. Hakkında fazla bilgi sahibi olamadığımız bu medreseler şunlardır:

593/1197 yılında St. Mary Magdelon Kilisesi Maymuniyye Medresesi haline getirildi⁸⁷⁷.

595/1198-9 yılında kuzey Afrikalılar Mahallesinde Malikîler için, Salahaddin'den sonra Afdaliyye Medresesi inşa edildi⁸⁷⁸.

⁸⁷² İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 127.

⁸⁷³ İsfahani, *el-Feth*, s. 68-9, 181-2; Makrizi, *Suluk*, C. I, Cüz. 1, s. 97.

⁸⁷⁴ Hiyari, *Salah al-Din*, s. 340; Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, . . . s. 292; Goitein, "Al-Kuds", s. 330-331.

⁸⁷⁵ Makrizî, *Suluk*, C. I, Cüz. 1, s. 97.

⁸⁷⁶ İbn Şeddad, *Kitab-ı Siret-i Salahaddin el-Eyyubî*, s. 242. Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, . . . s. 262; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 48.

⁸⁷⁷ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 48.

⁸⁷⁸ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 49.

610/1213-4 yılında Badriyye Medresesi kuruldu⁸⁷⁹.

614/1217-8 yılında Hanefiler için Muazzamiyye Medresesi kurulmuş, ancak daha sonra İslam'ın dört mezhebine hizmet vermiştir⁸⁸⁰.

Kalkaşandi bir Eyyub(Melikinin Kudüs ve diğer bazı şehirlerde Medresetü'l-Kamiliyye'yi bina ettiğini ve 635'te Dimaşk'ta öldüğünü söylüyor⁸⁸¹ ki onun inşası bu tarihten önce olmalıdır. Salahaddin'in yeğeni ve Şam Sultanı Al-Muazzam'ın idaresinde Kudüs'te kendisinden sonra Hanefiler için bir medrese kurulmuştur⁸⁸². Kalkaşandî bunun 638'de başa geçtiğini söylediğine göre bu tarihte olmalıdır⁸⁸³.

Eyyubiler devri ile Kudüs'te medreseler inşa edilmeye başlanmış ve kısa bir sürede bir çok medrese ortaya çıkmıştır. Bu medreselerde dikkati çeken bir husus dört mezheb için ayrı ayrı ve ayrıca ortak medreselerin yapılmasıdır. Salahaddin Mısır ve Suriye'nin her kasabasında medreseler ve diğer dinî okulları bu anlayış içerisinde açmıştır⁸⁸⁴.

Memlükler devrinde 13. asır ile 14. asır başlarında Kudüs'e yeni medreseler inşa edildi. Bunlardan biri Sultan Kalavun adına onun Şam naibi tarafından Hanefiler için Kalavun Medresesinin inşasıdır⁸⁸⁵. Bab al-Sakina'nın yanında Al-Baladiyya Medresesi ve aynı alan üzerinde Aşrafiyye Medresesi kurulmuştur⁸⁸⁶. Bunların yanında Memlük idaresinin ilk döneminde Kudüs'te inşa edilen medreselerin başlıcaları şunlardır:

⁸⁷⁹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 49, 335; Mucireddin, *a. g. e.*, s. 390.

⁸⁸⁰ Mucireddin, *a.g.e.*, s. 353-393.

⁸⁸¹ Ahmed b. Ali el-Kalkaşandi, *Subhu'l Aşa*, C. III, s. 397.

⁸⁸² Goitein, "*Al-Kuds*", s. 31; Şeşen, *Salahaddin Devrinde...*, s. 281.

⁸⁸³ Kalkaşandi, *Subhu'l-Aşa*, C. III, s. 397.

⁸⁸⁴ E. Asthor, "*Saladin and The Jews*", *Hebrew Union College Annual*, Volume, XXVII, Cincinnati, 1956, s. 305-6.

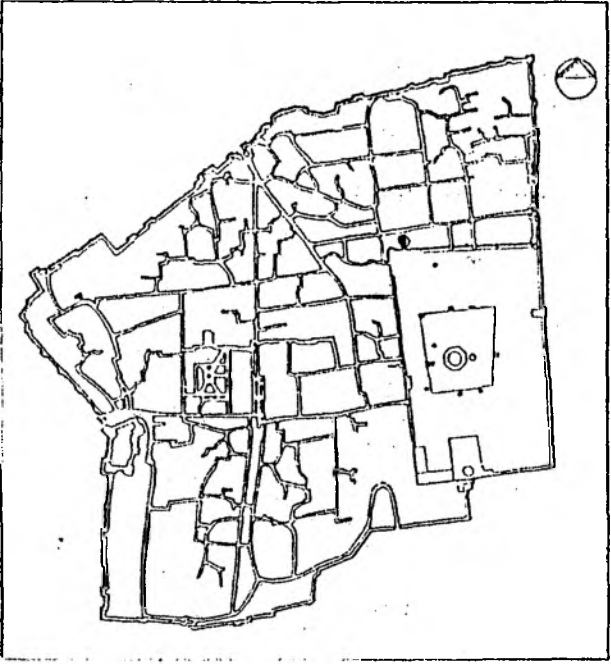
⁸⁸⁵ El-Umarî, *Mesâlik*, s. 210

⁸⁸⁶ Le Strange, *a. g. e.*, s. 188; Goitein, "*Al-Kuds*", s. 332.

(a) Al-Caviliyye Medresesi:

Bu Medrese Harem-i Şerif'in kuzey alanında, kuzeybatı köşesinde dir.

Haram'ın hududunun en yüksek noktasında olup bu İslam öncesi kuruluşların da en yüksek noktasını teşkil ediyordu. Roma dönemindeki meşhur Antonia gibi kuleler bu bölgede bulunmaktadır. Medresenin orijinal şekli yazılı kaynaklarda mevcuttur. O geniş bir kibleyi ihtiva eder. Onun doğu, kuzey ve

batı alanında muhtelif hücreler vardır. Mihrabı olmayan bu medrese 13. yy. başlarında bir Eyyubî emîrinin türbesi için kullanılmıştı⁸⁸⁷.

El-Umarî Medresesinin doğrudan haram'a açılmadığını ve Memlukler döneminin idareci ailelerinden Benu Cama'ların evlerinin buraya bitişik olduğunu zikrediyor⁸⁸⁸. Bu medrese Amir Alamaddin Sancar al-Cavili tarafından yaptırılan bir cami olarak zikredilir ki onun Gazze valiliği yaptığı daha sonra da Haram'ın Nazırlığı görevini de yaptığı kaydedilmektedir⁸⁸⁹.

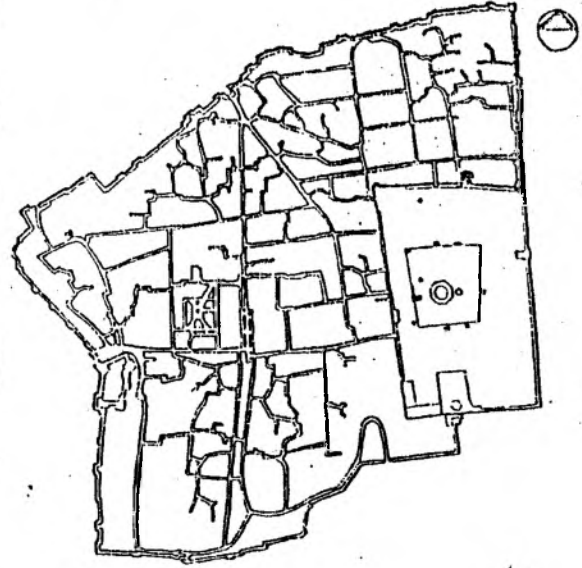
⁸⁸⁷ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 201.

⁸⁸⁸ El-Umarî, *Mesâlik*, s. 159.

⁸⁸⁹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 201-2.

(b) *El-Kerimiyye*
Medresesi:

Bu medrese, Tarik-i Bab-ı Hitta'nın doğu alanı üzerinde, Avhadiyye'nin karşısında ve güneyden Haram ve doğudan Birkat Beni İsrail ile çevrilir. El-Umarî, burada Bab el-Asbat'ın minaresine doğru uzanan geniş bir revaktan bahseder⁸⁹⁰ ve medrese o açık alanın batısındadır.

Medrese Kerimeddin Abdulkerim tarafından inşa edildi. Vakfın tarihi 8 Zilhicce 718/31 Ocak 1319 olarak veriliyor. Kerimeddin 1317'de Sultan al-Nasır Muhammed ile beraber Kudüs'e seyahat etti ve medresenin inşası o zaman başladı⁸⁹¹.

Kerimeddin 14. yy. devletin büyük memurlarından biridir. O, 1256'da doğdu ve Kıbtî kökenli olup birçok dinî ve ilmî kuruluşlar bina etmiştir⁸⁹².

(c) *El-Tenkiziyye Medresesi:*

Medresenin kurucusu Emir Seyfeddin Ebu Said Tenkiz'dir. Kitâbe 729/1328-29 yılını gösterirken vakıf dökümanları 1330/730 yılını gösterir⁸⁹³. Tenkiz'in imarı sadece Medreseden ibaret değildir. Medresenin yanında bir hamam, bir hangah ve bir Darü'l-hadis okulu kurmuştur⁸⁹⁴.

⁸⁹⁰ El-Umarî, *Mesâlik*, s. 157.

⁸⁹¹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 211.

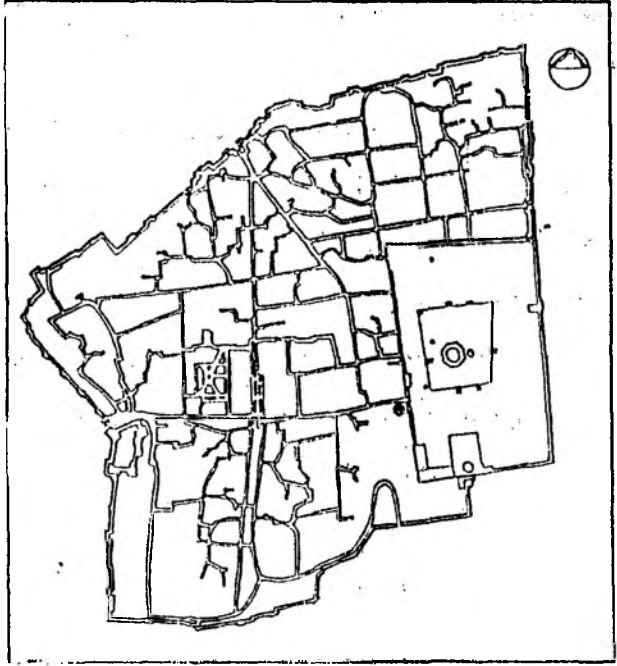
⁸⁹² Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 211.

⁸⁹³ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 223.

⁸⁹⁴ Grabar, "A New Inscription. . .", *SIAA*, s. 76.

Tenkiz'in bu kompleksinin içindeki medrese Tarik-i Bab al-Silsile'nin güney alanı üzerinde Haram'ı Şerif'in kapısına kadar ve kısmen Haram'ın batı revakı üzerine düşecek şekilde uzanır⁸⁹⁵. Medrese, 22 odayı ihtiva etmektedir ki, bunlardan 11'i hanefiler, 11'i ise Sufiler için ayrılmıştır⁸⁹⁶. Medresenin kitâbesi aşağıdaki gibidir:

"Rahmet ve şefkat sahibi Allah'ın adıyla. Bu mübarek yer, . . . El-Melik el-Nasır'ın hizmetçisi Seyfeddin Tenkiz tarafından inşa edildi 729 yılının ayları boyunca."

Kudüs'te Memlûklüler için en verimli dönem Sultan el-Melik Nasır Muhammed idaresidir ki, Tenkiz'in bu imar faaliyetleri Memlûk Kudüs'ü için önemli bir yer işgal etmektedir.

b) Diğer Eğitim Kurumları:

Kudüs'te medreselerin yanında ikinci derecede başka eğitim kurumları da vardır. Bunlardan biri 595/1198-99'da Bab al-Silsile'de bir Daru'l Kur'an açılmış olmasıdır⁸⁹⁷. Haram Alanı içerisinde Platform'un güneybatı köşesindeki Kubbetü'l Nahviyye Hanbeliler için bir Daru'l Kur'an haline getirildi⁸⁹⁸ ancak tarihini bilemiyoruz ki muhtemelen 13. yy. başlarında olmalı. 666/1268 yılında Emir Şerefeddin İsa b. Bedreddin b. Ebi'l Kasım al-Hakkari tarafından bir Daru'l Hadis kuruldu⁸⁹⁹. Bu Daru'l Hadis ilk olarak zikredilmektedir⁹⁰⁰. Memluklar döneminde de

⁸⁹⁵ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 225.

⁸⁹⁶ El-Umari, *Mesâlik*, s. 163.

⁸⁹⁷ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 49.

⁸⁹⁸ El-Umari, *Mesâlik*, s. 146; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 49.

⁸⁹⁹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 335-6.

bunların sayılarının oldukça fazla olması muhtemeldir. Ancak bu dönemde bir Mekteb-i Eytam'ın kurulmuş olduğu ve ona zengin vakıf gelirlerinin sağlandığını öğreniyoruz⁹⁰¹. Yine Memlukların Suriye valisi Tenkiz'in kompleksi içerisinde de bir Daru'l Hadis ve bir Mekteb-i Eytam bulunuyordu⁹⁰². Eğitim kurumları içerisinde Hangah, Ribat ve zaviye gibi dinî kuruluşları da sayabiliriz. Ancak bunları ayrı bir bölümde ele aldığımız için burada üzerinde durmuyoruz.

Tablo:4

Memlukların İlk Dönemindeki Dinî ve Sosyal Tesisler

Kurucular	Medrese	Hangâh	Zâviye	Türbe	Ribat	Ötekiler	<i>Toplam</i>
Sultan	-	-	1	-	1		2
Emir	11	1	7	4	2	1	26
Memurlar	2	1	-	-	2	-	5
Alim	2	-	5	-	-	-	7
Tacir	2	-	-	-	1	1	4
Kadın	1	-	1	2	2	1	7
Yabancı	-	-	-	2	-	-	2
<i>Toplam</i>	18	2	14	8	8	3	53

2. Hastahaneler:

Kudüs'te Fatımîler döneminden beri bir hastahanenin varlığından haberdarız. 1047'de Kudüs'ü ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev şunları nakletmektedir: "Beytü'l-Mukaddes'in güzel bir hastahanesi var, hastahanenin vakıfları çok. Birçok kişiye

⁹⁰⁰ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 191.

⁹⁰¹ el-Umari, *Mesâlik*, s. 210.

⁹⁰² Oleg Grabar, "A New Inscriptions ...", *SIAA*, s. 76.

ilaç veriyorlar, doktorları var, maaşlarını hastahanenin vakfından alıyorlar. O hastahane Cuma mescidi Cehennem Vadisi'nin kıyısındadır⁹⁰³. Nasır oldukça gelişmiş ve zengin kaynaklı bir tasvir yapmaktadır. Muhtemelen bu Fatımîlerden önceye dayanmaktadır. Yeri ise şehrin güneydoğu bölgesinde, Harem-i Şerif'in güneyinde müslümanların ilk yerleşim alanında bulunmaktadır.

Salahaddin Kudüs'ü fethettikten sonra Kumame kilisesi yakınındaki John talebe yurdu şeklindeki kiliseyi Maristan (hastane)'a çevirdi ve ona zengin vakıflar tahsis edildi⁹⁰⁴. Bu hastahane tamamlandıktan sonra orada Yakub b. Saklab el-Nasranî'nin tabiblik yaptığı rivayet edilmektedir⁹⁰⁵. Eyyubîler devrinden sonraki dönem için elimizde bir bilgi yoktur. Ancak Memlüklerin ilk dönemlerindeki Kudüs'ün önemi en azından bu hastahanenin varlığını devam ettirdiğini gösterir.

3. Çarşı ve Hamamlar

a) Çarşılar

İslâm şehirlerinin genel bir karakteristiği şehrin merkezinde her esnaf gurubunun birarada bulunmasıyla oluşan bir çarşının varlığıdır⁹⁰⁶. Kudüs'te de şehrin Haram Alanı ile şehir arasındaki kısmında bir çarşının eskiden beri varlığı bilinmektedir. 11. yy. ortalarında Kudüs'e gelen Nasır-ı Hüsrev (1047) Kudüs'ü tasvir ederken; "Güzel pazarları var... O şehirde birçok sanatkârlar var. Her bir sanat ehlinin ayrı bir çarşısı vardır"⁹⁰⁷, demektedir. Ancak çarşının yeri ve alanı hakkında bir bilgi vermemektedir. Eyyubîler devri için de aynı bilgi eksikliğimiz vardır. Yine de Salahaddin'in Kudüs'ü fethetmesiyle yaptığı geniş imar faaliyeti içinde çarşıların zikredilmemesi Nasır'ın kadim çarşısının işlevini yerine getirdiği kanaatını bizde uyandırmaktadır.

⁹⁰³ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 35.

⁹⁰⁴ Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 340; Goitein, "Al-Kuds", s. 33; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 49; İbn Şeddad, *Kitab-ı Siret-i Salahaddin el-Eyyubî*, s. 242; Le Strange, *a. g. e.*, s. 216; İsfahani, *el-Fethu'l-Kudsî*, s. 611-612.

⁹⁰⁵ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 241.

⁹⁰⁶ M. Streck, "Kayseriya", *IA*, C. VI, s. 482-3.

Haçlılar döneminde ise Memluklar döneminde inşa edilen Suk al-Kattanin'in batı alanında bir Haçlı çarşısının varlığı bilinmektedir⁹⁰⁸. Bununla beraber Haçlıların doğudaki kontluklarında İtalyan şehir devletleri ile yapılan andlaşmalar sonucu bu şehir devletlerine ait mahallelerin ayrı çarşıları bulunmaktaydı⁹⁰⁹.

Memluklar devrinde ise, 712-740 yılları arasında Suriye valiliği yapmış olan Seyfeddin Ebi Said Tankiz'in Sultan Nasır el-Muhammed adına Kudüs'te yaptığı büyük ticar(kompleks olarak adlandırabileceğimiz Suk al-Kattanin (Pamuk Çarşısı) inşa edilmiştir. Suk al-Kattanin, Haram'ın batı duvarının ortasında, Haram ile Tarik al-Vad arasında uzanıyor⁹¹⁰. Çarşı, bu isimle anılmasına rağmen el-Umarî, bundan Kaysariyya olarak bahsetmektedir⁹¹¹.

el-Umari ise, "Tenkiz, Kudüs'te ribat inşa etti ve çarşıya ve Haram'a Mescidü'l-Aksa kapısı üzerinden su getirdi ve onda iki hamam ve Kayseriyya inşa etti"⁹¹², diyerek çarşının yanında Kayseriyya'dan ayrıca bahsetmektedir. Burada Kayseriyya çarşı içerisinde bir Han olmalıdır. Zira bu çarşıdaki mevcut kitâbelerden Tenkiz'in tek bir "iş merkezi" olarak düşündüğü kompleksin içerisinde Suk (çarşı), bir han ve iki hamamdan bahsedilir⁹¹³. Burada zikredilen Han'ın girişi üzerindeki bir kitâbe kısmen okunabilmiştir:

"...bu hanın yapımı ve çarşının (suk) ve onun yukarıdaki pansiyonun (rubu') yapımı tamamlandı...
Tankiz al-Nasirî... yılının aylarında ..."⁹¹⁴

Bu kitâbe ayrıca bir pansiyonun da yapıldığını göstermektedir ki, bu pansiyonların dükkânlar için anbar olarak kullanıldığı rivayet edilmektedir⁹¹⁵.

⁹⁰⁷ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 33.

⁹⁰⁸ T. C. Van Cleve, *The Emporor Frederick II of Hohenstaufen*, Oxford, 1972, s. 270; Burgayne, *Memluk Jerusalem*, s. 203.

⁹⁰⁹ Heyd, *a.g.e.*,

⁹¹⁰ Burgayne, *Memluk Jerusalem*, s. 273.

⁹¹¹ El-Umarî, *Mesâlik*, s. 161-167.

⁹¹² El-Umarî, *Mesâlik*, s. 211.

⁹¹³ Oleg Grabar, "A New Inscriptions from the Haram Sharif in Jerusalem", *SIAA*, The American Universty Caira Press, 1965, s. 76.

⁹¹⁴ Burgoyne, *Mamluk Jarusalem*, s. 277.

Bu Suk al-Kattanin, Harem-i Şerif'e sultan al-Melik al-Nasir Muhammed tarafından yeniden inşa edilen Bab al-Kattan'ın adlı kapı ile açılıyordu (737/1336-37)⁹¹⁶. Böylece daha eski bir kapının yapısı üzerine bu kapının inşa edildiği anlaşılmaktadır. Suk al-Kattanin de bu bölgedeki daha önce de bahsettiğimiz bir haçlı çarşının temelleri üzerine inşa edilmiştir⁹¹⁷. Bu çarşının doğudan batıya uzunluğu 95 m. 'dir⁹¹⁸. (Bkz. Kroki:III).

Kitâbe aşağıda olduğu gibidir.⁹¹⁹

(sağ kapı)

"Bu mübarek kapı bizim efendimiz Sltan'ın günlerinde yapıldı. Sultan, yardım eden, zeki, Kutsal savaşın kavgacısı, imanın müdafaacısı, sınırların koruyucusu, muzaffer İslâmın ve müslümanların sultanı, inançsızların ve putperestlerin öldürücüsü. Dünyada adaleti yeniden, kuran ezilmişleri ezenlerden koruyan, müslüman toplumların yardımcısı Nasır ed-Dünya ve 'd-Din Sultan oğlu Muhammed

(sol kapıda)

al-Mansur Seyfü'd-Dünya ve 'd-Din Kalavun es-Salihi. Allah onun zaferlerini artırsın ve güçlendirsın idaresini ebedileştirsın. Allah onun askerlerine ve bekçilerine yardım etsin, bayrağını yüceltsin, her iki cihanda saadet versin, Kudüs-ı Şerif'in yüce Haram'ı için, en yüce emredici Tenkiz en-Nasır(asil Suriye (Şam) memleketlerinin koruyucusu. Allah yardımcılara güç versin. 736 (1336) senesinin şu aylarında

«920

⁹¹⁵ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 280.

⁹¹⁶ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 277.

⁹¹⁷ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 273.

⁹¹⁸ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 279.

⁹¹⁹ Oleg Grabar, "A New Inscription ...", *SIAA.*, s. 75.

⁹²⁰ Oleg Grabar, "A New Incription from the Haram Sharif in Jerusalem", *SIAA.*, s. 75.

b) Hamamlar:

İslam şehirlerinin belirgin olan en önemli vasfı çarşı ve camiye yakın genellikle umumî hamamların bulunmasıdır. Erken dönemler için Kudüs'ün hamamları hakkında fazla bir bilginiz yoktur. Ancak fetihle birlikte hamam, cami ve çarşığı tamamlayan üçgenin bir köşesi olmuştur. Daha H. 20/641 yılında İyad b. Ganem'in Kudüs'te şehrin batısında bir hamam inşa etmiştir ki, bu hamam Birkat İyad denilen havuzun yanında bulunuyordu⁹²¹. Mukaddesi de Kudüs'teki hamamlardan iki yerde bahsetmektedir. Bunlardan birinde, "Birkat İyad ki hamamları vardır"⁹²², demektedir. Mukaddesi'nin bu ifadesi daha sonraki yazarların önemli bir atıf unsuru olmuştur. O, diğer bir yerde Kudüs'ün olumsuzluklarını sıralarken, "hamamlarında gereken hizmet verilmiyor"⁹²³ şeklinde zikretmektedir. 11. yy. ortasında (1047) Kudüs'ü ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev de hamamlardan sadece bir cümle ile bahseder: "Hamamlardaki vesair yerlerdeki sular, hep yağmur suyudur"⁹²⁴. Bu Kudüs'ün sularından bahsedilirken geçen cümle birden fazla hamamın olduğunu gösteriyor. Su konusunda kendine yeterli bir şehir olmayan Kudüs'ün hamamlarının suyu da daha sonra zikredeceğimiz gibi yağmur sularının havuzlarda toplanması ile sağlanıyordu.

Memlükler dönemindeki imar faaliyetleri içinde el-Umarî'nin ifadelerine göre iki hamam daha inşa edilmiştir. O, "Sultanın naibi (Tenkiz) anda iki güzel hamam inşa etti ki, birşeylere ihtiyacı yoktu"⁹²⁵ demektedir. Bu iki hamam Suk al-Kattanin'in caddesi üzerinde bulunuyordu. Bunlardan biri Hamam eş-Şifa olup çarşının doğu ucunda, diğeri ise el-Ayn olup çarşının batı bölgesinde bulunmaktadır⁹²⁶. Her ikisinin de kitâbesi yoktur.

⁹²¹ Le Strange, *a. g. e.*, s. 200-2001.

⁹²² Mukaddesi, *Ahsen al-Takasim*, s. 168.

⁹²³ Mukaddesi, *Ahsen al-Takasim*, s. 167.

⁹²⁴ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 43.

⁹²⁵ El-Umarî, *Mesalik*, s. 210-1.

⁹²⁶ Grabar, "A New Iscription. . .", *SIAA*, s. 76; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 76.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUDÜS'ÜN İDARİ TAKSİMÂTI VE YÖNETİMİ

I. Kudüs'ün İdari Taksimatı

A. İslamiyet Öncesi Dönemin İdari Yapısı:

Kudüs'ün idarî tarihi ve taksimâtı, içinde bulunduğu coğrafyanın yapısına dayanmaktadır. Kudüs, dinî ve kültürel anlamda dünyanın manevi enerji deposu durumunda bulunan Filistin bölgesinde bulunmaktadır. Ancak manevi enerji deposu olma özelliğini siyasî ve askerî güç olma bakımından oluşturamadı. Bundan dolayı Mısır, Mezopotamya, Arabistan ve Anadolu gibi büyük kültür ve medeniyetlerin temsil ettiği coğrafyaların etkisinde kaldı.

Kudüs idarî tarihi bakımından da Mısır, Mezopotamya, Arabistan ve Anadolu arasında kalmış ve sürekli bu merkezlerin bir idarî ünitesi olmaktan ileriye gidememiştir. O tarih boyunca Mısır, Asur, Babil, Makedon, Roma, Bizans, İslam, Selçuklu, Eyyubî, Memluk ve Osmanlı gibi büyük siyasî birliklerin küçük bir ünitesi olmuştur. Belki sadece Hz. Davud, Hz. Süleyman ve 1099'da kurulan Haçlı Krallığı döneminde dinî ve kültürel misyonuna uygun bir siyasî-idarî merkez olabilmıştır.

MÖ. 15 yy.' da Mısır'ın bölgedeki genel valisi Abdi Hiba'nın etki alanını genişletmeye çalışması, Kudüs'ün genel bir valilik ile Mısır'a bağlı olduğunu gösteriyor. Zira Filistin ve Suriye bölgeleri Mısır'da oturan "amelu" ünvanlı prenslerin idaresinde iken, daha sonra "hazzanu" ünvanlı genel bir vali tarafından idare edildiği ve Kudüs'ün de şeflerin oturduğu bölgelerden biri olduğunu Kudüs hakkında en eski bilgileri veren Al-Amarna tabletlerinden öğreniyoruz⁹²⁷. MÖ. 13.

⁹²⁷ M.A.M., "Jerusalem", s. 120.

yy.' da Hitit İmparatorluğunun dağılma sürecinde olmasından ve Mısır'ın da zayıflayarak Ürdün bölgesindeki hakimiyetini kaybetmesinden dolayı Filistin bölgesinde bağımsız şehir krallıkları ortaya çıkmıştır⁹²⁸. Bu şehir krallıklarından biri de "Salem" adı ile bilinen Kudüs şehridir⁹²⁹. Hiksosların Mısır'dan kovulmasından beri Filistin Mısır'ın bir ili olarak kalmıştır. Hiksoslar zamanında burada bir çeşit feodalite kurulmuştu. Mısırlılar da bu sistemi sürdürdüler. Mısır'ın buradaki yönetim merkezleri Gazze ile Yafa idi⁹³⁰.

XI. yy. başında Hz. Davud (1010-971) Zion Dağı üzerindeki kaleyi Yebusilerden alarak Yahuda devletini kurdu⁹³¹. Böylece Kudüs'ü devletin başkenti yapan Filistin'de fetihlere başladı⁹³². Hz. Davud'un ölümünden sonra yerine oğlu Süleyman geçti ve Yahuda devleti en parlak devrini yaşadı⁹³³. Hz. Süleyman'ın MÖ. 926'da ölümünden sonra Yahuda devleti ikiye ayrıldı. Kuzeyde daha çok göçebe kabilelere dayanan İsrail devleti kuruldu. Güneyde ise yine Kudüs başkent olmak üzere Yahuda devleti devam etti⁹³⁴. Yahuda devletinin parçalanmasından sonra Mısır Yahuda devleti üzerinde baskısını arttırdı ve bazı bölgeler ile başkent Kudüs yağmalandı⁹³⁵. MÖ: 735'te Asurluların hakimiyetine giren Kudüs daha sonra sıra ile Mısır ve Babil hakimiyetine girdi⁹³⁶. M.Ö: 530 'da Kyros ile Pers hakimiyetine giren Kudüs bir Satraplık olarak İran'a bağlandı⁹³⁷. Kudüs'e dönüş gerçekleşti ve şehrin yeniden imarı ile Kudüs bir vilayet merkezi oldu⁹³⁸.

⁹²⁸ Örs, *a.g.e.*, s.183.

⁹²⁹ Tekvin, 14/28.

⁹³⁰ Örs, *a.g.e.*, s. 184.

⁹³¹ II. Samuel, 5/5 vd., s. 310-311; Örs, *a.g.e.*, s. 216; Kalakaşandi, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 164.

⁹³² İbn Hurdazbeh, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, s.79.

⁹³³ Örs, *a. g. e.*, s. 221.

⁹³⁴ Örs, *a. g. e.*, s. 250-1; Kalakaşandi, *Subhu'l Aşa*, , C. IV, s. 165.

⁹³⁵ Hıllıg, *a.g.e.*, s. 10.

⁹³⁶ Örs, *a.g.e.*, s. 258-261.

⁹³⁷ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV Perslerden Romalılara Kadar*, I. Bölüm, s.13.

⁹³⁸ Nehemya, 7/1-2; Margoliouth, *a.g.e.*, s.185.

Büyük İskender, Filistin ve Suriye'de komün idaresine dokunmamıştır⁹³⁹. Büyük İskender'den sonra önce Mısır Ptolemelerine daha sonra II. Antiokhus'un Selevkoslarına bağlı bir şehir olarak idare edildi. Roma generali Pompeus'un M.S. 63'te Kudüs'ü almasından sonra şehir Antakya'da ikamet eden genel bir valiye bağlı olarak idare edilmiştir⁹⁴⁰. Ama Roma buraya bir de kral tayin etmiştir⁹⁴¹. Roma İmparatoru Hadrianus ile Kudüs, Aelia Capitolina adı ile bir Roma kolonisi olarak yeniden teşkilatlandırıldı⁹⁴² ve böylece Kudüs Roma ve daha sonra aynı idâri yapıyı devam ettiren Bizans'ın Filistin eyaletine bağlı bir şehir olarak idare edildi. Ancak o dinî önemi dışında fazla politik ve idâri bir rol oynamadı. Roma hakimiyetinde Palistine Prima'nın merkezi Kayseriyye idi⁹⁴³. Zira Bizans'ın Afrika, Mısır ve Suriye'de başkentliğini yapan Kayseriyye'dir⁹⁴⁴. Ancak Filistin'de bazı dönemlerde Lüdd, Amvas gibi şehirler de vilâyet merkezi olmuşlardır⁹⁴⁵. Müslümanlar Şam bölgesini fethettikleri zaman bu bölge 11 iklime ayrılmış olup, bunlar şark vilâyetleri adı altında toplanmışlardı. Filistin'de merkezleri Kayseriyye, Beysan ve Batru'l Hacrebe olan 3 iklime bölünmüş olup, Kudüs bunlardan Palestina Prima olarak adlandırılan ve merkezi Kayseriyye olan iklime tâbi idi⁹⁴⁶.

Buraya kadar görülüyor ki Kudüs, sadece Filistin'de değil, bağlı olduğu Mısır, Mezopotamya, İran, Roma ve Bizans dönemlerinde bu büyük devletlerin dikkatlerini bu bölgeye çekecek kadar siyasî, sosyal, dinî hareketlere merkezlik etmesine rağmen hiç bir zaman idâri bir merkez olma eğilimini sürekli kılamamış ve idâri yönde geri planda kalmıştır.

⁹³⁹ Droysen, *Büyük İskender*, C. II, s. 187-8.

⁹⁴⁰ Hartman, "*Şam*", *İA*, C. XI, s. 281.

⁹⁴¹ Örs, *a. g. e.*, s. 301-2; M.A.M., "*Jarusalem*", s. 125-6.

⁹⁴² Vasiliev, *a.g.e.*, s. 5.

⁹⁴³ Besim Darkot, "*Filistin*", *İA*, C. IV, s. 636; Vasiliev, *a.g.e.*, 324-1453, Volume I s. 54.

⁹⁴⁴ Goitein, "*Al-Kuds*", s. 326; Besim Darkot, "*Filistin*", s. 636.

⁹⁴⁵ F. Buhl, "*Amvas*", *İA*, C. I, s. 428; F. Buhl, "*Lüdd*", *İA*, C. VII, s. 107; E. Honigmann, "*Remle*", *İA*, C. IX, s. 687.

⁹⁴⁶ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, C.1, s.194-195.

B. Kudüs'ün Fethi ve İslam Tarihinde Aldığı İdari Konum

Kudüs'ün fethinden az önce Halife Hz. Ömer Yermük Savaşı'nın cereyan ettiği yerin kuzeyinde bulunan el-Cabiye'deki askerî karargaha gelmişti. Amacı Halid bin Velid'in yerine tayin ettiği Ebu Ubeyde ile istişarede bulunmak ve yeni fethedilen toprakların idaresinde lüzumlu nizam ve kaideleri tesbit etmektir.

Araplar diğer memleketlerin çoğunda olduğu gibi Filistin'de de eski teşkilatı devam ettirdiler. Roma ve Bizanstan aldıkları Palestina Prima, Cund-ı Filistin (Filistin askerî bölgesi) ismiyle ayrı bir eyalet olarak kaldı⁹⁴⁷. Arapların Bizanslılardan aldıkları bu ülke taksimatına göre Kudüs, I. Filistin askerî, cundu içinde yer alıyordu⁹⁴⁸.

Daha Hz. Ebubekir hilafete seçildiğinde Şam bölgesine asker sevk ettiği zaman bir şehrin veya bir iklimin fethi için bir kumandana sancak verdikçe o kumandanı o şehir veya iklime gitmeden evvel vali tayin ederdi. Nitekim, Hz. Ebubekir, onları fethine gittikleri yerlerin valiliklerine tayin cyleyerek: "Kıtalde bulunduğunuzda mahiyetine memur olduğunuz valiyi emiriniz olmak üzere tanımalısınız." dedi. Hz. Ebubekir'den sonra Hz. Ömer de Kudüs'ü feth edince oranın valiliğine Filistin'in yarısından sorumlu olmak üzere Alkame b. Muhazziz'i tayin etmişti⁹⁴⁹. Muteakiben Hz. Ömer halife olunca Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'ı Şam kıtası umumi valiliğine tayin etti ki İslamiyetten önceki şekl-i idaresini andırmaktadır. Çünkü yukarıda görüldüğü gibi Şam kıtası İslamiyetden evvel bir takım iklimlere ayrılmış idi. Her iklimin ayrı bir valisi var idi, bu valilerin üzerinde de umumi bir vali mevcut idi. Rum umumi valisi Antakya'da, Arap umumi valisi Şam'da ikamet ediyordu. Bu valilikler önceleri daha ziyade askerî karakterde idiler⁹⁵⁰.

Böylece Roma'dan Bizans'a geçen idarî taksimat daha bu bölgeler fethedilmeden oralara atanan valiler ile aynen alınmış oluyordu. Burada sadece

⁹⁴⁷ Sourdcl, "Filistin", *El*, C. II, s. 311; Hitti, *İslam Tarihi*, C. I, s. 234; Buhl, "Filistin", s. 639

⁹⁴⁸ Margoliouth, *a.g.e.*, s. 198

⁹⁴⁹ İbn-i Esir, *el-Kamil*, C. II, s. 260

merkez Antakya'dan Şam'a taşınmıştır. İlk Şam umumi valisi ise Amr b. As, daha sonra Ebu Ubeyde b.Cerrah, Yezid b. Süfyan ve en son olarak Muaviye oldu. Ayrıca artık Filistin islâm idarî taksimatı içerisinde tek bir üniteye dönüştü. Şam Umumî valiliğine bağlı **Filistin Cundu** (ordugahı)'nın merkezi neresi idi? Bizans döneminde Kayseriyye, Beysan ve Batrû'l-hacrebe vilayet merkezliği yapmışlardı. Islâmî dönemde ise Filistin Cundu'nun merkezleri sık sık değişmiştir.

Mukaddesi, Şam iklimini altı ülke (**kur**)'ye ayırmaktadır ki onları Kınnesrin, Humus, Dımaşk, Ürdün, Filistin ve eş-Şerat olarak sayar... "*Ve amma Filistin ki onun kasabası el Remle'dir. Onun şehri Meysam, Askalon, Yafa, Ersuf, Kayseriyye, Nablus, Eriha ve Amman*" olarak sıralanır⁹⁵⁰. Ibn-i Şeddad, bölgenin askerî ve idârî olarak kullanıldığını söylemektedir. X. yy'da ise Filistin'in sınırları batıya, güneye ve güneydoğuya doğru genişledi. Mukaddesi gibi el-Yakuti de bölgenin kasabaları arasında Eriha ve Amman'ı sayar⁹⁵¹. İstahri ve Ibn-i Havkal'a göre Filistin mülhakatı Gavr'ın cenub kısmı, al-Cibal ve Eyle ve eş-Şarat'a kadar genişlemektedir⁹⁵². Ancak Filistin'de Araplar tarafından kurulan **Remle** şehriden önce Filistin vilayetinin başkentliğini önce Amvas (Emmaus) elde etmiştir⁹⁵³. Vaktiyle bir vilayet merkezi olan bu şehir Arap hakimiyeti altında dahi H.18 (M.638/9) tarihinde Amvas taununa kadar vilayet merkezi olarak kaldı⁹⁵⁴. Bu tarihten sonra ise önemini kaybetti ve vilayet merkezi Filistin'de Yafa'nın cenub-i şarkisinde bulunan ve Ahd-i Atik'te ismi Lod olarak Yunan devrinde ise Lydda olarak geçen **Ludd** şehrine geçti⁹⁵⁵.

Filistin vilayetinin başkentliği daha sonra Süleyman b. Abdülmelik'in valiliği zamanında Ludd'ün harap olmasından dolayı⁹⁵⁶ daha eski bir şehrin harabeleri üzerine inşa edilen Remle'ye nakledildi⁹⁵⁷. Süleyman'dan önce Remle şehri yoktu ve

⁹⁵⁰ Al-Mukaddesi, **Ahsen al-Takasim**, s.154-155.

⁹⁵¹ Sourdel, "*Filastin*", s.911.

⁹⁵² İstahri, s.57; İbn-i Havkal, C.111, s.171.

⁹⁵³ Buhl, "*Amvas*", s.428

⁹⁵⁴ Honigmann, "*Remle*", İA,C.9, s.187; Buhl, "*Amvas*", İA, C.1, s.428.

⁹⁵⁵ Al-Jakubi, s.328; Buhl, "*Filistin*", s.639; Buhl, "*Ludd*", s.107.

⁹⁵⁶ Al-Jakubi, s. 328.

⁹⁵⁷ Hitti, **İslam Tarihi**, C.2, s. 348; Kalkşandi, C. IV, s.103.

onun yeri kumluktu⁹⁵⁹. Suriye’de Araplar tarafından kurulan tek şehir olan Remle⁹⁶⁰ şehri Süleyman’ın halife olması ile (96-99/715-717) pay-i taht oldu ve Ludd halkı tamamiyle cund Filistin’inin bu yeni yeni merkezine nakl olundu⁹⁶¹. Remle’nin kurulması ilk darbeyi Ludd’a indiriyordu. Fakat zamanla Kudüs de zarar gördü⁹⁶². Daha sonraki ananelere göre Süleyman hilafete geçince biatı Kudüs’te kabul etti ve orada kalmaya da niyet etti⁹⁶³. Ancak o Remle’yi daimi ikametgah merkezi yaptı ve ülkenin idârî ve ekonomik merkezi olarak kullandı⁹⁶⁴.

Görüldüğü gibi Kudüs, siyasî olarak Filistin vilayetinin merkezi olamadı. Hatta onun en ihtişamlı günlerde bile kuzeyde Dimaşk güney de Remle vilayet merkezi oldu⁹⁶⁵. Kudüs’ün niçin bu durumu elde edemediğini bilemiyoruz. Ancak o zamanki nakliyat imkanları belki de Kudüs’ü milletler arası trafiğin asıl yollarından uzakta bırakıyordu⁹⁶⁶. Ayrıca, Remle sahildeki kalelerin yakınında olma gibi bir şansa sahipti⁹⁶⁷. İbni Havkal, “Filistin’in en büyük şehri Remle’dir. Ondan sonra büyüklük olarak Beytül-Makdis gelir” demektedir. Kalkaşandi de, “Kudüs önceden vilayat-ı sagira olarak önemsiz bir bölge valiliği olup bir cundun görevini ifa ediyordu”⁹⁶⁸ diyerek kendi zamanından önce Kudüs’ün Filistin vilayeti içindeki konumunu ortaya koymaktadır.

Kudüs’ün Filistin vilayetindeki siyasî ve idârî konumunun ön plana çıkması, adına düzenlenen Haçlı Seferlerinden sonra burada kurulan Haçlı Kontluğunun başkentliğini yapması ile başlayacak ve bu aynı zamanda Kudüs’ün İslam alemindeki öneminin önce dinî daha sonra da siyasî alanda artmasına sebep olacak ve Nureddin ile Selahaddin’in cihad çağrılarının dayanağını teşkil edecektir. Nihayet, Remle şehri

⁹⁵⁹ El-Belazuri, *Filtuhu’l-Buldan*, s.204-205.

⁹⁶⁰ Hitti, *History of Syria*, s. 511.

⁹⁶¹ Honigmann, “Ramle”, s.187; Margoliouth, *a.g.e.* s.198.

⁹⁶² Goitein, “Al-Kuds”, s. 326.

⁹⁶³ İbni Kesir, *a.g.e.*, C.9, s.174.

⁹⁶⁴ Goitein, “Al-Kuds”, el ,C.5, s.326.

⁹⁶⁵ Le Strange, *a.g.e.*, s.84.

⁹⁶⁶ Goitein, “Al-Kuds”, s. 326.

⁹⁶⁷ Honigman, “Ramle”, s. 688.

⁹⁶⁸ Kalkaşandi, *Subhu’l-Aşa*, C. XII ,s.104.

1187'de Salahaddin tarafından tahrip edildikten sonra bu vilayetin başkenti ünvanını Kudüs alacaktır⁹⁶⁹.

Abbasiler devrinde bütün Suriye gibi Filistin de önemi kaybedecektir⁹⁷⁰. Abbasi siyasî ve askerî gücünün zayıflaması Filistin'i daha da olumsuz yönden etkileyecek ve bölge asi valiler ile bedevî ve karmatilerin baskısı altında kalacaktır. Öyle ki bölgenin merkezi olan Remle bile bu durumdan kurtulamamıştır.

Kudüs, 9. asrın ikinci yarısında (264: 886/887) Tulunoğlu Ahmed'in Suriye'yi istila etmesi ile Tulunluların hakimiyetine girdi. Abbasileri takip eden ve idare teşkilatlarının onlardan alan Türk-İslâm devletlerinde şehirler mülki ve mali konularda "âmil" adlı idareciler tarafından idare ediliyordu⁹⁷¹. Herhalde Kudüs'te bir 'amillik' olarak Abbasi, Tulunlular ve İhşidler'e bağlı olarak idare edilmiş olmalıdır. Fatimîler devrinde ise doğrudan Mısır'a bağlı idi. Kudüs, Fatimîlerin Mısır'a hakim olmasından hemen sonra Suriye'nin de onların hakimiyetine girmesiyle yaklaşık yüz yıl Mısır'a bağlı bir valilik olarak idare edildi. 1028-1041 arasında Hoten'li bir Türk olan Nuştekin Guri Abdu'z-Zahir'in hilafetinde Suriye valiliği yaptı⁹⁷². Fatimîler devrinde XI. yy. ortalarından itibaren bedvi ve karmati baskınları karşısında savunma kolaylığından dolayı idare merkezi Remle'den Kudüs'e nakledildi⁹⁷³. Kudüs kalesi tahkim edilerek askerî faaliyetlerin merkezi durumu haline getirildi.

Filistin bölgesi 1069/1070 yılında buraya gelen ilk Türk topluluğu olan Navakiyye Türkmenlerinin istilasına uğradı ve Kurlu Bey'in idaresinde 1071'de Remle başkent olmak üzere bir Türkmen beyliği kuruldu. Kurlu'nun ölümü üzerine beyliğin başına Atsız geçti ve 1071'de Kudüs'ü ele geçirerek Davud Burcuna

⁹⁶⁹ Margoliouth, *a.g.e.*, s.198.

⁹⁷⁰ Sourdcl, "*Filastin*", s. 311.

⁹⁷¹ M. Fuat Köprülü, "*Amil*", *İA*, C. I, a. 402-403; Şinasi Altundağ, "*Tulunlular*", *İA*, C. XII/1, s. 432-434.

⁹⁷² Le Strange, *a.g.e.*, s. 160.

yerleşti ve burayı başkent yaptı⁹⁷⁴. Böylece Filistin’de kurulan ilk küçük Türkmen beyliği; bu kez başkenti Kudüs olan Selçuklu Melikliğine dönüşmüş oldu⁹⁷⁵. Ancak 1079’da Dimaşk’ı da Fatimilerden alınca Melikliğin başkentini Kudüs’ten Dimaşk’a nakletti⁹⁷⁶ ve Melikü’l Muazzam lakabını aldı. Fakat Tutuş, 1079’da Atsız’ı ortadan kaldırdı⁹⁷⁷. Artık Atsız’ın Selçuklu Melikliği, Büyük Selçuklu İmparatorluğunu metbu tanıyan başkenti yine Dimaşk olan Suriye Selçuklu Melikliğine dönüştü⁹⁷⁸. Kudüs artık bu Melikliğe bağlı bir şehir durumunda idi. Burayı hala Atsız’ın valisi Turmuş idare ediyordu⁹⁷⁹ ve Tacuddevle Tutuş burayı Artuk Bey’e ikta ettiğinde o vali olarak görev yapıyordu. Artuk Bey beş yıl Kudüs valiliği yaptıktan sonra 1091’de vafatı üzerine Tutuş şehrin idaresini Artuk’un iki oğlu Sökmen ve İlğazi’ye verdi. Ancak onlar daha çok Kudüs dışında bulundukları için Kudüs idaresi Naibler tarafından yürütülmüştür⁹⁸⁰. Kudüs 1096’da tekrar Fatimilerin eline geçti ve Emirü’l-Cüyüş Efdal tarafından İftiharüddeve adlı bir vali atanarak idare edildi. Şehir 15 Temmuz 1099’da Haçlıların eline geçerek Kudüs Latin Krallığının başkenti oldu.

C. Kudüs Latin Krallığı Döneminde Kudüs’ün İdari Konumu

I. Haçlı Seferi sonucunda 1098’de Urfa Haçlı Kontluğu ve Antakya Haçlı Kontluğu, 1099’da Kudüs’ün düşmesi ile Kudüs Haçlı Kontluğu kurulmuş ve 1109’da Trablus Şam Haçlı Kontluğu olmak üzere dört kontluk kurulmuştu. Ancak daha Kudüs muhasara edilirken Kudüs’ün müstakbel durumu tartışılmaya başlandı. Uzun süren tartışmalar sonucunda Godfrey, “Holy Sepulchre Kilisesinin baronu ve muhafızı” ünvanı ile kral seçildi⁹⁸¹. Bu Kudüs krallığının idaresinde ruhban sınıfının ve kilisenin etkisini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Zira Godfroy’un

⁹⁷³ Goitein, “*Al-Kuds*”, s. 328.

⁹⁷⁴ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK., Ankara, 1989, s. 51, 64-65.

⁹⁷⁵ Sevim, *a.g.e.*, s. 66.

⁹⁷⁶ Sevim, *a.g.e.*, s. 73.

⁹⁷⁷ Sevim, *a.g.e.*, s. 84.

⁹⁷⁸ Sevim, *a.g.e.*, s. 98.

⁹⁷⁹ Sibt, *Miratü’z-Zaman*, s. 212.

⁹⁸⁰ Ali Sevim, “*Artukoğlu Sökmenin Siyasî Faaliyetleri*”, s. 501-502.

ölümü üzerine etrafındaki adamları kardeşi Baldwin'den onun yerine geçmesini talep ettiler ve 1100 senesinde Ruha'dan gelerek, Noel gününde Kudüs şehrini Kilise mülkünden bir bölge olarak kabul ve ilan eden Hristiyan din adamları zümresinin görüşünü desteklediğinin bir işareti olarak Kudüs yerine Bethlehem şehrinde krallık tacını giymiştir⁹⁸². Devletin bu ruhanî karakteri ancak daha sonra kaybolmuştur.

Kudüs Latin Krallığının kuruluşu Avrupa Feodal sistemine dayanıyordu⁹⁸³. Krallığın iç idaresi hakkında pek az bilgi ve belgeye sahibiz. Kral, ülkenin büyük kısmını bizzat kendi elinde tutuyor ve kendisine vekalet etmek üzere viskontlar, tayin ediyordu. İktalar verasete bağlı olmayarak mütalaa ediliyordu. Gittikçe büyüyen ve genişleyen bir saray idaresi ile devlet devlet idare edilmekte idi. Vasallarının kendilerine ait idareleri ve maiyetleri vardı. Limanlardaki İtalyanlarla yapılan andlaşmaları bizzat kral yapıyordu⁹⁸⁴. Görülmektedir ki Kudüs, Latin krallıklarının daha çok rahanî ve siyasî olmak üzere idarî bir merkezi idi. Diğer şehirlerdeki vekiller doğrudan merkeze bağlı idiler. Ancak Ruha Kontluğu, Antakya Kontluğu ve Tripoli Kontlukları Kudüs'e bağlı özerk Haçlı Kontlukları statüsünde idiler⁹⁸⁵. Kudüs bu statüsünü 1187'de Akka'ya bırakacaktır.

D. Eyyubiler ve Memluklar Devrinde Kudüs'ün İdarî Konumu

Salahaddin devrinde Eyyubîler devleti merkeze bağlı veya içişlerinde müstakil eyaletlerden, yarı feodal emirliklerden (beyliklerden), tâbi hükümdarlıklardan meydana gelmiş federal bir sultanlıktı. Bu devletin müesseseleri Zengi, Fatimî ve Selçuklu karışımı olup Salahaddin bunlardan eklektik bir sistem meydana getirmişti ki bu sistem ana hatlarıyla Memlukluların sonuna kadar devam etmiştir. Salahaddin devrinde Kahire ve Dımaşk devletin merkezleriydi. Zamanla devlet daha

⁹⁸¹ Hitti, *İslâm Tarihi*, C. II, s. 1028; Runciman, *a.g.e.*, C. I, s. 218.

⁹⁸² Hitti, *İslâm Tarihi*, C. II, s. 1030.

⁹⁸³ John L. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Cambridge, 1932, s. 185-186.

⁹⁸⁴ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 82.

⁹⁸⁵ John L. La Monte, *Feudal Monarchy ...*, s. 187; Hitti, *İslâm Tarihi*, C. II, s. 1032.

merkeziyetçi bir hal alacak ve el-Kamil devrinden sonra devletin merkezi Kahire olacak. Ülke vilayetlere, vilayetler de amilliklere ayrılmıştır⁹⁸⁶. Şemsedin b. el-Mukaddam'ın Dimaşk'a tayini için yazılan menşurda; İdarî taksimatta ikta sistemi hakimdi. Devlet hakim hanedanın ortak malıydı ve hanedana mensup prensler el-Melik ünvanı ile tâbi hükümdarlara eşit sayılırlardı⁹⁸⁷.

Kudüs, Eyyubiler devrinde Şam Naibliğine bağlı bir valilik olarak idare ediliyordu. Şehrin idaresinde valinin yanında Naib ve Nazar-ı Harem-i Şerif bulunurdu⁹⁸⁸. Daha sonra Gazze eyalet haline getirilince Kudüs oraya bağlanmış olmalı⁹⁸⁹ ki bu Memluklar döneminde de devam etti. Salahaddin ölmeden önce ülkesi oğulları arasında taksim etti. Büyük merkezlerden Dimaşk'ta veliahd ve büyük oğlu el-Melik el-Efdal, Kahire'de ikinci oğlu el-Melik el-Aziz ve Halep'te ise üçüncü oğlu el-Melik ez-Zahir onun naibleriydi⁹⁹⁰.

Memluk Sultanları yönetiminde Filistin yeni bir idarî organizasyona kavuştu. Doğrudan Şam'ın Niyabetine bağlandı⁹⁹¹. Bu Eyyubî sisteminin tabii bir devamıydı ancak daha oturmuş bir idare şeklinde görünmektedir.

Filistin'in Memluklar devri içindeki idarî konumunu el-Umarî: "Dimaşk 28 amilliktir. Buniardan kara vilayetleri amillikleri ve sahil beldeleri doğrultusundakiler ki 3'ü Gazze'ye hastır: Gazze Amilliği Karteyya Amilliği ve Beyt Cibril Amilliği.. 3'ü sahil Amilliği: Onlar Remle, Ludd ve Kakun Amillikleri ve 3'ü Dağ Amillikleri: Nablus Amilliği, Kudüs-i Şerif ve Beled-i Halil Amilliği"⁹⁹². şeklinde bize aktarmaktadır. Bundan anladığımız şudur ki Kudüs, Şam naibliğine bağlı Gazze vilayetinin (memleketi) bir Dağ Amilliği olarak idare edilen bir ünedir. Zira İbn Taghribirdi Kudüs'ün Memluk idaresi içindeki durumunu şu şekilde vermektedir. "Nuvvâb-ı Bilad-ı Şamiye'de Naib-i Şam, Haleb, Trablus, Hama,

⁹⁸⁶ Şeşen, *a.g.m.*, s. 10-11.

⁹⁸⁷ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 99-100.

⁹⁸⁸ İsfahani, *el-Feth*, s. 579; Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 339.

⁹⁸⁹ H.A.R Gibb- C. C. Davies, "Naip", *İA*, C. 9, s. 50.

⁹⁹⁰ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 91.

⁹⁹¹ Sourdel, "Filastin", s. 311.

⁹⁹² El-Umarî, *Mesalik*, s. 187.

Safed, Gazze, Kerek, Malatya, İblistin, İskenderiye ayan-ı nuvvab-ı sultan-ı Mısır'dır ve onlar gerçekten Meliku'l-Umerâ'dan ıtlak olunur amma Niyabet-i Kudüs ve Hıms ve Baallbek ve Beyrut ve Behisna ve Dimyat ve diğerleri ümeradırlar, ancak rütbeleri onlar gibi değildir"⁹⁹³. Kudüs'ün statüsü iki ana kaynağımızda görünüşte aynı durumu göstermektedir. Birincisinde Kudüs, Şam Niyabetliğine bağlı üçüncü derecede bir amillik olarak karşımıza çıkmaktayken, ikinci kaynağımızda ikinci derecede bir statüde görülmektedir.

Bu iki kaynağımızı Kalkaşandî'nin ifadeleri desteklemektedir. O, Kudüs'ün idaresinden iki paragrafta bahsetmektedir. Her iki yerde de Kalkaşandî, Kudüs'ü Şam'ın Salahiyet alanı içerisindeki dört memleket içinde bir naiblik olarak katagorize etmektedir⁹⁹⁴. O batıda Gazze memleketine bağlı bir bölge⁹⁹⁵ olup, sultan tarafından atanan askerî bir memur vardır. Öncelikle Şam naibi tarafından atanıyordu ve bir KIRK EMİR tarafından idare ediliyordu⁹⁹⁶. Ancak Kalkaşandî'nin şu ifadesi Kudüs'ün statüsünü açıklığa kavuşturmaktadır: "Kudüs önceki zamanlarda Vilayat-ı Sagireden idi ve 777 senesinden sonra Tabılhane Emirleri niyabet etti ve ona "Nazar-ı Kudüs ve Makam-ı Halil" izafe olunması adet oldu"⁹⁹⁷. Kırk Emirlik Memlûk emirleri içerisinde 2. derecede bir emirliktir. Ümera-i Miîn (100 Atlı beslerlerdi), Emir-i Kırk (Ümerâ), Ümerâ-i İşrinat (20'ler kumandanı), Umerâi Aşarat (10'lar kumandanı), Ümara-i Hamse (5'ler kumandanı)⁹⁹⁸ Memlûk idarî sisteminde şehirlerin başlarındaki valiler olup, şehrin önemine göre atanıyorlardı. İkinci derecede bulunan Emiri Kırk Kudüs'e atanan naiblerdi. İbn Taghribirdi de onu bir kal'a naibliği olarak zikreder ki o ikinci derece statüsündedir⁹⁹⁹. Sadece naib olarak adlandırılan bu niyabetler (sancak, liva) naib-i saltanatlıklara (umumî valiliklere) bağlı idi¹⁰⁰⁰. Kudüs'ün bağlı olduğu Gazze de

⁹⁹³ İbn Taghri Birdi, *Hawadith ad-Duhûr*, Part 2, s. 282, Part 3, s. 505.

⁹⁹⁴ Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 205-206; C. XII, s. 104-5; C. VII, s. 170.

⁹⁹⁵ Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 197.

⁹⁹⁶ Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 205; İbn Taghri Birdi, *Hawadith ad-Duhûr*, Part 3, s. 505.

⁹⁹⁷ Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 205.

⁹⁹⁸ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 324-326, 392-393.

⁹⁹⁹ İbn Taghri Birdi, *Hawadith ad-Duhûr*, Part 2, s. 248.

¹⁰⁰⁰ Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. V, s. 453; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 392.

ikinci derecede idi. Ancak o Melikü'l umeralıktı. Umumî valilikler ise Mısır, Suriye ve El-Cezire'de bulunurdu ve bunların başındakilere Naib-i Saltanat veya Melikü'l-Umerâ denirdi¹⁰⁰¹. Ancak hemen şunu belirtelim ki nasıl Melikü'l-Umerâ olan emirler arasında derece farkı varsa umerâ olan emirler arasında da derece farkı vardır ki bunların en küçüğüne de vilayet denilir ki bizim kazalarımıza muadildir. Önceleri Kudüs kalkaşandî'nin deyimi ile vilayet sağıradan iken ve daha sonraları 2. dereceden bir naiplik (sancak) oldu ve doğrudan Kahire'ye bağlandı¹⁰⁰².

XIV.yy. sonlarından itibaren Kudüs naibinin atanması merkezden doğrudan sultan tarafından yapılırdı¹⁰⁰³. Kudüs, Filistin'de daha merkezi bir yer almaya başladı¹⁰⁰⁴. Filistin bölgesinin başkenti oldu ve Aslakan, Hebron, Sebastiya ve Nablus onun kasabaları arasında girdi¹⁰⁰⁵. Her zaman olmamakla beraber sık sık Kudüs ve Hebron'daki Memluk otoritesi, "Haram'ın Nazırı" ve "Naibin" fonksiyonlarının birleştirilmesi şeklinde uygulandı. Memlüklerin ilk döneminde çoğunlukla Kudüs'ün resmî sorumlusu Nazır al-Harameyn el-Şerifeyn ünvanı altında görülüyordu. Yine, Nasır al-Muhammed döneminde bu memuriyette bulunan al-Amir Sancar al-Cavlı "Nazır al-Halil" ünvanı ile iki kasabanın naibi idi¹⁰⁰⁶. 1375-76'da Emir-i Kırk tarafından idare edilen bir niyabetlik iken ona iki kutsal şehrin nazırlığı görevi ilave edilmiştir¹⁰⁰⁷.

Memlukler devrinde ülkenin iç politikasında önemli bir rolü olmayan Kudüs'ün idari bakımdan konumu Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra daha da arttı. Zira, Yavuz Suriye ve Mısır'ı fethettikten sonra Canberdi Gazali'yi, Gazze Safed ve Nablus sancakları da ilhak edilerek büyük bir eyalet şekli verilen Kudüs

¹⁰⁰¹ Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. V, s. 455; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 60.

¹⁰⁰² Goiten, "Al-Kuds", s. 332.

¹⁰⁰³ Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. XII, s. 104; İbn Taghri Birdi, *Hawadith ad-Duhûr*, s. 146.

¹⁰⁰⁴ Sourdel, "Filastin", s. 911.

¹⁰⁰⁵ Le Strange, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁰⁰⁶ D.P. Little, "Relations Between Jerusalem and Egypt During the Memluk Period According to Literary and Documantry Sources", *History and Historiography of the Mamluk*, London, 1986, s. 74.

¹⁰⁰⁷ Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. XII, s. 104.

valiliğine tayin etmiştir¹⁰⁰⁸. Kudüs, Osmanlı tarihi boyunca genel anlamda idarî olarak Filistin'de Şam eyaletine bağlı önemli bir sancak olarak kaldı¹⁰⁰⁹.

II. Şehrin Yönetim Teşkilâtı ve Görevlileri:

Bundan önceki kısımda Kudüs'ün tarihi seyir içerisindeki idarî taksimatını gördük. Anlaşılan o ki Kudüs'e hakim olan devletler farklı coğrafyaları ve farklı milletleri-dinleri temsil etseler de Kudüs'ün idarî tasimatında pek büyük bir değişiklik olmamış, bölgenin coğrafi yapısı adeta hakim devletlere kendi idarî geleneğini kabul ettirmiştir.

Bu kısımda üzerinde duracağımız yönetim örgütlenmesi açısından baktığımız zaman da pek farklı bir tablo ortaya çıkmıyor. Zira Memlukler devrinde oturan yönetim örgütlenmesi ve kurumlar Medine İslam devletinden Dört Halife devri, Emevîler, Abbasîler, Büyük Selçuklular, Fatımîler ve Eyyubîler devlet teşkilatlarının geleneğine büyük ölçüde dayanmaktadır. Önemsenmeyecek farklılıklar ise mahallîlik ölçüsünde kalmaktadır. İster yeni kurulmuş, isterse fetihle alınmış bir şehir olsun, ortak kültür ve devlet geleneği içerisinde "İslam Şehri" ortak paydasına birleşir.

Kudüs şehrinin yönetim örgütlenmesi ve kurumları da farklı dönemlerde bu ortak fayda içerisinde yerini almaktadır. Buna göre idarî teşkilâtın zirvesinde önce Halifeler daha sonra halife-sultanlar, daha sonra ise sultanlar bulunuyordu. Onu sırasıyla vezir, büyük eyaletlerdeki nâibler, amilliklerin başlarındaki amiller ya da emirliklerin başındaki emirler, naibler, valiler, kale kumandanları, kadılar, reisler, şihne, nazar, ahdas, şurta, muhtesib ve bütün bunların ayrı divan ve idarî teşkilatları oluşturuyordu.

A. İdarî Teşkilât:

Kudüs, Eyyubîler devrinde Şam naibliğine bağlı idi ki bu daimi bir vazife değildi. Sultan bulunmadığı zaman bu naibler onun salâhiyetini kullanırlar, askerî

¹⁰⁰⁸ İsmail H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. II, s. 45.

¹⁰⁰⁹ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletinin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tercihâtı*, Elazığ, 1997, s.57,139-140 vd.

harekâta, azil ve tayinlerde bulunurlardı¹⁰¹⁰. Memlûkler devrinde, idarî ve mülkî teşkilât bakımından Şam Naib-i Saltanası, Şam mıntıkasında sultanın temsilcisi olup, derece, teşrifat, ünvan ve itibar cihetinden Mısır'daki saltanat naibi olan Naibi kafilê muadidir¹⁰¹¹. Kendilerine yazılan fermanda Kafilü's-Saltanatü's- Şerife tabiri kullanılıyor ki, diğer Naib-i Saltanalar hakkında kullanılmaz. Halep, Trablus, Hama, Safed, Kerek naib-i saltanalarına eyaletin ismiyle (naibi saltana bi-hakk) geçerdi¹⁰¹². Naib-i saltana, Eyyubîlerden Memlûklere intikal ettiği bilinen bir lafızdır¹⁰¹³. Şam naibi saltanalığına bağlı ikinci derecedeki naiblere yazılan emirlerde o naibin bulunduğu niyabetin ismiyle hitab edilirdi, meselâ "en-Naib bi'l Kuds aş-Şerif"te olduğu gibi¹⁰¹⁴.

1. Naib:

Kelime olarak vekil, birinin yerini almak, birinin yerine girmek manalarına gelmektedir. Bu tabir umumiyetle bir memuriyette başkasına vekalet eden şahıs için kullanılır¹⁰¹⁵. Memlûklerde ve Eyyubîlerde eyalet valilerine delalet eder. Ancak daha sonraları diğer şehir ve kasabaların başına atanan idarî ve mülkî idareci için de kullanılmıştır. Muhtemelen Eyyubîlerden önce bu memuriyete pek rastlanmıyor. Salahaddin Eyyubî Kudüs'ü fethettikten sonra ilk yaptığı işlerden biri zaruret esasına dayalı şehre naib, vali ve nazar tayin etti¹⁰¹⁶. Salahaddin Kudüs şehrinin niyabetliğine Zahiraddin el-Hakkarî'yi, şehrin valiliğine de onun kardeşi Fakih Ziyaeddin İsa el-Hakkari'yi tayin etti¹⁰¹⁷. Böylece şehrin idaresini iki kardeşin eline verdi. Kudüs naibi önce Dimaşk naibine doğrudan bağlı idi. Ancak Kudüs, Gazze'nin eyalet haline getirilmesi ile bu eyalete bağlandı¹⁰¹⁸. Naib şehrin idarî ve mülkî sahada genel sorumlusuydu. Niyabet sisteminin Memlûkler devrinde daha

¹⁰¹⁰ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 112.

¹⁰¹¹ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 393; M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devri Memlûk Sultanlığı*, İ.Ü.E.F.Y., No: 887, 1961, s. 136.

¹⁰¹² Kalkaşandi, *Subhu'l-Aşa*, C. V, s. 453.

¹⁰¹³ Şehabeddin Tekindağ, *a.g.e.*, s. 133.

¹⁰¹⁴ Tekindağ, *a.g.e.*, C. IV, s. 197.

¹⁰¹⁵ Gibb- Davies, "*Naip*", s. 50.

¹⁰¹⁶ İsfahani, *el-Feth*, s. 579.

¹⁰¹⁷ Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 339.

¹⁰¹⁸ Gibb- Davies, "*Naip*", s. 50.

tekamül etmesiyle şehirlerin başına önemlerine göre naibler atandı¹⁰¹⁹. Yukarıda zikrettiğimiz gibi önceleri 3. derecede bir naiblik olan Kudüs'e 777'den sonra Emir-i Kırk (Kırkbaşı) veya Ümera-i Tabılhan gibi ikinci dereceden emirler atanmaya başlandı. O zamana kadar Şam'dan (naib) atanan naib doğrudan sultan tarafından atandı¹⁰²⁰. Memlûkler devrinde naibin ve nazarın birleştirildiğini ve böylece Kudüs naibinin aynı zamanda el-Halil'in de naibi durumuna geldiğini görmekteyiz. Vakıflardan doğrudan sorumlu oluyordu ki Kudüs'ün bu resmî sorumlusu "Nazır al-Harameyn eş-Şerifeyn" ünvanı ile anılacaktır¹⁰²¹. Bu Mekke ve Medine'den sonra Kudüs ve el-Halil için aynı ünvanın kullanılması demektir. Ancak bu daha çok Bahri Memlûkler dönemi için geçerli olmuş, daha sonra gelen sultanlar bunu uygulamamışlardır¹⁰²². Bu dönemde bu memuriyeti elinde tutan al-Amir Sancar al-Cavli "*Nazır al-saltana bi'l-Kuds eş-Şerif ve Beled Seyyidina al-Halil*" ünvanı ile iki kasabanın naibi idi¹⁰²³. Ancak daha sonra bu iki kurumun ayrıldığını görmekteyiz. İbn Taghri Birdi: "12 Perşembe gününde Demurtaş el-Usmanî, İbn Eyyub el-Türkmanî'nin azlinden sonra Kudüs niyabetine geldi ve onun için de aynı zamanda Beridbek et-Tacü'l-Eşrefi Harameyn el-Kudsu'l-Halil'e bakan oldu (872)"¹⁰²⁴ demekle Harameyn Nazırlığının ayrıldığını göstermektedir. Memlûkler döneminde daha sonraları Kahire'deki otorite olmaksızın naiblerin harekete geçmelerinde bir isteksizlik görülmektedir. Zira onlar merkezden sıkı kontrol edilmekte ve merkeze alınabilmektedirler.¹⁰²⁵ Gerektiğinde Vekil-i Beytü'l-Mal'ın toplantılarına katılır ya da Memlûk emirleri onun adına katılırlardı ve ekonomik konularda aktif görevler alırlardı¹⁰²⁶.

Kudüs'e atanan Memlûk Emirleri büyük ölçüde sürgün olarak, bazen de dinî amaçlı geldikleri bilinir. Kudüs fazla önemli olmayan suçlar için bir sürgün yeridir

¹⁰¹⁹ Tekindağ, *a.g.e.*, s. 138.

¹⁰²⁰ Kalkaşandi, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 199; İbn, Taghri Birdi, *a.g.e.*, Part 3, s. 505.

¹⁰²¹ Kalkaşandi, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 205; Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 200.

¹⁰²² D. P. Little, "History and....", *Relations Betuens Jerusalem...*, s. 74-5.

¹⁰²³ D.P.Little, "Relations Betwen Jaruselan and Egypt", *History and Historiography of the Mamluk*, London, 1986, s. 75; İbn Taghri Birdi, *Hawadith ad-Duhur.*, Part 3, s. 490, 626.

¹⁰²⁴ İbn Taghri Birdi, *Hawadith ad-Duhur.*, Part 3, s. 626.

¹⁰²⁵ D.P.Little, "Relations Betwen Jaruselan and Egypt", *History and Historiography of the Mamluk*, s. 92.

¹⁰²⁶ D.P.Little, *a.g.e.*, s. 89.

aktif görevden kızağa alıma yerdir. Zira Kudüs'e ait memurların biyografilerinden onların yarısının sürgün (battal) olduğu anlaşılıyor¹⁰²⁷. Bu da göstermektedir ki Kudüs idarî olarak çok çekici olmayan memuriyet bölgesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kudüs naibi, şehirdeki toplulukların liderleri olan şeyhler üzerinde de doğrudan bir otoriteye sahip değildi, ancak onlar meseleler hakkında Kudüs ve el-Halil'in nazır ve naibine meseleler hakkında bilgi verirlerdi¹⁰²⁸. Onlar Şam naibine karşı sorumlu idiler. Şafi Mahkemesinin Kudüs naibinin talimatlarına cevap vermesi¹⁰²⁹, divanlar ve ekonomik konulardaki aktif faaliyetleri Memluklerin şehrin idaresi ile adlî ve ekonomik faaliyetlerinde etkili olduğunu gösteriyor.

Naibler erbâb as-Suyûf kılıç , erbâbından olup bunlar çoğunlukla direkt anayurtlarından toplanılan, sonra eğitilen azad edilen ve emir mertebesine yükseltelen Memluklerden oluşan bir askerî aristokrasi teşkil eden¹⁰³⁰ kişilerden atanıp, yalnız silahlı kuvvetlerin komutanlıklarında değil, aynı zamanda devlet ve yönetim kurumlarında da yer alırlardı.

2. Vali

İslam'ın ilk zamanlarından beri mevcudiyetini bildiğimiz vali, yukarıda bahsttiğimiz gibi Hz. Ebubekir devrinde fethedilecek yerlere gönderilen komutanlara fetihten önce verilen bir genel memuriyet idi¹⁰³¹. Abbasîler devrinde ise Amil, bazen sadece vergi toplama ve maliye ile ilgili olarak, bazen ise genel olarak bir bölgenin idarî ve mülkî amiri olarak atanıyordu ve vali ile aynı fonksiyonu ihtivâ ediyordu¹⁰³². Fatimîlerin Kudüs'e bir vali atayarak idare ettiklerini görmüştük.

¹⁰²⁷ D. P. Little, *a.g.e.*, s. 79-80.

¹⁰²⁸ D.P.Little , *a.g.e.*, s. 87.

¹⁰²⁹ D.P.Little , *a.g.e.*, s. 87.

¹⁰³⁰ P. M. Holt, "The Structure of Government in the Mamluk Sultanate", (Çev. Samira Kortantamer), *Belleten*, LII, s. 202, Nisan, 1988, s. 236; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 393.

¹⁰³¹ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, C. I, s. 196.

¹⁰³² M. Fuad Köprülü, "Amil", *İA*, C. I, s. 402-3-4.

İsmi bildiğimiz ilk Kudüs valisi, şehrin fethinden sonra Hz. Ömer tarafından tayin edilen Alkame b. Muhazziz olup Filistin'in yarısına hükmediyordu ve O Kudüs'te oturuyordu¹⁰³³. Eyyubîler devrinde şehrin kale kumandanına, kale yoksa garnizon kumandanına vali denilirdi. Bu cihetle valiler de emirler arasındaa tayin edilirdi¹⁰³⁴. Geleneksel Müslüman şehirlerinde halife ya da sultanın yönetiminde kanunların uygulanmasından sorumlu temel kurumların başında vali ya da Amil (il yöneticisi) gelmektedir¹⁰³⁵. Bu göreve atanan memurun birinci fonksiyonu, belirli bir vilayet ya da bölgede hukuk ve düzenin sağlanmasıydı. Şehir yöneticisi olarak vali, garnizonundan kimseler ve Şurtayla (polis) birlikte geceleyin bizzat şehrin surlarıyla çeşitli mahallelerini teftiş eder, kanun kaçakları ve haydutların dolaşmadığından emin olurdu. Valinin en önemli görevlerinden biri de kutsal topraklara yolculuk eden yıllık hacı kabilelerine kendi topraklarından geçerken eşlik etmektir¹⁰³⁶. Ayrıca hapsedme, cinayet vakalarında toplu ceza uygulamalarına baş vururdu. Valilerin, mezalim mahkemeleri ile ilgili görevleri de vardı ve haksızlığa uğrayanların şikayetlerini dinlerdi. Ayrıca vergilerin toplanması ve diğer resmî görevlilerin atanma ya da azil gibi, idarî fonksiyonları da vardı¹⁰³⁷.

Eyyubîler'in ise naibin yanında bir vali de atadıklarını biliyoruz. Zira Salahaddin Kudüs'ü fethettikten sonra Fakih Ziyaeddin İsa el-İlakkari'yi oranın üzerine vali tayin ederken, kardeşini de naib tayin etmişti¹⁰³⁸. Şehirde "vekil" konumuyla umumî bir idareci olan naib ile birlikte bir valinin de atanması onun yetkilerini muhakkak ki sınırlandıracaktı. Eyyubîlerde şehrin kale kumandanına, kale yoksa garnizon komutanına vali denilmekte olup, bunlar emirler arasından atanmaktaydı¹⁰³⁹. Bu valinin askerî görevlerinin yanında iç güvenliği koruma, kale kapılarını bekleme ve muhtsibe etmek te mevcuttur. İsfahani, valinin Davud Mihrabı (Davud Burcu)'nda oturduğunu söylemektedir¹⁰⁴⁰. Memlûkler devrinde naibin evi

¹⁰³³ İbnü'l-Esir, *El-Kamil*, C. II, s. 460.

¹⁰³⁴ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 117.

¹⁰³⁵ Mudazzir Abdurrahim, "Hukukî Kurumlar", *İslam Şehri* s. 54.

¹⁰³⁶ Mudazzir Abdurrahim, "Hukukî Kurumlar", *İslam Şehri*, s. 55.

¹⁰³⁷ Mudazzir Abdurrahim, "Hukukî Kurumlar", *İslam Şehri*, s. 56.

¹⁰³⁸ İsfahani, *El-Feth*, s. 579; Hıyari, *Salah al-Din*, s. 339.

¹⁰³⁹ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 117.

¹⁰⁴⁰ İsfahani, *el-Feth*, s. 68.

(Dar en-Niyaba) Harem-i Şerif'in kuzeybatı köşesindeki Bab al-Gavanim'a bitişiktir¹⁰⁴¹. Valinin bağlı olduğu silsile konusunda Salahaddin'in Şemseddin b. el-Mukaddam'ı Dimaşk'a tayin ettiği menşura bakmamız lazımdır. Burada, "Dimaşk ve amilliklerinde bulunan askerlerin kumandanlığına Şehabeddin b. el-Mukaddem'i tayin ettik... Onun emirlerinin bütün askerler, ayan ve kumandanlar tarafından tutulmasını emrettik... adet olduğu üzere onların başına naibler ve inzibatlar tayin eder... Valiler, emirler, askerler ve esnaf onun emrine tabi olmakla bizim emirlerimize itaat etmiş olacaktır"¹⁰⁴², demektedir. Herhalde buradan valinin de naib gibi Şam'daki naibe karşı sorumlu olduğunu söyleyebiliriz.

Memlükler devrinde de naibin yanında şehir idaresinde vali bulunmaktaydı. Ancak Memlükler devrinde iki valinin varlığına şahit olmaktayız¹⁰⁴³. Bunlardan biri "Şehir valisi", diğeri "kala valisi" olarak geçmektedir.

a) Şehir Valisi:

Memlüklerde şehirlerdeki valinin fonksiyonlarını tam olarak bilemiyoruz. Ancak Kahire valisi ile geleneksel İslam şehirlerindeki valilerin fonksiyonları açısından bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. "Evvelce Sahib al-Asas Vali at-Tavf, nihayet vali aş-Şurta gibi isimlerle kendine mahsus Tablhanesi bulunan Kahire valisi, önemli bir mevkiin başında olarak, şehirdeki isyan, katil ve yangın gibi hadiseleri yakından takip ile cereyan eden vukuatı, naiblerden gelen raporlar ile birlikte, hemen her gün sultana bildirmek mecburiyetinde idi. Müellifler tarafından hiçbir suretle şehri terk edemeyeceği tasrih edilen Kahire valisi, sultanın emirlerini yerine getirmek, şehrin kapılarını kontrol ile muhtesibin yanında alış verişe nezaret etmek vazifesi ile de mükellef idi"¹⁰⁴⁴. Görülmektedir ki şehir valisinin ana görevi iç güvenlik ve inzibat faaliyetlerine münhasır kalmaktadır¹⁰⁴⁵. Bunun yanında para işlerine de nezaret ederek beledî hizmetlerinden sorumluluğu vardı. Bu Memluk

¹⁰⁴¹ Le Strange, *a.g.e.*, s. 186-7.

¹⁰⁴² Şeşen, *a.g.m.*, s. 10-11.

¹⁰⁴³ D.P.Little, "Relations Between Jerusalem and Egypt", s. 92; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 60.

¹⁰⁴⁴ Tekindağ, *a.g.e.*, s. 135-6.

¹⁰⁴⁵ P. M. Holt, *a.g.m.*, s. 245; Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 60.

şehirlerindeki “Şehir Valisi” olarak bilinen valilerin esas fonksiyonlarını meydana getirmektedir. Geleneksel İslam şehirlerindeki askerî faaliyetler Memluklerde “Kale Valisi”nin yetki alanına bırakıldığı için “Şehir Valisi”, Kahire valisi için kullanılan Vali aş-Şurta tabirine daha uygun düşmektedir. Şehir valisine, şehir içerisinde güvenlik ve inzibatı sağlamada Şurta (polis) teşkilatı yardım ediyordu¹⁰⁴⁶. Dolayısı ile ağır ceza mahkemeleri ve uygulamaları genelde idarî memurlar olan bu valilerin elindeydi¹⁰⁴⁷.

b) Kale Valisi:

Memlüklerde “Şehir Valisi”nin yanında bir de “Kale Valisi”¹⁰⁴⁸ görmekteyiz. Bu Memlüklerin merkeziyetçi devlet anlayışının bir gereği olarak ihdas edilmişti. Zira Eyyubilerde Mısır dışındaki idarî taksimât kale hakimiyeti esasına göre düzenlenmiş ve kale sahibi merkezî hükümete kolayca karşı koyabilecek durumdaydı¹⁰⁴⁹. Bunun için Dimaşk, Halep gibi önemli naibi saltanalarda bir de Kale Naibliği ihdas edilmişti. Böylece, Sultan isyan eden naiblerin kaleyi elde edememeleri için Kale Naibini kendisi tayin ederdi, bu da hemen her zaman kendi kölelerinden olurdu¹⁰⁵⁰. Bu usul daha sonra aynı gerekçelerle merkeziyetçiliği gerçekleştirmek için diğer şehirler için de uygulanmış olmalıdır. Bunlar kalenin kapılarını gece-gündüz nöbetle kale burçlarındaki manzallardan dışarısını gözetleyerek nöbet beklerlerdi¹⁰⁵¹. Dolayısı ile geleneksel İslam şehirlerindeki valinin askerî fonksiyonunu merkezî otoritenin şehirdeki gücü olarak temsil ediyorlardı. Memlükler devrinde valinin emrinde “Re’s Nevbad” Muhafız başı olarak geçen bir kurumun ismi de geçmektedir¹⁰⁵².

¹⁰⁴⁶ Mudazzir Abdurrahim, “*Hukukî Kurumlar*” s. 54-5-6.

¹⁰⁴⁷ P. M. Holt, *a.g.m.*, s. 245.

¹⁰⁴⁸ D.P.Little, “*Relations Between Jaruselan and Egypt*”, s. 92.

¹⁰⁴⁹ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 106.

¹⁰⁵⁰ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 399.

¹⁰⁵¹ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 398.

¹⁰⁵² Burgoyne, *Mamluk Jarusalem*, s. 64.

3. Nazar-ı Harem-i Şerif (Nazar-ı Haremeyn):

Kudüs Hz. Ömer tarafından fethedildikten sonra Mescidü'l-Aksa'nın inşa edildiği Haram bölgesi giderek önem kazanmış ve Emevîler devrinde burada gerek Emevî devrindeki mimarî gelişme ve imar faaliyetlerinin tabii bir seyri içinde olsun, gerek Hristiyan eserleri karşısında bir "İslamlaştırma" faaliyetlerinden olsun, gerekse içteki muhalefet karşısında siyasî bir tavırdan olsun birçok türbe, cami, makamın yanında Haram bölgesi tamamen yeniden düzenleyerek Kubbetü's-Sahra ile Mescidü'l-Aksa'yı inşa ettiler. Böylece camileri, mescitleri, mihrapları, türbeleri, makamları, su depoları ile bütün bunların bakımı özel bir ilgiyi gerektirdi. Emevî halifeleri bu ilgiyi bizzat gösterdiler ve Abbasîler devrinde bu ilgi azaldı ise de kaybolmadı. Ancak bu dönemlerden Eyyubîler devrine kadar bu bölgeye mahsus bir daimî kurumun oluşturulduğunu bilmiyoruz. Buradaki inşaat, bakım ve onarım ya halifeler tarafından ya da onların görevlendirdiği vali tarafından takip ediliyordu. Şehrin kadı, müftü ve valileri de bu işlerden sorumlu idiler.

Ancak Eyyubîler dönemi ile birlikte -belki Haçlıların yaptığı büyük tahribatın sonucu olarak- Haram Alanı için daimî anlamda bir mansıbın ihdas edildiğini görmekteyiz. Salahaddin'in Kudüs'ü fethi ve şehre naib ile vali tayin ettikten sonra, el-Emir Siyaruḥ'u Harem-i Şerif'e nazar tayin etti¹⁰⁵³. Böylece Harem-i Şerif özel bir yönetime kavuşmuş oluyordu¹⁰⁵⁴. Haram Alanının bakanı (nazır) buradaki bütün eserlerin bakımı ve vakıflardan sorumlu oluyordu¹⁰⁵⁵. Kudüs bölgesi zengin vakıflara sahip olan bir şehirdi. Daha Hz. Osman döneminde Ayn Selvan'ın aşağısında gösterilen bir pınarın fakirler için vakfedilen bahçeleri sulamak için kullanıldığını bilmekteyiz¹⁰⁵⁶. Emevîler devrinde Harem-i Şerif bölgesinde Kubbetü's-Sahra ve Mescidü'l-Aksa başta olmak üzere başlıca cami, mescit, türbe, hangah, hastahane gibi kuruluşların giderleri karşılamak için Kudüs ve Filistin'de zengin vakıflar kurulmuştur. 11. asırda Nasır-ı Hüsrev, Kudüs'teki dinî ve sosyal kuruluşların zengin vakıflara sahip olduğunu zikretmekte ve güzel hastahanesinin çok zengin

¹⁰⁵³ İsfahani, *El-Feth*, s. 579; İsfahani, *El-Bark*, s. 87.

¹⁰⁵⁴ Hıyari, *Salah al-Din*, s. 339.

¹⁰⁵⁵ Goitein, *"Al-Kuds"*, s. 332.

¹⁰⁵⁶ Mukaddesî, *Ahsan al-Takasim*, s. 171.

vakıfları olduğunu söylemektedir¹⁰⁵⁷. Halil ez-Zahirî de Kudüs'teki dinî ve sosyal tesislerin zengin vakıflara sahip olduğunu söylemektedir¹⁰⁵⁸. Salahaddin'in Kudüs'ü yeniden fethi ile giriştiği büyük imar faaliyetleri birçok zengin vakıfların kurulmasına vesile oldu. Bu vakıflar köy, tarla, bahçe, bostan, evler vs.den meydana geliyordu¹⁰⁵⁹.

Memlük döneminde "Nazır al-Harameyn"¹⁰⁶⁰ ünvanı "iki kutsal yer"in bakıcısı anlamında, Kudüs ve el-Halil için kullanılıyordu. Nazır al-Harameyn onların vakıflarının tamamından sorumlu idi¹⁰⁶¹. Kalakaşandî de: "... ve 777 senesinden sonra Tabilhane emirleri niyabet etti ve ona Nazır-ı Kudüs ve Makam-ı Halil" izafe olunması adet oldu"¹⁰⁶² demektedir. Her zaman olmamakla beraber sık sık Kudüs ve el-Halil'deki Memlük otoritesi, Haram'ın nazırı ve naibin fonksiyonlarının birleştirilmesi ile uygulandı¹⁰⁶³. Nasır al-Muhammed devrinde, al-Amir Sancar al-Cavlı, "Nazır-ı Saltana bi'l-Kuds eş-Şerif ve Beled-i Seyyidina al-Halil" ünvanı ile iki kasabanın naibi idi¹⁰⁶⁴. "1306-1307'de bu göreve getirilen al-Amir Seyfeddin Bulgak al-Nasır al-Mansurî "Nazır Avkaf al-Harameyn eş-Şerifeyn bi's-Şam el-Mahrus" ünvanı ile zikredildi. Hayatının sonlarında ise "Nazır al-Harameyn Al-Kuds ve'l Beled-i Seyyidin al-Halil" ünvanı ile anıldı"¹⁰⁶⁵. Ancak bu daha sonraki dönemlerde pek takip edilmedi.

Haram Alanındaki dökümanlardan Kudüs'teki dinî vakıfların idaresinde Şafii Kadu'l-Kuzat'nın da sorumlu olduğu ve nazır el-evkaf el-Mabrura fi'l-Kuds al-Şerif ünvanını aldığını görmekteyiz¹⁰⁶⁶. Kudüs naiplerinin sultan tarafından atanmasından sonra Nuzzarlar da aynı şekilde

¹⁰⁵⁷ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 34, 56.

¹⁰⁵⁸ Ez-Zahirî, *Keşfu'l-Memalik*, s. 210-211.

¹⁰⁵⁹ İpşirli, *Evkaf u Emlak el-Müslimin fi-Filistin*, İslam Konferansı Teşkilatı, İst., 1982 adlı çalışmasına bakınız.

¹⁰⁶⁰ İbn Taghri Birdi, *Hawadith ad-Duhur.*, Part 3, s. 626.

¹⁰⁶¹ Goitein, "Al-Kuds", s. 332; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 60.

¹⁰⁶² Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 205.

¹⁰⁶³ İbn Taghri Birdi, *Hawadith ad-Duhur.*, Part 3, s. 490; D.P.Little, "Relations Between Jerusalem and Egypt", s. 74-75.

¹⁰⁶⁴ İbn Taghri Birdi, *Hawadith ad-Duhur.*, s. 75.

¹⁰⁶⁵ D.P.Little, "Relations Between Jerusalem and Egypt", s. 81.

¹⁰⁶⁶ D.P. Little, History and..., "The Haram Documents as Sources for the Arts and Architecture of the Mamluk Period", *History and Historiography of the Mamluk*, s. 62; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 60.

merkeze bağlandı¹⁰⁶⁷. Bu makamın ihdas edilmesi Eyyubîler ve Memlûkler devrinde Kudûs'un dinî konumunun önem kazandığını göstermektedir¹⁰⁶⁸.

4. Şurta (Polis) Teşkilatı:

Kelimenin lûgat manası öncü anlamına gelen eş-Şerat'a dayanır¹⁰⁶⁹ ve polis, polis memuru, savaşı açan seçme birlik, muhafız, jandarma manalarına gelir¹⁰⁷⁰. Sahib-i Şurta, "muhafız kıtası kumandanı" ünvanı ile, önceleri bir eyalet veya bir şehrin, hem dinî hem dünyevî hususlara hükmeden valisi için kullanılmış, fakat Abbasîler devrinde münhasıran umumî emniyet ve asayişten mesul olan ve dolayısı ile vazifesi şimdiki emniyet müdürünün işine tekabül eden hususî bir memura verilmiştir¹⁰⁷¹. Genel olarak bir şehirde valiye yardım etmek ve genel asayişin ve koruma işlerine bakmak, suçluları yakalamak ve adalete teslim etmek, halife ve kadıların emirlerini uygulamak ve suçlulara verilen cezayı yerine getirmek ve hapisaneleri idare etmek için örgütlenen bu kuvvetlerin tam teşkilatlı olarak Hz. Ali zamanında faaliyete başladığını müşahade etmekteyiz.¹⁰⁷² Başlangıçta adlî teşkilata bağlı olarak, sanıkları yakalayıp sorguya çekmek ve suçu sabit olanlar hakkında cezayı infaz etmekle görevli bir daireydi. Zamanla suçluları takip edip cezalandıran müstakil bir daire olup, başlarına güçlü ailelerden biri valiler tarafından atanırdı¹⁰⁷³. Bunların atama ve azilleri valiler tarafından yapıldığı gibi, kadı da kararlarını bozabilirdi.

Eyyubîler devrinde şehirlerde polis ve jandarma görevlerini şihne teşkilatı yapardı. Vazifesi şehirdeki inzibat ve disiplini sağlamaktı. Fatımîler devrinde şurta teşkilatının varlığı görülebilmektedir. Nureddin devrinde Şam'da şurta teşkilatı şihneye bağlı idi ve görevleri arasında muhtesibe yardımcı olmak da vardı¹⁰⁷⁴.

¹⁰⁶⁷ D.P.Little, "Relations Between Jerusalem and Egypt", s. 92.

¹⁰⁶⁸ bn Taghri Birdi, *Hawadith ad-Duhur*, Part 3, s. 490.

¹⁰⁶⁹ İbn Mansur, *Lisanu'l-Arab*, C. VII, s. 229.

¹⁰⁷⁰ K.V. Zettersten, "Şurta", *IA*, C. XI, s. 585.

¹⁰⁷¹ K.V. Zettersten, "Şurta", s. 585.

¹⁰⁷² Abdulhalık Bakır, *Hiz. Ali Dönemi*, Mehter Yayınları, Ankara, 1991, s. 151-153; Muddazir Abdurrahim, "Hukukî Kurumlar", s. 54-5.

¹⁰⁷³ Şerare Yetkin, "Abbasîler", *TDVİA*, C. 1, s. 39.

¹⁰⁷⁴ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 119.

Memlûkler devrinde ise Kudûs'te naibin yanında Hûkkam eş-Şurta'yı görmekteyiz. İbn Haldun, Memlûklerde hükûm ve emirlerin hacib tarafından naibin idaresi ve nezaretinde yerine getirildiğini zikreder¹⁰⁷⁵. Mucireddin hûkkam aş-Şurtaya daha sonraları Amir Hacib denildiğini söylüyor¹⁰⁷⁶. Kudûs'te böyle bir memurun varlığı diğer kasabaların geleneklerine göredir diyerek izah etmekte ve bir Memlûk Emiri tarafından icra edilen bu memuriyetin 860/1455-6'da ilga edilerek yetkisinin naibe geçtiği belirtilmektedir¹⁰⁷⁷. Daha önceleri şehrin güçlü ailelerine verilen bu memuriyetin başkanlığı Memlûkler devrinde artık Memlûk Emirlerine verilmeye başlanmıştır¹⁰⁷⁸.

5. Reisler:

Bir şehrin, bir sanatkarlar grubunun veya bir cemaatin liderliğini yapan, onlarla devlet arasındaki münasebetleri düzenleyen şahsa reis denir. Bir şehrin reisi hemen hemen bugünkü vali ve belediye reisinin görevlerini yerine getirirdi. Salahaddin'in devrinde şehir reisliğine sadece Sincar ve Halep'te rastlıyoruz¹⁰⁷⁹. İslam şehirlerinde özerk bir kategori oluşturan gayr-ı müslimlerin liderleri vardı¹⁰⁸⁰ ki bunlar Kudûs'te de mevcuttur.

Ayrıca İslam şehirlerinde kabile, mahalle, cemaat, meslek gruplarının da reisleri vardır. Kudûs'te Mağribî topluluğun lideri olan Şeyh el-Mağribî Yahudiler'den zorla para aldığı için şikayet edilmiştir¹⁰⁸¹. Bu olay sonucu Kudûs naibinin şeyhler üzerinde otoriter olmadığını ve onların Şam naibine karşı sorumlu olduklarını anlıyoruz. Ancak Kudûs ve el-Halil'in nazır ve naibine meseleler hakkında bilgi verirlerdi¹⁰⁸². Mutasavvıfların ve ulemânın reislerine de Şeyhu'l-

¹⁰⁷⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. II, s. 617.

¹⁰⁷⁶ D.P.Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 92; Mucireddin, *a.g.e.*, C. II, s. 281.

¹⁰⁷⁷ D.P.Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 92.

¹⁰⁷⁸ Memlûklerde Hacibü'l-Hüccablık hakkında geniş bilgi için bak. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 354-5-6.

¹⁰⁷⁹ Şaşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 118.

¹⁰⁸⁰ M. Abdurrahim, "Hukukî Kurumlar", s. 54.

¹⁰⁸¹ D.P.Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 87.

¹⁰⁸² D.P.Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 87.

Şuyuh denilmektedir ki Kudüs'te Şeyhu'l-Şuyuh'a ileride müstakilen değineceğiz. Şehir reisleri özellikle Suriye'de "Ahdas" adlı bir teşkilat şeklinde kurumlaşmışlardı.

6. Muhtesiplik:

Muhtesip ecir, sevap anlamına gelen Arapça "Hisbe" kelimesine dayanır. O da "ihtesebe" fiiline dayanır¹⁰⁸³. Ve bu görevi yapan kişiye muhtesip denir ki sivil bir kuruluş olan hisbe teşkilâtının başıdır¹⁰⁸⁴. Bu görevin temeli "El-Emru'l bi'l Maruf ve'n-Nehyi anil-Münker"¹⁰⁸⁵ yani iyiliği emretmek ve kötülüğü nehyetmek kuralına dayanan her müslümanın üzerine düşen dinî bir vazife olarak kabul edilmiştir¹⁰⁸⁶.

Dinî bir kurum olan muhtesibin görevleri arasında çarşılar ile esnaf ve tüccar kontrol etmek, tartı, ölçü ve fiyatları incelemek, insanların ahlak ve davranışlarıyla ilgilenmek, dinî ibadetleri kontrol etmek, ticaret, eğitim, şehircilik gibi konulardaki şikayetlere bakmak, denetlemek, yasaklamak ve cezalandırmak gibi değişik fonksiyonları olan belediye kurumunun görevini yerine getiriyordu¹⁰⁸⁷. Bunlar için amil es-Suk, Sahib es-Suk gibi isimler de kullanılıyordu¹⁰⁸⁸. Muhtesibin yardımcıları çeşitli meslek başkanları olan arifler ve eminler ile şehirdeki mahallenin başkanlarıydı ve şurda ve kadı ile birlikte çalışıyorlardı.¹⁰⁸⁹ Halife veya vezir tarafından atanıyordu. Bu görev bazen kadının üzerinde bulunuyordu.¹⁰⁹⁰

Fatimîlerde çarşı pazardan muhtesibin sorumlu olduğunu biliyoruz¹⁰⁹¹. Salahaddin Kudüs'ü fethedince oraya diğer memuriyetler gibi hisbe de tayin

¹⁰⁸³ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C. I, s. 314-5.

¹⁰⁸⁴ Maverdi, *El-Ahkam ve's-Sultaniye*, s. 272; Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 120.

¹⁰⁸⁵ *Kur'an-ı Kerim*, 3/104.

¹⁰⁸⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. II, s. 574; R. Legy, "Muhtesib", *İA*, C. VIII, s. 532; Abdulhalık Bakır, *Hiz. Ali Devri*, s. 138; Ş. Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, s. 149; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 43; Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 120.

¹⁰⁸⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. II, s. 574-5; Abdülaziz Nuri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 96; Legy, "Muhtesib", s. 532-533; Abdulhalık Bakır, *Hiz. Ali Devri*, s. 139; Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, s. 149-150; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 43-44; Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 120; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 388; Abdülaziz Duri, "Hükümet Kurumları", *İslam Şehri*, s. 77 vd.; Maverdi, *a.g.e.*, s. 275-7 vd.

¹⁰⁸⁸ Mudazzir Abdurrahim, "Hukuki Kurumlar", *İslam Şehri*, s. 59.

¹⁰⁸⁹ Mudazzir Abdurrahim, "Hukuki Kurumlar", *İslam Şehri*, s. 54.

¹⁰⁹⁰ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 120-121.

¹⁰⁹¹ Hitti, *İslam Tarihi*, C. II, s. 1007.

ediyor¹⁰⁹². Kalkaşandî, Kudüs'ün gayr-ı askerî memurları olarak sadece Şafii kadı ve muhtesibi zikrediyor ve her ikisinin de onların Şam'daki kadı ve muhtesibin yardımcıları olduğunu söylüyor¹⁰⁹³. Ona göre; "Kudüs'teki bütün memuriyetler Şam'daki memuriyetlerin yardımcısıdır"¹⁰⁹⁴ ki Haram dökümanları da bunu ispatlamaktadır¹⁰⁹⁵.

7. Ahdâs Teşkilâtı:

X. XII.yy. da Suriye ve Yukarı Mezopotamya şehirlerinde gençlerden teşkil edilen mahallî kuvvetlere verilen ad olup "genç adamlar" anlamına gelmektedir¹⁰⁹⁶. Futüvvet hareketi İslam aleminin doğu kısmında yaygınlaşmışken 10.yy.dan itibaren Suriye ve Yukarı Fırat havzasında da ona paralel ve onunla iç-içe Ahdâs (gençlik- gençler) hareketi ortaya çıktı. 12. yy.a kadar faaliyetleri devam etti¹⁰⁹⁷. Diğer şehirlerde de yaygınlaşmakla birlikte özellikle Halep ve Şam'da gelişen Ahdâs hareketi, halk karakteri taşıyan milis birliklerden meydana geliyordu ve dış siyasi otoriteye karşı yerli nüfusun kavgacı insanlarının silahlanması ile beldenin dinamik muhalefet unsurlarını teşkil ediyorlardı¹⁰⁹⁸. Sibt, "Atsız'ın Dimaşk'ı kuşatması sırasında şehirdeki vali ile askerî birliklerin komutanı arasındaki ihtilaftan sonra şehrin yerli kuvvetleri Ahdas'ın da bu mücadeleye girdiğini ve askerî birliklerin komutanı ile ihtilafa düştüklerini" yazarak şehirde Ahdas kuvvetlerinin varlığı, niteliği ve etkisi hakkında bize bir fikir vermektedir¹⁰⁹⁹.

¹⁰⁹² İsfahani, *El-Bark*, s. 87; Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 199; Hıyari, *Salah al-Din*, s. 301.

¹⁰⁹³ Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 199; D.P.Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 73.

¹⁰⁹⁴ Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 199; C. IV, s. 205.

¹⁰⁹⁵ D.P.Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 88.

¹⁰⁹⁶ C. Cahen, "Ahdath", *El*, C. I, s. 256; Coşkun Alptekin, "Ahdas", *TDVİA*, C. I, s. 508.

¹⁰⁹⁷ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 109; C. Gönen, "Futuwwa", *El*, C. III, s. 962.

¹⁰⁹⁸ C. Cahen, "Ahdath", s. 256; Abdülaziz Duri, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁰⁹⁹ Sibt, *Miratü'z-Zaman*, s. 280.

Ahdas hareketinin de İran ve Irak'taki fityan ve Ayyarun hareketi gibi kendine has bir teşkilatlanması vardı ve bunların başındakiler Reis, Reis-i Ahdas gibi isimler alırdı¹¹⁰⁰ ve şehrin nüfuzlu ailelerinden seçilirlerdi.

Ahdas teşkilatının reisi bir çeşit başkan (belediye) ve bazen kadıyı da aşan yerli bir temsilci idi. Profesyonel bir polis (şurta) teşkilatının olmadığı yerlerde çok etkili oldular¹¹⁰¹ ve şurtanın görevi onlara emanet edildi¹¹⁰². Bu teşkilat mensupları, amme haklarını korumak, yangınları söndürmek ve gerektiğinde düzenli ordunun yanında şehri savunurlardı, ancak zaman zaman şehirde huzursuzluk kaynağı olup halk üzerinde baskı kurdukları gibi siyasî otoriteye karşı ayaklanmalara da katılırlardı¹¹⁰³.

Ahdas teşkilatı Selçukluların Suriye ve Irak'ı fethiyle birlikte düzenli ordularla desteklenen askerî komutan olan şihnelerin atanmasıyla etkisini ve önemini kaybetmeye başlarken şihneler onların yerini almaya başladı¹¹⁰⁴. Fatımîler devrinde Hristiyanlara yaptıkları baskıdan dolayı halife Muiz tarafında baskı altında tutulmuşlardır¹¹⁰⁵.

Kudüs'te de Ahdas teşkilâtının olduğuna dair kayıtlar vardır. Özellikle zayıf yönetimler boyunca Abbasîler, Tulunoğulları, Akşitler ve Fatımîler devrinde Suriye ve Filistin'de etkili olan bu teşkilat 11. asrın ikinci yarısından itibaren Selçukluların bölgeye hakimiyeti ile önemini kaybetmiş olmalıdır. Ahdas'ın Kudüs'te Yahudileri haraca bağladıkları da belirtmektedir¹¹⁰⁶. Ancak Kudüs'te bu teşkilat daha önceki Fatimî halifesi Muiz ile gücünü kaybetmiştir¹¹⁰⁷. Yine de İslam şehirlerinde gerçek anlamda yerli milis gücü hiçbir zaman yok olmamıştır. Zira Osmanlı devrinde de

¹¹⁰⁰ Cahen, "Ahdath", s. 256; Durî, *a.g.e.*, s. 110, Alptekin, "Ahdas", s. 508.

¹¹⁰¹ Cahen, "Ahdath", C. I, s. 256; Cahen, "Futuwwa", s. 962.

¹¹⁰² Cahen, "Futuwwa", s. 963.

¹¹⁰³ Alptekin, "Ahdas", s. 508-509; Durî, *a.g.e.*, s. 110; Cahen, "Ahdath", s. 256; Cahen, "Futuwwa", s. 962; Serjant, *İslam Şehri*, s. 45; Goitein, "Al-Kuds", s. 329.

¹¹⁰⁴ Cahen, "Ahdath", s. 256; Alptekin, *a.g.m.*, s. 509.

¹¹⁰⁵ Cahen, "Futuwwa", s. 963.

¹¹⁰⁶ Goitein, "Al-Kuds", s. 329.

¹¹⁰⁷ Cahen, "Futuwwa", s. 963.

Kudüs'te Yeniçerilerin giriştikleri şiddet eylemleri yerli kuvvetlerin tamamen özdeşleştikleri yerli nüfusun yanında tavır almasına yolaçmıştır¹¹⁰⁸.

8. *Divan el-İnşa:*

İslam devletlerinde başlıca üç ana divan vardır: Bunlar Divan el-İnşa, Divan el-Ceyş ve Divan el-Mal'dır. Divan el-İnşa devlet idaresinde bürokrasinin merkezi idi. Her türlü iç ve dış yarışmalar, tayin, azil ve nakil kararları buradan çıkardı ve başlarında Katib esSır bulunuyordu¹¹⁰⁹. Bu divanın görevleri arasında posta ve muhaberat işlerinin düzenlenmesi de bulunuyordu.

Eyyubiler devrinde merkezdeki Divan el-İnşa'nın daha mütevâzi örnekleri eyaletlerde de bulunuyordu. Daha sonra büyük bir üne kavuşacak olan Abdurrahim b. Şiş el-Asnaî bu devirde Kudüs Divan el-İnşa'sında çalışmıştı¹¹¹⁰. Memlukler döneminde de merkezin yanında eyaletlerdeki şehirlerde Divan el-İnşa'nın¹¹¹¹ olduğu bilinmektedir¹¹¹². Bu kurumun daha çok Fatımîlerden etkilendiği belirtilmektedir¹¹¹³. Kısaca Kudüs'te Fatımîler, Eyyubiler ve Memlûkler dönemlerinde bu divanın olduğunu söyleyebiliriz.

9. *Üstatü'd-dâr:*

Eyyubiler devrinde emirlerden meydana gelen saraydaki en önemli görevlerden biri de üstatüddar (üstaddâr = sarayağası)'dır. Sarayın, inzibat, inşaat, mutfak, ilaç depolarından sorumlu idi ve hanedan mensuplarının da üstadüddârları mevcuttu¹¹¹⁴. Memlûkler devrinde Kudüs'te bir de üstadârın mevcudiyetinden

¹¹⁰⁸ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s.42.

¹¹⁰⁹ Şeşen, *Salahaddin Devri*, s. 123; Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, s. 140-141; Corci Zeydan; *a.g.e.*, s.350 vd.

¹¹¹⁰ Şeşen, *a.g.e.*, s. 124,337.

¹¹¹¹ Memlûklerde Divan el-İnşa hakkında geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 378-383.

¹¹¹² Tekindağ, *a.g.e.*, s. 141.

¹¹¹³ Şeşen, *a.g.e.*, s. 124.

¹¹¹⁴ Şeşen, *a.g.e.*, s. 107-8.

haberdar oluyoruz¹¹¹⁵. Herhalde merkezdeki görevlilerin paralelinde bir fonksiyonları olması muhtemeldir.

10.Devaddar:

Kelime divitdar, hokka tutucu demektir. Eyyubiler devrinde ilk defa bu memuriyetten bahsedilmektedir¹¹¹⁶. Başlangıçta sivil bir memurluk iken Zahir Baybars devrinde askerileşti.¹¹¹⁷ Memlûklerde, candar ve sır katibi ile birlikte sultana gelen mektup ve evrakı alır ve gönderilecek bütün evrakı sultana imza ettirirlerdi. Ayrıca Memlûklerin maaşı ve iktalarının tevzi işlerine de bakarlardı¹¹¹⁸. Memlûkler devrinde eyaletlerde de özel kalem demek olan devadârlar vardı¹¹¹⁹. Kudüs'te de bu manada bir davaddârın olduğunu biliyoruz¹¹²⁰.

11.Al-Mukaddam el-Tavaşi:

Tavaşi, hadım kelimesinin müteradifi olup¹¹²¹ Mukaddam al-Tavaşi hadimağası demektir¹¹²². Kudüs'te Memlûkler döneminde rastlanan bu mansıb genç Memlûklerin kışlalarda talim ve yerleştirilmesinden sorumlu idiler¹¹²³. Bunların küçük bir şehir olan Kudüs'teki fonksiyonları, konusunda fazla bilgi yoktur.

ibn Taghî Bîrdî, Hawadith ad-Duhur, Part 2, s. 183

¹¹¹⁵ D.P.Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 92.

¹¹¹⁶ Şeşen, a.g.e., s. 109.

¹¹¹⁷ P. M. Holt, "The Structure of Government in the Mamluk Sultanate", s. 241.

¹¹¹⁸ Sobernheim, "Devatdar", İA, C. III, s. 557; Uzunçarşılı, Medhal, s. 356; Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I, s. 434.

¹¹¹⁹ Uzunçarşılı, Medhal, s. 358.

¹¹²⁰ D.P.Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 92; D.P.Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 27.

¹¹²¹ Nejat Göğünç, "Tavaşi", İA, C XII/1, s. 66.

¹¹²² Uzunçarşılı, Medhal, s. 348.

¹¹²³ D.P.Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 37-38.

12. Mutavalli al-Leyl:

Haram dökümanlarından Memlûkler döneminde Kudûs'te bu memuriyetin varlığını öğreniyoruz¹¹²⁴. Bu gece bekçiliği görevine tekabül ediyordu. Burada mutavalli bir başkanlığa anlamına geldiğine göre Kudûs'teki gece bekçilerinin başı olmalıdır. Geleneksel İslam şehirlerinde bu adla gece bekçilerinin-mahalle bekçilerinin varlığı bilinmektedir.

B. Kaza Teşkilâtı:

1. Kadılık

Kadı -Kzy- kökünden gelir ve fiilin masdarı olan kaza, ıstılah olarak "hüküm", "karar" ve "hakimlik" manalarını ifade eder; kadı bundan ism-i fail olup "hakim" demektir¹¹²⁵. Görevi insanlar arasındaki davaları ve çekişmeleri sonuçlandırmak ve bu davaları Kur'ân ve sünnete göre halletmektir¹¹²⁶.

İslam tarihinde müstakil bir kaza teşkilatının oluşması Hz. Ömer döneminde kadıları atanmasıyla başladı¹¹²⁷ ve Hz. Ömer onlara tam yetki tanıyarak valilerin tahakkümünden uzak tutmaya çalıştı. Dört Halife Devrinde ismini ilk bildiğimiz Kudûs kadısı ensardan Ubade b. el-Samit idi¹¹²⁸. Abbasîler devrinde ise kadılık kadılık müessesesi kuruldu ve kadıların tayini başkentteki bir başkadı tarafından yapıldı¹¹²⁹. Bu Eyyubîler devrine kadar devam etti ve bu devirde de başkadı sultan tarafından bir menşurla tayin edilir. O da kendi adına diğer kadıları tayin ederdi¹¹³⁰. Eyyubîler devrinde Mısır'da kaza teşkilatındaki bütünlük diğer eyaletlerde görülmez ve ayrı teşkilatlar vardır. Kadılar Şafii mezhebi fakihlerinden

¹¹²⁴ D.P.Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 92.

¹¹²⁵ Ebu'l-Ulâ Mardin, "Kadı", *İA*, C. VI, s. 42; Bakır, *a.g.e.*, s. 121; Kaza teşkilatı hakkında geniş bilgi için bkz. İmam Ebu'l-Hasan el-Maverdi, *El-Ahkamu's-Sultaniye*, (Çev. Ali Şafak), Bedir Yayınları, İst., 1976, s. 76, 84.

¹¹²⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 560.

¹¹²⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 560; Bakır, *a.g.e.*, s. 123; Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, C. I, s. 236.

¹¹²⁸ Goitein, "Al-Kuds", s. 324.

¹¹²⁹ Yetkin, "Abbasiler", *TDVİA*, C. I, s. 40; Zeydan, *a.g.e.*, C. I, s. 3338.

¹¹³⁰ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 127.

atanırdı¹¹³¹. Şam'da bir başkadı bulunmasına rağmen Salahaddin bu mıntıkadaki bazı şehirlere müstakil kadılar tayin etmiştir ki Kudüs'e İbn Şeddad'ı tayin etmiştir¹¹³².

Memlükler devrinde Melik Zahir Baybars ile 1264'de dört mezhep için dört kadı tayin edildi¹¹³³ ve dört mezhep Kadılkuzatlarından şafiî kadısı derece itibariyle diğerlerinden üstündü ve sırayla Hanefî, Malikî ve Hanbelî kadılkuzatı yer alırdı¹¹³⁴. Eyaletlerde de kadı'l-kuzatlar vardır. Şam kadı'l-kuzatı bizzat sultan tarafından atanırdı ve onlar da kendi mezhebindeki kadıları (naib) atarlardı. Kalkaşandî, "Kudüs'teki bütün vazifeliler Dimaşk'takilerin vekilleri (nüvvâb-ı erbab) idiler, Şafi kadısı, Hanefî kadısı gibi"¹¹³⁵ demektedir. Haramın bir seri dökümanında 664/1226-697/1298 yılları arasında Nablus'taki Hanefî kadı ve Kudüs'teki iki Şafiî kadı, Şam'daki kadılara vekillik ediyorlardı¹¹³⁶. Mucireddin'e göre Kudüs'teki Şafi kadısının önceleri Şam'daki Şafi kadısı tarafından atanıyordu, ancak 14. asrın sonlarından itibaren sultanlar tarafından atanmalar oldu¹¹³⁷. Ancak Salahaddin devrinden beri Kudüs'te Şafiîlerin bir üstünlüğü vardı ve Kudüs kadısı yalnız Şafiîlerden atanıyordu. Kudüs'te Hanefî kadı Berkuk (1382-99) zamanında atandı ve Malikî ve Hanbelî kadılar ise ancak 15. asırla birlikte atandılar¹¹³⁸. Bu sıralama Kudüs'ün mezhep yapısı hakkında bir fikir vermektedir. Zira Haram dökümanlarında Kudüs doğumlu -Kudsî ya da Makdisî nisbetini alan" ulemânın çoğu Şafiî ya da Hanbelî mezhebindedir¹¹³⁹.

Haram dökümanları Memlükler döneminde Kudüs'te de kadılkuzatlık müessesesinin oluştuğunu göstermektedir. Buradaki başkadı da Şafiî mezhebinden

¹¹³¹ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 1130; Zeydân, *a.g.e.*, C. I, s. 341.

¹¹³² İsfahânî, *el-Feth*, s. 90, 234; İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, C. XII, s. 6-7.

¹¹³³ P. M. Holt, *"The Structure of Government in the Mamluk Sultanate"*, s. 245.

¹¹³⁴ İbn Batuta, *Seyahatname*, C. I, s. 40; D.P. Little, *"Religion Under The Mamluk"*, 163.

¹¹³⁵ Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 195, 205.

¹¹³⁶ D.P. Little, *"Relations Between Jaruselan and Egypt"*, s. 87.

¹¹³⁷ D.P. Little, *"Relations Between Jaruselan and Egypt"*, s. 76.

¹¹³⁸ D.P. Little, *"Relations Between Jaruselan and Egypt"*, s. 76; Tekindağ, *a.g.e.*, s. 147-148.

¹¹³⁹ D.P. Little, *"Relations Between Jaruselan and Egypt"*, s. 80.

olup¹¹⁴⁰, Başkadılık yanında Salahaddin tarafından kurulan Hangah al-Salahiye ve Maristan el-Salahiyye'nin vakıflarının da sorumlusu idi. Ayrıca şehrin dinî vakıflarının nazır idi ve bundan dolayı. Nazır el-evkaf al-Mabrure fi'l-Kuds eş-Şerif ünvanını da kullanırdı¹¹⁴¹. Kudüs Şafî kadılıkuzatına "Seyyidina ve Mevlana" ile "Meşayih el-ilm ve'l fetva ve'l tedris" ünvanları da isnad edilmiştir. Vekili ise sadece "Seyyidina" ünvanı alıyordu¹¹⁴². Bu Kadılıkuzatların yanında (naib) vekillerinin de olduğunu gösteriyor. Yine Kudüs kadı ve ulemasına isnat edilen en yüksek ünvanlardan biri de "Al-Canab" ünvanı idi¹¹⁴³. Kadılar maaşlarını hazineden alırlar. Ulemaya da bazen aylık verilirdi. Bundan başka kadıların kaza idari işlerinden ve müderrrislerin de medrese ve cami vakıflarından mühim miktarda gelirleri vardı¹¹⁴⁴.

Memlükler devrinde Şafî kadılıkuzatlarının en meşhuru Şerafeddin İsa b. Cemaleddin Ganim el-Ansarî el-Hazracî idi ve onun büyük dedesi Salahaddin Eyyubî tarafından Hangah al-Salahiyye'nin ilk Şeyhi ve nazırı olarak atanmıştır. Onun adı Ganim b. Ali b. Hüseyin al-Ansarî al-Hazracî al-Makdisî (Ö. 632/1234) idi¹¹⁴⁵ ve Şeyhu'l-Şuyuh ünvanını almıştı.

Kudüs'teki mahkemeler naibin direktiflerine cevap verirlerdi ve önemli gayr-i menkul meselelerine naibin temsilcileri ile çakşırlardı ve bir olaydan önce Kahire'nin otoritesini aralardı. Haram dökümanları bir yönüyle Memlüklerin şehrin idaresi ile adli sisteminin birbirine tesir ettiğini ispatlamaktadır¹¹⁴⁶.

¹¹⁴⁰ D.P. Little, "The Haram Documents as Sources for the Arts and Architecture of the Mamlük Period", s. 62.

¹¹⁴¹ D.P. Little, "The Haram Documents as Sources for the Arts and Architecture of the Mamlük Period", s. 62.

¹¹⁴² D.P. Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 24,45.

¹¹⁴³ D.P. Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 27.

¹¹⁴⁴ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 391.

¹¹⁴⁵ D.P. Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 82.

¹¹⁴⁶ D.P. Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 88,93.

2. Şeyhu's-Şuyuh:

Kaynaklarda Meşihatü'l-Hangah veya Meşihatü's-Şuyuh olarak zikredilen bu makam Salahaddin-i Eyyubî tarafından yaptırılan Salahiyye Hangah'ında oturan şeyh ve nazır için kullanılırdı ki Osmanlılardaki eski kürsü şeyhliklerinin en yükseği idi¹¹⁴⁷. Salahaddin Kudüs'ü fethettikten sonra yaptırdığı Hangah Salahiyyenin şeyhliğine ve nazırlığına Ganim b. Ali b. Hüseyin el-Ensarî el-Hazracî al-Makdisî (Ö. 632/1234-5)yi atamıştı¹¹⁴⁸. Hangahların reisinin ortak adı olan Şeyhu's Şuyuh bu şekilde ihdas olundu. Makrizî de 626 yılı olaylarında Kudüs'te Şeyhu's-Şuyuhtan bahseder¹¹⁴⁹. Herhalde bu Şeyhu's Şuyuh aynı zamanda Maristan-ı Salahiyye'nin de başında idi. Zira sonraları Memluklar devrinde Bimaristanların da bu makamı elinde tutan ulemanın idaresine tevdi edildiğini görüyoruz¹¹⁵⁰. Memlükler devrinde Kudüs'te ihdas edilen Şafi kadılıkuzatı da hangah Salahiye ve Maristan Salahiyye'den sorumlu olmuştur.¹¹⁵¹ Haram dökümanlarından kadıların yanında ulemanın da aldığı en büyük ünvanlardan biri "Al-Canab" ünvanı idi¹¹⁵². Eyyubî ve Memlüklerin genel çizgisi bu makamın Şafi ulemanın elinde kaldığını ortaya koyuyor.

3. Hatiplik:

Mısır ve Suriye'de hitabet yüksek ihtirama şayan tutulmuştu¹¹⁵³. Salahaddin Kudüs'ü fethedince ilk namazdaki hatib ve imamı Fakih Cemaleddin Abdullatif b. Şeyh Ebi en-Necib es-Suhreverdi idi¹¹⁵⁴. Memlükler devrinde ünlü Şafiî Fakih Burhaneddin İbrahim İbn Cama (D. 690/1291) gençliğinde Kubbetü's-Sahra'nın

¹¹⁴⁷ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 389-90; Tekindağ, *a.g.e.*, s. 150.

¹¹⁴⁸ D.P. Little, "The Haram Documents as Sources for the Arts and Architecture of the Mamlük Period", s. 25.

¹¹⁴⁹ Makrizî, *Suluk*, C. I, Cüz. 1, s. 223.

¹¹⁵⁰ Tekindağ, *a.g.e.*, s. 150.

¹¹⁵¹ D.P. Little, "The Haram Documents as Sources for the Arts and Architecture of the Mamlük Period", s. 62.

¹¹⁵² D.P. Little, "The Haram Documents as Sources for the Arts and Architecture of the Mamlük Period", s. 27.

¹¹⁵³ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 390.

¹¹⁵⁴ İsfahani, *el-Bark es-Şami*, s. 87; Hıyari, *Salah al-Din*, s. 301.

minberinin yapımında görev almış, daha sonra da Kudüs hatibi olmuştu¹¹⁵⁵. Burada da Şafîî ekolü ön plana çıkmaktadır, ancak Memlûk devrinde diğer üç mezhebin ulema mensuplarının ülkenin önce eyaletleri daha sonra da şehirlerine atanmalarıyla Kudüs'te de camilerin önem sırasına göre Hanefî, Malikî, Hanbelî hatibler tayin edilmiştir.

C. Mali Teşkilât:

İslam devlet geleneğinde kökü oldukça eskilere dayanan kuvvetli bir mali teşkilat vardı. Kudüs'te Fatımîler, Eyyubîler ve Memlûkler döneminde bu mali teşkilata Divan el-Mal denmekteydi.

1. Divan el-Mal:

Fatımîler ve Eyyubîler devrinde devletin mali işlerini Divan el-Mal idare etmekteydi. Eyyubîler devrinde bu divanın teşkilâtı ve işleyişi konusunda Mısır dışındaki Şam ve diğer eyaletlerdeki maliye divanı hakkında pek az bilgiye sahibiz¹¹⁵⁶. Divan el-Mal'ın başkanına Nazır ed Devavin veya Nazır en-Nuzzar da denirdi¹¹⁵⁷. Eyyubîler döneminde Şam'da Nazır el-Divan vardı ve bundan başka ikinci derecedeki merkezlerde de Nazır el-Divanlar vardı¹¹⁵⁸, ancak Halep dışındaki şehirlerdeki nazırlar hakkında bir kayda rastlanamadı.¹¹⁵⁹

Memlûkler devrinde ise Kudüs'te *vekil-i beytü'l-mal* ya da vekil olarak bilinen bir sivil memur vardı¹¹⁶⁰. Buradaki hazinenin bir sekreteri (*emin*)de vardı¹¹⁶¹. Bu Şam'daki Divan-ı Beytü'l-Mal'ın vekili olmalıdır. Zira Kalkaşandî Kudüs'teki bütün memuriyetler Şam'daki memuriyetlerin yardımcısıdır demektedir¹¹⁶². Zaten bu

¹¹⁵⁵ D.P. Little, "The Haram Documents as Sources for the Arts and Architecture of the Mamlûk Period", s. 38.

¹¹⁵⁶ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 168.

¹¹⁵⁷ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, 170

¹¹⁵⁸ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 171.

¹¹⁵⁹ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 171.

¹¹⁶⁰ D.P. Little, "Relations Between Jerusalem and Egypt", s. 89.

¹¹⁶¹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 62.

¹¹⁶² Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 199.205.

mansıbın ismi de bunu göstermektedir. Görevi vergilerin toplanması ve hazineden dağıtımı idi. Bu gösteriyor ki Kudüs'te de bir Beytü'l-Mal vardır. Vergileri toplayan Kudüs vekil-i Beytü'l-Mal bunları doğrudan Mısır'a gönderirdi¹¹⁶³. Bu Memlük döneminin ilk yıllarına tekabül etmiyordu. Zira İbn Taghribirdi'nin "Özbek ez-Zahiri Kudüs'ten diyar-ı Mısır'a vergileri hazırladı." demesi H. 862 tarihlidir.

2. *Divan al-Mavaris*:

Eyyubî ve Memlük imparatorluklarında İslam miras kanunları için *Divan al-Mavaris* veya *Divan al-Mavaris al-Haşriye* adında bir organ kurulmuştur¹¹⁶⁴. Bu divan ölen insanlardan mirasçısı olmayanların mallarının devlete kalmasını sağlıyordu. 14. yy.da Kudüs'te bu divan Divan al-Mavaris Haşriye adıyla çalışıyordu ki¹¹⁶⁵ sonundaki al-haşriya'dan¹¹⁶⁶ bu divanın vergi kaçırma,ehl-i zimmetten cizye verme zamanı gelenleri kontrol etme ve saklanan şeyleri ortaya çıkarma gibi konularda da uğraştığı anlaşıyor. Bu divanın çalışması Kudüs'teki Şafiî mahkemesinin müsadese ile olur ve Beytü'l-Maldan bir nazır ve Kudüs naibinin yetkisindeki bir temsilci olan Şadd'ın¹¹⁶⁷ iştiraki ile ki Memlük emirleri sık sık eşit şekilde bazen Şaddü'l Beytü'l-Mal ve bazen Şaddü'l-Mavaris sıfatı ile iştirak ederlerdi¹¹⁶⁸. Böylece Divan al-Mavaris ölen kişilerin mallarının araştırılmasını Kudüs adliyesinin işbirliği ile yapardı.

D. Askerî Teşkilat:

Kudüs'teki askerî teşkilât ve askerî unsurlar hakkında kaynaklarda pek bir bilgi yoktur. Atsız, Selçuklular ve Artuklular dönemlerinde Kudüs'ün askerî gücünü

¹¹⁶³ İbn Taghri Birdi, *Hawadith ad-Duhur*, Part 2, s. 310.

¹¹⁶⁴ D.P. Little, "The Significance Haram Documents for the Study of Medieval Islamic History", *Der İslam*, LXVII (1980), s. 205.

¹¹⁶⁵ D.P. Little, "The Significance Haram Documents for the Study of Medieval Islamic History", *Der İslam*, LXVII (1980), s. 205

¹¹⁶⁶ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 175.

¹¹⁶⁷ Şadd tabiri askerî sınıftan tayin edilen memur hakkında kullanılır. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 341.

¹¹⁶⁸ D.P. Little, "The Significance Haram Documents for the Study of Medieval Islamic History", s. 205; D.P. Little, "Relations Between Jerusalem and Egypt", s. 89,92.

daha çok beylerin kendi kabile kuvvetleri meydana getirmiştir Fatımiler döneminde ise buraya atanan bir valinin emrindeki kuvvetlerle sınırlı idi.

Eyyubî devleti askerî bir karaktere dayalı idi ve ordusu büyük ölçüde toprağa bağlı iktalı (tımarlı) süvarilerden meydana geliyordu. Ordunun önemli kısmı ise Türk kökenli memlûklerden meydana gelirdi¹¹⁶⁹. Büyük Selçuklu imparatorluğundan Eyyubîlere ve onlardan Memlûklere geçtiği şekli ile Emirler derece ve rütbelerine göre memlûk beslemek zorunda idiler¹¹⁷⁰.

Eyyubîler devrinde Kudüs'e atanan naibin ya da valinin kaç asker beslediğini bilmiyoruz, ancak Memlûkler döneminden itibaren memlûk sisteminin daha iyi sistemleşmesi ve devletin merkezîyetçiliğinin buna dayandırılmasından dolayı bazı bilgiler bulabilmekteyiz.

Kudüs'e Memlûkler döneminde atanan emirler ikinci derecede idiler ki Ümerâi tabilhanah, veya Bando emirleri ya da kırklar emiri (kırkbaşı) idiler ve Meliku'l-Ümera olmayıp sadece "umerâ" olarak anılıyorlardı¹¹⁷¹. Bu emirlerin beslemek zorunda kaldıkları memlûk sayısı en az kırk olup yetmiş, seksen de olurdu¹¹⁷². Bu da Kudüs'teki ortalama asker sayısını vermektedir. Kudüs memlûkleri şehir hayatı üzerinde çok güçlü rolleri olmamıştır¹¹⁷³.

Bu memlûk askerlerinin maaş ve bütün muamelâtına bakan ve tetkik eden Divan el-Ceyş adlı bir Divan vardı¹¹⁷⁴ ki Kudüs'te de bu divanın varlığına Memlûkler devrinde rastlamaktayız. Buna Divan al-Nazar ala Cuyuş al-Mansura da deniyordu¹¹⁷⁵. Eyyubîler devrinde bu Divan al-Ceyş, Divan el-Mal ile sıkı bir ilişkiye sahipti¹¹⁷⁶.

¹¹⁶⁹ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 136-7, 144.

¹¹⁷⁰ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 324.

¹¹⁷¹ İbn Taghri Birdi, *Hawadith ad-Duhur*, Part 2, s. 288, Part 3, s. 505; Kalkaşandi, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 199.

¹¹⁷² Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 324, 327.

¹¹⁷³ D.P. Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 92.

¹¹⁷⁴ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 155-156; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 383; Tekindağ, *a.g.e.*, s. 139.

¹¹⁷⁵ D.P. Little, "Relations Between Jaruselan and Egypt", s. 84.

¹¹⁷⁶ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 155.

Kudüs tâbi olduğu büyük devletler içerisinde küçük bir şehir, hatta kasaba olduğu gibi içinde bulunduğu Filistin bölgesinin de ikinci derecede bir şehriydi ve askerî yönden pek büyük bir fonksiyonu sözkonusu değildi. Bundan dolayı idarî, malî ve adlî sahada buraya hakim olan devletlerin merkez teşkilatlarının birer küçük numunesi olarak ortaya çıkarken askerî ve siyasî yönden ikinci planda kaldığından merkezdeki bu alanın kurumları Kudüs'de kaynaklara yansiyacak derecede görünmemektedir.

E. Bir Sürgün Yeri Olarak Kudüs:

Kudüs'ün önemli bir vasfı bir sürgün yeri olmasıdır. Bu gelenek Emevîler devrinde başlayıp Tulunîler dönemi boyunca devam etti ise de şehre asıl damgasını Memlûkler döneminde vurdu.

Emevîler devrinde tasavvuf hareketinin ortaya çıkması ile Kudüs tarikat ehli için bir sığınak ya da sürgün yeri olarak kendisini gösterdi. Kadirî olan Savr b. Yezid Şam'dan Kudüs'e gelmek zorunda kaldı ve 770'te orada öldü. Mısır'ın Türk valisi Tekin, Sufî Hasan el-Dinevirî'yi Kudüs'e sürgün etti¹¹⁷⁷. Ancak bu her zaman zoraki bir sürgün şeklinde olmuyordu. İslam aleminde mensup oldukları devlet içinde gözden düşen Sufî, ulema kesimi Kudüs'ü gönüllü sürgün diyebileceğimiz bir inziva yeri olarak görüyorlardı. Bu bazen devlet ve dünya hayatında elini eteğini çeken ve kendisini Allah'a veren Gazzalî gibi büyük alimler için de sözkonusu idi¹¹⁷⁸.

Memlûkler devrinde ise Kudüs tam bir sürgün yeridir, ancak daha önceki dönemlerden ayrılan vasfı sürgünlerin büyük ölçüde idarî sahayı ilgilendirmesidir. Memlûklerin Kudüs'ü idare anlayışının esasını bu sürgünler oluşturmaktadır. Memlûk emirlerinden aktif görevden kızağa alınanlar ve kabahati büyük olmayanlar için Kudüs iyi bir sürgün yeri olmaktadır. Bu tür sürgünler *battal* olarak adlandırılmaktadır¹¹⁷⁹. Zira Haram dökümanlarındaki memurların biyografilerinden

¹¹⁷⁷ Goitein, "Al-Kuds", s. 329.

¹¹⁷⁸ İbnu'l-Esir, *El-Kamil*, C. X, s. 212.

¹¹⁷⁹ İbn Taghri Birdi, *Hawadith ad-Duhur*, Part 2, s. 218.

memurların yarısının sürgün (*battal*) olduğu görülmektedir¹¹⁸⁰ Atıl, bayağı anlamına gelen bu terim normalde askerî sahadaki kişilere uygulanmakla birlikte diğer sahaları da içine aldığı olurdu¹¹⁸¹. Bu terim daha çok idarî kadrolar için kullanılıyor olmalıdır¹¹⁸². Ancak Battallık adı altında Eyyubîler devrinde bir sınıf aker vardı ki¹¹⁸³, bunların “mesleği askerlik olduğu halde belli bir görevi olmayan ve düşük maaş alan emekli askerler”¹¹⁸⁴ oldukları söylenmektedir. Memlûkler devrinde böyle askerî bir sınıfa rastlamadık, ancak battal adıyla Kudüs’e atanan çeşitli derecede memurlara (memlûklara) rastlamaktayız. Bu statüyü kabul eden şahıs gözden düşmüş olmaktadır. Battal olarak Kudüs’ün yöneticiliğine atanan emirler de bulunmaktaydı ki 709/1309’da Emir Kuray, 780/1378’de Buri al-Ahmedî Haram’ın nazırlığına atanmışlardır¹¹⁸⁵. Ayrıca Battal lafzı iktanın emirliğinden ve vazifelerinden azledilen emirlere de delalet eder. Bunlar ikinci derecede bir emirlik olan Tablhan olarak atanıyorlar ve kendilerine bir köyün iktası ki 200.000 dirhem civarında ya da bir köyün yarısı ikta olarak veriliyordu¹¹⁸⁶. Ancak hemen şunu belirtelim ki battal olarak atamalar sadece Kudüs’e has değildir. Kısaca Kudüs Emevîler döneminden itibaren gönüllü, inziva ve sürgün şeklinde sufi, ulema ve devlet adamlarını çeken bir merkez olmuş, Memlûkler bunu idarî saha içerisinde bir atama anlayışı olarak sık sık kullanarak idarî bir geleneğe dönüştürmüşlerdir.

¹¹⁸⁰ D.P. Little, “*Relations Between Jaruselan and Egypt*”, s. 79-80.

¹¹⁸¹ Burgoyne, *Mamluk Jarusalem*, s. 61.

¹¹⁸² Makrizi, *Suluk*, C. IV, s. 533; Burgoyne, *Mamluk Jarusalem*, s. 60.

¹¹⁸³ Makrizi, *Suluk*, C. I, Cüz, I, s. 73, 76.

¹¹⁸⁴ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 147.

¹¹⁸⁵ Makrizi, *Suluk*, C. II, Cüz, I, s. 37; C. III, s. 338.

¹¹⁸⁶ Makrizi, *Suluk*, C. III, s. 322; Burgoyne, *Mamluk Jarusalem*, s. 60.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL VE EKONOMİK YAPI

I. Kudüs'ün Sosyal Yapısı:

A. Kudüs'ün Nüfusu ve Toplum Yapısı:

1. Kudüs'n Nüfusu

Kudüs tarih içerisindeki uzun mücadeleler, ihtilal işgaller, ve katliamlardan dolayı nüfusaçısından hiçbir zaman istikrarlı bir çizgiyi yakalayamamıştır. Üç büyük dinin mücadele alanı olan Kudüs'ün nüfusu hakkındaki bilgiler de bundan dolayı dikkatle ele alınmalıdır. Zira şehre hakim olanların istilaları bazen olduğundan çok daha büyük gösterilmiştir. Titus'un şehri ele geçirmesi esnasında ölü sayısının 60000 ile 2500000 arasında verilmesi¹¹⁸⁷ veya Hüsrev II'nin istilası esnasında 90000 ölü, 15000 esir gösterilmesi¹¹⁸⁸, Kudüs'ün çevresindeki insanları içine alsa da o dönemin bölge ve dünya nüfusunun oranına oldukça ters olduğu görülecektir.

İslâmiyetten önce Kudüs ve civarında 50000-60000 kişinin yaşadığına dair rakamlar gerçeğe daha uygun düşmektedir. Bu rakam bile ihtiyatla ele alınmalıdır. Zira Nasır-ı Hüsrev, Kıyame Kilisesi'nin 80000 kişi aldığından bahsetmektedir¹¹⁸⁹. Diğer küçük kiliseler de dahil edildiği zaman ve hristiyan kadın ve çocuklarının kilise nüfusu içerisinde dikkate alındığı zaman 60000 rakamının da fazla bir yekun teşkil ettiği anlaşılabacaktır.

İslam fethinin şehrin nüfusunda kısa vadede bir değişiklik meydana getirdiğini söylemek mevcut tarihî sürece uygun düşmez. Zira şehrin kan dökülmeden teslim olması, şehri kendi istekleri ile terk edenlerin yerine yeni Fatih'lerin doldurması

¹¹⁸⁷ Margoliouth, *a.g.e.*, s. 190; M.A.M., *a.g.e.*, s. 127.

¹¹⁸⁸ Margoliouth, *a.g.e.*, s. 195.

¹¹⁸⁹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 58.

bunu izah eder. Ancak Müslüman göçlerinin zamanla nüfusu arttırdığı söylenebilir. Emevîlerin Kudüs'ü ön plana çıkarma politikaları ve imar faaliyetleri de artan Müslüman göçünü izah edebilir. Bu dönemde başlayan Kudüs'ün kutsallığı etrafındaki görüş artık Kudüs'ü tabii bir çekim merkezi haline getirecektir. Bu Abbasîlerin ilk dönemleri dışındaki genel ilgisizliğine rağmen sürecektir. Bununla beraber Abbasîler döneminde Harun er-Reşid ile başlayan Frank krallığı ile iyi ilişkiler, şehri Avrupalı Hristiyanlar açısından da bir çekim alanı haline getirecek ve onların nüfuslarından bir artış kaydedilebilecektir¹¹⁹⁰.

Emevîler devrinde başlayan Kudüs'ün kutsallığı inancı ve onun etrafındaki menkıbeler Abbasîler devri boyunca gelişerek sürecektir. Öyle ki Allah'ın rızık temininde Kudüs'te oturanlara kefil olacağı ve oranın taşından toprağına, suyuna kadar her karışının cennetin somut şekline sokulması ve nihayet Harem-i Şerif'in son adaletin yeri olması, Cehennem Vadisinin Cehennem, Ayn Selvan'ın zemzem ile somutlaşması ile İslam aleminde Sufilerden en sade vatandaşa kadar bu kutsal belde gömülme inancını ve cehtini kamçılıdı. Nasır, "Tanrı vadesi gelince mahşerde hazır olmak üzere dünyanın her tarafından bir çok adamlar o şehre gelmişler, orada yurt tutmuşlardır"¹¹⁹¹ demektedir. Öyle ki Kudüs'ün Müslüman Mezarlığının 11. Yüzıldaki büyüklüğü ile nüfusu arasında mezarlık lehine olan dengesizliği anlamak pek güç olmasa gerek. Bu süreç sadece Emevî, Abbasî dönemi için değil, Fatımî, Eyyubî ve Memlük dönemlerinin bütünü açısından göz önünde tutulması lazımdır. Ancak bu süreç öyle kesintisiz işlemiyordu. Abbasîler döneminin ortalarından itibaren siyasî boşluğun doğurduğu vali isyanları, Bedevî ve Batınî baskınları Filistin'i oldukça etkilemiş ve Kudüs'te bundan az da olsa nasiplenmiştir. Bu karşılıklı eskatolojik gelenek -ki bu Hristiyanlar ve Yahudiler için de geçerli iditesiri ile anarşi ortamı mezarlıkları büyötmüş, ancak yaşayan nüfus gerçekte küçölmüşür. Nitekim, Kudüs'ün Cuma Camisi de olan Mescidü'l-Aksa'nın, Abbasî el-Mehdî restorasyonu (980) ile Fatımî ez-Zahir restorasyonunda uzunluk ve genişlik olarak küçöltölmesinin bir sebebi de nüfusun arz-talep dengesi olması lazımdır. Yine daha önce bahsettiğimiz gibi Fatımîler devrinde şehrin surlarının güneyde kısaltılarak içeriye çekilmesini de başka türlü izah etmek zorlamadan öteye

¹¹⁹⁰ Boroyne, *Mamlük Jerusalem*, s. 46; Goitein, "Al-Kuds", s. 326.

¹¹⁹¹ Nasır-ı Hüsrav, *Sefername*, s. 33.

geçmez. Fatimîler dönemindeki bir diğer gösterge de yine daha önce zikrettiğimiz el-Hakim 'in gayr-ı müslimlere karşı onların kiliselerinin yıkılmasına kadar varan sindirme politikasıdır. Bütün bunlara rağmen Kudüs'ün bir çekim merkezi olması üç büyük dinin mensuplarının tarihî menkıbelerine süt ve bal akan bir mukaddes belde olarak hayal edilmesi idi.

Fatimîler döneminde 1047 yılında Kudüs'e gelen Nasır-ı Hüsrev nüfus hakkında bize şunları aktarır: "O iller halkından olup hacca gidemeyen kişi, hac mevsiminde Kudüs'e gelir, vakfeye durur bayramda kurbanını keser. Bu adet üzere bazı yıllar olur ki Zilhicce ayının ilk günlerinde 20.000 kişiden fazla adam toplanır"¹¹⁹². Daha sonra devamla: "Pek büyük bir şehir. Benim gittiğim zaman orada 20.000 adam vardı"¹¹⁹³. Nasır, burada 20.000'den erkek nüfusunun kasdeder. Ancak bu, şehrin nüfusu olamaz. Zira Zilhicce ayı Hac mevsimidir. Ve o da zaten bunları söylemektedir. O, Hristiyan ve Yahudilerin de ziyaret için orada olduklarından bahseder. Şehrin nüfusunun bu rakamın altında olduğunu Cuma Camii olan Mescidü'l-Aksa'nın ölçüleri de göstermektedir. (420 kulaca 150 kulaç). Ayrıca Mescidü'l-Aksa'nın şehir çevresindekilerinin de Cuma ihtiyaçlarını karşıladığını göz önünde tutmalıyız. Ancak şunu söylemek belki daha kolay olacaktır. Şehrin Hac mevsimi dışındaki normal toplam nüfusu çevresi ile birlikte 20.000 rakamına yakın düşünülebilir.

11. yy. sonlarında Haçlıların Kudüs'ü Fatimîlerden aldıkları zaman gerek İslam ve gerekse Hristiyan kaynakları Kudüs'te öldürülen Müslüman sayısını 65.000 ile 100.000 arasında vermektedir. İbnu'l-Esir 70.000, Urfalı Mateos 65.000, Ebu'l-Farac 70.000 rakamını vermektedir ki diğer kaynaklar da bu rakamlara yakındır¹¹⁹⁴. Ancak bu rakamlar Kudüs'ün 1099 yılındaki nüfusu anlamına gelmez. Çünkü Haçlı orduları önünden kaçan çevre kasaba ve köylerin halkı da en müstahkem kale olan Kudüs'e sığınması tabiidir. Ayrıca bu tür hadiselerde verilen yuvarlak rakamların daha çok artı yöne meyilli olduğunu unutmamak lazımdır.

¹¹⁹² Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 32.

¹¹⁹³ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 33.

¹¹⁹⁴ İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, C. X, s. 236; Urfalı, Mateos, *Vekayinâme*, s. 199.

Tarihin hafızası hiçbir katliamı olduğundan daha küçük rakamlarla göstermeye mütemayil olmamıştır.

Franklar Kudüs'ü aldıktan sonra şehirde kilise, manastır, hastahane, yurt ve misafirhaneler inşa ederek Kudüs'e Hristiyan nüfusunu çekmeye çalışmışlardır. Bu dönemde Kudüs'teki nüfusun temel kaynağını Avrupa'daki muhaceret politikası oluşturuyordu¹¹⁹⁵. Bu dönemde Kudüs'ün nüfusu hakkında bilgimiz yoktur. Ancak Frankların yanında Doğu kiliselerinin mensupları olan Habeşliler, Ermeniler, Kontlar, Georgianlar ve Suriyeliler bulunuyordu. Hristiyanların yanında sayıları çok az da olsa Yahudiler yaşıyordu. Davud Kulesi altında 200 Yahudi boyacının yaşadığı kaydedilmiştir¹¹⁹⁶. Bu sayının giderek azaldığı tahmin edilmektedir¹¹⁹⁷. 1173'te Kudüs'e gelen Benjamin de Tudela şehirde sadece 4 Yahudi ailesinin yaşadığını zikretmiştir¹¹⁹⁸. Bir Yahudi kaynağa göre Salahaddin onların 1190'da Kudüs'e geri dönmelerine müsaade etti¹¹⁹⁹.

Salahaddin Kudüs'ü Haçlılardan aldığı zaman Kudüs'te çevre kasabalardan gelenlerle birlikte 100.000 kişinin toplandığı¹²⁰⁰, bunların 5000'inin Müslüman esir olduğu ve yaklaşık 35.000 kişinin kaydedildiği belirtilmektedir¹²⁰¹. Bu esnada Kudüs'ün nüfusu 6 ile 10 kat artmıştı¹²⁰² ki en yüksek oran alındığında şehrin nüfusu toplanan 100.000 rakamı esas alınırsa en fazla 11.000 olsa gerek. Salahaddin'in imar faaliyeti ve cihat politikası ile Kudüs'ün İslam nüfusu hızla artmıştır. Ancak bu gayrimüslim nüfus için geçerli değildir. Öyle ki sayıları 2'ye kadar düşmüş olan Yahudiler 15. yy. sonlarında Endülüs'ten de gelen 150 aile ile

¹¹⁹⁵ Runciman, *Haçlı Seferleri*, S. 6, s. 206-7.

¹¹⁹⁶ Margoliouth, *a.g.e.*, s. 203; M.A.M., *a.g.m.*, s. 127.

¹¹⁹⁷ *Kudüs-(Tarihi Belge)*, s. 27.

¹¹⁹⁸ Asthar, "Salahadin and The Jews", *HUCA*, s. 324.

¹¹⁹⁹ Asthar, "Salahadin and The Jews", *HUCA*, s. 324.

¹²⁰⁰ İsfahani, *el-Feth*, s. 55.

¹²⁰¹ İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 433-434; Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 332.

¹²⁰² Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 326-7.

1500'e yaklaşmıştır¹²⁰³. Salahaddin'in Kudüs'ü fethi esnasında kendi istekleri ile Kudüs'te kalon Latin olmayan Hristiyan sayısı birkaç bin olarak verilmektedir¹²⁰⁴.

14. yy. başında şehrin surların dışına taşacak şekilde büyümesi Kudüs'ün siyasî huzur ve imarıyla alakalıdır¹²⁰⁵. 1481 yılında Kudüs'e gelen Musevî seyyah Meshullam ben Menahem 10.000 Müslüman aile reisiyle 250 Musevî aile reisinin olduğunu söylemektedir¹²⁰⁶. 1492'de Endülüs göçü ile gelen Musevîler ile birlikte Kudüs'teki toplam musevi nüfusu ancak 1500 civarında olduğundan, musevi seyyahın verdiği 250 aile reisi sayısı gerçeğe uygun düşmemektedir. 17. yy.'da ise şehirde 2000 Yahudi yaşıyordu ki bunların 200'ü Karaite mezhebindedir¹²⁰⁷.

En erken Osmanlı arşivlerine göre XVI. yy. da Güney Suriye ve Filistin'de 340.200 kişinin yaşadığı ve bunun 42.155'nin Kudüs livasında bulunduğu anlaşılmaktadır¹²⁰⁸. Kudüs şehrinin merkezinin nüfusu ise 16. yy. boyunca aşağıdaki gibi bir seyir izlemiştir:¹²⁰⁹

Tablo: 5

Yıllar	1525/6	1533/39	1548/9	1553/7	1596/7
Nüfus	2.807	5.512	9.135	--	8.431

16.yy. da, 427,289 ve 1015 nolu Tapu Tahrir Desterlerine göre Kudüs'ün daha ayrıntılı nüfus yapısı Tablo 5'deki gibidir¹²¹⁰.

Osmanlı arşivlerinin verdiği rakamlar seyyahların verdiği rakamlar ile karşılaştırıldığında, aradaki zaman da dikkate alındığında seyyahların rakamlarının

¹²⁰³ M.A.M., "Jerusalem", s. 133; *Kudüs (Tarihî Belge)*, s. 27.

¹²⁰⁴ Asthar, "Saladin and The Jews", *HUCA*, s. 325.

¹²⁰⁵ El-Umari, *Mesalik*, s. 210.

¹²⁰⁶ M.A.M., "Jerusalem", s. 133.

¹²⁰⁷ M.A.M., "Jerusalem", s. 135.

¹²⁰⁸ Wolf -Dieter Hütteroth- Kamal Abdulfettah, *Historical Geography of Palestina Transjordan and Southern Syria in the late 16 th Ceuntry*, Erlanger Geographische Arbeitten, Erlangen, 1977, s. 43.

¹²⁰⁹ Wolf -Dieter Hütteroth- Kamal Abdulfettah, *Historical Geography of Palestina, Transjordan and Southern Syria in the late 16 th Ceuntry*, s. 45.

¹²¹⁰ Şükran Yaşar, *Osmanlı Tahrir Desterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kudüs'ün Demoğrafik Yapısı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1997.

Tablo:6

427, 289 ve 1015 Nolu Osmanlı Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. yy. Kudüs'ün Nüfusu

	1527 - 28				1554				1570			
	Şehir Merkezi	Köylerde	Mezralar	Toplam	Şehir Merkez	Köyler de	Mezra- lar	Toplam	Şehir Merkezi	Köylerde	Mezralar	Toplam
Müslüman				10.194				21.864				15.195
Nüfusu	3337	6494	323	800	10.115	11.709	714	700	6152	8.317	727	900
İdareci-				10.994				1000				600
Askeriler				%76.2				23.564				16.696
Vakıf								%78.8				%80.3
Görevlileri												
Hristiyan	595	1760	87	2442	1665	2887	176	4728	1052	1752	153	2957
				%16.9				%15.8				%14.2
Yahudiler	995	--	--	995	1683	--	--	1183	1139	--	1139	%5.5
				%6.9				%5.5				
Toplam	(4927)	(8254)	(411)	14.431	13.463	14596	890	29.930	8343	10.069	2019	20.702

ne kadar ihtiyatla ele alınması gerektiğini göstermektedir. 18. yy. da bile Kudüs nüfusu 15.000'i geçmeyen küçük bir şehir idi¹²¹¹. 20. yy. başlarında (1916) ise şehrin nüfusu savaş öncesinde 70.000, savaştan dolayı meydana gelen göçlerle 60.000'e gerilediği zikredilmektedir¹²¹². Kaynaklarımızın verdiği bu rakamlar Kudüs'ü çevresi ile birlikte ele almış olmalıdır.

2. Kudüs'tün Toplum Yapısı:

a) Etnik Yapı:

Filistin'de insanların ne zamandan itibaren görünmeye başlamış olduklarını tespit etmek imkansızdır. Buranın ancak dördüncü devirde insanların oturmalarına elverişli bir durum almış olduğu kabul edilmektedir. Son zamanlarda Galile yakınlarındaki bir mağarada bulunan insan kafa tası bu bölgenin çok erkerden Hindo-Afrikâî denilen Negroidler ile meskun olduğunu meydana koymuştur¹²¹³.

Filistin'in ilk insanlarını teşkil eden Negroidlere Hamiler olarak bilinen Şamitler'in halef oldukları sanılmaktadır. Samilerle akraba sayılan Şamitlerin yanı sıra Ham oğullarının yakın Şark'tan kuzey Mısır'a kadar yayılmış oldukları tahmin ediliyor. Samiler, ancak MÖ. 2500'den sonra Filistin ve Suriye'de görülmüşlerdir ki Samilerle Şamitlerin kaynaşmasından dolikesafal Akdeniz tipi doğmuştur¹²¹⁴.

Filistin halkının profili Arap Yarımadası ve çevresinden başlayan ve Filistin ile komşu bölgeye Kenanîler ve daha sonra İbranî ve Aramîleri getiren ana göç hareketleri ile daha da netlik kazanmıştır. Arap Yarımadası ile aralarında çok sıkı bağlar olmasına rağmen Filistin'in verimli çevresi halkı kendisine çeken bir kutup bölgesi haline gelmiştir. Bu göçlere "Sami" veya "Arap Göçleri" adı verilmiştir¹²¹⁵. Bu göçlerin ikinci binde gerçekleşen dalgası içerisinde Batıda Akdeniz yoluyla gelmiş olan Egeliler, Güneydoğu Anadolu'dan akan Mittanî-Hurriler, Orta

¹²¹¹ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Türkiye Araştırmaları Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul-1995, s.34.

¹²¹² Von Svenhevin, *Jerusalem*, s. 75.

¹²¹³ Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 12-3.

¹²¹⁴ Günaltay, *a.g.e.*, s. 16-7.

¹²¹⁵ *Kudüs (Tarihî Belge)*, s. 10; Günaltay, *a.g.e.*, s. 52-3.

Anadolu'dan gelen Hattiler ve nihayet Mezopotamya'dan Aramilerle geldikleri sanılan İbraniler bulunuyordu. Bu istilalarla dolan Filistin'de yer yer etnik gruplar teşekkül etmeye başladı. Egeliler ile Samilerin kaynaşmasından Kenaniler ve Fenikeliler doğmuştur¹²¹⁶. Bu etnik oluşumlar içerisinde Kenaniler ön plana çıkmış ve bundan dolayı da Filistin'e "Kenan Ülkesi" adı verilmiştir¹²¹⁷. Kenanlılar M.Ö. 3. binden 332'ye kadar olan devir içerisinde Sami grupları Hurriler, Mitaniler, Hattiler, İbraniler, Plestiyalılar ve Aramilerle kaynaşarak Kenanlı karakterini korudular¹²¹⁸. Bu etnik gruplar arasında büyük mücadeleler meydana gelmiştir. Bunlar Tevrat'ta, Hittiler, Gırgasiler, Amoriler, Kenanlılar, Perizziler, Hivililer, Yebusiler olarak geçer¹²¹⁹. Bu mücadelelerde Tevrat'a göre dünyanın en eski topluluğu sayılan ve Hicaz bölgesinden gelmiş olan Amalikalılar da sayılmaktadır¹²²⁰. Daha sonraki dönemlerde ülke yönetimini ele alan Persler, Yunanlılar, Romalılar ve Bizanslılar, ülkede kalmaya karar verdikten ve burayı vatanları olarak kabul ettikten sonra bugün bölgeye ismini veren Filistin halkı arasında eridiler.

Filistin halkının tam profili ülkenin İslam-Arap toplumu tarafından fethi ile kesinleşmiş ve billurlaşmıştır. Bu fetih zamanla Arap yarımadasından bol miktarda göç çekmiş ve Arapça Filistin halkının lisanı olmuştur. Aremice'den Arapça'ya geçiş iki dilin aynı kökene dayanmasından dolayı kolay olmuştur¹²²¹.

İslam fethinden önce Kudüs ve çevresinde 12.000 Grek ve 60.000 yerli olduğu kaydedilmektedir ki¹²²² abartılı da olsa önemli bir Grek unsurun Bizans hakimiyetinin altında yaşadığı düşünülebilir. İslam fethinde Kudüs halkı ile yapılan ahidnâmede Rum ve Bizanslıların ülkeyi terkedeceklerine dair hükümler¹²²³ o dönemin siyasî atmosferini yansıtmış ve dolayısıyla Bizans'ın çekilmesi ile Rumların

¹²¹⁶ Günaltay, *a.g.e.*, s. 54.

¹²¹⁷ *Kudüs (Tarihî Belge)*, s. 10.

¹²¹⁸ Günaltay, *a.g.e.*, s. 60.

¹²¹⁹ *Tasniye 7/1; Yesu 1/4; Tekvin, 23/9.*

¹²²⁰ Sargon Erdem, "Amelika", *TDVİA*, C. II, s. 557; Kalkaşandı, *Subhu'l-Aşa*, C. IV, s. 164.

¹²²¹ *Kudüs (Tarihî Belge)*, s. 11.

¹²²² Margoliouth, *a.g.e.*, s. 195.

¹²²³ Taberî, C. I, s. 2405-6.

da büyük ölçüde çekildikleri düşünülebilir. Kudüs'te Ermeni unsurun varlığı da Bizans'ın son dönemlerine tekabül etmiş olmalıdır. Kudüs Ermeni Patrikliğinin I. Abrahamla 637-669'da başladığı¹²²⁴ düşünülürse Kudüs'te Ermenilerin resmî varlığı İslam fethi ile başlamaktadır. 1157'de Salahaddin Kudüs'ü geri alırken 1500 kadar Ermeninin Salahaddin tarafından bağışlandığı bilinmektedir¹²²⁵. Fetih sırasında çevre kasabalardan Kudüs'e sığınmaları da dikkate alırsak bu rakam Kudüs'teki Ermeni nüfusu açısından oldukça kabarık görünüyor. Yahudiler için nüfus kısmında verdiğimiz bilgiler ışığında İslam fethi esnasında Bizans döneminden beri Yahudi nüfus şehirde oldukça azdı. Bu İslam döneminde de 15. yy.'a kadar devam etmiştir.

İslam fethi ile Arap unsur giderek artış gösterecektir. Bu Araplar arasında Güney Yemenli kabileler önemli yer tutmaktadır. Al-Yakubî, "Filistin Cundu'nun Arapları, Lahmî, Cuzam Amele, Kinde, Kays ve Kinane kabilelerinden meydana gelmektedir"¹²²⁶ demektedir. O, Kudüs vilayetinden bahsederken, "Kudüs o en büyük vilayetlerdendir ve bu vilayetlerin halkı Arap ve Acemdir"¹²²⁷ şeklinde ifade etmektedir. İslam fethi ile birlikte yine daha önce zikrettiğimiz gibi şehrin güneyinde, Harem-i Şerif'in güneybatı köşesinde bir Kuzey Afrikalılar Mahallesi oluşmuştu ki bu Kuzey Afrika kökenli Müslümanlar idi. Kudüs'ün Kurlu Bey ve Atsız ile Türk hakimiyetine girmesi ile şehirde Türk nüfusunun olması muhtemeldir. Artuk ve oğulları döneminde Artuklu ailesi Kudüs'te "akrabaları ve taraftarları ile geniş bir Türkmen topluluğu oluşturuyordu"¹²²⁸. Eyyubiler devri ile birlikte Türk nüfusunun varlığı tekrar kendisini gösterecektir. Zira Memlûkler döneminde bulunan Kudüs'te bir Türkmen mahallesi, Türkmen çarşısının varlığı önemli bir Türk nüfusuna delalet eder. Eyyubiler devrinden itibaren Türkler ile birlikte Kürt unsurunun varlığı da bilinmektedir ki Kürtler mahallesinde meskun idiler¹²²⁹. Bunlar Memlûkler devrinde çok küçük bir topluluğa delalet eder.

¹²²⁴ Yavuz Ersan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, AKDTYK, TTK. Yayınları, No: XIV, S. 3, Ankara, 1908, s. 12.

¹²²⁵ İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, C. 11, s. 434; Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 333-4; Buhl, "Kudüs", s. 960.

¹²²⁶ Al-Jakubî, *Kitab al-Boldan*, s. 329.

¹²²⁷ Al-Jakubî, *Kitab al-Boldan*, s. 328.

¹²²⁸ İbn Qalanisi, *a.g.e.*, s. 45.

¹²²⁹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 69.

13. ve 14. yy. da Kudüs'teki etnik durumu Burgoyne'nin Harem-i Şerif dökümanlarındaki şahıs isimlerindeki "Kudsî", "Makdisî" gibi mensubiyetlerini gösteren kayıtlara göre yaptığı tasnifte daha açık olarak görmek mümkündür.

Tablo:5
Harem-i Şerif dökümanlarına Göre
Kudüs'te Yaşayan Nüfusun Yapısı:

Mensup Olduğu Yer	Erkek	Kadın	Toplam
1. Suriye ve Filistin	33	81	114
2. Mısır ve Hicaz	10	27	37
3. Kuzey Afrikalı	8	9	17
4. Anadolu, Mezopotamya ve Doğulu	31	44	75
Toplam	82	161	243
5. Kimliği Tesbit Edilemeyenler	22	10	32
6. Nisbesi olmayan Toplam	51	69	120
Genel Toplam	155	240	395

Bunlar içerisinde 1. kategoride 6 (2:4) Kudüslü teşhis edildi. 4. kategoride 14 (2:12) Türk, 6 (4:2) Türkmen, 5 (3:2) Kürt ve 14 (7:7) Acem kökenli teşhis edildi¹²³⁰. 20. asrın başlarında şehirde Yahudi, Arap, Türk, Ermeni, Habeş, Kıpti vb. daha küçük etnik unsurlar da yaşıyordu¹²³¹.

Kudüs etnik ve dinî yapı olarak her zaman hakim unsurun çoğunluğuna teslim olmuştur ve sürekli bir etnik değişimi de yaşamıştır. Onun üç büyük dinin kutsal merkezi olması bu tarihi oluntuya uygun düşmektedir.

b) Dinî Yapı:

Bir bölgenin siyasî ve sosyal istikrarsızlığı, ister istemez o bölgenin dinî hayatını da yakından etkilemektedir. Bölge halklarının içine düştükleri istikrarsızlık onları hiçbir zaman millî bir birliğe ve dinde değişmez bir sistem teşekkülüne erdiremedi. Neticede de bölge halklarının geniş bir alana yayılmaları, sosyal özelliklerinin ve tarihî kaderlerinin ayrı ayrı oluşmasına sebep oldu. Bulundukları yerin tabîî, coğrafi, ekonomik şartları ve çevrenin etnik yapısı bu oluşuma geniş

¹²³⁰ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 61.

¹²³¹ Von Svenheim, *Jernusalem*, s. 74.

şekilde tesir ediyordu¹²³². Bu tablo içerisinde politeist inançlar ve halkın rağbet ettiği Sır Dinler Filistin'deki ilk inançları oluşturuyordu¹²³³.

(1) Yahudiler:

Ancak Hz. Musa vasıtasıyla Mısır esaretinden kurtulan ve Yeşu b. Nun zamanında bölgenin yerli halkı ile yaptıkları savaşlar sonrasında buraya yerleşen İsrailoğullarının monoteist inançlarını buradaki politeist inançlar değiştirememiştir¹²³⁴. Hz. Davud ile Kudüs'e hakim olan ve Hz. Süleyman ile en parlak döneme ulaşan İsrailoğulları bu tarihten sonra siyasî olarak ikiye bölünecekler. Bu kuzey güney istikametindeki siyasî bölünme dinî hayatta da bazı parçalanmaların alt yapısını oluşturmuştur. İsrailoğullarının Filistin dışına sürgünleri ve Babil esareti sonrasında dinî telakkilerinde büyük değişiklikler meydana geldi ve bunun sonucunda birçok mezhep ve tarikatlar ortaya çıktı¹²³⁵. Bunların en meşhurları Ferizîler, Saddukîler, Essenîler, Karailer, vb. mezhep ve tarikatlardan oluşmaktadır¹²³⁶. Bunlardan Karailer Kitab-ı Mukaddes'in özüne dönüşü esas aldılar ve bundan dolayı Kudüs'ü merkez yaptılar¹²³⁷.

Yahudiler Selevkoslar ve özellikle de Roma idaresi boyunca Filistin'de ve Kudüs'te büyük baskı gördü. Yahudilerin Roma'ya karşı isyanları hep katliamla sonuçlandı. Öyle ki 134'teki isyanda Roma genel valisi Mabedin bulunduğu bölgeyi sabanla sürmüştü¹²³⁸. Tıpkı Annibal'ı yenip Kartaca'yı işgal eden Roma'nın daha önceki işgallerde taş üzerine taş bırakmamakla yetinmeyip Kartaca'nın yıkıntıları üzerine saban sürmeleri gibi¹²³⁹. Ama bu şehirlerin kuruluşunu sembolize eden merkezden çevreye bir saban sürme yerine çevreden merkeze giden bir saban sürmedir. M.S. 312'ye kadar Yahudilerin Kudüs'e girmeleri yasaklanır. Şehir

¹²³² Mehmet Çelik, *Süryanî Kilisesi Tarihi*, C. I, Yaylacık Matbaası, İst., 1987.

¹²³³ Mehmet Çelik, *Süryanî Kilisesi Tarihi*, C. I, s. 6-7.

¹²³⁴ Mehmet Çelik, *Süryanî Kilisesi Tarihi*, s. 67; E. Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 191-192.

¹²³⁵ E. Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 193-194; Çelik, *Süryanî Kilisesi Tarihi* s. 7.

¹²³⁶ E. Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 194 ; Çelik, *Süryanî Kilisesi Tarihi* s. 7.

¹²³⁷ Goitein, "*Al-Kuds*", s. 326.

¹²³⁸ M.A.M., *a.g.m.*, s. 128

¹²³⁹ Mustafa Armağan, "*Şehirlerin Ruhu*", *İzlenim*, S. 22, Haziran 1995, s. 11.

yeniden inşa edilir ve Venüs, Jübiter tapınakları ile şehre bir Helen damgası vurulur. 614 yılında II. Hüsrev'in istilsında Yahudilerin tutumundan dolayı şehri 629'da yeniden alan Heraklius, Yahudilerin şehre girmelerini yasakladı. İslam fethinden Haçlıların şehri almalarına kadar Kudüs'te Yahudilerin varlığı bilinmektedir. Aneak Haçlılar onların Kudüs ve el-Halil'de yaşamalarına ve kutsal yerleri ziyaretlerini yasakladılar. Daha sonra bu kurallar yumuşatıldı. Buna rağmen Yahudilerin sayısı çok azdı. Tudelalı Benjamin 1193'te Kudüs'te 4 Yahudi ailenin olduğunu söylüyor¹²⁴⁰. Bu Yahudilerin de mülkiyet ve herhangi bir hukukî hakları söz konusu değildi.

Salahaddin-i Eyyubî'nin müsaadesi ile Yahudiler 1190'dan itibaren Kudüs'e dönebildiler. Bu müsaade İbranî şiirlerinde Kyros'un müsaadesi ile mukayese edildi¹²⁴¹. Kısa süre sonra Kudüs geniş bir Yahudi topluluğuna sahip oldu. 1216'da Kudüs'ü ziyaret eden Yudah al-Haciz orada Askoloniler, Mağribi Yahudiler ve bir Fransız'dan oluşan üç cemaatin olduğunu söylüyor. Bu birincilerin Askalandan geldikleri, ikincilerin ise Kudüs'ün fethi ile Fas'tan Filistin'e başlayan Müslüman göçü sonrasında 1211'de de aynı bölgeden bir Yahudi topluluğu gelip Kudüs'e yerleşti¹²⁴². Böylece Kudüs'teki Yahudi sayısı arttı. Buna 1492'deki Endülüs'ten gelen 250 aile de eklenince Yahudilerin sayısı 1500'ü buldu. Bunlar içerisinde Karaite (Karaî) mezhebine mensup 200 kadar Yahudi de bulunuyordu¹²⁴³. Bu topluluklar İtalya ve Polonya başta olmak üzere Avrupa ülkelerinden de yardım almakta idiler¹²⁴⁴.

Salahaddin, Fatımîlerin Yahudilere tanıdığı toleransı gösterdiği gibi Yahudi hekimleri kendi yanın ve büyük kasabalarda kurduğu umumî hastahanelerde görevlendirmesi onlara önemli sosyal bir statü kazandırmıştır. Bundan dolayı Yahudilerin Müslümanlarla olan ilişkileri de iyi zemine oturmuştur¹²⁴⁵.

¹²⁴⁰ Asthor, "Saladin and The Jews", *HUCA*, s. 324; Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 325.

¹²⁴¹ Asthor, "Saladin and The Jews", s. 324.

¹²⁴² Asthor, "Saladin and The Jews", s. 326.

¹²⁴³ M.A.M., *a.g.m.*, s. 144.

¹²⁴⁴ M.A.M., *a.g.m.*, s. 134.

¹²⁴⁵ Asthor, "Saladin and The Jews", s. 307, 312-313.

(2) Hristiyan

Kudüs Hristiyanlığın doğuş merkezidir. Hristiyanlık, Hz. İsa'nın İlahî Mesih Devleti ve Musa Şeriatı'nı esas alan vaazlarıyla başlıyordu¹²⁴⁶. O bu vaazların sonucunda kendi hayatında çok az sayıda taraftar bulabilmişti. Hz. İsa'dan sonra onun küçük cemaati Kudüs'te misyon faaliyetlerine başlayacak ve kısa süre içerisinde Filistin'in her tarafında henüz Yahudilikten pek de farklı olmayan inançları ile yayılacaktır. Artık Filistin ve Suriye'nin putperestleri arasında da hristiyanlığın yayıldığı ve bunun neticesinde bu hareketlerin Filistin dışına taşığı görülmektedir. MÖ. 8 veya 7. yılda doğan ve günümüz Hristiyanlığının temellerinin dayandığı Pavlos da bu dönemde Hristiyan olmuştur¹²⁴⁷. Daha sonra Kudüs'teki Yahudi tabanlı Hristiyanlık ile Pavlos'un Yunanî (putperestlere dayanan) Hristiyanlığı ayrılığa düşecektir¹²⁴⁸. Kudüs'ün 70 yılında Titus tarafından tahribi misyon faaliyetlerinin merkezini Kudüs'ten Antakya'ya taşıdı. Kudüs'teki Hristiyanlar gibi bütün doğu Hristiyanları İmparator Trajan (98-117)'dan itibaren Büyük Konstantin'e kadar büyük zulümler gördüler. Diğer taraftan da Hz. İsa'nın şahsı üzerindeki münakaşalar ile kilise parçalanmış, Antakya, Roma, İskenderiye vb. kiliseler arasında çekişme başlamıştır¹²⁴⁹.

Kudüs, Büyük Konstantin ile başlayan bir süreçte hızla Hristiyanlaşmaya başladı ve 451'de gelişmiş bir patriklik haline geldi¹²⁵⁰. Ancak Roma dönemindeki baskılar Bizans döneminde de bir başka boyutuyla devam etti. Bizans İmparatorları tebayı aynı inanç birliği içerisinde tutacak uygulamalara giriştiler. Bu ise Suriye ve Filistin'in Sami halkı ile Grek idarecileri arasındaki ırkî antipatiyi mezhep mücadeleleri¹²⁵¹de körükledi. Suriyeli ve Mısırlı kiliseler türedi olarak kabul edilen İstanbul'u kabullenemedikleri gibi Ortodoks kilisesinin görkemli törenlerinden

¹²⁴⁶ Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 8-9.

¹²⁴⁷ Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 13-14.

¹²⁴⁸ Bu konuda geniş bilgi için bak. Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 17-27.

¹²⁴⁹ Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 35,46,53,113 vd.

¹²⁵⁰ M.A.M., *a.g.m.*, s. 128-9.

¹²⁵¹ Runcıman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I, s. 5-6; Hitti, *İslam Tarihi*, C. I, s. 232-3.

ziyade sadeliği esas alıyorlardı ki, bunun altında belli belirsiz milliyet duyguları yatmaktaydı¹²⁵².

Filistin'de ve Kudüs'te monofizit Nesturi, Yakubî, Kıptî gibi kiliseler yayılırken şehirlerinde, Suriye'nin aksine önemli bir Ortodoks nüfus bulunmaktaydı ki bunlara tahkir anlamında "İmparatorun adamları", melkiler denilmekteydi. Zira bunların varlıkları sadece imparatorluk hükümetinin iktidar ve itibarına bağlı bulunuyordu¹²⁵³. Ayrıca daha önce zikrettiğimiz gibi 637'de I. Abrahamla birlikte Ermeni Patrikliği de Kudüs'te ortaya çıkmıştır¹²⁵⁴. Onlar Kudüs'teki Ermeni mahallesinde oturup Salahaddin Kudüs'ü aldığı zaman sayıları 1500 kadardı. Bunların içinde Süryani ve Ermenilerin olduğu 1000 kadarının yurtları olan Urfa'ya dönmelerine müsaade edildiği kaydedilmektedir¹²⁵⁵. Yavuz'un Suriye Mısır'ı fethi sırasında kendisini karşılamaya gelen Ermeni patriği III. Serkis'e verdiği ferman ile Ermenilere tanıdığı haklar Kudüs'teki kutsal yerlerin statüsünün tespiti bakımından önemlidir. Bu fermanda:

"... ve Hazret-i Ömer (ra) hazretlerinden olan ahidnâme-yi humayun ve merhum melik Salahaddin zamanından beri verilen evamir-i şerifler mucebince zabt ve tasarruflarında olan Kumame ve Beytü'l-Lahm-i mağara ve Şimal tarafındaki kapı ve kilise-i kübraları Mar Yakub ve deyr-i Zeytun ve Habsü'l-Mesih ve Nablus ve keniselerine tabi hem-milletleri olan Habeş ve Kıpti ve Süryanî milletleri, Mar Yakub kilisesinde mütemekkin olan Ermeni patrikleri tarafından zabt ve tasarruf olunub aher milletlerden min ba'd bir ferde müdahale ettirilmemek babında bu nişan-ı humayunu verdim... ve buyurdum di Mar Yakub'da mütemekkin olan Ermeni patrikleri içeride ve taşrada vaaki olan kiliseleri ve manastırları ve sair ziyaretgâhları ve

¹²⁵² Runcıman, Haçlı Seferleri Tarihi, C. I, s. 6.

¹²⁵³ Runcıman, Haçlı Seferleri Tarihi, C. I, s. 8..

¹²⁵⁴ Yavuz Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhansı, s. 12.

¹²⁵⁵ İ. Kafesoğlu, "Kök-Böri", İA, C. VI, s. 891.

kendine tabi hem milletleri ayinleri üzere zabt ve tasarruf eyleye...”

Fermanda daha sonra diğer “kilise, manastır, ziyaretgah kendilerine tabi hem-milletleri ve sair emlak ve tevabi-i kadimeleri, tayin olunduğu üzere ermeni taifesi ve patrikleri zapt ve tasarruf eyleye...” şeklinde devam etmektedir ki 24 Şevval 923 (9 Kasım 1517) tarihini taşıyan ilk fermanıdır. Daha sonraki 1556, 1649, 1665, 1671 ve 1682 tarihli fermanlarda aynı üslupla aynı ifadeler yer almıştır. Ancak 1733 tarihli ferman ile Ermenilere yamak olan bazı kiliseler Habeş, Süryani, Kıpti ve Sırplar Rum kiliselerine bağlanmıştır.

Bu belge Hz. Ömer devrinde Ermeni kiliselerine tanınan statünün daha sonra devam ettiğini Salahaddin tarafından fermanla yenilendiği ve diğerlerine göre daha ayrıcalık tanındığı, bu durumun Osmanlı hakimiyetine kadar devam ettiği anlaşılıyor. Bu mezhepler mücadelesinde Habeş, Kıpti ve Süryaniler Rum değil Ermeni kilisesine bağlanmıştır¹²⁵⁶. Nesturiler ise Abbasiler döneminden itibaren Kudüs'te diğer Hristiyanlara nazaran daha iyi bir mevki kazanacaklardı¹²⁵⁷. Kudüs'teki bu doğulu Hristiyanların yanında Abbasilerin Bizans ile olan mücadeleleri Harun er-Reşid devrinde Kudüs'deki Hristiyanların durumunu güçlendirecektir¹²⁵⁸.

Kudüs Hristiyanları Fatımîlerin ilk döneminde el-Hakim döneminde büyük baskı ve tahribata uğramalarına rağmen XI. yy.'ın ortalarına doğru güçlenmelerinde Bizans'ın da etkisi oldukça önemlidir¹²⁵⁹. Ancak el-Hakim dönemindeki tahribat ve Artuk Bey'den sonraki kargaşada özellikle Ortodokslar Kudüs'ü terkettiler¹²⁶⁰. Haçlılar 1099'da Kudüs'ü istila ettiklerinde Kudüs'teki hristiyanlardan bir kısmı şehri terk ederek Mısır'a kaçmışlardı. Bunların başında

¹²⁵⁶ Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhaneesi*, s. 33-34 vd.

¹²⁵⁷ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I, s. 21.

¹²⁵⁸ Goitein, *“Al-Kuds”*, s. 326.

¹²⁵⁹ Goitein, *“Al-Kuds”*, s. 327-328; Runciman, *a.g.e.*, C. I, s. 27-29; Hitti, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 99; Ebu'l-Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 189-190; Buhl, *“Kudüs”*, s. 957; N.A.Koenig, *“Aziz Billah”*, *İA*, C. II, s. 153; Hitti, *History of Syria*, s. 588; Metcos, *a.g.e.*, s. 45.

¹²⁶⁰ Runciman, *a.g.e.*, C. I, s. 215.

Suryaniler geliyordu¹²⁶¹. Haçlılar Kudüs'teki Ermenileri, Rumları, Süryanileri ve Gürcüleri bütün mukaddes yerlerden tardı etti. Ancak başlangıçtaki bu tutum değişti ve kendilerine ait mevkilere tekrar sahip olmalarına müsaade edildi¹²⁶². Bunların yanında Kıpti ve Habeş gibi hristiyanların yanında Fransız, İspanyol, Alman ve Macar gibi daha küçük Avrupalı topluluklar çoğunlukla kendi kiliseleri ve halk kuruluşları çerçevesinde yaşadılar¹²⁶³. Ancak Latinler'in Kudüs'teki konumları şüphesiz tartışılmaz bir mevkideydi. Kudüs Latin Krallığının tarihinde dinî guruplar içerisinde 12. yy. başlarında dinî ve askerî amaçlar için kurulmuş olan Hospitalier tarikatı ile Templier tarikatlarını da zikretmek lazımdır ki Müslümanlarla olan mücadelede en önemli rolü bunlar oynadılar¹²⁶⁴. Kudüs kralları daha sonra teba olmayı kabul etmesi durumunda Müslüman ve Yahudilere de kısmen hoşgörülü davrandılar ve bir kaç cami ve sinagogun açılmasına müsaade ettiler¹²⁶⁵.

Salahaddin Kudüs'ü fethetmeden evvel şehirdeki doğulu hristiyanlar ile hristiyan danışmanı J. Batit vasıtası ile temasa geçmişti¹²⁶⁶. Kudüs'ün fethinden sonra şehirde kalmak için Salahaddin'den müsaade istediler ve buna malik oldular¹²⁶⁷. Osmanlılar devrinde Ermeni kilisesine verilen diğer kiliseler üzerindeki mevki gösteren ferman, Hz. Ömer ve Salahaddin-i Eyyubî'nin Ermeni Kilisesine bu imtiyazı verdiğini göstermektedir. Latinler ise şehri farkettiler¹²⁶⁸. Salahaddin genel olarak Müslüman olmayan ancak Latinlere düşman olan dinî ve etnik guruplara güvenmişti ve Latinler şehri boşalttıktan sonra bu unsurlara yerleşme hakkı vermişti ki bunların içerisinde Yahudilerin de olması muhtemeldir¹²⁶⁹. Öyle ki Salahaddin'in Kudüs'ü fethetmeden önce Kahire ve Şam'da iken doktorlarının önemli bir kısmı

¹²⁶¹ Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 191.

¹²⁶² Mateos, *Vakayi-nâme*, s. 207-208; Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 71-83; Goitein, "*Al-Kuds*", s. 330.

¹²⁶³ Goitein, "*Al-Kuds*", s. 330; Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 244-245.

¹²⁶⁴ Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 129-130.

¹²⁶⁵ Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 325; Runciman, *a.g.e.*, s. 130.

¹²⁶⁶ Ashtor, "*Saladin and the Jews*", s. 324.

¹²⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 436; Buhl, "*Kudüs*", s. 960; Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 334; Goitein, "*Al-Kuds*", s. 330; Ashtor, "*Saladin and the Jews*", s. 325-6; Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 392.

¹²⁶⁸ Hıyarî, *Salah al-Din*, s. 332; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. XI, s. 436-7.

¹²⁶⁹ Ashtor, "*Saladin and the Jews*", s. 324.

Yahudi ve Hristiyanlardan meydana geliyordu¹²⁷⁰. Salahaddin şehrin fethinden sonra Kumame Kilisesi'nin bakımını 4 Frank rahibe bırakırken daha sonra bu görev Rum patriğine verilmiştir¹²⁷¹. Eyyubilerin son dönemindeki iç mücadele şehirdeki gayr-i müslimleri de olumsuz etkilemiştir. Kısa süreli Frank idaresi sonrasında Harzemşahların baskı ve tahribatı çabuça atlatılmış, Memluk döneminde ise genelde gayr-i müslimler için bir tedirginlik görülmemiştir. Ancak bu dönemde Kudüs'teki doğulu hristiyanlar hakkında az bilgi vardır. Batılı seyyahların da bu konuda suskun oldukları görülmüştür¹²⁷². 427 numaralı (1527-28 tarihli) tahrir defterine göre Kudüs şehri merkezinde 595 hristiyan (%12), Kudüs'ün genelinde ise 2.442 hristiyan (%16.9) yaşıyordu¹²⁷³. 1554 tarihli deftere göre ise şehir merkezinde 1665 hristiyan (%12.4) genelinde ise 4728 hristiyan (%15.8); 1570 tarihli deftere göre ise, 1052 hristiyan (%12.6) genelinde ise 2957 (%14.2) hristiyan yaşıyordu¹²⁷⁴. Kudüs'teki hristiyanlar başlıca şu köylerde yaşıyorlardı: Beytlaḥm ve Beyt Cala, Macd al-Fadıl, Cib, Ramallah, Tayyib al-İsm, Doyr Aban en önemli hristiyan köyleri idi. Bunların yanında Beyt Sehur an-Nasara, Nahhalin, Ayn Arık, Beyt Rima ve Suba köylerinde de hristiyanlar yaşıyordu¹²⁷⁵.

(3) Müslümanlar :

Kudüs'ün Hz. Ömer tarafından fethi ile birlikte müslümanlar şehre yerleşmeye başladılar. Kudüs'e ilk yerleşenler Medineli müslümanlardan meydana geliyordu ve onlardan arasında meşhur sahabe, şehirdeki ilk müslüman kadı, Ubadi b. el-Samit de bulunuyordu¹²⁷⁶. Bu ilk yerleşen Ensar topluluğu içerisinde Hz. Muhammed (SAV)'in hanımı Reyhana'nın babası Simon da bulunmaktaydı¹²⁷⁷. Al-Yakubî'nin ifadesine göre sadece müslümanlar Araplardan meydana gelmiyordu. Aynı zamanda

¹²⁷⁰ Ashtor, "Saladin and the Jews", s. 324-5, 306-310.

¹²⁷¹ Ebu'l Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 446.

¹²⁷² Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 64.

¹²⁷³ Şükran Yaşar, *Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kudüs'ün Demografik Yapısı*, s.79,91.

¹²⁷⁴ Şükran Yaşar, *a.g.e.*, s. 99-111, 119-131.

¹²⁷⁵ Hutteroth, *a.g.e.*, s.115-123.

¹²⁷⁶ Goitein, "Al-Kuds", s. 324.

¹²⁷⁷ Goitein, "Al-Kuds", s. 324; Mucireddin, *a.g.e.*, s. 235.

Acem'ler de bulunmaktaydı¹²⁷⁸. İslâm fethini müteakip sadece Arabistan ve İran'dan müslüman topluluklar gelmedi, bunların yanında Kuzey Afrikalı (Faslı) müslümanlar da şehrin güneyinde bir mahalle teşkil edecek şekilde yerleştiler. Kudüs'teki müslüman nüfus giderek artacaktır. Müslim-gayr-i müslim nüfusu dengelenmiş, siyasî ve sosyal kargaşa daha çok gayr-i müslimleri olumsuz yönde etkilediği için 10. yy'dan itibaren müslüman nüfus hakim duruma gelecek, zamanla gayr-i müslimler bir azınlık durumuna düşeceklerdir. Bu durum Salahaddin'in Kudüs'ü yeniden fethinden sonra sadece doğulu hristiyanların şehirde kalması ile sabit bir tabana oturmuş oluyordu.

(a) Sufiler ve Kudüs'teki Tarikatlar

Kudüs'teki müslümanların mezhep ve meşrep durumlarına gelince Hz. Osman devrinde başlayan fitne ve Hz. Ali devrinde çatışma ve ayrılıklara giden yolda Kudüs, Suriye ile Mısır'ın arasındaki konumu ile Şam'ın etki alanındaydı. Dolayısı ile Harici, Şii ve diğer gruplara kapalı kalması rahatlıkla düşünülebilir. Ancak Emevîlerin hilafet mücadelesinde Kudüs'ün Kutsallığını ön plana çıkarmaları ve bu çerçevede başlayan dinî spekülasyonlar ile tasavvuf hareketinin getirdiği yeni boyut Kudüs'ü bütün müslüman taraflar için bir çekim merkezi haline getirdi. Her müslüman tarikat, mezhep ve fırka mensupları Kudüs'ü ziyaret etmek, oranın havasını teneffüs etmek suyunu içmek ve orada ölmek inancında idiler. Bu ise Kudüs'teki müslüman kimliği tanımlama açısından İslâm coğrafyasının küçük bir numunesi olarak karşımıza çıkardı.

Kudüs'ün kutsallığı bilhassa Sufi birlikleri için cazibeli oldu ve orada birçok hangah, zaviye kurdular. İlk Sufilerle -ki bunların önemli bir kısmı İran kökenlidir- başlayan akın zamanlar yayılarak devam etti¹²⁷⁹. Eyyubiler devri boyunca devletin sınırları içerisinde mutasavvıfların en çok bulunduğu yerler içerisinde Kudüs de önemli bir yer tutmaktaydı¹²⁸⁰.

¹²⁷⁸ Al-Jakubi, *Kitab Al-Boldan*, s. 328-9.

¹²⁷⁹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 63; Goitein, "*Al-Kuds*", s. 326.

¹²⁸⁰ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 306.

9. yy. ortalarına doğru Kudüs'e yerleşen ilk dinî-tasavvufî gurubu Kerramiler teşkil etmektedir ve onların üyelerinin ihtiyaçları için bir Hangah kuruldu¹²⁸¹. Bu fırkanın kurucusu olan İbn Kerram Kudüs'te Kubbetü's-Sahra'nın avlusunda vaaz ederek geniş kalabalıkları cezbettiler ve orada daha sonra sağlam bir Kerrami topluluğunun nüvesini oluşturdu. Onun ölümünden sonra şakirtleri türbesini bir ziyaretgâh haline getirdiler¹²⁸². İbn Kerram (Ebu Abdullah Muhammed b. Kerram), 865/866'de Nişabur'u terk ederek Kudüs'e geldi ve 869'de orada öldü.¹²⁸³ Mucireddin, Muhammed b. Kerram'ın türbesinin Jeriho Kapısının yakınlarında olduğunu zikretmektedir.¹²⁸⁴ Bu Kerramilerin Kudüs'te iyi organize oldukları¹²⁸⁵ ve sayılarının 20.000'e yaklaştığı şeklindeki rivayetler¹²⁸⁶ çok abartılı olup o dönemlerde Kudüs'ün nüfusu bu rakama ulaşmamaktadır. Ancak bu çok abartılı rakamlardan onların Kudüs'te bu dönemde önemli bir topluluk teşkil edebileceklerini çıkarabiliriz.

Eyyubiler devrinde Şeyh Ebu Ömer Muhammed b. Kudama bu yönüyle önemli bir şahsiyettir. Meşhur Makdisi ailesinden olup 1135'te Cammail'de doğdu ve 1210'da Dimaşk'ta öldü. Salahaddin'in gazalarına katıldı, Franklara karşı büyük muvaffakiyetler elde etti¹²⁸⁷.

Memlûklular devri boyunca Kudüs'ün içinde ve dışında bir çok tarikatlar zikredilmiştir. En önemlisi Said ailesinin liderliğini yaptığı Kadiriyye tarikatı olup onların bir çok üyeleri eski St. John Şövalyelerinin Hastanesi'nin yerinde Revak Zaviyesi'nin şeyhliğini yaptılar.¹²⁸⁸ Kalenderiyye ve Haydariyye tarikatının her ikisi de doğu İslâm dünyasını temsil ediyorlardı ve Moğol istilasının önünde yakın doğuya gelen bu heteredoks tarikatlar 1213'te Şam'a geldiler ve arkasından

¹²⁸¹ Goitein, "Al-Kuds", s. 328; Margoliouth, "Kerramiye", s. 594.

¹²⁸² Mutaahhar b. Tahir, *Tarih el-Bed ve't-Tarih*, C. V, s. 149 ;C. E. Bosworth, "Karamiyya", *El*, C. IV, s. 667-668; Mukaddesi, *Ahsan al-Takasim*, s. 157.

¹²⁸³ Margoliouth, "Kerramiye", s. 594.

¹²⁸⁴ Mucireddin, *a.g.e.*, s. 262; Le Strange, *a.g.e.*, s. 183.

¹²⁸⁵ Sourdel, "Filastin", s. 911.

¹²⁸⁶ Goitein, "The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock", *JAOS*, s. 105, 11 nolu dipnot.

¹²⁸⁷ Şeşen, *Salahaddin Devrinde...*, s. 309.

¹²⁸⁸ Şeşen, *Salahaddin Devrinde...*, s. 309.

Kudüs'te Davud Caddesi'nin güneyinde bir zaviye kurdular.¹²⁸⁹ Kalenderiler, şehrin dışındaki Mamilla Kabristanında bir Zaviyeye sahip olup Kudüs'e ilk gelen şeyhleri Şeyh İbrahîmdir.¹²⁹⁰

Sonraki dönemlerde ise daha başka Sufî temsilcileri Kudüs'e geldiler. Bunların başında Bistamiyye tarikatı gelmektedir. Bunlara ait Beni Zeyd mahallesinde bir zaviye ve ayrıca bir hangah bulunmaktadır.¹²⁹¹ 13. yy. sonlarında Yemen kökenli bir tarikat olan Alvaniyye tarikatı ile Nakşibendi tarikatının müntesiblerinin bulunduğu ve Kabileler kapısının dışında bir yer işgal eden Rıfaiyye zaviyesi bulunmaktaydı.¹²⁹² Şehrin kuzeyine doğru, Sahira kabristanının aşağısındaki bir hücrede Edhemîyye tarikatına mensup Sufîlerin bir zaviyesi bulunmaktaydı.¹²⁹³ O, Emir Mancak tarafından inşa edildi ve vakfedildi. Bu kişinin bir şerif olup ve 13. yy.'dan önce Kudüs'ün batısında bir zaviyeye sahip bulunuyorlardı. Bu aileden gelenler Surafat köyünde bir zaviye daha inşa ettiler ve aileden gelenler 15. yy.'da Kudüs'te Vafaiyye tarikatının şeyhliğini yaptılar.¹²⁹⁴ 9. 10. yy.'larda Karmatîlerin de Filistin'de faaliyet gösterdiklerini görüyoruz¹²⁹⁵ ve 891'de Kufe İsmailî Karmatîlerinin Mekke'nin yerine Kudüs'e dua etmeye gittiklerini ve orada haccettikleri de nakledilmiştir¹²⁹⁶.

(b) Kudüs'te Mezhepler ve Ulema

10. yy.'da Kudüs'te Şafîîlerin ve Fatimîlerin resmî okulları dikkat çekmektedir¹²⁹⁷. Zenginler ve Eyyubîler devrinde Halep ve Musul'da Hanefîler,

¹²⁸⁹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 63.

¹²⁹⁰ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 63.

¹²⁹¹ İbşirli, *Evkaf u Emlak el-Müslimine fî Filistin*, s. 24, 38.

¹²⁹² Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 63.

¹²⁹³ İbşirli, *Evkaf u Emlak el-Müslimine fî Filistin*, s. 48-9; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 63.

¹²⁹⁴ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 62.

¹²⁹⁵ Hitti, *History of Syria*, s. 580-1.

¹²⁹⁶ G Goitein, "The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock", s. 105, 112 n. dipnot

¹²⁹⁷ Sourdel, "Filastin", s. 911.

Dımaşk'ta ve Mısır'da Şafiiler, Harran ve Kudüs'te Hanbeliler çoğunluktadır¹²⁹⁸. Ancak kasabada yerli ana mezhebin hacılarından önce Şafilik olduğu ve Hanbelilerin ikinci sırada geldiği kaydedilmektedir¹²⁹⁹. Bu muhtemelen Eyyubîlerin Şafii taraftarlığı ile önem kazanmış olmalıdır. 12. yy. sonlarından itibaren Şafilik güçlenmiş ve kadılar sadece Şafiilerden tayin edilmiştir. Berkuk zamanında Hanefî, daha sonra da Maliki ve Hanbelî kadılar tayin edilmiştir¹³⁰⁰. Zira Eyyubîlerin resmi mezhebi sunnîlik, amelî mezhebi ise dört mezheptir¹³⁰¹. Bundan dolayı Harem-i Şerif'teki her bir camiye bir mezhebin imamı atanmıştır. Haram dökümanları üzerine bir çalışma Kudsî ya da Makdisî nisbetini alan Kudüs doğumlu çoğu ulema olan bu kişiler ya Hanbeli ya da Şafii olduklarını göstermektedir¹³⁰².

Memluklar devrinde askerî aristokrasi devlette yükselmenin anahtarı olduğu için Kudüs'teki Salahiyye Medresesi'ne atanmak için Kahire'deki yüksek bir emirin tavassutunu almak gerekiyordu. Genelde Kahire'ye bir ulema akını vardı. Ancak bu sürgün ulemanın Kudüs'e tayini ile dengelenebiliyordu¹³⁰³. İdare bölümünde bahsettiğimiz gibi Kudüs aynı zamanda bir sürgün yeri idi.

Kudüs'te önemli alimler yetiştiği gibi burayı ziyaret eden meşhur alimler de bulunmaktaydı. Bunların dışında büyük İslâm alimi Gazzali de Kudüs'e gelerek bir müddet burada inzivaya çekildi¹³⁰⁴. Kudüslü meşhur ulemâ içerisinde İbn Cihbil (1137-1200) öldüğü zaman Salahiyye'nin müderrisi idi, Ebu Süleyman Davud b. Ebi'l Muna, Yakub b. Saklâb el-Nasranî, İmadeddin İbrahim b. Abdülvahid b. Sürûr el-Makdisî, El-Hafız Abdülganî b. Sürûr el-Makdisî¹³⁰⁵ vb. Bulunmaktadır. Bununla

¹²⁹⁸ Şeşen, *Salahaddin Devrinde...*, s. 283.

¹²⁹⁹ Goitein, "Al-Kuds", s. 320.

¹³⁰⁰ D. P. Little, "Relations Between Jerusalem and Egypt", s. 76.

¹³⁰¹ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 99.

¹³⁰² D. P. Little, "Relations Between Jerusalem and Egypt", s. 80.

¹³⁰³ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 62.

¹³⁰⁴ Yakut, *Mucemü'l Buldan*, C. IV, s. 49-50; İbnü'l-Esir, *El-Kamil*, C. X, s. 212; Hodgson, *İslâmın Serüveni*, C. II, s. 197; Mustafa Çağrı, "Gazzali", *TDVİA*, C. XIII, s. 492, İstanbul, 1996; Kazım Kufralı, "Gazzali", *İA*, C. IV, s. 749; Goitein, "Al-Kuds", s. *El*, C. V, s. 329.

¹³⁰⁵ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 285-6, 292, 278, 380.

beraber Mukaddesî'nin, Kudüs için uleması az edipleri pek meşhur değil şeklinde şikayetleri dikkat çekicidir¹³⁰⁶.

Ulemanın çoğu Şafii idi ve görevleri aile içerisinde babadan oğula geçiyordu. Bunun sebebi Büyük Selçuklular'ın İslam aleminde dinî ve siyasî birliğin kurulması için kurdukları Nizamiye Medreseleri ve genel olarak takip ettikleri siyasettir. Büyük Selçuklular Nizamiye Medreseleri vasıtası ile dinî ve siyasî birliğin yanı sıra bürokrasideki birliği de büyük ölçüde sağlamışlardır. Daha sonraki Türk-İslam devletlerinin de Selçuklular'ın bu politikalarını sürdürdüklerini görmekteyiz. Eyyubiler ve Memluklar dönemlerinde Şafiler'in bürokraside ön planda görevlendirilmelerinin sebebi Büyük Selçuklular'ın devlet geleneğinin bir devamı niteliğindedir¹³⁰⁷. Ancak Şafii olmayan Benu Cama ailesi gibi Kudüs'e ilk yerleşen aileler de vardır. Bunların ilk temsilcisi olan Bedreddin İbrahim 596/1200-1277'de Kudüs'e yerleşmiştir¹³⁰⁸. Benu Ganim ailesi Kudüs'ün önde gelen Şafii ailelerindendir. Bu aile Nablus'ta 1267'de doğan Ganim b. Ali b. Hüseyin'e dayanır. Haram'ın kuzeybatı bölgesinde Gavanima Minaresi onların bölgesinde bulunduğu için bu ismi almıştır. Salahaddin bu şahsı Salahiyye'nin şeyhi ve nazırı yapmıştır. Daha sonraları bu aile ile Benu Cama ailesi arasında Salahiyye'nin idareciliği üzerine uzun bir mücadele meydana gelecektir¹³⁰⁹.

Kudüs'ün Hanefî ailelerinin önde geleni Dayriler olup Kudüs ve Filistin'de Hanefî adaletinin temsilcisi oldular ve bunlardan biri Nazır al-Harameyn olmuştur¹³¹⁰. Bu ailenin ilk temsilcisi olan Şemseddin Muhammed b. Abdullah'ın Kudüs'e gelmesi ile önemli roller almaya başladılar¹³¹¹. Kudüs'te ilk Hanefî Kadı 1382 (784)'te atandı ancak Salahiyye Medresesi ve Hangahı Şafîilerin tekelindeydi¹³¹². Bunların yanında Kudüs'te mezheplerarası geçiş de g

¹³⁰⁶ Mukaddesî, *Ahsan al-Takasim*, s. 167.

¹³⁰⁷ Mehmet Çelik, "Selçuklular'ın Arılıkçı Cereyanlara Karşı Devlet-Ümmet Bütünlüğünü Sağlama Politikasının Temel Umdeleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.9, s. 14 vd.

¹³⁰⁸ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 62.

¹³⁰⁹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 62; Goitein, "Al-Kuds", s. 333.

¹³¹⁰ Goitein, "Al-Kuds", s. 333.

¹³¹¹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 63.

¹³¹² Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 63.

görülmektedir. Yine de 14. yy.'dan sonra Kudüs'te ulema muhiti belirli ailelerin tekeline kaldı ve bunlar üst kuruluşların görevlerini ellerinde tuttular.

Eyyubiler ve Memluk devrinde Kudüs'teki küçük bir garnizona dayanan küçük bir grup müslüman tabloyu tamamlamaktadır. İdari birimleri kapsayan bu küçük topluluk vali ve onun personelinden ve askerlerden meydana gelmektedir. Bu Memluk topluluğunun önemli bir kısmı emekli ya da sürgün olarak buraya gönderilmektedir¹³¹³. Bu grup XVI. yy.'da Kudüs'ün nüfusunun %4'üne tekabül etmekteydi¹³¹⁴.

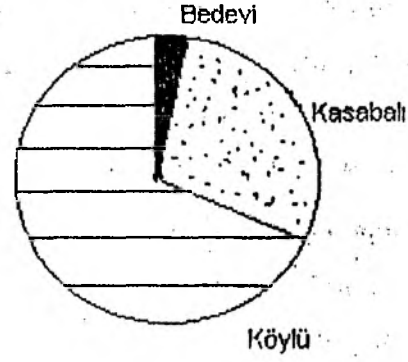
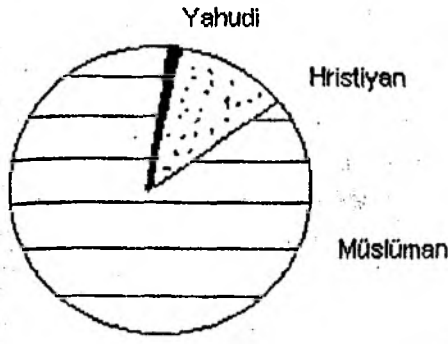
3. Kudüs'te Nüfusun Yerleşim Durumu

Kudüs'te müslüman halk büyük ölçüde şehirdeki birtakım devlet ve vakıf kuruluşlarında çalışmakla birlikte çeşitli meslek dallarının temsilcileri olan esnaf ve sanatkârlardan meydana geliyordu. Kudüs'te belki de müslümanların tamamen (Beytlahm hariç) hakim oldukları sosyal tabakalardan biri de köylü tabakası olup, bunlar kırsal kesimde yaşıyorlardı. Kudüs şehrinin doğu bölgesinde kuzey-güney istikametinde çok az da olsa Arap bedevileri de yaşamaktaydı. Müslüman ve Hristiyan nüfusun köylülük-şehirli açısından oranları birbirine yakınlık gösterirken Musevi nüfus daha çok şehirli bir karakter arzetmekteydi. Bu dönemde köylü-şehirli-kasabalı ve bedevî nüfus yapısı hakkında açık bir kayıt yoksa da 16. yy. Osmanlı Kudüs sancağının bu boyutuyla nüfus tablosu bize bir fikir verebilir. Çünkü 13. yy. ile 16. yy. arasında ekonomik ve toplumsal hayatı etkileyecek büyük değişiklikler sözkonusu değildir ve hayat benzer bakış açılarından ve benzer teknikler etrafında devam etmektedir. 16. yy. Kudüs sancağının nüfus sancağının nüfus yapısı aşağıdaki gibidir¹³¹⁵:

¹³¹³ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 63-4.

¹³¹⁴ Yaşar, *a.g.e.*, s. 138.

¹³¹⁵ Hüflerth, *Historical Geography of Palestine Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, s. 40-51.

B. Sosyal Hayat ve Müslim-Gayr-ı Müslim İlişkileri

1. Sosyal Hayat :

Musevi, Hristiyan ve geleneksel İslâm kaynaklarında topraklarında “süt ve bal akan” kutsal ve bereketli ülke olarak tasvir edilen Kudüs gerçekte tam tersine hayatın hiç de kolay olmadığı bir şehir görünümünü vermektedir. Bunu genel olarak bütün dönemler için söylemek yanlış olmasa gerek. Tarih boyunca dinî ve siyasî mücadelelerin odağını oluşturan Kudüs bu mücadelelerden en fazla zarar görmüş ve insanlarına hayatı çekilmez hale getirmiştir. İdarî ve askerî açıdan ise zengin ve ileri Mısır ile Şam (Suriye) arasında devlet memurlarının bir sürgün yeri olarak görülmüştür. Memluklar döneminde buradaki memurların yarısına yakını sürgün (battal) olarak görev yapmışlardır. Daha sonra 10. yy. sonlarında Mukaddesî'nin tasvirlerinde görmekteyiz. O, Kudüs'ün güzel iklimi, kutsallığı ve diğer meziyetlerini sıraladıktan sonra; “bazı kusurları da vardır. Hamamlarında gereken hizmet verilmiyor, uleması az, Hristiyanları çok, vergileri yüklüdür; mallarının fiyatı pahalıdır, mazlumun yardımcısı yoktur ve zengini kıskanç, fakirleri göçeder. Edipleri pek meşhur değil. ne doğru dürüst tedrisat, ne de mescitlerde bir bakım var. Yahudi ve Hristiyanları çoğalırken mescitlerdeki cemaat boşalıyor”¹³¹⁶ diyerek madalyonun diğer yüzünü bize göstermektedir. Bu Kudüs'ün dinî efsane ve menkıbelerdeki yüzü değil, tarihi gerçek yüzüdür. Abbasî dönemine kadar olan süre ile Salahaddin Eyyubî ve Memluklar dönemi dışında şehrin camilerinde, kiliselerinde ve sinagoglarında bu dinlerin müntesipleri gönül huzuru ile ibadetlerini

¹³¹⁶ Mukaddesî, *Ahsan al-Takasim*, s. 167.

yerine getirebilmiş değıllerdir. Dinî ve siyasî gerilimlerin, şehrîn kırsal alanıyla birlikte ekonomik açıdan pek de iyi olmayan durumu ile düşünöldüğü zaman sosyal hayatın zorlukları anlamlı olabilmektedir.

2. Müslümanlar ile Gayr-i Müslimler Arasındaki İlişki

Toplum yapısı içerisinde Kudüs'te bu müslim-gayr-i müslim ilişkilerini de birkaç cümle ile toparlayalım. Bu ilişkileri başlangıcından beri bozan üç önemli gelişme olmuştur. Bunların birincisi Kudüs'e hakim olan müslüman devletlerin bazı dönemlerdeki fanatizmi, ikincisi doğu-batı ilişkilerindeki gerilim ve Haçlı Seferleri, üçüncüsü ise bölgede zaman zaman görölen siyasî kargaşadır.

Dört halife devrinde ve Emeviler derinde ilişkilerde anormal gelişmeler görölmez. Abbasiler devrinde Harun er-Reşid devrinde ilişkiler oldukça iyidir ancak 9. yy.'dan itibaren Abbasi otoritesinin zayıflaması ile valilerin uygulamaları, bedevi ve batini hareketleri bölgedeki müslümanlar ile gayr-i müslimler arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur. Fatimilerin el-Hakim dönemi başta olmak üzere fanatik tutumları da bu ilişkileri olumsuz yönde etkilemiştir. Arkasından gelen Haçlı Seferleri bunu daha da arttırmıştır. Eyyubilerin Latinleri kovmasıyla yerli Hristiyan ve Yahudiler ile ilişkiler yeniden normale dönemeye başlamıştır ki, Salahaddin'in bunlara müsamahalı davranması bunu başlangıcını teşkil etmiştir. Ancak Eyyubilerin son zamanlarındaki iç mücadele ve Latinlerin tekrar Kudüs'e hakim olması gerilimi arttırmıştır. Memluklar döneminde ise ilişkiler giderek düzelmiştir.

Yahudiler, Hristiyanlar karşısında kendilerini müslümanlara yakın göstermeye çalışırken, yerli hristiyanlar da Bizans ve Latinlerin yanında bazen müslümanların korumasını kabul etmişlerdir. Özellikle Haçlılar karşısında onların tek koruyucusu müslümanlar olmuştur¹³¹⁷. Yine de Latinlerin müslüman toplumdan, onların maddi ve manevi kültüründen önemli ölçüde etkilenmeleri aradaki sosyal ve kültürel etkileşimin bir sonucu olsa gerektir. Bu haçlıların yerli işçileri çalıştırmaları, ticaret adamlarına "himaye yahut serbest dolaşım" vesikası vermeleri, karşılıklı av partileri, kendi milletinden siyasî rakiplerine karşı müslümanlarla ittifaka girmeleri -ki Şeyzer

¹³¹⁷ Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 268.

hakimi Usame bu yönleriyle temayüz etmişti- ve yerli hanımlarla evlenmeleri gibi aynı coğrafyayı paylaşmanın dayattığı mecburiyetten kaynaklanıyordu¹³¹⁸.

Latinlerin, Tatar yayı kullanması, askerî bandolarda zilli tef ve güvercinlerin taşıyıcı olarak kullanılması, aydınlatma ile zafer kutlaması, şövalyece mızrak oyunu oynaması ve şövalyeliğin bütün kuruluşlarını Suriye topraklarında ilerlettikleri bilinmektedir¹³¹⁹. Şövalyelerin kıyafetleri ve armaları, fütüvvet teşkilatı ve haşhaşi gibi zümrelerin kıyafetlerini andırıyordu. Bunun yanında sistemli hastahane uygulaması, Darulaceze ve Cüzzamevi 12. yy.'da Avrupa'ya bu etkileşimin bir sonucu olarak girdi¹³²⁰. Bu müslim-gayr-ı müslim etkileşimi azınlık durumunda bulunan gayr-ı müslimlerin belki de tamamen doğulu bir karaktere bürünmesine sebep olmuştur.

II. Kudüs'ün Ekonomik Yapısı

A. Tarım, Ziraat ve Hayvancılık

Kudüs akarsuları yönünden çok fakir bir bölgedir. İbn Havkal bunu şöyle izah etmektedir; "Beytü'l-makdis'te hiçbir akarsu yoktur. Birkaç pınar müstesna ki ziraatta da ondan istifade edilmemektedir. Sadece bu pınarlarının etrafında küçük ağaçlıklar bulunmaktadır. Beytü'l-makdis uzun zamandan beri Filistin'in en kurak beldesidir"¹³²¹. Kudüs bu kuraklığına ve dağlık bir bölge olmasına rağmen Mukaddesî'nin işaret ettiği gibi birbirine zıt olan birçok meyveyi bir araya getirmiştir¹³²². Bunlar turunçgiller, ceviz, hurma, badem, incir ve muz gibi meyvelerdir¹³²³. Mukaddesî daha sonra Filistin'de zeytin ve pamuk yönünden yüksek bir ticaret hacminin olduğunu zikrettikten sonra Kudüs'te pamuk, kuru üzüm, elma, kendir, armut, keçiboynuzu (Harnub) gibi meyve ve bitkilerin yetiştiğini

¹³¹⁸ Hitti, *İslâm Tarihi*, C. IV, s. 1034-1035; Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 266.

¹³¹⁹ Hitti, *History of Syria*, s. 616.

¹³²⁰ Hitti, *History of Syria*, s. 614, 617; Hodgson, *İslâmın Serüveni*, C. II, s. 290; Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 264-5 vd.

¹³²¹ İbn Havkal, *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik*, s. 171.

¹³²² Mukaddesî, *Ahsen al-Takasim*, s. 180-181.

¹³²³ Mukaddesî, *Ahsen al-Takasim*, s. 166.

kaydetmektedir¹³²⁴. İbn Havkal Filistin'in suları çisinti ve yağmurlardan oluşmaktadır demek ve ağaçları ve ziraatlarının yağmur suyu ile sulandığını ve Nablus müstesna orada sulama olmadığını kaydetmektedir¹³²⁵. Nasır-ı Hüsrev de "bütün ekinler zeytin, incir vesair meyve ağaçları hep susuz yetişir. Nimetleri bol ve ucuzdur... Kudüs'ün çevresindeki köylerde tarlalar ve bahçeler var. Üzüm bağlarıyla incir, zeytin ve sumak gibi kendi kendine biten ve suya ihtiyacı olmayan ağaçların haddi hesabı yok. Şehre iki fersahlık yerde dört köy var Orada bir kaynak ve birçok bahçeler, bostanlar, bağlar var"¹³²⁶ diyerek 11. asrın ortasında paralel bilgileri vermektedir.

Görüldüğü gibi şehrin refahı düşen yağmur miktarına bağlı olup, meyve ağaçları ve ziraat tamamen yağmur suları ile sulanmaktaydı. Bunlara ek olarak karpuz,¹³²⁷ etrafındaki tepelerde portakal, Limon, hurma, muz, ananas gibi meyveler zikredilmektedir¹³²⁸. Mukaddesî ve Nasır özellikle pamuk ve zeytinden bahsetmektedir. Nasır, zeytinden bahsederken, "öyle tacirler vardır ki elli bin batman zeytin yağını çukurlara, havuzlara döldürürler, sonra oradan alıp dünyanın her tarafına götürürler"¹³²⁹ demektedir. Kudüs'te şifalı ot ve bitkiler içerisinde (Balsam) denilen bir çeşit vardır ki, Avrupa ülkelerinde Kilise ayinlerinde kullanılırdı. 12. yy.'da Pelesenk Kudüs ve civarında büyük miktarda yetiştiriliyordu. Ancak zor sulama şartlarından dolayı bu daha sonra tamamen ortadan kalktı¹³³⁰.

Kudüs hayvancılık yönünde de önplandaydı. Kudüs'ün yağı ve peyniri meşhur olmuştur. Zaten Mukaddesî de peyniri Kudüs'ün temel maddesi olarak saymaktadır¹³³¹. Muhtemelen bu küçük baş hayvanlar olan keçi ve koyun hayvancılığının yaygın olduğunu göstermektedir.

¹³²⁴ Mukaddesî, *Ahsen al-Takasim*, s. 180-181.

¹³²⁵ İbn Havkal, *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik*, s. 171.

¹³²⁶ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 32-3, 53-4.

¹³²⁷ Von Svenhevin, *Jerusalem*, s. s. 74.

¹³²⁸ Şemsaddin Sami, *Kamusu'l Alam*, C. V, s. 3606; Buhl, "*Filastin*", s. 639.

¹³²⁹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 32.

¹³³⁰ Runciman, *a.g.e.*, C. III, s. 301.

¹³³¹ Mukaddesî, *Ahsen al-Takasim*, s. 180; Goitein, "*Al-Kuds*", s. 329.

B. Ticaret

En eski çağlardan beri şehirlerin en belirleyici vasfı ticaretle olan bağlantılarıdır. Hiçbir uygarlıkta, kent yaşamı, ticaret ve sanayiden bağımsız olarak gelişmemiştir. Bu evrensellik zorunlulukla açıklanmaktadır. Kentler, ticaretin yayıldığı tüm yaygın yollar boyunca ortaya çıkmışlardır. Denebilirse ticaretin ayak izlerinden doğmuşlardır. Genel bir kural olarak, bir bölgede en büyük ticaret kentlerinin aynı zamanda en eski kentler olduğu gerçeğine varabiliriz¹³³². Filistin üç kıtanın merkezinde deniz ve kara yollarıyla dünyaya açık bir coğrafyadır. Zira "Filistin, eski dünya ticareti içinde bir geçit yeri olmuştur. Babil'in uzak-Şark'ın tüccarları, Mısır'ın, Habeşistan'ın, Arabistan'ın ticaret kabileleriyle burada karşılaşılıyor, mallarını mübadele ediyorlardı"¹³³³. Filistin'in her döneminde önemli şehirlerden biri olan Kudüs ticaret faaliyetinden uzak sayılmazdı.

Ümit Burnu'nun keşfinden önce doğu ile batı arasında bilinen bütün yolların en yararlısı hiç kuşkusuz Kızıldeniz yoluydu. Kudüs'ün Franklar tarafından işgali ve ara sıra Akâbe körfezine kadar uzandıkları zamandan beri kervanlar kendilerini tehlikeye uğradıklarını anlayarak Nil boyunca kuzeye çıkıyorlar ve sonra nehir ile Kızıldeniz arasında uzanan çöllerden geçerek tali değişiklikler yapıyorlardı¹³³⁴. Kızıldeniz ticaret yolunun yanında İran üzerinden veya Basra'dan Irak ve Antakya'ya ulaşan ticaret yolu da vardı. Ancak bu yol İranlılar ile Roma ve Bizanslılar arasındaki mücadelelerden dolayı ikinci planda kalmıştı. Bizanslılar, İranlılar ablukasından dolayı Hindistan ve Çin'e giden karayolu yerine Akâbe (Eyle) ticaret yolunu açtılar. Bu Filistin ekonomisinin canlanmasında önemli rol oynadı¹³³⁵. Filistin ekonomisinin Bizans döneminde canlanmasında genel olarak iki ana faktör rol oynamıştır. Bu iyileşme Bar Kohba (132-135) savaşları, İran istilası (614), Samirî isyanları ve Arap akınlarına rağmen gerçekleşmiştir¹³³⁶. Bu faktörlerden birincisi yukarıda bahsettiğimiz ve Mısır limanlarına bir alternatif olarak Eyle ticaret

¹³³² Henri Pirenne, *Ortaçağda Kentler*, s. 103-110.

¹³³³ Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 10.

¹³³⁴ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 422-424; İsmet Kayaoglu, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980, s. 99.

¹³³⁵ M. Avi, Yonah, "The Economics of Byzantine Palestine", *BTKT*, s. 193.

¹³³⁶ M. Avi, Yonah, *a.g.m.*, s. 193.

yolunun açılmasıdır. İkincisi ise, ibadet merkezi olan bir doğu eyaletinin imparatorlar tarafından iktisadî yönden desteklenmesidir. Bizans idaresinde Filistin'e bir sermaye akışı gerçekleşti¹³³⁷. Bu akışın merkezinin de Kudüs olduğu açıktır. Kısaca gerek Bizansın Eyle Limanı açması ve Kudüs başta olmak üzere Filistin'de dinî-sosyal maksatlı yatırımlar yapması bölge ekonomisini önemli ölçüde güçlendirmiştir.

İslâm fethinden hemen sonra yalnız ticarî çıkar için değil, aynı zamanda çorak ve verimsiz Arabistan'a Mısır buğdayının daha kolay ve daha çabuk yolla gönderilmesini mümkün kılmak için, ilkçağlardan beri mevcut olan, Kızıldeniz'i Mısır'ın başkentine bağlayan kanal onarıldı (634)¹³³⁸. Halife Harun er-Reşid'in Kızıldeniz ile Akdeniz'i Süveyş berzahı arasında birleştirme fikri¹³³⁹, doğu-batı ticaretinde bu bölgenin ticarî hacmini göstermektedir. 670'te İskenderiye'yi ziyaret eden seyyah Arculf bu ticaret yolunun dünyanın en işlek yolu olduğunu kaydeder¹³⁴⁰. Ayrıca doğudan Cidde'ye gelen mallar Kızıldeniz-Mısır güzergahının yanında Mekke'den Suriyeli tüccarlar veya hacılar tarafından Ürdün'ün doğusu boyunca Filistin dışında Akdeniz limanlarına ulaşıyordu. İbn Cubeyr, Kızıldeniz ticaret yolu ile Kuzey yollarının işlekliğinden övgü ile bahsederken¹³⁴¹, İbn Havkal, Gazze'yi Hicaz'a giden ticaret yolu üzerinde Filistin'in önemli bir ticaret şehri olarak zikreder¹³⁴². Bu sahil bölgeleri ile dağ kasabaları arasında bağlantı sağlayan en önemli yer ise Kudüs idi¹³⁴³. Kayseriye gibi bir liman kentinin biber ihtiyacı da Kudüs'ten karşılanıyordu¹³⁴⁴. Bu ise Kudüs'ün uzakdoğu mallarının Batıya aktarma yeri olduğunu gösterir. Bunun yanında Kudüs'ü ve el-Halil'deki Hz. İbrahim'in mezarını ziyaret sevap sayıldığından hacıların çoğu Mekke'den sonra hacılarını Kudüs'ü ziyaret ile tamamlıyorlardı. Onlar Kudüs'te Batılı hristiyan hacılar ile

¹³³⁷ M. Avi, Yonah, *a.g.m.*, s. 194.

¹³³⁸ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 41-7.

¹³³⁹ Heyd, *a.g.e.*, s. 47-8.

¹³⁴⁰ Heyd, *a.g.e.*, s. 48.

¹³⁴¹ İbn Cubeyr, *er-Rihle*, s. 43-56, 235-6, 245-6.

¹³⁴² İbn Havkal, *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik*, s. 172.

¹³⁴³ Hüttheroth, *a.g.e.*, s. 86 vd.

¹³⁴⁴ Heyd, *a.g.e.*, s. 48.

karşılaşıyorlardı. Her sene hac mevsiminde Kudüs'te çok işlek bir pazar kurulur ve her millet halkı tarafından ziyaret edilirdi. Öyle ki 20.000 insan Kudüs'te toplanırdı.

Kudüs'ün ticarî önemi, Bizans'ın Eyle Limanı'nı açması ve dinî-sosyal yatırım yapmasıyla nasıl artmışsa, İslâmiyetin yayılmasıyla birlikte Hac farızası ve Kudüs'ün müslümanlar nezdindeki kutsallığı ile de daha çok artmıştır. Artık Kudüs Ortaçağ'da transit ticaret yapan tüccarların ve bankerlerin bulunduğu bir şehirdi¹³⁴⁵. Ancak yine de Kudüs'ten geçen ticaret yolu ikinci derecedeki bir tâli yol olup, şehir milletlerarası ticaret yollarının ana gidişlerinden uzaklarda bulunuyordu¹³⁴⁶. Abbasiler devrinde Şam hac yolu Filistin'den geçiyordu. O Mısır ya da Arabistan için uzun bir süre ticaret yolu olarak kullanıldı. Bu arada Kudüs'ü Amman ve Eriha ile birleştiren tâli yol Hicaz bölgesine giden ana Şam yoluna dahil oluyordu¹³⁴⁷.

Abbasiler devrinde Harun er-Reşid ile Şarılman arasında kurulan dostana ilişkiler ve bunun sonucu olarak hristiyanların Kudüs'ü ziyaretlerindeki serbestiyet ve orada inşa edilen hastane gibi tesisler gerek hacıların ve gerekse batılı tüccarların istifade ettiği çok iyi şartlardı. Bu barışçı ve dostça ilişkilerin Batıda ticaret seferlerinin gelişimi yönünde büyük etkisi olmuştur¹³⁴⁸. Abbasilerin hakimiyetinin ilk yüz elli yılından sonra ve Fatimiler devrinde Filistin'deki siyasî kargaşa ve huzursuzluk (Bedevî baskınları, Karmatî baskınları vb.) tâli yolların işlerliğini ortadan kaldırmış olmalıdır.

Haçlı Seferlerinin başladığı devrede uzakdoğu ticaretinin büyük kısmı Kızıldeniz üzerinden gerçekleşmekteydi¹³⁴⁹ ve Kudüs yine ana yolların uzağında bulunmaktaydı. Ancak burada Haçlı kontluklarının kurulması ve onların takip ettikleri ticarî politika, Kudüs ve çevresinin önemli bir değiş-tokuş merkezi durumuna getirdi¹³⁵⁰. İtalya şehir devletleri Haçlı Seferlerine önce tedirgin bir gözle bakmışlar ancak I. Haçlı Seferi'nin başarı ile sonuçlanması onları Haçlıların en

¹³⁴⁵ Goitein, "Al-Kuds", s. 329.

¹³⁴⁶ Heyd, *a.g.e.*, s. 49; Goitein, "Al-Kuds", s. 329.

¹³⁴⁷ Sourdel, "Filastin", s. 911.

¹³⁴⁸ Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri-I*, s. 70; Heyd, *a.g.e.*, s. 100-101.

¹³⁴⁹ İsmet Kayaoglu, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 99; Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 302.

¹³⁵⁰ Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri-I*, s. 70.

büyük müttefik ve destekçisi yapmıştır. Bunun karşılığında Frank şehirlerinde aldıkları kapitülasyonlarla doğu-batı ticaretinin gelişmesine katkıda bulundular¹³⁵¹. Kudüs krallığı, Trablus ve Antakya kontluklarına göre verimsiz ve çoraktı. Ancak Kudüs kralları Ürdün ötesi zengin Moab ve Cavlân ürünlerinin Akdeniz sahillerine ulaşmasında köprü konumunda bulunuyorlardı. Suriye-Mısır ticarî ulaşımında Filistin yolları kullanılıyordu. Haçlılar transit gümrük vergisi elde etmek için bunun dışındaki geçiş yollarını kapamaya çalıştılar. Bunun için Dimaşk'a dayanan akın ve yağmalarda bulunurken güneyde Kerek ve Şevbek kaleleri ile kontrolü sağlamaya ve Kızıldeniz'e açılarak burayı kontrol altında tutmaya çalıştılar. Bir taraftan da tüccarları Kudüs'ün limanı olan Yafa'ya yönlendirmeye çalışıyorlardı¹³⁵². Bunun sonucunda Filistin doğu-batı ticaretinde en büyük değiş-tokuş merkezi oldu ve haçlı devletlerini zenginleştirdi. Kudüs kralları bir taraftan da İtalyan şehir devletlerinin ticari inhisar tanıma hakkını reddederek krallığın ekonomik olarak kendi ayakları üzerinde durmasını sağlamaya çalışıyordu. Kudüs kralları diğer taraftan Filistin'de yayılmacı bir savaş politikatakip ediyorlar ve özellikle ticarî konularda, barışçı ilişkiler kuruyorlardı¹³⁵³. Bütün bunların sonucunda Kudüs krallığı sadece doğu-batı mallarının geçişine sahne olan bir konumla yetinmiyor, alınan tedbirlerle fazla önemli boyutlarda olmasa da Yafa Limanıyla bizzat bir mübadele merkezi oluyordu¹³⁵⁴.

Eyyubîler Mısır ve Suriye'yi bir çatı altında birleştirmeleri ile Yakındoğunun en önemli iki ticaret yolunu ele geçiriyorlardı. Salahaddin, Mısır ile Şam arasındaki transit ticareti devam ettirmek için İtalya şehir dev. ve Bizans'la anlaşmalar yaparken Kerek hakimi Mısır-Suriye ticaretini engelliyordu. 1186'daki kervanın soyulması ve tüccarları katletmesi onun son engellemesi oldu¹³⁵⁵. Salahaddin Kudüs'ü alınca Suriye-Mısır transit yolu açıldı ve 23 Ağustos 1187'de ilk kervan

¹³⁵¹ Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, s. 141-144; Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri-I*, s. 71, 77-81; Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 14-245; Heyd, *a.g.e.*, s. 147-8; Hitti, *History of Syria*, s. 620.

¹³⁵² Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 2191-195, 39-241; Sourdcl, "Filastin", s. 912.

¹³⁵³ Sourdcl, "Filastin", s. 911-2; Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 191.

¹³⁵⁴ Heyd, *a.g.e.*, s. 187-191; Runciman, *a.g.e.*, C. II, s. 188-1899; Hitti, *History of Syria*, s. 620.

¹³⁵⁵ Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, 212-3; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI, s. 417.

Şam'dan vergi ödemedi Taberiyye ve Gazze yoluyla Mısır'a hareket etti¹³⁵⁶. Salahaddin hemen arkasından 584'te Şevbek, Safed ve Kevkeb'in fethedilmesiyle bu yolun emniyetini tamamen sağladı¹³⁵⁷. Ancak Salahaddin'den sonra Eyyubî iç mücadeleleri, Haçlı Seferleri ve İtalyan şehir devletlerinin rekâbetinden dolayı doğu-batı ticareti Memlukların ilk yılları boyunca papanın ambargosunun ile de olumsuz yönde etkilendi¹³⁵⁸. Yine de Memluklularla Venedikliler arasında istikrarlı bir dönem başlayacaktır¹³⁵⁹.

C. Sanayi ve Madencilik

Kudüs küçük bir şehir olmasına rağmen Ortaçağlarda birçok sanayi dalını barındırıyordu. Filistin'in ekonomik merkezi Kudüs'ten ziyade Remla şehri idi. Daha önce zikrettiğimiz gibi yağ ve peynir Kudüs'ün en önemli ihraç maddeleri arasında yer alıyordu¹³⁶⁰. Zeytin bahçeleri zeytinyağını Kudüs'ün en önemli sanayi dalı haline getirmiştir. Nasır-ı Hüsrev, "Öyle tacirler vardır ki elli bin batman zeytinyağını çukurlara, havuzlara doldururlar, sonradan oradan alıp dünyanın her tarafına götürürler"¹³⁶¹ demektedir. Zeytinyağının yanında pamuk, iplik ve kumaş sanayi de oldukça gelişmiş idi¹³⁶². Öyle ki Sur'da kaftan yapılması için yeterli iplik Kudüs'ten temin ediliyordu¹³⁶³. Yine aynı kaynak Kudüs'ün siyah ve gök mavisi ipekli kumaşlarından bahsetmektedir¹³⁶⁴. Mukaddesî, el-müneyyer? ve bila'ysiyye? adlı kumaşlarından bahsetmektedir¹³⁶⁵. Şehirde mühim meslek çeşitleri olarak yün tacirleri vardı ve yünlü kumaş imalatçılığı oldukça gelişmişti¹³⁶⁶. Her bir sanat

¹³⁵⁶ Makrizî, *es-Suluk*, C. I, Cüz I, s. 99; İsfahani, *el-Feth*, s. 593-594; Şeşen, *Salahaddin Devrinde*, s. 203.

¹³⁵⁷ Makrizî, *Suluk*, C. I, Kısım I, s. 99-100.

¹³⁵⁸ Heyd, *a.g.e.*, s. 432.

¹³⁵⁹ Heyd, *a.g.e.*, s. 375.

¹³⁶⁰ Mukaddesî, *Ahsen al-Takasim*, s. 180; Goitein, "*Al-Kuds*", s. 329.

¹³⁶¹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 32-3.

¹³⁶² Mukaddesî, *Ahsen al-Takasim*, s. 180-181.

¹³⁶³ Goitein, "*Al-Kuds*", s. 329.

¹³⁶⁴ Goitein, "*Al-Kuds*", s. 329; Heyd, *a.g.e.*, s. 100. 396 nolu dipnot.

¹³⁶⁵ Mukaddesî, *Ahsen al-Takasim*, s. 180.

¹³⁶⁶ Goitein, "*Al-Kuds*", s. 329.

ehlinin ayrı bir çarşısı vardı ki yün ve kefen satanların ayrı bir çarşısı vardı¹³⁶⁷. Kudüs'ün en büyük ve en ünlü çarşısını Suk al-Kattanin (Pamuk Tüccarları Çarşısı) teşkil ediyordu ki Memluklar dönemindeki Harem-i Şerif kayıtlarında 9 pamuk tüccarının bulunması tesadüf değildir. Bu Harem-i Şerif kayıtlarında Kudüs'te bulunan 11 tüccarın üçünün milletlerarası tüccar (tüccar-ı saffar) olması önemlidir. Yine 18'den az olmamak üzere dokumacı ve iki tane iplik işçisi bulunması da dikkate değer¹³⁶⁸.

Heyd, dokuma sanayinin Suriye'nin en küçük kasabalarında bile ileri gittiğini söylerken boya sanayinin de geliştiğini ve bu sanayi dalının Yahudilerin elinde olduğunu söylüyor¹³⁶⁹. Kudüs'te, Davud Burcunun altında bulunan 200 kadar Yahudinin boyacı olarak nitelenmesi bu sanayi dalının da mevcudiyetini ortaya koymaktadır¹³⁷⁰. Bunun yanında Kudüs daha önce de zikrettiğimiz gibi tıbbi bitkiler açısından zengindi¹³⁷¹.

Kudüs'te bu ana sanayi dallarının yanında diğer birçok meslek gurupları da bulunmaktaydı. Bunlardan genel olarak isimlerini tespit ettiklerimiz aşağıdaki tabloda verilmiştir¹³⁷².

¹³⁶⁷ M.A.M., *a.g.m.*, s. 134; Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 33.

¹³⁶⁸ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 62; Le Strange, *a.g.e.*, s. 188.

¹³⁶⁹ Heyd, *a.g.e.*, 194-5.

¹³⁷⁰ Morgoliouth, *a.g.e.*, s. 203.

¹³⁷¹ Heyd, *a.g.e.*, 100.

¹³⁷² Bu tablodaki meslekler Memluklular devrinde Harem-i Şerif dökümanlarına dayanmaktadır. Bak. Burgaync, *Memluk Jerusalem*, s. 62.

Tablo:8

KUDÜS'TEKİ ESNAF GRUPLARI

Sıra No	Meslek Dalı	Aded	Sıra No	Meslek Dalı	Aded
1.	Su taşıyıcıları	8	20	Fırıncı	5
2.	Kapıcılar	-	21	Terzi	5
3.	Sokak süpürücüleri	-	22	Züccaciyeci	1
4.	Tatlıcı	-	23	Kuyumcu	3
5.	Pamuk tüccarı	9	24	Bakırcı	1
6.	Tüccar-ı Safter	-	25	Sakkâl (Cilacı)	1
7.	Dallal	6	26	Marangoz	1
8.	Simsar	-	27	Kömür yakıcısı	1
9.	Para bozucu	-	28	Paspas yapıcısı	5
10.	Perakendeci	5	29	Kürkçü	1
11.	Cerrah	-	30	Kasap (Kesici)	1
12.	Kahhal (Göz doktoru)	-	31	Sütçü	1
13.	Aşçı	-	32	Eski elbise tüccarı	-
14.	Parfümeri	-	33	Dokumacı	18
15.	Kasap	-	34	İplik işçisi	2
16.	Ayakkabı yapıcısı	-	35	Kapı bekçileri	2
17.	İnşaatçı	1	36	Konfeksiyoncu	1
18.	Duvar ustası	1	37	Yağ sürücüsü	5
19.	Demirci	1			
	Toplam	31	-	Toplam	56

Madencilik yönünden Kudüs çok fakirdir. Ancak Şam (Dımaşk) Kapısı'nın 100 adım doğusunda çok eski bir Taş Ocağının varlığı bilinmektedir. Kazılar sonucu ortaya çıkmıştır ki Kudüs'ün inşasında kullanılan taşın büyük kısmı bu kuyudan sağlanmıştır.¹³⁷³

D. Ekonomik Yapıyı Etkileyen Diğer Faktörler

Kudüs'ün ekonomik yapısını etkileyen en önemli etken dinî konumudur. Bu XI-XIII. yy.'lara has bir etken olmayıp eski çağlardan gelen ve Bizans'ın Hristiyanlığı benimsemesi ve imparatorların bölgeyi iktisadi yönden desteklemesi ile devam etmiştir. İmparatorların yanında dindar aristokrat zenginlerin yaptıkları yurt,

¹³⁷³ M.A.M., "a.g.m.", s. 145; Van Svenhevin, *Jerusalem*, s. 84.

Manastır ve kiliseler bölgeye önemli bir sermaye akışını başlattı.¹³⁷⁴ Harun er-Reşid ile Şarlman arasındaki dostluk ilişkileri Avrupa hristiyanlarının ilgisini buraya çekmiş ve Şarlman ile başlayan ekonomik destek hristiyanların durumlarını iyileştirmiştir. Artık bundan sonra Avrupalı zengin dindarların Kudüs hristiyanları ve oradaki kuruluşlar için yardım kampanyaları eksik olmayacaktır. Aynı durum Yahudiler için de sözkonusudur. Avrupalı Musevi dindarlar onları ekonomik sıkıntıdan kurtarmak için yardım kampanyaları düzenlemişlerdir¹³⁷⁵.

İslâm fethi ile birlikte Kudüs özellikle Emevîler döneminde büyük bir imar faaliyeti geçirdi. Kubbetü's-Sahra ve Mescidü'l-Aksa'nın inşası Kudüs'e önemli bir çekim gücü kazandırdı. İslâm alemindeki iç mücadele Emevîlerin Kudüs'ün kutsallığını önplana çıkarmaları ile beraber geleneksel islâm anlayışında ve bu anlayışa dayanan sufi hareketlerinde Kudüs özel bir yer aldı. Hem Emevîlerin ideolojik itmeleri hem de geleneksel anlayış müslümanların gözünde Hac farızasının son merhalesinin Kudüs'e odaklaşmasını doğurdu. XI. asrın ortasında Nasır-ı Hüsrev'in bunu açıkça ifade ettiğini zikretmiştik¹³⁷⁶. Bu musevî ve hristiyanlar içinde geçerli olup ziyaret edenlerin bıraktıkları para ekonomide önemli bir yere sahipti¹³⁷⁷. Kudüs tasavvuf gruplarının tekke, ribat ve en azından ev olarak temsil edildikleri ve hemen hepsinin bir konaklayacak yerinin bulunduğu bir dinî merkez halini aldı. Bunu teşvik eden devlet adamlarının imar faaliyetleri de dikkate alınmalıdır. Buradaki dinî kuruluşların ve oradaki görevli ve ziyaretçilerin masrafları için çok zengin vakıfların kurulmuş olması Kudüs ekonomisinde bizce en önemli belirleyici unsurlardan biridir. Filistin'de geniş bir bölgeye yayılmış zengin vakıfların denetiminden birinci derecede sorumlu olan "Nazır al-Harameyn eş-Şerifeyn" ünvanlı idarecisi idi. Kudüs'teki Haram bölgesi başta olmak üzere cami, mescit, medrese, zaviye, hangah vs. dinî kuruluşların zengin vakıflara sahip olduğu bütün kaynaklarda zikredilmektedir. Buraya gelen fakirler için daha Hz. Osman tarafından şehrin güneyindeki köy bahçeleri vakfedilmişti¹³⁷⁸.

¹³⁷⁴ M. Avi, Yonah, "The Economics of Byzantine Palestine", *BTKT*, s. 193-4.

¹³⁷⁵ M.A.M., "a.g.m.", s. 137.

¹³⁷⁶ Nasır-ı Hüsrev., *Sefernâme*, s. 32.

¹³⁷⁷ Şemsettin Sami, *Kamusu'l Alam*, C. V, s. 3606.

¹³⁷⁸ Mukaddesi, *Ahsen al-Takasim*, s. 171.

Kudüs'ün dinî konumunun şehre kazandırdığı bu avantajın yanında bazen mahallî bazen de milletlerarası mücadele ve savaşların odağına yerleşmesi şehir için felakətli dönemleri getirmiş ve mevcut avantajları ortadan kaldırmıştır. Hangi din mensupları bu şehre sahip olursa olsun diğer din mensupları hep kıskançlık ve nefretle bakmışlardır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KUDÜS'ÜN KUTSALLIĞI

J. Musevîlik ve Hristiyanlıkta Kudüs'ün Yeri

A. Musevilikte Kudüs'ün Yeri

Kudüs, dinler tarihi açısından dünyanın en önemli şehri konumundadır. Bu İslâmiyet, Hristiyanlık ve Musevîlik gibi üç semavî dinin bu şehri ve onun çevresini kutsal kabul etmesi ile bu düşünce ve inanç etrafında tarih boyunca meydana gelen bir mücadele vermelerinden kaynaklanmaktadır. Bu üç din içerisinde Kudüs'e en fazla kutsallık atfeden, bundan da öte, bu kutsal şehri ve çevresini kendi dinleri ve kimlikleri ile özdeşleştiren ise Musevîlerdir. Ahd-i Atik adeta Kudüs ve Arz-ı Mukaddes olarak adlandırılan kutsal toprakların tasviri, tarihi ve kutsallaştırılmasıdır. Bundan dolayıdır ki onların gözünde bu topraklar "Arz-ı Mevud" olarak tanımlanmıştır.

Ahd-i Atik'te bu topraklardan "Kenan Diyarı",¹³⁷⁹ "diyar",¹³⁸⁰ "gurbet diyarı",¹³⁸¹ "memleket"¹³⁸² diye bahsedilmektedir. Bu isimlerin yanında "iyi ve geniş diyar",¹³⁸³ "süt ve bal akan diyar",¹³⁸⁴ "bütün memleketlerin süsü olan diyar",¹³⁸⁵ ve "İsrail diyarı"¹³⁸⁶ gibi isimler de Arz-ı Mukaddes için kullanılmaktadır. İkinci mabed döneminden itibaren ise "Arz-ı Mev'ud" diye adlandırılmıştır ki Ahd-ı Cedid'te de

¹³⁷⁹ *Tekvin*, 11/31, 13/12, 17/8, 17/18; *Çıkış*, 6/4.

¹³⁸⁰ *Tesniye*, 26/15; *İşaya*, 57/13; *Tekvin*, 35/12.

¹³⁸¹ *Tekvin*, 17/8.

¹³⁸² *Tekvin*, 26/2-3.

¹³⁸³ *Çıkış*, 3/8.

¹³⁸⁴ *Çıkış*, 3/8, 13/5; *Levililer*, 20/24; *Tesniye*, 11/9; *Yeremya*, 11/5; *Hezekiel*, 20/6, 15.

¹³⁸⁵ *Hezekiel*, 20/6, 15.

¹³⁸⁶ *Hezekiel*, 21/2.

bu isim kullanılmaktadır.¹³⁸⁷ Kudüs içinde çalışmamızın girişinde zikrettiğimiz gibi birçok isimler kullanılmıştı ki bunlardan biri de “Hakikat Şehri”...¹³⁸⁸ denilmesi idi. Arz-ı Mev’ud, belli bir toprak parçası olmaktan ziyade bir din olarak musevîlik ile bir toprak parçasının dünyada benzeri görülmemiş bir şekilde meczedilmesidir. Arz-ı Mev’ud her çağda Yahudilerin şuuru olmuş ve onların tarihe bakışlarındaki tek belirleyici unsur olmuştur. Kitab-ı Mukaddes’te Hz. İbrahim’den Hz. Musa’ya kadar olan peygamberlere vaad edilen topraklar Kudüs’ün merkez olduğu Filistin toprakları olmuş ve her peygamber ile yapılan ahidle bu tekrarlanmıştır. Hz. İbrahim’e yapılan vaadde, “Mısır ırmağından büyük ırmağa Fırat ırmağına kadar olan bölge”,¹³⁸⁹ denilmekte ve “ Rab Abrama dedi: Şimdi gözlerini kaldır ve bulunduğun yerden şimale ve cenuba ve şarka ve garba bak; çünkü görmekte olduğun bütün memleketi sana ve ebediyen senin zürriyetine vereceğim.”¹³⁹⁰ denildikten sonra daha sonra vaadin Hz. İshak ve onun zürriyetine ait olduğunu zikretmiştir.¹³⁹¹ Daha sonra Hz. Yakub’a ve zürriyetine,¹³⁹² Hz. Yusuf’a,¹³⁹³ Hz. Musa’ya¹³⁹⁴ vaadedilmiştir. Yeşu’ya da “Rab Nuh oğlu Yeşu’ya dedi: ... sınırın çölden ve bu Lübnan’dan büyük ırmağa, Fırat ırmağına kadar, Hittilerin bütün diyarı ve gün batısına doğru büyük denize kadar olcaktır.”¹³⁹⁵ şeklinde vaad edilmiştir. Görülmektedir ki Yahudiler Arz-ı Mukaddesi varolmanın ve inanmanın temel esprisi olarak görmüşlerdir. Ancak yapılan bütün bu vaatler ahitlerle başlanmış ve İsrailoğulları ahitlere uyarlarsa onlara ve onların zürriyetlerine mülk olarak miras bırakılmıştır. Aksi takdirde, ahdi bozmaları halinde onların oradan atılacaklarına dair Ahd-i Atik’teki sözler önemli yer almaktadır.¹³⁹⁶ Ahd-i Atik ise onların ahidlerini bozduklarını ısrarla vurgulamaktadır. Zira Musa

¹³⁸⁷ *Tesniye*, 1/7-8; *İbranîlere Mektup*, 11/9; *Tekvin*, 26/2-3.

¹³⁸⁸ *Zekerya*, 8/3.

¹³⁸⁹ *Tekvin*, 15/8; *Tesniye*, 1/7-8.

¹³⁹⁰ *Tekvin*, 13/14-15; 17/8; 13/17-18; 15/18-21.

¹³⁹¹ *Tekvin*, 21/12; 26/2-3; *Çıkış*, 6/4.

¹³⁹² *Tekvin*, 28/4; 35/1, 6, 7, 10, 12, 15; 48/4; *Tesniye*, 1/7-8; *Çıkış* 6/4.

¹³⁹³ *Tekvin*, 50/24.

¹³⁹⁴ *Çıkış*, 3/8, 17; 6/4,8; 32/13; 33/1; *Sayılar*, 34/1-12; *Tesniye*, 11/24-25.

¹³⁹⁵ *Yeşu*, 1/1-2-3-4.

¹³⁹⁶ *Levililer*, 26/14-15, 33; *Tesniye*, 28/58-68; 28/63.

zamanında yapılan ahid, İsrailoğullarının altın buzağıya tapmalarıyla bozulmuş¹³⁹⁷ ve bu daha sonraları sık sık tekrarlanmıştır.¹³⁹⁸ Ahd-i Atik'te bu kadar önem arz eden Kudüs'ün, Yahudilerin yaşantısında ve halk inançlarında da daha fazla bir kutsallık kazanması tabiidir. Öyle ki Hahamlar, "Kudüs'ün dünyanın yaşanabilecek tek merkezi olduğuna inanıyorlardı. Kudüs'ün dünya yaratılmadan önce ona paralel olarak gökte yaratıldığına inanıyorlardı ve her kim Kudüs'ün muhteşemliğini görmemişse insana zevk ve neşe veren bir şehir görmemiştir. Dünyada güzelliğin on ölçüsü olsa dokuzu Kudüs'te geri kalanı tüm dünyaya aittir. Kudüs gibi bir güzellik yoktur. Kudüs'te hiçbir yılan ve akrep zehirli değildir ve Kudüs'te hiçbir zarar verici yangın ve acı görülmez"¹³⁹⁹ şeklinde bir kutsallıkla şehri tasvir etmişlerdir. Yahudi geleneğindeki bu pasajlar halkın ve din adamlarının nazarında Kudüs'ün yerini tespit etmemize yardımcı olmaktadır. İsrailoğulları Kudüs için dünyanın en büyük imparatorlukları ile mücadele etmişler, şehrin tamamen tahribine götürecek direnişleri göstermişler ve sürgün yıllarında Kudüs için varolmuşlardır. Dolayısı ile Kudüs onların milli kimliklerini muhafaza etmelerinde önemli rol oynamıştır.

Kısaca Kudüs ve genel olarak Arz-ı Mukaddes, Allah tarafından kendilerine vaadedilmiş ve kendileri için yaratıldığına inanılan İsrailoğulları, Hristiyan ve Müslümanlara göre Kudüs'ü daha çok önemsemişler; kutsamışlar ve dinlerinin, tarihlerinin, törelerinin ve geleceğe ait tasavvurların tek merkezi haline gelmişlerdir.

B. Hristiyanlıkta Kudüs'ün Yeri

Kudüs'ün Hristiyanlık dönemi Hz. İsa'nın o bölgede, Beytlehm'de¹⁴⁰⁰ doğması ve Kudüs'te çarmıha gerilmesiyle başlamaktadır. Ancak Kudüs'ün Hristiyanlar nazarında kutsal bir şehir haline gelmesi, 306 yılında Roma İmparatoru olan Büyük Konstantin dönemi ile Hristiyanlığın resmen tanınması ve devlet tarafından kiliselerin yeniden organize edilmesiyle başladı. Hz. İsa'dan II. yy.'ın başlarına kadar hristiyanlık küçük bir topluluk idi ve Roma idaresi ile çatışmadığı için giderek yayılma imkanı bulmuştur. Ancak bu tarihten itibaren geniş kitlelere yayılıp mevcut

¹³⁹⁷ Çıkış, 32/13.

¹³⁹⁸ İşaya, 1/2-3-4; Tesniye, 31/16-20; Yeremya, 11/3, 10.

¹³⁹⁹ M.A.M., "a.g.m.", s. 129.

sistem için bir tehdit oluşturmaya başlayınca kilise ile devlet karşı karşıya gelmiştir¹⁴⁰¹ ve hristiyanlara karşı kovuşturma, tutuklama ve katliamlar dönemi İmparator Trajan (98-117) ile başlamıştır. Bu baskı ve katliamlar Büyük Konstantin'in başa geçmesine kadar devam etmiştir.¹⁴⁰² Bütün bu baskı süreci Büyük Konstantin'in 313 yılındaki Milan Emirnamesi ile sona erdi ve bu bildiri ile kilise resmen tanındığı gibi organize edildi.¹⁴⁰³ Bununla birlikte başta Roma, Kudüs ve Beytlehm gibi şehirlerde Konstantin ve onun annesi Helena adının yanısıra birçok azizin adını taşıyan kiliseler yükselmeye başladı¹⁴⁰⁴. Kudüs'ün hristiyanlık nazarında önem kazanmaya başlaması bu sürecin 325 yılında toplanan İznik Konsili aşamasıyla ilgilidir. İznik Konsili'nin VI. maddesi ile Hristiyan alemi başlıca Roma, İskenderiye ve Antakya diye üç büyük patrikliğe bölündü. Bu üç patriklik bölgesinin yanısıra Kudüs'ün mazisi ve manevî üstünlüğü gözönüne alınarak, ona da "Şeref Payesi" verilmiş, fakat idarî yönden yine Antakya kilisesine tabi kabul edilmiştir¹⁴⁰⁵. Burada Kudüs'ün sadece şeref payesi alması ve idarî olarak Antakya'ya bağlı olması Roma'nın kilise teşkilatını kurarken memleketin idarî taksimatı ve esas olarak devletin siyasî yapılanmasını ölçü aldığı görülmektedir¹⁴⁰⁶. İznik Konsili'nin bu kararından sonra artık Kudüs resmen hristiyan kiliseleri içinde kutsal bir şehir hüviyetine büründü. İznik Konsili'nin hemen ardından Kudüs'te Kutsal Mezar Kilisesi (Holy Sepulchre) inşa edildi¹⁴⁰⁷. Konstantin'in annesi kraliçe Helena Kudüs'e seyahat etti. Zeytindağı ve Sion Dağı üzerinde harikulade kiliseler inşa edildi, diğer bölgelerinde işe şehre gelen hacıları teşvik etmek için yurt ve hastaneler yapıldı ki, bu hastahanelerden biri 200 yataklı idi. Kudüs'ün bir hristiyan şehre dönüşümü olan bu büyük binaların yapımı Julyen, İmparatoriçe Eodocia,

¹⁴⁰⁰ Matta, 2/1-2.

¹⁴⁰¹ Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 47; Mehmet Çelik, *Din-Devlet İlişkileri*, s. 14 vd.; Sarıkcıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 229.

¹⁴⁰² Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 47, 48-49-50-51-52; Ebu'l-Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 129-130

¹⁴⁰³ Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 76 vd.

¹⁴⁰⁴ Margoliouth, *a.g.e.*, s. 191-2-3-4; Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 80; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 44.

¹⁴⁰⁵ Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 97.

¹⁴⁰⁶ Çelik, *Fener Patrikhanesinin Batı Desdekli Ökumeniklik İddialarının Siyasal Açısından Türkiye İçin Doğurduğu Tehlikeler. (V. Askeri Tarih Semineri Bildirileri I)*, Ankara 1996 s.228 vd.

¹⁴⁰⁷ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 44.

Justinian dönemlerinde devam etti¹⁴⁰⁸. Kudüs bu dinî ve sosyal imar faaliyetleriyle hristiyan kimliğiyle yepyeni bir çehreye bürünürken, Kudüs kendisine verilen “şeref payesi”ni de kullanarak onunla yetinmemiş ve doğu kiliseleri içerisinde ön plana çıkmaya çalışmıştır. 381 yılındaki I. İstanbul Konsiline Kudüs Episkoposu Grigoryus’un da başkanlık yapması¹⁴⁰⁹ kazandığı itibarı gösteriyordu. Kudüs Episkoposu Juvenal’in 431 yılındaki I. Efes Konsilinde Kudüs’ü bağımsız bir patriklik statüsüne kavuşturmak için yoğun bir çalışma içine girmiş ancak başarılı olmamıştır¹⁴¹⁰. Bu çabası 451 yılındaki Kadıköy Konsilinde sonuç verdi ve Kudüs bağımsız bir patriklik statüsüne kavuşturuldu¹⁴¹¹. Bütün bunlar Kudüs’ü hristiyanlığın önemli merkezlerinden biri haline getiriyordu.

Kudüs’ün bu durumu fazla uzun sürmedi. 451 yılındaki Kadıköy Konsilinde Kudüs Episkoposunun bağımsızlık statüsü uğrunda hristiyan kilise ve mezheplerini içine düştüğü teolojik ihtilaflara girmesi ve bu çerçevede Kadıköy Konsilinin İznik, İstanbul ve Efes Konsillerinin tespit ettiği iman ilkelerinin aksine bir itikatnâmeyi kabul etmesi, doğu kiliseleri ruhbanları arasında büyük infiale sebep olmuş ve bu durum halka sıçramış, ayaklanmalara sebep olmuştur. Ancak askerî birliklerin desteğinde Kudüs’e girebilen Patrik Juvenal, Kudüs’ü terk etmek zorunda kaldı. İmparator Marcian, Konsil kararlarını uygulamak için katliamlara varan sert tedbirler aldı¹⁴¹². Patrik kuvvetli bir askerî birlikle Kudüs’e girdi ve Bizans askerleri Kudüs’te ancak katliamla sükuneti sağlayabildiler¹⁴¹³. Halk ile devlet arasında meydana gelen bu kopukluk ve bunun sonucu olarak bölge halkının gördüğü baskı İslâm hakimiyetinin hemen öncesine kadar devam etti¹⁴¹⁴.

Kudüs bölgesindeki hristiyan halkın devletle olan bu ayrılıkları bir tarafa bütün hristiyan dünyasında 3. yy.’dan itibaren Kudüs ziyaret edilen bir şehir olma

¹⁴⁰⁸ Margoliouth, *a.g.e.*, s. 191-194; Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, s. 44.

¹⁴⁰⁹ Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 108.

¹⁴¹⁰ Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 132.

¹⁴¹¹ Çelik, *Ortadoğu Mozaîği; Süryaniler-Nesturiler* (Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Sayı 4) Elazığ 1996 s.29 vd.

¹⁴¹² Çelik, *Bizans İmparatorluğunun Antakya ve Civarında Giriştiği Kitle Katliamları*, Ankara, 1994, s. 7.

¹⁴¹³ Çelik, *Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri*, s. 46 vd.

¹⁴¹⁴ Ostrogorskey, *Bizans Devleti Tarihi*, s.218

hüviyetine girmeye başladı. Ancak ilk hristiyan nesil bu zamana kadar Hz. İsa'ya ait kutsal yerleri ziyarete fazla lüzum görmemişlerdir¹⁴¹⁵. 4. yy'da Konstantin dönemi ile birlikte Hz. İsa'nın ayaklarının değmiş olduğu yerde ibadet etmenin bir iman tezahürü olduğu geniş kitlelerin şuurunda yer aldı ve resmi makamların da teşvikleri ile Kudüs'e olan hac seyahatleri hızla artmaya başladı¹⁴¹⁶. Bunu izleyen yüzyılın başında yukarıda da zikrettiğimiz gibi Kudüs ve hemen civarında, hacıları misafir etmek üzere, hepsi de imparatorun himayesinde iki yüz kadar manastır ve darülaceze tesis edilmiş bulunuyordu¹⁴¹⁷. 5. yy. ortalarında bu erken teessüs eden Kudüs sevgisi artık doruğuna ulaşmış bulunuyordu. Birçok erkek ve kadın, bir aziz kalıntısı görebilmek için uzun seyahatleri göze almaya başladılar. Hatta daha ileri giderek bunlar böyle bir kalıntıyı elde etmek, yurtlarına götürmek ve ibadet köşelerine yerleştirmek gayret ve teşebbüsüne giriştiler. Öyle ki Haçlı döneminde Kubbetü's-Sahra'nın içindeki kutsal kayadan fazlaca parça götürülmesini engellemek için üzeri mermer ile kapatılmıştır¹⁴¹⁸.

Yeni Ahid'de "büyük kralın şehri"¹⁴¹⁹ olarak kutsanan Kudüs'e olan hac seyahatlerini Akdeniz'in bütün sahillerinde devam etmekte olan ticari ilişkiler beslemekte idi. 8. yy. içinde hacıların sayısı arttı. Şarلمان döneminde ise asrın sonlarına doğru hac seyahatlerinin planlı bir organizasyonunun yapılmasına teşebbüs edildiği anlaşıyor. Şarman, halife Harun er-Reşid ile iyi ilişkiler kurarak onun yardımı ile kutsal ülkede yurtlar kurmuştur. 10. ve 11. yy.'larda Kudüs'e olan hac organizasyonları Cluny'ler tarafından teşvik edilmiştir¹⁴²⁰. Bu yüzyılın sonunda Kudüs'ün hristiyan dünyasındaki kutsallığı tarihin en büyük hadiselerinden biri olan Haçlı Seferlerinin meydana gelmesine sebep olmuş ve 1099-1187 yılları arasında kurulan Kudüs Latin krallığı ile Kudüs bir hristiyan şehrine dönüştürülmüştü. Kudüs'ün tekrar müslümanların eline geçmesi ve hemen ardından XIII. yy.'da Kudüs aleyhine olarak Roma'daki kutsal yerlerin ziyaretinin gelişmesi¹⁴²¹ ile eski

¹⁴¹⁵ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, C. X, s. 5478; Runciman, *a.g.e.*, C. I, s. 30.

¹⁴¹⁶ Runciman, *a.g.e.*, C. I, s. 31-2.

¹⁴¹⁷ Runciman, *a.g.e.*, C. I, s. 32.

¹⁴¹⁸ Runciman, *a.g.e.*, C. I, s. 32.

¹⁴¹⁹ *Matta*, 5/35.

¹⁴²⁰ Runciman, *a.g.e.*, s. 34-36.

¹⁴²¹ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, C. X, s. 5478.

önemini kaybetmeye başlamıştır, ancak Kudüs'ü ziyaret tamamen ortadan kalkmamıştır. Sonuç olarak şunu söyleyelim ki nasıl Yahudi halk geleneğinde Kudüs süt ve bal akan bir kutsal belde olarak gösterilmişse Hristiyan halk geleneğinde ve Yeni Ahid'de de Kudüs her taşına kutsallık atfedilmiş bir şehir olarak tasvir edilmiştir¹⁴²².

II. İslâmiyet ve Kudüs

Musevilik ve Hristiyanlık açısından Kudüs gerek kutsal kitapları ve gerekse tarihleri ve halkların inançları içerisinde kutsal bir mevki kazanmıştır. Kudüs'ün kutsallığı İslâmiyetin ortaya çıkmasından kısa bir süre sonra Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed (SAV)'in hadislerindeki yerinin ön plana çıkması, gerek İslâm alemindeki iç mücadele ve gerekse Musevilik ve Hristiyanlık ile rekâbet saiki ile tarihî süreçte ve müslüman halkın inançlarında önemli bir yer etmesiyle daha da artmıştır.

A. Kur'an'da Kudüs

Kur'an-ı Kerim'de Kudüs şehri, tarihin herhangi bir dönemindeki ismi ile geçmez. Ancak Kur'an'da Kudüs şehriden bahseden ayetler bulunmaktadır. Doğrudan Kudüs'ten ya da bu bölgeden bahseden ayetlerin yanında birçok ayetlerde de Kudüs'ün ima edildiği ileri sürülmüştür. Bunlar içerisinde en açık olanı: "Bir gece, kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Haram'dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren Allah, noksan sıfatlardan münezzehtir; O, gerçekten işitendir, görendir."¹⁴²³ ayetidir. Burada Mescidü'l-Aksa'dan kasıt Kudüs'teki Süleyman Mabedi'dir. Bu ayette görüldüğü gibi "çevresini mübarek kıldığımız" ifadesi İslâmiyet açısından Kudüs'ün kutsallığına en açık delil olmaktadır. Burada "çevresini mübarek kıldığımız" ifadesi bir başka ayette "Arz-ı Mukaddes" olarak zikredilmektedir¹⁴²⁴ ki bu ifade bölge için

¹⁴²² M.A.M., *a.g.m.*, s. 129.

¹⁴²³ Kur'an, İsrâ, 1; İbn Kesir, *Tefsiri*, C. IX. s. 4601-2.

¹⁴²⁴

üç semaî dinin kitaplarında da geçmektedir. Bu ayet Kudüs'ün müslümanlar nazarındaki kutsallığında çok önemli bir yere sahiptir. Hz. Muhammed'in Mekke'den Kudüs'e yaptığı seyahat ve özellikle Kudüs'te gerçekleşen Mirac olayı (ki hadis geleneği içinde önemli bir tafsilata sahiptir,) Kudüs'ün faziletleri konusunda geniş bir literatürün ortaya çıkmasına sebep oldu. Hz. Musa kavmine şöyle demişti: "Ey kavmim! Allah size (vatan olarak) yazdığı mukaddes toprağa girin ve arkanıza dönmeyin, yoksa kaybederek dönmüş olursunuz."¹⁴²⁵ Kur'an'da bu şekilde zikredilen "Arz-ı Mukaddes" başka ayetlerde de ima ile zikredilmiştir. Kur'an'da Kudüs ve çevresinin ima ile zikredildiği ayetler şunlardır: "Bir zamanlar biz (Tih'ten çıktıkları vakit Bani İsrail'e) 'Bu karyeye (şehre, kasabaya) girin, dilediğiniz yerde onda dilediğinizi bol bol yiyin, kapısından eğilerek girin, (girerken) Hıtta (Ya Rabbi bizi affet) deyin ki sizin hatalarınızı bağışlayalım; zira biz muhsinlere ziyade vereceğiz.' dedik."¹⁴²⁶ Bu Karye (şehir)den kastedilen Kudüs şehridir¹⁴²⁷ ve Harem-i Şerif'teki Bab-ı Hıtta kapısının bu ayetde zikredilen kapı olduğu¹⁴²⁸ ve ismini buradan aldığı anlaşılmaktadır. "Tin'e, Zeytun'e, Tur-i Sina'ya ve şu emin beldeye yemin ederim ki ..." ¹⁴²⁹ ayetindeki Zeytun, Ebu Hureyre'ye göre Beytü'l-makdis'in mescidindeki zeytun olduğu zikredilmektedir.¹⁴³⁰ "O, ancak bir tek nara ve sayhadır. İşte o sayhadan sonra onlar kendilerini yeryüzünde buluverirler"¹⁴³¹. O yer Tur yakınlarındadır¹⁴³² ki Arz-ı Mukaddes içerisinde. "Nihayet onlar arasına içinde rahmet ve dışında azab olan bir sur çekilir."¹⁴³³ ayetindeki surun Kudüs'teki Cehennem vadisi ile Harem-i Şerif'i ayıran şehrin doğu suru olduğu ve mü'minler ile münafıklar arasında bulunduğu zikredilmektedir.¹⁴³⁴ Kiblenin Kudüs'ten Kâbe'ye çevrilmesini emreden ayetlerde de Kudüs konu

¹⁴²⁵ Kur'an, *Maide*, 21.

¹⁴²⁶ Kur'an, *Bakara*, 58; *Araf*, 161.

¹⁴²⁷ ez-Zahiri, *Kitab-ı Zübdet-i Keşfü'l Memalik ve Beyanü'l Tarik ve'l Mısalik*, s. 16.

¹⁴²⁸ ez-Zahiri, *Keşfü'l Memalik*, s. 16-7.

¹⁴²⁹ Kur'an, *Tin*, 1.

¹⁴³⁰ ez-Zahiri, *Keşfü'l Memalik*, s. 18; İbn Kesir, *Tefsiri*, C. XV. s. 8512, 8515-6-7-8.

¹⁴³¹ Kur'an, *Naziat*, 13-4.

¹⁴³² ez-Zahiri, *Keşfu'l Memalik*, s. 18; İbn Kesir, *Tefsiri*, C. XV, s. 8270.

¹⁴³³ Kur'an, *Hadid*, 13.

¹⁴³⁴ ez-Zahiri, *Keşfu'l-Memalik*, s. 18; İbn Kesir, *Tefsiri*, C. XIV, s. 7745-6.

olmaktadır.¹⁴³⁵ Kudüs'ün müslümanlar nazarında kutsallığının bir göstergesi de Hz. Muhammed'in Medine'ye gelmesinden sonra on altı-on yedi ay kadar Kudüs'e yönelerek namaz kılmış olmalarıdır. Dolayısı ile o müslümanların ilk kiblesi idi. Bunlar gibi Kur'an'da Kudüs ve çevresinin zikredildiğine dair başka ayetler de zikredilmektedir. Bakara Suresi'nin 114. ayetinde "Allah'ın evinden" Kudüs'teki Beytü'l Makdisin kastedildiği¹⁴³⁶ ve yine Bakara 60, 65, 66. ayetlerindeki kasaba ve topluluktan Kudüs ve halkının kastedildiği,¹⁴³⁷ Sebe Sûresi 18. ayetindeki kasabadan Kudüs'ün kastedildiği¹⁴³⁸ ve Yusuf Sûresi 10. ayette Yusuf'un atıldığı kuyunun Kudüs kuyusu olduğu zikredilmektedir.¹⁴³⁹ Ancak bu ayetlerin hiçbirinde Kudüs ismi zikredilmemekte, tefsircilerin getirdikleri görüşlere bağlı olarak Kudüs ve çevresi ile bağlantı kurulmaktadır. Görüldüğü gibi eski ve yeni Ahid'de Kudüs ve çevresi nasıl kutsal bir şehir ve bölge olarak vasıflandırılıyor ise Kur'an-ı Kerim'de de, Kudüs ve çevresi, "çevresi mübarek kılınmış" ve "Arz-ı Mukaddes" ifadeleri ile kutsallığı açıkça ortaya konmuştur. Hemen şunu belirtelim ki bu açık ifadeler zamanla Kudüs ile ilgili birçok hadis uyarlaması ve hikayelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bazı tefsircileri de bu konuda zorlamalara götürmüştür. Kur'an'ın ruhuna ve mesajına uymayan bu yolda söylenenler Fezail kitaplarının ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Müslümanların nazarında Kudüs, genel olarak Mekke ve Medine'den sonraya düşmekteyse de Eski ve yeni Ahid'de kutsal şehirlerin başında görünmektedir.

B. Hadislerde Kudüs

Kur'an-ı Kerim'de Kudüs'ün doğrudan ve dolaylı olarak konu olması ve onun kutsallığının açık bir hal almasından sonra Peygamber Efendimiz'in hadislerinde de Kudüs önemli bir yer aldı. Bu ise Kudüs'ün kutsallığına daha geniş bir açılım kazandırdı. Ancak burada hemen şunu belirtelim ki bu konudaki hadislerin önemli bir kısmı sahih değildir. Yine de sahih olanların yanında sahih olmayan hadisler de

¹⁴³⁵ Kur'an, *Bakara*, 143-4; İbn Kesir, *Tefsiri*, C. II, s. 409.

¹⁴³⁶ İbn Kesir, *Tefsiri*, C. II, s. 505.

¹⁴³⁷ İbn Kesir, *Tefsiri*, C. II, s. 357, 367.

¹⁴³⁸ İbn Kesir, *Tefsiri*, C. XII, s. 6645.

¹⁴³⁹ İbn Kesir, *Tefsiri*, C. VIII, s. 4038.

çalışmamız açısından önemlidir. Çünkü bu hadisler sahih olmasalar bile bir dönemin insanların dinî, sosyal, siyasi, kültürel ve psikolojik şuurunu yansıtmaktadır. Böylece İslâm'da kutsal bir şehir olan Kudüs'ün tarihî İslâm'da daha zengin bir muhtevaya dayanan bir kutsallık kazandığı ortaya çıkmıştır.

Bu hadislerden sahih olanı ve en önemlisi Ebu Hureyre'den rivayet edilen ve Kütüb-i Sitte'de yer alan şu hadistir: "Resulullah (SAV) buyurmuştur ki: Namaz ve ibadet için hiçbir mescide sefer edilmesi doğru değildir. (Ziyade sevap umarak) yalnız (şu) mescide sefer edilir: Mescid-i Haram, Mescid-i Resûl(aleyhi's-Selâm) ve Mescid-i Aksa."¹⁴⁴⁰ Bu hadis Ebu Hureyre ve Ebu Said Hudrî (ra)den rivayetle Sahiheynde yer almıştır. Böylece Kudüs Mescid-i Aksa ile müslümanların üç kutsal şehri içine girmiştir. Bu üç mescid içerisinde Mescid-i Aksa'nın dolayısı ile Kudüs'ün yeri neresidir? Bunu aydınlatan başka hadisler de bulunmaktadır. Ebu Hureyre (ra)den Resulullah (as)ın şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Benim şu (Medine'deki) mescidimde kılınan bir namaz, (Mekke'deki) Mescid-i Haram müstesna olmak üzere, başka mescidlerde kılınan bin namazdan (ecr u sevab cihetiyle) hayırlıdır."¹⁴⁴¹ Ebu Said-i Hudrî'nin rivayetinde ise sadece bin yerine yüz rakamı vardır.¹⁴⁴² Bu hadis-i şerifte Medine Mescidinin Mescid-i Haram'dan başka mescitlere fazilet ve rûchani bulunduğu bildirilmiştir. Ebu Zer-ı Gıffarî'den gelen bir rivayette Resulullah bir soru üzerine şöyle demişti: "Benim şu mescidimde kılınan bir namaz Beytü'l-maktis'de kılınan dört yüz namazdan estaldır."¹⁴⁴³ Bu hadislerden anlaşılacağı gibi Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebi'den sonra Mescid-i Aksa üçüncü kutsal mescit oluyor ve Kudüs de Mekke ve Medine'den sonra müslümanların nazarında üçüncü kutsal şehir konumuna yükseliyor. İtatta Emevî halifesi Abdülmelik Suriye halkının Mekke'ye haccını yasakladığı zaman itirazlar karşısında ilk zikrettiğimiz hadise dayanmış ve böylece bundan sonra sizin için Mescid-i Haram'ın yerine Allah'ın sevgilisinin semaya yükselirken üzerine ayağını koyduğu

¹⁴⁴⁰ Buharî, *Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecvid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, (Müellif: Zeynuddin Ahmed b. A. b. Abdullatifi'z-Zebidi; Mütercim ve Şarihi: Kamil Miras), DİBY, C. IV, XI, Baskı, Ankara, 1991, s. 163.

¹⁴⁴¹ Buharî, *Sahih-i Buhari*, C. IV, s. 198.

¹⁴⁴² Buharî, *Sahih-i Buhari*, C. IV, s. 199.

¹⁴⁴³ Buharî, *Sahih-i Buhari*, C. IV, s. 200.

yer olan Kudüs'ün sahresini tayin edilmiştir demiştir.¹⁴⁴⁴ İbn Kesir, "Eğer sahih ise Velid b. Müslim'in Ebu Uname'den şu hadisi nakletti. Resulullah (sa) şöyle buyurdu: "Kur'an üç yerde indirildi. Mekke, Medine ve Şam." Velid Şam kelimesiyle Kudüs'ün kastedildiğini söyler."¹⁴⁴⁵ Ebu Zerr'den rivayet edilen sahih bir hadiste; o şöyle demiştir: "Ey Allah'ın elçisi, ilk konulan (inşa olunan) mescit hangisidir? diye sordum. Mescid-i Haram'dır diye buyurdu. Sonra hangisi? diye sordum: Beyt-i Makdis'tir diye buyurdu."¹⁴⁴⁶ Burada inşa edilmelerine göre ikinci derecede kutsal bir mescid durumundadır. Peygamber Efendimiz (SAV) kiblenin Kudüs'ten Kâbe'ye doğru çevrilmesi ile ilgili hadisleri de vardır. Ancak Buharî ve Müslim bunları tahrir etmemişlerdir.

Kudüs hakkındaki hadisler derli toplu olarak Fezail kitaplarında sıralandığı gibi Halil ez-Zahiri de onların bir listesini yapmıştır. Hıfzî, Tarih u Fezail-i Kudüs-i Şerif adlı eserinde onları şu şekilde sıralamaktadır:

- Ali b. Ebi Talib'den, "Yerlerin' ulusu Mekke'den sonra Kudus-ı Şerif'tir ve taşların ulusu Hacerü'l Esved'den sonra Sahratullahtır." Resul Hazretlerinden rivayet ettiler."

- Ka'bu'l Ahbar, Hz. Peygamber'den rivayet eder: "Kudüs-i Şerif sair yerlerden 40 arşın yücedir" ve bir rivayette göre ise daha yücedir"¹⁴⁴⁷.

- Ka'bu'l Ahbar rivayet ediyor: "Müezzinlerin avazını ilk göğün melekleri işidirler. Her kim Kudüs'te ecir beklese Nebilerden sonra cennete giden onlar ola."¹⁴⁴⁸

- Cabir'den rivayet olunduna göre bir kişi Resulullah'a: "Ya resulullah cennete evvel kim girer buyurdu. Evvel peygamberler girerler ve onlardan sonra kim girer dedi. Kudüs'ün müezzinleri girer ve onlardan sonra kim girer dedi, benim

¹⁴⁴⁴ Le Strange, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁴⁴⁵ İbn Kesir, *Tefsir*, C. IX, s. 4802.

¹⁴⁴⁶ İbn Kesir, *Tefsir*, C. X, s. 5443.

¹⁴⁴⁷ Hıfzî, *Tarih u Fezail-i Kudüs-ı Şerif*, (Haz. Muhammed Recai), İstanbul. Üniv. Kütüphane, nr. 86419, Daru'l Matba'atu'l Amire, 1265. s. 4.

¹⁴⁴⁸ Hıfzî, *Fezail*, s. 4.

mescidimin müezzinleri ve onlardan sonra sair müezzinler amelleri kadrince girer buyurdular.”¹⁴⁴⁹ Görüldüğü gibi bu hadisle Kudüs Medine’den daha kutsal bir yere konulmaktadır.

- Ebu Hureyre (ra); “Hz. Peygamber’in dört dağa kasem ettiğini ki Kur’an’da Allah’ın buyurduğu (ve’t-Tin, ve’z-Zeytun ve Tur-i Sineyn ve haza’l beledü’l emin) ayetteki dağlardır ki; Tin’den murad Şam-ı Şerif dağıdır ve Zeytun’dan murad Kudüs-i Şerif’teki Tur-ı Sinadır ve Haza’l beledü’l emin’den murad Mekke şehridir ve Allah bu dağları kerem ve lütfiyle kasem ider. Yanında hürmeti ve izzeti olduğu için.” Bu hadis daha önce zikrettiğimiz Tin suresinin birinci ayetindeki tefsirlere uygun düşmektedir.¹⁴⁵⁰

- Resulullah buyurdu ki, “Mescid-i Aksa’da kılınan namaz 500 namaz yerine geçer.”¹⁴⁵¹

- “Ebu Hureyre (ra) Resulullah’tan rivayet eder. Hz. Peygamber buyurdu ki: Kudüs-i Şerif’te iki rekat namaz kılan kimsenin cem’i günakları yarlıganur, anadan doğma gibi olur.”¹⁴⁵²

- Enes b. Malik (ra) Hz. Peygamber’den şöyle rivayet etti: “Bir kimse kendi evinde iki rekat namaz kılrsa yine iki rekat namaz yerine geçer ve eğer mahalle mescidinde kılrsa cemaatle kılrsa birisi 25 yerine geçer ve eğer Kudüs-i Şerif’te kılrsa her bir rekat 50.000 yerine geçer ve eğer Mekke ve Medine’de kılrsa birisi 70.000 yerine geçer ve Halilrahman’da kılrsa 40.00 yerine geçer deyu ve bir kişi Kudüs’te günde beş vakit imamla ve cemaatla kılrsa sair yerdekinin 100 katıdır.”¹⁴⁵³ Daha önceki hadislerde göz önüne alındığında camilerin ve şehirlerin kutsallığını rakamlarla ölçen hadisler birbirleri ile çelişki içerisindedir.

¹⁴⁴⁹ Hıfzı, *Fezail*, s. 4-5.

¹⁴⁵⁰ İbn Kesir, *Tefsir*, C. XV, s. 8512-8518; ez-Zahirî, *Keşfu’l Memalik*, s. 18.

¹⁴⁵¹ ez-Zahirî, *Keşfu’l Memalik*, s. 22; Hıfzı, *Fezail*, s. 17; Buharî, *Sahih-i Buhari*, s. 166.

¹⁴⁵² Hıfzı, *Fezail*, s. 17-8; İbn Kesir, *Tefsir*, C. XII, s. 6876.

¹⁴⁵³ Hıfzı, *Fezail*, s. 18; Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 49’da Kudüs’teki namazın 25.000

Medine’deki namazın 50.000

Mekke’deki namazın 100.000 sevabı olduğunu söylemektedir.

- "İmam Müslim ve Buharî kitaplarında Resul hazretlerinden rivayet ettiler: "Bir kimse Kudüs-i Şerif'te iki rekat namaz kılsa her rekatta bir fatiha ve bir ihlâs okusa günahları hazan yaprakları gibi dökülür."¹⁴⁵⁴

- "Enes b. Malik: Hz. Peygamber'den rivayet etti: "Her kim Kudüs-ı Şerif'te bir akçe sadaka itse nefsi tamudan kurtarır"¹⁴⁵⁵

- "Mukatile (ra)dan nakledildiğine göre; Dünyada ne kadar tatlı sular var ise hep sahire taşının altından çıkar, dünyaya bahş olur ve ne kadar yollar var ise ve ne kadar bulutlar çıkar ise cümlesi anın altından çıkar."¹⁴⁵⁶

- "Ebu Hureyre (ra) Resulullah'dan rivayet eder ki; İsrail (as) sâru sahire taşının üzerinde üfürse gerek."¹⁴⁵⁷

- "Ka'bul'Ahbar'dan rivayet olunur ki: Cennet ırmaklarından 4 ırmak Sahre taşının altından akar, biri Mekke'de zemzem, biri Kudüs'te Ayn Selvan, biri Akka'da Ayn el-Bekr ve biri Beysan'da Ayn Fülûs. Bu dört suyun ta'amı ve lezzeti birdir. Çünkü hepsi bir taşın altından çıkar. Her kim bu sülardan içse gönlü nurlanır, aklı ve cüssesi tamuya haram olur."¹⁴⁵⁸

- "Ka'b, Resulullah'tan rivayet ediyor: Dört şehir vardır uçmak şehirlerinden; biri Mekke, biri Medine, biri Şam, biri de Kudüs-ı Şerif'tir."¹⁴⁵⁹

- "Ka'b rivayet etti: Muhakkak ki Beytü'l-Haram ve Beytü'l-Makdis'i ziyaret edenler ve o ikisinin ehli topluca cennete gidecekler."¹⁴⁶⁰

- "Abdullah b. Mesud rivayet etti: Deccal Beytü'l-Makdis'e giremez."¹⁴⁶¹

¹⁴⁵⁴ Hıfzı, *Fezail* s. 18, 68-69.

¹⁴⁵⁵ Hıfzı, *Fezail*, s. 18, 69.

¹⁴⁵⁶ Hıfzı, *Fezail*, s. 67.

¹⁴⁵⁷ Hıfzı, *Fezail*, s. 67.

¹⁴⁵⁸ Hıfzı, *Fezail*, s. 67-8.

¹⁴⁵⁹ Hıfzı, *Fezail*, s. 79.

¹⁴⁶⁰ ez-Zahirî, *Keşfu'l Memalik*, s. 22.

¹⁴⁶¹ ez-Zahirî, *Keşfu'l Memalik*, s. 22.

- "Halid Ebi Ma'dan rivayet edildiğine göre; Zemzem ve Ayn Selvan cennet çeşmesidir."¹⁴⁶² derken İsfahani, "ve onda Kevser havuzundan gelen Ayn Selvan vardır."¹⁴⁶³ demektedir.

- Ravi Mukabil b. Süleyman şöyle söyledi: Her gece semadan Beytül-Makdis'in mescidine 70.000 melek iniyor ve dönüyorlar."¹⁴⁶⁴ ve Resulullah'tan rivayet edildi ki: "Beytül-Mukaddesi ziyaret bin şehit sevabına eşittir ve onun etini ve cesedinî ateş üzerinde haram kıldı."¹⁴⁶⁵

Görülmektedir ki Kudüs'ün faziletleri ve kutsallığı hakkında Hz. Peygamber'e atfedilen birçok hadisler vardır, ancak daha önce zikrettiğimiz gibi bu hadiselerin önemli bir kısmı Kur'an'da, Hz. Muhammed'in söz ve fiillerine aykırı olduğu gibi akla ve hadis ilminin mantığına da aykırıdır. Bu hadislerin (sahih olmayanların) kıymeti dönemin İslam toplumunun bu konudaki eğitimini bize yansıtmaktadır. Zira bu hadisler daha sonraları zengin halk hikayelerinin ve şehrin faziletlerini somutlaştıran dinî efsanelerin kaynağını teşkil etmiştir. Öyle ki yukarıda sıraladığımız hadiselerden de anlaşılacağı gibi daha sonra bu safta Kudüs fazilet ve kutsallıkta Mekke ve Medine ile yarışmakla kalmıyor, bazen onların önüne bile geçiyordu.

C. Halk İnançlarında Kudüs:

Halk inançları açısından Kudüs dünyanın en kutsal şehri konumundadır. Kudüs'ü kutsallıkta bu dereceye yükselten faktörler vardır. Bunların başında Kur'an'da açıkça Kudüs ve çevresinin kutsal olduğunu gösteren ayetler ile oldukça zengin hadis külliyatı gelmektedir. Bunların yanında Kudüs'ü müslümanların nazarında kutsallaştıran birtakım siyasî ve dinî gelişmeler de olmuştur. Emeviler devrindeki hilafet mücadelesinde Mekke ve Medine'yi elinde tutan Abdullah b. Zübeyr'e karşı Emevilerin Kudüs'ün ön plana çıkarmaları, Hristiyan ve Yahudilerin bu şehre verdikleri kutsallık yarışına tabii olarak Müslümanların da katılması, Hristiyan ve Yahudilerin bu konudaki tesirleri, Hristiyanların Kudüs'ü almak için gerçekleştirdikleri Haçlı Seferleri ve Kudüs almaları karşısında önce Nureddin Zengi ve daha sonra Salahaddin Eyyubi'nin dinî, siyasî politikalarının

¹⁴⁶² ez-Zahiri, *Keşfu'l Memalik* s. 22.

¹⁴⁶³ İsfahani, *el-Feth*, s. 51.

¹⁴⁶⁴ Ez-Zahiri, *Keşfu'l Memalik*, s. 22; Hıfzı, *Fezail*, s. 72.

¹⁴⁶⁵ Ez-Zahiri, *Keşfu'l Memalik*, s. 22.

merkezine Kudüs'ü yerleştirmeleri Kudüs'ün kutsallığını artırmıştır. Öyle ki Zengiler ve özellikle Eyyubîler devrinde Kudüs'ün faziletleri hakkında şairler ve ediplerin yanında hadisçiler birçok eser yazmışlardır¹⁴⁶⁶. Kudüs'ün kutsallığı Memlükler devrinde Moğollara, Haçlılara ve Şii muhaliflere karşı onların dinî politikasının bir ürünü olarak Kudüs'e özel bir ilgi göstermeleri ile devam etmişti¹⁴⁶⁷. Bunlara Filistin ve Suriye halkının buraya yabancı ziyaretleri çekmek için sarfettikleri çaba ve uydurmaları¹⁴⁶⁸ da eklenirse Kudüs'ün sadece halk nazarında değil, Ortaçağ İslam dünyasında neden bu kadar kutsallaştığını daha kolay anlaşılabılır.

Kudüs'ün faziletlerini anlatan kaynaklarda oldukça tafsilatlı ve abartılı tasvirler bulunmaktadır. Öyle ki Kudüs ve çevresinin kutsal alan olarak tarifi insanları kutsal alanı ölçmeye kadar götürmüştü. Mukaddesî, "Kudüs'ün kutsal topraklar olarak çevresi 40 mildir."¹⁴⁶⁹ demektedir. Başka kaynaklarda da, "içini ve çevresini merkezi Beytü'l-Makdis olarak 40 mil uzunluğunda ve 40 mil genişliğinde Allah'ın mübarek kıldığı topraklardır."¹⁴⁷⁰ şeklinde daha ayrıntılı olarak kutsal alanın yüzölçümü verilmektedir. Mukaddesî, Kudüs ve çevresini Peygamberlerin yaşadığı kutsal bir belde olarak¹⁴⁷¹ tarif ederken aynı zamanda kıyametin, mahşerin bir toplanma yeri olarak tarif etmekte ve ancak Peygamber'den ve Kâbe'den dolayı Mekke ve Medine'nin üstünlüğü vardır¹⁴⁷² demektedir. Bu Peygambere isnad edilen "Müslümanların ölülerinin Kudüs'te dirileceği ve Kudüs'te toplanacağı" mealindeki hadise dayanmaktadır. Ancak bu Suriye halkının ve kutsal şehre ziyareti çekmeğe niyet edenlerin uydurmasıdır. Bunlara Yahudi ve Hristiyanlar da iştirak etmişlerdir ki, adeta onların hikayelerinin bir kopyesinden ibarettir. Bu gibi Kudüs'ün kutsallığı hakkındaki hadis ve hikayelerin pek çoğu İslam'da temeli olmayan,

¹⁴⁶⁶ Şeşen, *Salahaddin Devrinde...*, s. 343; Alptekin, *Dimaşk Atabeyliği*, s. 183; Şeşen, "El-Bark el-Şami", *İTED*, s.13, 15.

¹⁴⁶⁷ Donald P. Little, *History and Historiography of the Mamluk*, Variorum Reprints, London, 1986; "Religion Under The Mamluk", C. X, s. 168-9.

¹⁴⁶⁸ Goitein, "The Historical Background...", *JAOS*, s. 107.

¹⁴⁶⁹ Mukaddesî, *Ahsen al-Takasim*, s. 173.

¹⁴⁷⁰ el-Umari, *Mesalik* s. 123.

¹⁴⁷¹ Mukaddesî, *Ahsen al-Takasim*, s. 151.

¹⁴⁷² Mukaddesî, *Ahsen al-Takasim*, s. 166-7.

çoğunlukla yabancı kökenli ve yerli yakıştırmalardır¹⁴⁷³. Ayrıca o şehrin güneyindeki Eyyub kuyusu adlı bir suyu da bu düşünce ile zemm suyu olarak vasıflandırmaktadırlar¹⁴⁷⁴. İslam kaynaklarında birçok versiyonu bulunan ve bir hadise dayandırılan hikâye Kudüs'ü cennetin kapısı olarak tanımlamaktadır. Bu hadis şöyledir: "Ümmetimden bir adam iki ayakları üzerinde yürüyerek cennete girecek ve bununla beraber yine yaşacak." Buna uygun olarak ortaya çıkan hikaye ise şöyledir: "Ömer'in halifeliği esnasında bir kervan insan ibadetleri Kudüs'te yapmak için hareket ettiler. Kudüs'e vardıklarında Beni Temim'den Şurayh b. Habeşe su almak için gönderildi ve kovası kuyuya düştü, aşağı indi ve orada bahçelere açılan bir kapı buldu ve kapıdan yürüyerek bahçeye girdi, orada yürüdü, sonra ağaçların birinden bir yaprak kopardı ve kulağının arkasına koyarak kuyuya döndü ve yukarı çıktı. Adam kutsal şehrin valisine gitti. Bu bahçelerden getirdiklerini ve oraya nasıl girdiğini anlattı. Sonra vali onunla beraber adamlar gönderdi ve birçok adamlar onlarla eşlik ederek aşağıya indiler. Fakat ne kapı buldular ne de bahçelere ulaştılar. Ve vali onunla ilgili her şeyi Halife Ömer'e yazdı. Müslümanlardan birinin nasıl cennet bahçelerine girmesi gerektiğini iki ayağı üzerinde orada yürüdüğü ve hala yaşadığını yazdı. Ömer cevapla: Yaprığın yeşil olup olmadığına ve solup solmadığına bak, eğer yeşil ve solmamışsa cennetin yaprağıdır, cennetin hiç bir şeyi solmaz ve değişmez." Suyutî, cennetin kuyusu şimdi Aksa camisinde soldan içeri girerken kapının yanında mihrabın karşısındadır."¹⁴⁷⁵ demektedir. Bu gibi uydurma hikayeler oldukça fazladır. Kudüs'ün faziletleri konusunda o kadar ileri gidilmiştir ki Sırat köprüsünün Cehennem Vadisi üzerinden şehre uzandığı zikredilmiştir. Cennete de onun kapılarından Rahmet kapısı ile girileceğine inanılmaktadır¹⁴⁷⁶. Ayrıca Deccal son günlerde mukaddes şehir hariç yeryüzünün her tarafını zaptedecek ve Allah Gog ve Mogogların mukaddes şehre ayak basmalarını yasaklayacaktı¹⁴⁷⁷. Artık Kudüs sadece insanların oraya defnedilmesi ile sevap kazanacakları bir yer değildi. O aynı

¹⁴⁷³ Goitein, "The Historical Background..", *JAOS*, s. 107.

¹⁴⁷⁴ Mukaddesî, *Ahsen al Takasim*, s. 151, 171.

¹⁴⁷⁵ ez-Zahirî, *Keşfu'l Memalik*, s. 21-22; Le Strange, *a.g.e.*, s. 199-200; Hıfzı, *Fezail*, s. 70-1-2.

¹⁴⁷⁶ İsfahanî, *el-Feth*, s. 51.

¹⁴⁷⁷ Le Strange, *a.g.e.*, s. 115.

zamanda yeryüzünün halkedildiği yerd¹⁴⁷⁸. Peygamberler şehri olarak tasvir edilen Kudüs'te her peygamberden hatıralar ve izlerin kaldığına inanılmakta ve Sahre'nin üzerinde İshak Peygamberin ayak izlerinin olduğuna inanılmaktadır¹⁴⁷⁹. "Allah dağları yarattıktan sonra dağlar arasında yücelik yarışı başladı, Kudüs dağı, taşlık, susuz ve kayalık olmasından dolayı mahzunluğunu ifade edince Allah ona: "Sen benim Kudüs-ı mübarekemsin. Seni mübarek eyledim. Göklere ve dört kıtaya seni meth eyledim."¹⁴⁸⁰ inancı ile Kudüs dağları kutsallaştırılırken, dünyanın bütün sularının kaynağı olması ile suları kutsallaştırılmaktaydı¹⁴⁸¹. Mukaddesî, şehirde yılan ısımalarına karşı bir tılsım vardır¹⁴⁸² derken şehirde dışbudak ağaçlarına ve tavuk beslenmesine, cesetlerin bir geceden fazla kalmasına ve veba yüzünden evlerin temizlenmemesine izin verilmezdi¹⁴⁸³. Bu şekilde Kudüs'ün kutsallığının şampiyonluğunu yapanlar sufi olarak bilinen zahidler ve mistiklerdi. İlk büyük mistiklerin hemen hepsi (ki çoğu İran ve doğu ülkeleri kökenli olmalarına rağmen) Süfyaan-ı Sevri, İbrahim Edhem, Bayezid Bistamî, Bîşr el-Hafî, Sarı es-Sakatî vd. Kudüs'ü ziyaret etmişlerdir. Süfyan-ı Sevri'nin hayatta en çok sevdiği şey Kubbetü's-Sahra'nın gölgesinde muz yemektir. Bîşr de aynı yerde yatmayı cennette yatmak olarak kabul ederdi. Daha sonra onların en büyük temsilcisi Gazalî'nin de Kudüs'e uzlet için geldiği bilinmektedir. Kazarunî adlı İranlı sufi, sadece tohumu Kudüs'ten gelmiş ve mısırdan yapılmış bir ekmeği yedi. Çünkü sadece Kudüs'ten gelen yiyeceklerin helal olduğunu söylüyordu. Ünlü mutasavvıfların ilki olan Ebu Necib es-Suhreverdî 1163 yılında Kudüs'e gelmiştir. Bu gibi düşünceleri sonraki mutasavvıfların en büyük temsilcisi eş-Şarani'nin yazılarında da görmek mümkündür¹⁴⁸⁴. Ancak bütün bu tasavvufi ilginin önemli bir kısmının saf bir İslam akidesinden kaynaklandığını söylemek doğru değildir. Özellikle Hristiyan inanışların İslamî motiflere bürünerek yeniden şekillendiği açıkça görülmektedir. Diğer taraftan Emevîlerin bunlara zıt bir kutbu temsil etmelerine rağmen, siyasi

¹⁴⁷⁸ İbn Kesir, *Tefsir*, C. XIII, s. 7044.

¹⁴⁷⁹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 48.

¹⁴⁸⁰ Hıfzı, *Fezail*, s. 5-6, 20, 22-3.

¹⁴⁸¹ Hıfzı, *Fezail*, s. 6, 20, 22.

¹⁴⁸² Mukaddesî, *Al-Ahsen Al-Takasim*, s. 186.

¹⁴⁸³ M.A.M., *a.g.m.*, s. 129.

¹⁴⁸⁴ Goitein, "The Historical Background..", *JAOS*, s. 107-8; Şeşen, *Salahaddin Devrinde...* s. 306.

endişelerden dolayı Kubbetü's-Sahra ve Mescidü'l-Aksa'yı inşa ederek Kudüs ön plana çıkarmaları ile birlikte düşünüldüğü zaman geniş halk kitlelerine önemli bir akis bırakması normaldi. Nasır-ı Hüsrev'in Zilhicce ayında, Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin toplanması ile hac için 20.000'den fazla addam toplanır demesi¹⁴⁸⁵, İhşidilerin, Eyyubîlerin, Mısırlıların orada gömülmek inançları¹⁴⁸⁶ ve belki de Kudüs'ün en karakteristik bir hususiyeti "yabancısız bir günün geçmemesi,"- ki Mukaddesî bunu önemli bir özellik olarak zikretmektedir¹⁴⁸⁷ - Kudüs'ün kutsallığının Yahudi ve Hristiyanların da önemli derecede etkisi ile sadece Müslüman halk inancında değil üç dinin inançlarında çok önemli bir yere sahip olduğu anlaşıyor.

Sonuç olarak Kudüs, Yahudi ve Hristiyan dinlerinde gördüğü kutsallık ölçüsünü, İslam'ın ana kaynaklarında aynı ölçüde göremedi. Çünkü Mekke ve Medine İslam'ın ana kaynakları ve Asır-ı Saadet'in adeta kutsallık açısından iki ayağını teşkil etti. Ancak halk inançlarında Emevîler döneminden itibaren giderek artan bir şekilde Kudüs, yaradılışın, kıyametin, haşrın, cennetin, cehennemin tek mekanı olacak tasvirlerine kavuştu. Artık hiçbir Müslüman şehri fazilet mücadelesinde Kudüs'ün önüne geçemiyordu. Bütün bu tasvirler yerlerinde de zikrettiğimiz gibi büyük ölçüde İsrailiyat hurafelerine dayanmaktaydı.

¹⁴⁸⁵ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 32.

¹⁴⁸⁶ Goitein. *Al-Kuds*, s. 329; Hitti, *History of Syria*, s. 562-3.

¹⁴⁸⁷ Mukaddesî, *Ahsen al-Takasim*, s. 165; el-Umari, *Mesalik*, s. 125.

SONUÇ

XI-XIII. yy'da Kudüs'ün siyasî, idarî, demoğrafik, sosyo-ekonomik ve dinî tarihi ile alakalı olan bu araştırmamızda vardığımız sonuçları şu şekilde sıralamak mümkündür.

Kudüs şehri, bugün bulunduğu mekan üzerinde kurulmuş, dünyanın en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Şehir M.Ö. 2000'ler ile tarihlenecek bir devirde Kenanlılar tarafından kurulmuştur. Kudüs tarih boyunca Mısır, Asur, Babil, Helen, Roma ve Bizans gibi büyük devletlerin hakimiyetine girmiştir. Kudüs bütün bu istilaları adeta her defasında yeniden kurulma pahasına atlatabilmiştir. Öyle ki, şehrin kurulduğu alan sabanla sürülerek tamamen yok edildiği dönemlere şahit olmuştur. Bu tarihî vetire sadece Hz. Ömer'in şehri teslim almasında bozuldu ve onu takip eden İslam idaresi şehir halkı için en huzurlu dönemi başlattı.

Kudüs'teki Türk siyasî hakimiyeti önce kısa süreli Tulunoğulları ve İbşidilerin hakimiyeti ile başladı. Ancak Kudüs'te asıl Türk hakimiyeti, 1069'da Filistin bölgesine gelen ve 1071'de Remle merkez olmak üzere Büyük Selçuklulara bir Türkmen Beyliği kurmuş olan Kurlu Bey ve ondan sonra da Kudüs'ü alarak bu beyliğin başkenti yapan Atsız b. Uvak ile başlıyor. Atsız'ın Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş tarafından öldürülmesinden sonra, önce doğrudan Suriye Selçuklularına bağlanmış, daha sonra Tutuş tarafından Artuk Bey'e ikta olarak verilmiştir. Böylece Kudüs'te Artuklu hakimiyeti başlamış ve 1097'de Fatımîlerin şehri tekrar ele geçirmelerine kadar sürmüştür. Burada dikkatimizi çeken husus Filistin ve dolayısı ile Kudüs'ün , Türklerin Orta Doğu'ya ayak basmalarıyla Türk hakimiyet alanına girmesi ve bu bölgede Türklere ikinci bir vatan olan Anadolu'dan önce Türk iskanına açılmasıdır.

Kudüs'teki bu ikinci Fatımî hakimiyeti fazla sürmemiş ve 1099 yılında I. Haçlı Seferi sonucunda şehir Haçlıların eline geçmiştir. Kudüs, burada kurulan Latin Krallığının başkenti, doğudaki diğer Haçlı kontluklarının da siyasî, dinî ve askerî merkezi durumuna gelmiştir. Ancak Haçlılar Kudüs ve çevresinde tam bir soykırım uygulayarak müslüman, musevî ve hatta hristiyanların doğu kiliselerine mensub topluluklarını katletmişlerdir. Bu daha önceki dönemde iyi bir durumda olan Müslümanlar -Musevî ve Müslüman-doğu hristiyanları arasındaki ilişkilerin daha da gelişmesine sebeb olmuştur.

Kudüs Latin Krallığı , 1187 yılında Salahaddin Eyyubî'nin Hittin Zaferi ile sona erdi. Salahaddin Haçlı katliamlarına mukabelede bulunmayarak Hz. Ömer'in yolundan giderek bütün gayr-i müslimlere geniş haklar bahşetmiştir. Eyyubîlerin bu barış politikası daha sonra Kudüs'e hakim olan Memluklar ve Osmanlılar tarafından da devam ettirilmiştir.

Dağlık bir alan üzerinde kurulmuş olan Kudüs şehrinin surları Roma dönemindeki temellere dayanacak kadar eskidir. Hz. Süleyman döneminden beri şehrin en önemli bölümünü Süleyman Mabedi'nin inşa edildiği *Mabed* bölgesi teşkil etmektedir. İslamî dönemde Harem-i Şerif olarak adlandırılan bu alanda Emevîler döneminde inşa edilen *Kubbetü's-Sahra* ve *Mescid-i Aksa* İslam aleminin en güzel ve en kutsal mabetlerinin başında gelmektedirler. Hristiyanlar için Kutsal Mezar Kilisesi (Kumame Kilisesi) en önemli kutsal eser özelliği taşıırken, Musevîler için ise, Süleyman Mabedi'nin batı duvarı olarak kabul edilen ve Titus tarafından M.S. 70 yılında Mabedin yıkılmasından sonra Yahudilere ibret olması için bırakılan en kutsal eser özelliği taşır ki, bugün *Ağlama Duvarı* olarak adlandırılmaktadır.

Kudüs'te bu üç semavî dinin zikrettiğimiz en önemli eserleri aynı zamanda bu üç dinin müntesiblerini yaşadığı alanı da göstermektedir. Müslümanlar önce şehrin güney bölgesine yerleşmişlerdi ancak daha sonra şehrin ve Harem-i Şerif'in kuzey ve kuzeybatı bölgesine yerleştiler. Böylece Harem-i Şerif'in kuzey ve batı hududları boyunca Müslüman Mahallesi teşekkül etti. Böylece Harem-i Şerif'in kuzey ve batı hududları boyunca Müslüman Mahallesi teşekkül etti. Ahudiler ise, İslam fethi öncesinde Harem-i Şerif'in güney batı bölgesinde Ağlama Duvarı'na bitişik olarak yaşıyorlardı. İlk İslam hakimiyeti döneminde Müslümanların güneye yerleşmeleri ile onların belli bir kısmı bir süre için şehrin kuzeyine yerleşmişlerdir. Ancak muhtemelen Fatımîler devrinin sonlarında Müslümanların şehrin güneyinden kuzey ve kuzey batıya geçmeleri ile Yahudiler de şehrin güneyinde Ağlama Duvarı çevresinde yerleşmişlerdir ve geleneksel Yahudi Mahallesi bu şekilde teşekkül etmiştir. Hristiyanlar ise başlangıcından beri şehrin batı ve kuzey batı bölgesinde meskun idiler. Ayrıca şehrin güney batı kısmı ise, Hz. Ömer devrinden itibaren bağımsız bir Patriklik olarak teşkilatlandığını gördüğümüz Ermeniler tarafından işgal edilmişti. Dolayısı ile şehrin Ermeni Mahallesi hep bu bölgede kaldı Kudüs'teki bu üç dinin muhtelif mezhep ve fırkaları da kendi dindaşlarının iskan sahası içerisinde dağılmış bulunuyordu.

Kudüs, idarî olarak Filistin bölgesinde daha çok ikinci derecede bir konumda kalmıştır. Ancak bazı dönemlerde Filistin'in merkezliğini ve hatta burada kurulan devletlerin başkentliğini de yapmıştır. Önce Hz. Davud, daha sonra da Hz. Süleyman dönemlerinde onların krallığının başkentliğini yapmıştır. Hz. Süleyman'dan sonraki parçalanma döneminde güneydeki Yahuda Krallığının başkentliğini yapmaya devam etti.

Ancak Kudüs'ün idarî taksimattaki bu konumu bu dönemden sonra fazla uzun sürmemiştir. Filistin'de idarî olarak ikinci derecede bir konuma düşen Kudüs'ün bu konumu İslam hakimiyetine kadar sürmüştür. Hatta kendisinden önceki idarî sistemi devam ettiren İslamî dönemde de sırasıyla Amvas ve Ludd Filistin'nin idarî merkezi olmuştur. Emevîler devrinde Remle şehrinin inşasıyla birlikte idarî merkez buraya taşınmıştır. Kudüs, ancak 1187 yılında Remle'nin tahrib olmasından

sonra Filistin'de idarî olarak önplana çıkabilmiş ve bu durum Memluklar dönemi boyunca da devam etmiştir. Osmanlılar ise Kudüs'ü bir sancak merkezi yaparak bu uygulamayı devam ettirmişlerdir. Kudüs'ün idarî yapısı için burada ziredeceğimiz son bir husus özellikle Memluklar döneminde Kudüs'ün devlet memurları ve bazen de siviller için bir sürgün yeri olmasıdır.

Araştırma dönemimizde Kudüs'teki yönetim teşkilatı ve görevlilerin başında Naiblik makamı gelmektedir. Ancak bu yukarıdaki tarihî gelişmeye uygun olarak ikinci derecede bir Naiblik statüsündedir. Eyyubilerde Naib'in yanında bir de Vali bulunuyordu. Memluklar döneminde ise, bir Şehir Valisi, bir de Kale Valisi bulunuyordu. Naib ve Validen sonra şehrin yönetim teşkilatı ve görevlileri Kadu'l Kudat, Kadı, Şurta, Muhtesib, Şeyhu's - Şuyuh, Reisler vd gelmekteydi. Ancak diğer Türk - İslam devletlerinde pek rastlamadığımız *Ahdas* denilen bir teşkilat bulunmaktaydı. Şehrin yerli milis kuvvetlerinden meydana gelen bu teşkilat merkezden atanan idareciler karşısında şehir halkının gücünü temsil ediyor ve şehrin idaresinde meydana gelen sosyal, siyasî ve askerî hadiselerde önemli rol oynuyorlardı. Bunlar 12. ve 13. yy. Anadoluşunda şehir ve kasaba hayatında önemli rol oynayan Ahilerin benzeri bir teşkilatlanmasıdır.

Kudüs'ün nüfusu incelediğimiz dönem içerisinde üç semavî dinin bütün mezhep ve meşreplerini barındırıyordu. Hristiyanlığın mezhepleri arasında Kudüs'ün yerlileri olarak doğu kiliseleri mensupları olan Süryaniler, Nesturiler, Kiptiler ve Ermeniler önplandaydı. Onları Ortodoks ve Katolikler takip ediyorlardı ki, bu ikinciler Haçlılar döneminde hakim durumda idiler. Yahudiler de ise ayrı bir mezhep olarak Karaite topluluğu dikkati çekmektedir. Müslümanlar da Hristiyanlar gibi adeta dinin yeryüzünde ne kadar müntesi varsa her topluluktan temsilciye sahip olmuşlardır. Bunlar içerisinde Sufi gruplar Kudüs'e özel bir ilgi göstermişler ve her tarikat ın bir tekke veya zaviyesi bulunuyordu. Kudüs'te mezhep olarak Şafii'lik ağırlıkta idi. Bu Büyük Selçuklu İmparatorluğunun İslam aleminde birliği sağlama politikasının bir sonucu idi. Şafii'liğin yanında Hanefilik, Malikilik ve Hanbelilik de önem sıralarına göre itibar görmüşlerdir.

İslam hakimiyetinin başlangıcından kısa bir süre sonra Müslümanlar şehirde çoğunluğu sağlamışlardır. Hristiyan nüfus ortalama %10 civarında bir yekun teşkil ederlerken, Yahudiler şehirde çok küçük bir grup teşkil ediyorlardı. Bu İslamiyet öncesi Hristiyanlaştırma politikasının bir sonucu idi. İslam hakimiyeti ile rahatlayan Yahudiler Haçlılar döneminde tamamen şchirden uzaklaştırılmışlardır. Öyle ki , Yahudi seyyahların şchadetine de dayanarak şehirde ancak bir iki aile, hatta bir veya iki kişinin kaldığı dönemler olmuştur. Salahaddin'in şehri alması ile birlikte şehre girme müsaadesi alan Yahudiler, 15. yy'da 1500 kişiye yaklaştılar. Müslümanlar ise, ortalama % 80 civarında bir nüfusa tekabül ediyordu.

Ekonomik yapı olarak Kudüs, daha çok dışarıya bağımlı bir durumdaydı. Bunda iklim ve coğrafi yapısının önemli rolü vardır. Kudüs'te hayat bir bütün olarak yağmur sularına dayanmaktaydı. Tarım ve ziraat da daha çok susuz yapılmaktaydı. Ancak üç dinin nazarında kazandığı kutsallık dışarıdan önemli bir ekonomik desteğin de doğmasına sebep olmuştur.

Kudüs'ün kutsallığına üç semavi dinin kutsal kitaplarında, efsanelerinde ve halk inançlarında önemli bir yer vermektedir. Zira o Hz. Süleyman'ın Mabel'ini inşa ettiği, Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği ve Hz. Muhammed'in Miraç'ının gerçekleştiği mekandır. Bu üç semavi din içerisinde Kudüs'e kutsallık atfetme konusunda en fazla ileri giden yahudiler olmuştur. Ahd-i Atik adeta Filistin ve Kudüs ile İsrailoğullarının tarihi şeklinde karşınıza çıkmaktadır. Bu anlayış Hristiyanlık ve İslamiyetide etkilenmiştir. Öyleki İslam aleminde bu Yahudi geleneğinin tesiri ile bir çok hadis uydurulmuştur. Hadis geleneğinde önemli yer alan Kudüs halk inançlarında da tabii olarak daha derin bir akis bırakacaktır.

Sonuç olarak araştırma dönemimiz olan XI-XIII yy'larda Kudüs; üç semavi dinin kutsal merkezi olması hasebiyle Haçlı seferleri gibi dünya tarihini etkileyen önemli savaşlara sahne olmuştur. Bu dini ve siyasi konumunu günümüze kadar sürdürmüş ve bu özelliğini muhafaza edeceği de göstermektedir.

SUMMARY

In this study It is pointed out the history of Jerusalem in the XI-XIII centuries.

It also expressed that the role and the importance of Jerusalem from begining to now. There was always political struggle, fight, mossacre and destruction in the history of Jerusalem but there was a peace in Jerusalem under the rule of Muslem. Under the role of Egypt, Assyrians, Babylon, Hellen, Roman and byzantium; there was an intolarant unjust system and there was a heavy pressure over the other religions and etnical group, but there was freedom to every religion and every nation under the rule of Muslem.

During the muslem period Christions, Jewshes and Maslems lived in the some places in peace. That is the most important role of the Jerusalem.

Generally from the point of view of management Jerusalem became less important in Palestina. Jerusalem becamethe Holy City of Moslems, Christianity and Jewshes. Jerusalem was invaded many times in the past and because of its geographical situation it had very rich etnical and religous structure. But when its etnical and religious structure turned into fanaticism it caused a lot of wars which affected not only Middle East but also all the World centeurics was a good example for this.

I think this study offer a solution for the next study. I should like to say how deeply grateful, I am for the Study of Jerusalem (XI-XIII. Centeurics)

Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki, 522 Nolu Tapu Tahrir Defteri.

Klasik İslam Kaynakları

Abdumanar Macid, **Zuhuru'l Hilafeti'l-Fatımîyye ve Sükutuha fi Mısır**, Kahire, 1414/1994.

Ahmed b. Ali el Kalkaşandi, **Subhu'l A'sa fi San'atu'l İnşa**, Tabu'l Evvel, Beyrut-1407/1987.

Ahmed b. Ali el-Makrizi, **Kitabu's-Suluk li Marifet-i Düvelü'l Müluk**, C. I, (Tashih: M. Mustafa Ziyadet), Kahire, 1934.

Ahmed b. Ebi Yakub b. Cafer b. Vehb el-Kâtib el-Ahbarî, **Kitab el-Buldan**, (Haz. M. J. de Goeje), E.J. Brill, 1967.

Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belazurî, **Fütuhu'l Buldan**, (Çev.:Mustafa Fayda), KTBY., Ankara, 1987.

Ahmet b. Mahmut, **Selçuknâme**, C. I (Haz.:Erdoğan Merçil), Tercüman Binbir Temel Eser, İstanbul, 1977.

Buharî, **Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecvid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi**, (Müellif: Zeynuddin Ahmed b. A. b. Abdullatifi'z-Zebidî; Mütercim ve Şarihi: Kamil Miras), DIBY, C. IV, XI, Baskı, Ankara, 1991.

Cemaleddin ibn Manzur, **Lisanu'l Arab**, C. III, Beyrut, 1410/1990.

Ebu Abdullah Muhammed el-Azimi, **Azimi Tarihi: Selçuklular ile İlgili Bölümler**, (Yay.: Ali Sevim), TTKB., Ankara, 1988

Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, C. I, (Çev. Zakir K. Ugan- A. Temir), Maarif Basımevi, Ankara -1954.

Ebu Ishak İbrahim b. Muhammed el-Istahrî, **Kitab el-Mesalik el-Memâlik**, (Haz.: M. J. de Goeje),Leyden, 1927.

Ebu Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbeh, **El-Mesâlik ve'l Memâlik**, Leyden, 1889

Ebu Zeyd Abdurrahman b. Haldun, **Mukaddime**, C. II, MEB., İstanbul, 1986.

Ebu'l Hasan Ali b. Ebi Bekr el-Herevî, **Kitabu'l Ziyarat**,(Haz. Jenine Sourdell-Thomine),Damas,1957.

Hangi dönem
Kaynak mı?

XI-XII. yy.
Kaynak
olmaz

XI-XIII. yy.
Kaynak
olmaz

- Ebu'l Kasım Muhammed b. Havkal, **Kitabu'l Mesalik ve'l Memâlik** , (Haz. J. H. Kramers), E. J. Brill, 1938.
- Ebu'l Mehasim Ibn Taghri Birdi, **Hawadith Ad-Duhur fi Mada'l Ayyam Wash-Shuhur** , Part, 2, Wiliam Popper, Üniversity of California, Berkeley, California, 1932.
- Gregory Ebu'l Farac (Bar Hebraeus) , **Ebu'l Farac Tarihi**, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara,1950.
- Halil ez-Zahirî, **Zübdet-i Keşfu'l Memâlik ve Beyânu'l Tarik ve'l Mesâlik**, Medine-i Baris el-Mahruse, Matbaatu'l Cumhuriye,1894.
- Hıfzı, **Tarih u Fezail-i Kuds-i Şerif**, Istanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nr: 86419, Matbaay-ı Amire, 1265.
- İbn Abdilhikem, **Futuhu Mısır ve Ehbaruha**, 1920.
- Ibn al-Furat, **Eyyubids, Memlukes and Crusaders: Selections from the Tarikh al-Duwal wa'l Muluk of Ibn Furat** (Haz.: M. C. Lyons), Volume, 1; The Text
- Ibn Batuta, **Seyahatnâme**, (Haz. Mehmet Zillioğlu, Türkçeleştirilen Zuhuri Danışman),Yaylacık Matbaası, Istanbul, 1969.
- Ibn Cübeyr, **er-Rihle**, Dar-ı Sadr-ı Beyrut, H. 1400/M.1980.
- Ibn Haldun, **Miftahu'l İber** (Çev. Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye Azası Subhi Bey) Takvimhane-i Amire, 1276.
- Ibn Kesir **El-Bidaye ve'l-Nihaye**, C.7, (Çev.: Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, Istanbul, 1984, s.96-99.
- Ibn Kesir, **Hadislerle Kuran-ı Kerim Tefsiri**, C. 6, (Çev: B. Karlığa-B. Çetiner), Çağrı Yayınları, Istanbul, 1988.
- Ibnü'l Al-Qalanisi, **The Damascus Chronicle of the Crusades**, (Haz. M. A. R. Gibb), London, 1932.
- Ibnü'l-Esir, **El-Kamil fi't-Tarih**, C. II, (Çev.: Heyet), Bahar Yayınları, Istanbul, 1985.
- Ibnü'l-Esir, **El-Tarih el-Bahir fi Devlet-i Atabekiyye**, H. 555-630, (Tahkik: Abdulkadir Ahmed Talimat), Kahire, 1963.
- Imadeddin el-Isfahani, **el-Fethü'l Kussî fi Fethü'l Kudsî**,Leyden,E.J.Brill, 1888.
- Imadeddin el-Isfahani, **el-Bark el-Şami**, (Haz.: Ramazan Şeşen),C.V,IÜEF Yay.,Istanbul,1979.

Imam Ebu'l-Hasan el-Maverdi, **El-Ahkamu's-Sultaniye**, (Çev. Ali Şafak), Bedir Yayınları, İst., 1976

Imam Ebu Yusuf, **Kitabu'l Harac**, (Mütercim: Müderriszâde Ataullah Efendi, Sadeleştiren: İsmail Karakaya), Akçay Yayınları, Ankara, 1982.

Kadı Bahaeddin Maaruf İbn Şeddad, **Kitab-ı Siret-i Salahaddin el-Eyyubi**, (Telif: Tacettin Şehinşah), Kahire, 1346.

Mutahhar b. Tahir, **Tarih el-Bed ve't-Tarih**, C.I- V, Paris, 1916.

Nasır-ı Hüsrev, **Sefernâme**, (Çev. Abdülvahab Tarzi), MEB., İstanbul, 1950.

Şehabeddin Ebi'l Abbas Ahmed b. Yahya el Umari, **Mesalik el-Ebsar fi Memâlik el-Emsar** (Tahkik: Doratya Kedakolski), Tabu'l Evvel, Beyrut, 1403/1968

Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed İbn-i Ahmed İbn Ebi Bekr el-Benna el-Beşari el-Mukaddesî, **Ahsen al Tekasim fi Ma'rifeti'l Akalim**, Editit: M.J. de Goeje), Editio Secunda, Leyden, 1906

Sıbt İbn Cevzi, **Miratu'z-Zaman fi Tarihi'l Ayan**, (Yay.: Ali Sevim), TTKB., Ankara, 1968

Yakut el-Hamavi, **Mucemu'l Buldan**, C. I, Beyrut, 1410/1990.

Araştırmalar / Tetkik Eserler

Abdurrahim, Mudazzir, "**Hukukî Kurumlar**", **İslam Şehri**, Haziran, 1995. s. 54.

Abram L. Sachar, "**Jewish History and Socrety**", **The Encyclopedia Americana**, International Edition, Vol., 1967.

Afet Inan, **Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti**, TTKB., Ankara, 1956.

Afif Erzen, **Eskiçağ Tarihi Hakkında 4 Konferans**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1954.

Ahmed Cevdet, **Kısas-ı Enbiya**, C. II, (Haz.: Mahir İz), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

Akşit, Oktay, **Roma İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul, 1985.

Alptekin, C., **The Reign of Zengi 521-541/1127-1146**, Erzurum, 1978.

Alptekin, C., "**Ahdas**", TDVIA

Altan, Sabahat, **Roma Tarihinin Ana Hatları**, İst Üniv. Edb. Fak. Yay. 1970.

Yılmaz, Hartman, "**İslam Tarihinde Kudüs**", **Yedi İklim**, S.75/76, İstanbul, 1996.

Altundağ,, Şinasi "**Tolunlular**", IA, C. 12/1,

Armağan, Mustafa, "**Şehirlerin Ruhu**", **İzlenim**, S. 22, Haziran 1995

- Arseven, Celal Esad , **Türk Sanatı**, Cem Yayınevi, 1984.
- Aslanapa, Orhan, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1973.
- Asthor, E., "*Salahadin and The Jews*", **Hebrev Union College Annual**, Volume XXVII, Cincinacı, 1956.
- Atay , Fali Rıfki, **Zeytin Dağı**, MEBY., İstanbul, 1989.
- Ayalon, M. Rosen: **The Early Islamic Monuments Of Al Haram Al Sharif**, QEDem, Mongraps of The Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1989,
- Bakır, Abdulhalık, **Hız. Ali Dönemi**, Mehter Yayınları, Ankara, 1991
- Barthold, W., **İslam Medeniyeti Tarihi**, (Çev.: M. Fuat Köprülü), Ankara, 1963.
- Becker, C. H., "*İhsidiler*", **IA**, C. V/2.
- Besant, W- Palmer, E. H., **Jerusalem the City of Herod and Saladin**, 1871.
- Bilmen , Ömer Nasuhi, **Büyük İslam İlmihali**, İstanbul, 1975.
- Birsel, Deniz, "*Haçlıların Türklerle İlk Karşılaşmaları*", **Tarih ve Toplum**, S. 18, 1985.
- Bosworth, C. E., "*Karamiyya*", **El**, C. IV
- Briggs, M.S., **Muhammadan Architecture in Egypt and Palestine**, Oxford, 1924.
- Buhl, F., '*Kudüs*', **IA**, C. VI.
- Buhl, F., "*Amvas*", **IA**, C. I
- Buhl, F., "*Kerek*", **IA**, C.V
- Buhl, F., "*Lüdd*", **IA**, C. VII
- Burgoyne , M. H., **Mamluk Jarusalem**, London, 1967.
- Burgoyne, M.H., "*A Recently Discovered Marwanid Inscription in Jerusalem*", **Levant**, XIV, 1982.
- C. Alptekin, "*Ahdas*", **IA**
- C. Alptekin, **Dimışk Atabeyliği**, Marmara Üniv. Yayınları, İstanbul, 1985.
- Çağrııcı, Mustafa , "*Gazzali*", **TDVIA**, C. XIII
- Cahen , C., **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, İstanbul, 1984.
- Cahen, C., "*Artukids*", **El**, C.I.
- Cahen, C., "*Crusades*", **El**, C. III
- Cahen, C., "*Futuwwa*", s. 962.
- Cahen, C., "*Ahdath*", **El**, C.1,
- Canard, M. , "*Al-Hakim bi-Amr Allah*", **El**, C. II
- Çelik, Mehmet, **Süryani Kilisesi Tarihi**, C.I, Yayıncılık Matbaası , İstanbul , 1987.

- Çelik, Mehmet, **Din-Devlet İlişkileri**, Elazığ, 1996.
- Çelik, Mehmet, *Fener Patrikhanesinin Batı Desdekli Ökümeniklik İddialarının Siyasal Açından Türkiye İçin Doğurduğu Tehlikeler*. (V.Askeri Tarih Semineri Bildirileri I), Ankara 1996.
- Çelik, Mehmet, **Bizans İmparatorluğunun Antakya ve Civarında Giriştiği Kitle Katliamları**, Ankara, 1994, s. 7.
- Çelik, Ortadoğu Mozaigi; Süryaniler-Nesturiler (Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Sayı 4) Elazığ 1996 ..
- Chalmeta , Pedro, "*Pazarlar*", **İslam Şehri**,
- Conard, M., "*Fatımlar*", El, C. II
- Creswel, "*Architecture*", El, C. I. Ali Saim Ülgen, "*Kudüs'te Harem-i Şerif Dahilindeki Kubbetü's Sahra (es-Sahratu'l-Müşerreffe Cami-i Ömer)'in XVI. yy. 'da Yapılmış Olan Çinileri'*" **Türk Sanat Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri**, I, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanat Tarihi Endüstri Yayınları, İstanbul, 1963.
- Danişmend , İsmail Hami, **İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi**, C. I, İstanbul. 1960.
- Danişmend, I. H., **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. II, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1971
- Danişmend, İsmail H., **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul ,1954.
- Darkot, Besim, "*Filistin*", IA, C. IV.
- Demircioğlu, Halil, **Roma Tarihi**, C. I, TTKY., Ankara , 1953.
- Demirken, t Işın, "*Hittin Zaferi ve Kudüs'ün Müslümanlarca Fethinin Batıdaki Akisleri*", **Belleten**, C. LII, S. 204, Kasım 1988.
- Demirkent , Işın, "*Haçlılar*", **TDVIA**, C. XIV,
- Demirkent, Işın, "*Bizans*", **TDVIA**
- Dozy, R, **Supplement aux Dictionnaires Arabes**, Paris 1927 c. 1.
- Diez, Ernest, "*The Mosaics of the Dome of the Rock at Jerusalem*", **Ars Islamica**, Vol. 1, Part 2, University of Michigan Press, 1934.
- Droysen, **Büyük İskender**, C. II, (Çev. B. Sıtkı Baykal), MEB, Ankara, 1946.
- Duri, Abdülaziz, "*Hükümet Kurumları*", **İslam Şehri**, (Çev. Elif Topçugil), Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- _____, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.
- Erdem, Sargon, "*Amalika*", **TDVIA**, C. II,
- Ernest , Renan, **Havariler**, (Çev. Ziya İshan), MEB Basımevi , Ankara , 1964.

- Ersan , Yavuz, **Kudüs Ermeni Patrikhanesi**, AKDITYK, TTK. Yayınları, No: XIV, S. 3, Ankara, 1908.
- Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, C. XIII, (Türkçeleştiren: Z. Danışman),Yaylacık Matbaası, İstanbul,1969.
- Fayda , Mustafa, **H. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler**, Marmara Üniversitesi Yayınları, No:548, İstanbul, 1989.
- Fıglalı, E. Ruhi, "*Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine*", **AÜİFD.**, Ankara, 1988.
- Fischet , Walter J., "*The City in Islam*", **Middle Eastern Affairs**, Vol.VII, No 6-7, June-Jully, 1956.
- Focus, "*Haçlılar*", S. 4, Nisan 1995.
- Gibb , H.A.R - C. C. Davies, "*Naip*", **IA**, C. 9
- Giotein, Shelomo Dov , '*Al-Kuds*', C.V, **EI**, Leiden, E. J. Brill, 1978.
- _____, "*The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock*", **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 70, Yale Üniversitesi Press, New-Haven, 1950.
- Göğünç, Nejat, "*Tavasî*", **IA**, C XII/1,
- Grabar, Oleg, "*A New Inscriptions from the Haram Sharif in Jerusalem*", **SIAA**, The American Universty Caira Press, 1965.
- _____, "*Kubbat Al-Sakhra*", **EI**, C. V.
- _____, İslam Sanatının Oluşumu (Çev. Nuran Yavuz) , Hürriyet Vakfı Yay. İstanbul 1988.
- Guest, Rhuvon, "*İskenderiye*", **IA**, MEB, İstanbul 1988.
- Gül , Muammer, **İslam Aleminde Mehdilik Düşüncesinin Doğuşu**, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elazığ, 1992), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Günaltay , Şemseddin, **Yakın Şark III: Suriye ve Filistin**, TTKY., 2. Baskı, Ankara, 1987.
- Günaltay , Şemseddin, **Yakın Şark IV Perslerden Romalılara Kadar**, I. Bölüm, Ankara,1987..
- Haksal, A. Haydar , "*Ah Kudüs*", **Yedi İklim**, S.75/76, İstanbul, 1996.
- Hamidullah, M., **İslâmda Devlet İdaresi**, (Çev.:Cemal Kuşçu), Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1963.
- Hamidullah, M.,**İslam Müesseselerine Giriş**, (Çev.Ihsan Süreyya Sırma), İstanbul, 1981. X

- Harman, Ömer Faruk, "*Buhtunnasr*", TDVIA, C. VI.
- Hartmann, R., "*Şam*", İA, C. 11, İstanbul 1979.
- Heyd, **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, T.T.K. Ankara, 1975.
- Hıyari, Mustafa A., **Salah al-Din**, Dar el Garb el-Islami, Beyrut, 1987.
- Hitti, P.K., **History of Syria**, London, 1951
- Hitti, Philip K., **Tarih : Suriye ve Lübnan ve Filistin** (Arapcaya çev : 1. cilt, Corc Haddad, Abdülkerim Ratık), Beyrut, 1958.
- Hitti, Philip K., **Siyasî ve Kültürel Islâm Tarihi**, C. 1, (Çev.: Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980.
- Hılıg, Matthras R., **The Story of Jerusalem**, F. A. Owen Publishing Company, 1919.
- Hodgson, M. G. S., **Islâmın Serüveni, Islâmın Klâsik Çağı**, C. I, (Çev: Heyet), İz Yayınları, İstanbul, 1993.
- Holt, P. M., "*The Structure of Government in the Mamluk Sultanate*", (Çev. Samira Kortantamer), **Belleten**, LII, s. 202, Nisan, 1988.
- Honigmann, E., "*Remle*", IA, C. IX.
- Honigmann, E., "*Şevbek*", IA C. XI
- Hureysât, M. Abdulkadir, "*Cerrahîler*", TDVIA, C. VII
- Hütteroth, Wolf -Dieter - Kamal Abdulfettah, **Historical Geography of Palestina Transjordan and Southern Syria in the late 16 th Ceuntry**, Erlanger Geographische Arbeiten, Erlangen, 1977.
- Işıltan, Fikret, "*Seyf b. Ömer*", IA, C. IO.
- Işıltan, Fikret, "*Mervan II*", IA, C. VII
- İbşirli Mehmed -Muhammed Davud el-Temimi, **Evkaf ve Emlâku'l-Müslimin fi Filistin**, Islâm Konseyi Teşkilatı, Islâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Merkezi(IRCICA), İstanbul, 1982.
- Inalcık, Halil, "*Osmanlı Şehri Şeriat Idealine Dayanır*", **İzlenim**, S. 22, Haziran, 1995..
- İplikçioğlu, Bülent; **Eskiçağ Tarihinin Anahatları-I**, Marmara Üniversitesi Yayınları, No:486, İstanbul, 1990.
- Kafesoğlu, I., **Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah**, MEBY., İstanbul, 1973.
- Karaman, M.L. n, "*Filistin*", TDVIA, C. III.
- Kayaoğlu, İsmet, **Islâm Kurumları Tarihi**, Ankara, 1980

- Khoniates, Niketos, **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenas Devirleri)**, (Çev. Fikret Işıltan), TTKB, Ankara, 1985.
- Kılıç, Orhan, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletinin Idârî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Elazığ, 1997
- Kınal, Firuzan, **Eski Anadolu Tarihi**, T.T.K. Ankara, 1991.
- Kınal, Firuzan, "**Amarna Çağında Mısırın Önasya Münasebetleri**", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S. 1, C. II, 1943.
- Kitapçı, Zekriye, **Yeni İslam Tarihi ve Türkler**, Konya, 1994.
- Kitapçı, Zekriye, **Ortadoğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.
- Kitapçı, Zekriye, **Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları**, Selçuk Üniversitesi, Konya, 1994.
- Koenig, N.A., "**Aziz Billah**", **IA**, C. II
- Köprülü, M. Fuat, "**Amil**", **IA**, C. I
- Köprülü, M. Fuat, "**Harizmşahlılar**", **IA**, C. V/1, İstanbul, 1988.
- Köprülü, M. Fuat, "**Artukoğulları**", **IA**,
- Köymen, M. Altay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, TTKB., Ankara, 1954.
- Küçük, Abdurrahman "**Beytullah**", **TDVIA.**, C. 6.
- Kudüs (Tarihî Belge)**, (Tercüme: Acar Tanlak), Yayınlayan: İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, Ankara, 1988.
- Kufralı, Kazım, "**Gazzali**", **IA**, C. IV, s
- La Monte, John L., **Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem**, Cambridge, 1932
- Legy, R., "**Muhtesib**", **IA**, C. VIII
- Letheb, Martin, **Die Bibel Heilig Shrift Alten Und Meun Testament**, Stuttgart, 1914.
- Lewis, Bernard, **Tarihte Araplar** (çev. H. Dursun Yıldız), İstanbul, 1979..
- Little, D.P., "**The Significance Haram Documents for the Study of Medieval Islamic History**", **Der Islam**, LXVII, 1980.
- Little, Donald P., "**Religion Under The Mamluk**", **History and Historiography of the Mamluk**, Variorum Reprints, London, 1986;
- Little, D.P., "**Relations Between Jerusalem and Egypt During the Memluk Period According to Literary and Documantry Sources**", **History and Historiography of the Mamluk**, London, 1986.

- Little, D.P. , *"The Haram Documents as Sources for the Arts and Architecture of the Mamlük Period"*, *History and Historiography of the Mamluk*, London, 1986.
- M. A. M. , *"Jerusalem "*, *The Jewish Encyclopedia*, Newyork, 1938,
- Madelung , W., *"Karmati"*, *El*, C. IV
- Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara, 1984.
- Mantran , Robert, *İslamın Yayılış Tarihi*, (Çev.: I. Kayalıoğlu), Ankara, 1981.
- Marçais, G., *"Ribât"*, *IA.*, C. IX,.
- Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, (Çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul, 1985.
- Mardin, Ebu'l-Ulâ, *"Kadı"*, *IA*, C. VI
- Margoliouth, D. S., *Caira Jerusalem Damascus*, London-1969.
- Margoliouth, D.S., *"Kerramiye"*, *El*.
- Michon, Jean-Louis, *"Dini Kuramlar"*, *İslam Şehri*, (Çev.:Elif Topçugil), Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Nomiku, H. A., *Haçlı Seferleri*, (Çev. Kriton Dinçmen), İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- Orhan , Seval, *Osmanlılarda Ölçü ve Tartı Sistemi*, F. Ü. Fen-Ed. Fak. Tarih Bölümü Lisans Tezi, Elazığ, 1987.
- Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1996.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. F. Işıltan), TTK. Basımevi, Ankara , 1981.
- Özel, Mustafa, *"Cami, Çarşı ve Hamam"*, *İzlenim*, İstanbul, 1995.
- Özer ,Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, TTKB., Ankara, 1987.
- Pakalın, M. Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1972.
- Pirenne, Henri, *Ortaçağda Kentler*, İletişim Yay. İstanbul 1994.
- Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (Çev. Ali Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I-III, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1986-1987.
- Sabri, Faik, *Osmanlı Coğrafya-yı İktisadîsi*, Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1331.
- Şair Nabi, *Hicaz Seyahatnâmesi (Tuhfetü'l-Haremeyn)*, (Mütercim Seyfettin Ünlü), Timaş Yayınları, İstanbul, 1996.
- Sami, Şemseddin, *Kamusu'l Alam*, C.V, Mihrab Matbaası, İstanbul, 1314.

- Sarı, Mevlüt, **Arapça - Türkçe Lügat**, İstanbul, 1982.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, **Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi**, İstanbul, 1983.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, **Dinlerde Mehdi İnancı ve Tasavvuru** (Atatürk Üniversitesi İlahiyet Fak., Erzurum 1976) Basılmamış Doçentlik Tezi.
- Seligsohn, M., "*Amalik*", **IA**, C. I
- Şeşen, Ramazan, **Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti (Hicri 569-589 / Miladi 1174-1193)**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi 1983.
- Şeşen, R., "*el-Berk el-Şamiye göre 578-579 (1182-1183) Yıllarında Salah el-Din'in Bazı Tayinleri ve Eyyubiler ile Franklar arasında cereyan eden Bazı Harplar*," **İslam Tekkeleri Enstitüsü Dergisi**, C. VI, Cüz. 3-4, İstanbul, 1976.
- Sevim, Ali, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, TTKB., Ankara, 1989.
- Sevim, Ali, "*Atsız b. Uvak*", **TDVIA**, C. IV
- Sevim, Ali "*Sultan Melikşah Devrinde Ahşâ ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi*", **Belleten**, C. XXIV, Nisan, 1960.
- Sevim, Ali, "*Artukluların soyu ve Artuk Beyin Siyasî Faaliyetleri*", **Belleten**, XXV/101, 1962.
- Sevim, Ali, "*Artukoğlu Sökmenin Siyasî Faaliyetleri*", **Belleten**, XXVI/103, Ankara, 1962.
- Sevim, Ali, "*Artukoğlu-İlgazi*", **Belleten**, XXV/104, Ankara, 1962.
- Singer, Amy, **Kadılar Kullar Kudüslü Köylüler**, (Çev. Sema Bulutsuz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Sobarnheim, L, "*Salahaddin Eyyubî*", **IA**, C. X
- Sobernheim, L., "*Devatdar*", **IA**, C. III,
- Sourdel, J., "*Filastin*", **El**, C. II
- Strange, Guy Le, **Palestina Under The Moslems**, Beyrut -1965.
- Tekindağ, M.C. Şehabeddin, **Berkuk Devri Memlûk Sultanlığı**, İÜEFY., No: 887, 1961
- Tekindağ, M. Ş. , "*Memluk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış*", **İÜEFTD.**, S.25, Mart, 1971, İstanbul.
- The Holy Bible**, American Bible Society, Newyork, 1896.
- Turan, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul, 1971.
- _____, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1980.
- Turan, Şerafettin, **Türkiye-İtalya İlişkileri-I**, T.T.K. Ankara, 1978.

- Ulvan, Abdullah N., **Kudüs Fatihî Selahaddin Eyyubî**, Seçkin Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, T.T.K. Ankara, 1987.
- Uzunçarşılı, I. Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C. I, TTKY., Ankara, 1983.
- Uzunçarşılı, İsmail H., **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, TTK, Ankara, 1984.
- Van Cleve, T.C., **The Emporor Frederick II of Hohenstaufen**, Oxford, 1972.
- Vasiliev, A A., **History of the Byzantine Empire 324-1453**, Vol. I, Washington-1964.
- Vaux, B. Carra de, "*Daud*", **IA**, C. III.
- Vogüe, M. de, **Le Temple de Jerusalem**, Paris, 1846.
- Von Svenhevin, **Jerusalem**, Leipzig, F. U. Brödhous, 1918.
- Walker, J., "*Kubbetü's-sahra*", **İA**, C. VI.
- Walls, A. G., "*The Turbat Barakat Han or Halidî Library*", **Levant**, VI, London 1974.
- Walter Hintz, **İslamda Ölçü Sistemleri**, Çev. Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1990.
- Wenscak, "*Mescid-i Aksa*", **IA**, C. VIII
- Wilkison, J., "*Ancient Jerusalem Its Water Supply and Population*", **PEQ**, 1974.
- Yaşar, Şükran, **Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kudüs'ün Demografik Yapısı**, F.Ü. Sos. Bil. Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1997.
- Yerasimos, Stefanos, **Türk Metinlerinde Konstantiniyye ve Ayasofya Efsaneleri**, (Çev. Şirin Tekeli), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1993.
- Yetkin, Suat Kemal, **İslam Mimarisi**, Ankar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1959.
- Yetkin, Şerare, "*Abbasiler*", **TDVIA**, C. I, s. 39.
- Yınanç, M.H., "*Belek*", **IA.C. II**
- Yıldırım, Yavuz, "*Mescid-i Aksa ve Mimar Kemalleddin*", **Dokuzuncu Milletler Arası Türk Sanatları Kong. Bild. Özetleri**, C. 3 İstanbul 1991.
- Yonah, M. Avi-, **The Economics of Byzantine Palestine**, Bizans Tetkikleri Kongresi Tertip Komitesi Neşriyatı, İstanbul, 1953.
- Zettersten, K.V., "*Şurta*", **IA**, C. XI
- Zeydan, Corci, **İslam Medeniyeti Tarihi**, I-V, İstanbul, 1965.

İNDEKS

A

- Abbasiler 18; 41; 42; 79; 183; 228; 243; 288; 291
 Abdi Hiba 177
 Abdülmelik b. Mervan 116; 120; 121; 126
 Acnâdayn 34
 Afşin 45
 Alıdas 200; 201; 202; 270; 275; 276
 Ahmed b. Tulun 43
 Akdeniz 12; 28; 31; 52; 54; 220; 242; 244; 255
 Akka 47; 54; 59; 60; 61; 62; 63; 185; 262
 Akra 14; 53; 67; 68
 Akşidler 183; 291
 Alkame b. Muhazziz 180; 193
 Alun Kapı 73; 76; 88; 108; 109; 112; 122
 Amalik 22; 282
 Amalika 22; 278
 Ammonlar 26
 Ammurular 26
 Amory 55
 Amr b. As 35; 181
 Amvas 35; 179; 181; 269; 276
 Anadolu4; 14; 26; 29; 31; 47; 52; 55; 64; 81;
 149; 150; 177; 220; 223; 268; 276; 283
 Antakya52; 54; 60; 179; 180; 181; 184; 185; 226;
 241; 244; 253; 254; 277
 Antiok 53; 125
 Antioklus 30; 179
 Arabistan14; 28; 34; 119; 177; 231; 241; 242;
 243
 Aramice 8; 11
 Aramiler 24
 Arap15; 16; 18; 22; 24; 32; 34; 80; 81; 114; 155;
 180; 181; 203; 220; 221; 222; 223; 236; 242;
 282
 Arculf 242
 Arsuf 54; 59; 62
 Artaban 34; 35
 Artahşasta 29
 Artuk Bey 49; 50; 184; 229; 283
 Asur 20; 29; 177; 268
 Atsız b. Uvak 44; 45; 47; 49; 268; 288
 Ayn Calut 65

B

- Bab Hitta 102; 107; 158
 Babil 20; 23; 29; 177; 178; 224; 241; 268
 Bağdat 4; 18; 51; 133
 Baldwin II 55; 129
 Barış Şehri 9
 Barka Han Türbesi 156; 290
 Battal 213
 Bazar 18
 Belazuri 36; 41; 154; 182

- Berkyaruk 49
 Beyrut4; 9; 10; 11; 25; 54; 56; 57; 59; 102; 187;
 273; 274; 275; 279; 283
 Beysan 57; 179; 181; 262
 Beyt Cibrin 35
 Birkat Beni İsrail 102; 169
 Bizans2; 5; 15; 20; 31; 32; 33; 34; 42; 46; 52; 56;
 69; 108; 116; 125; 177; 179; 180; 221; 227;
 228; 229; 238; 242; 243; 245; 247; 254; 268;
 277; 278; 282; 284; 291
 Büyük İskender 9; 29; 30; 179; 278; 287
 Büyük Konstantin 32; 89; 161; 226; 227; 252

C

- Cehennem Vadisi14; 67; 108; 163; 172; 216; 265
 Cerrahi 44

D

- Darius III 29
 Daru'l İmara 79; 80; 81
 Davud Şehri 9
 Dımaşk49; 54; 55; 181; 184; 185; 186; 233; 234;
 244; 247
 Dicle 14
 Diyarbakır 58; 150

E

- Ebu Ubeyde 35; 180; 181
 Edomlar 26
 Eliyah'ın Evi 10
 Emevi 40; 41; 74; 113; 117; 119; 131
 Eodocia 253
 Eriha 22; 25; 73; 75; 181; 243
 Ermeniler 81; 218; 269; 270
 Eyle 181; 241; 243
 Eyyubiler4; 55; 56; 57; 63; 84; 85; 167; 185;
 232; 234; 235; 236; 282; 291

F

- Fenike 28
 Fırat14; 27; 201; 219; 235; 251; 254; 277; 279;
 284
 Filistiler 24; 26
 Filistin3; 6; 12; 13; 14; 15; 22; 23; 24; 25; 26;
 30; 31; 33; 34; 35; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 45;
 46; 47; 48; 49; 50; 51; 56; 63; 64; 65; 68; 69;
 70; 71; 77; 85; 86; 88; 90; 115; 117; 129; 134;
 151; 153; 156; 162; 177; 178; 179; 180; 181;
 182; 183; 184; 186; 188; 189; 193; 196; 197;
 202; 212; 216; 219; 220; 221; 222; 223; 224;
 225; 226; 227; 233; 234; 236; 239; 241; 242;

243; 244; 245; 248; 251; 264; 268; 269; 271; 277; 279; 280; 282; 288; 291	
Frenkler.....	57; 58; 64
G	
Galile.....	13; 31; 220
Gavanima Mahallesi.....	85
Gazali.....	188
Gazzali.....	235; 276; 281
Gizli Kapı.....	75
Grigoryus.....	254
H	
Habeşliler.....	218
Haçlılar4; 52; 53; 54; 56; 58; 59; 61; 62; 63; 64; 68; 70; 73; 74; 75; 76; 78; 83; 86; 89; 109; 110; 113; 129; 135; 138; 163; 164; 173; 225; 229; 238; 244; 268; 270; 278; 288	
Hakikat Şehri.....	9; 251
Hamam16; 17; 18; 19; 151; 152; 169; 173; 175; 282	
Hamdani.....	43
Hammurabi.....	23
Han.....	19; 64; 128; 155; 156; 157; 173; 283; 290
Hanbeliler.....	170
Hanoğlu Harun.....	45; 46
Hara.....	18
Haram Alanı79; 80; 82; 83; 84; 86; 87; 88; 89; 94; 95; 97; 98; 101; 104; 105; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113; 114; 116; 120; 130; 132; 137; 138; 139; 140; 141; 142; 144; 145; 170; 172; 196; 197; 289	
Haricilik.....	17
Harran.....	25; 234
Harun42; 43; 45; 46; 126; 160; 164; 216; 228; 238; 242; 243; 248; 255	
Harzemşahlar.....	64; 288
Hattusilis.....	24
Haydariyye.....	149; 233
Helen.....	29; 179; 225; 268; 287; 291
Heraklius.....	225
Hermion Gölü.....	13
Herod31; 67; 68; 72; 75; 76; 77; 86; 87; 101; 119; 146; 276	
Herod Agrippa.....	31; 67; 72
Hıfzı12; 20; 29; 114; 137; 146; 260; 261; 262; 263; 265; 266; 274	
Hristiyanlık.....	253
Hittin.....	61; 278
Hiksoslar.....	23; 178
Hindistan.....	28; 241
Hiram.....	20; 26; 27
Hisbe.....	200
Hitit.....	24; 178
Hittin.....	58; 59; 61; 62; 268; 288
Hivililer.....	221
Holy of Holies.....	138; 164
Humus.....	48; 181
Hurriler.....	23; 220

Hüsrev II.....	33; 161; 215
Hutt Davud.....	86
H. Davud9; 10; 19; 21; 26; 28; 67; 68; 72; 77; 92; 132; 138; 139; 142; 143; 177; 178; 224; 269	
H. Ebubekir.....	34; 180; 192
H. İbrahim.....	20; 25; 243; 251
H. İsa.....	32; 89; 160; 164; 226; 252; 255
H. İshak.....	251
H. Meryem.....	163
H. Muhammed15; 16; 34; 40; 116; 124; 130; 231; 256; 257; 263	
H. Musa.....	22; 25; 26; 224; 251; 257
H. Ömer20; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 79; 81; 105; 114; 116; 132; 143; 145; 161; 180; 193; 196; 205; 228; 229; 231; 268; 269; 278; 288	
H. Osman.....	90; 196; 231; 248
H. Süleyman20; 21; 27; 28; 67; 68; 72; 92; 94; 141; 160; 165; 177; 178; 224; 269	
H. Yakub.....	25; 251
H. Yusuf.....	251

I

I. Velid.....	41
II. Kyros.....	29
II. Mervan.....	41
III. Ramses.....	24
III. Serkis.....	227
Irak.....	4; 14; 41; 56; 83; 202; 241

I

İbn Havkal13; 41; 77; 78; 89; 90; 94; 143; 239; 240; 242	
İbn Manzur.....	11; 12; 200
İbn Şeddad.....	58; 59; 61; 62; 166; 172; 206; 275
İhşidiler.....	42; 43; 276
İlgazi.....	45; 51; 184; 283
İliya.....	10; 36; 37
İlyia.....	10; 36
İmam Ebu Yusuf.....	38; 275
İslamiyet.....	80; 109; 124; 177; 270; 291
İsrailoğulları.....	25; 26; 224; 251; 252
İyad b. Ganem.....	175

J

Jebus.....	9
Jeriho.....	75; 76; 108; 109; 155; 232
Jerusalem3; 8; 9; 10; 11; 12; 23; 27; 29; 30; 31; 65; 69; 81; 87; 89; 92; 108; 119; 124; 125; 126; 127; 128; 134; 136; 143; 150; 162; 173; 174; 177; 185; 188; 191; 219; 220; 223; 234; 240; 246; 247; 272; 276; 278; 279; 281; 283; 284	

K

Ka'bu'l Ahbar.....	260
Kadeş.....	24
Kadı.....	58; 205; 236; 270; 275; 281
Kadılık.....	205; 292

Kadum Salem	8
Kahire4; 45; 48; 49; 57; 58; 157; 165; 185; 186; 188; 191; 194; 207; 230; 234; 273; 274; 275	
Kale Valisi	195; 270; 291
Kalenderiler	233
Kalkaşandi4; 11; 25; 45; 49; 50; 56; 167; 182; 187; 190; 191; 194; 211; 273	
Karaite	83; 219; 225; 270
Karimiyye Medresesi	102
Karnati	43; 44; 70; 281
Karra Kudsha	11
Kartaca	225
Kayscriyye	33; 152; 179; 181
Kerek	58; 60; 61; 64; 187; 190; 244; 245; 276
Kerrami	232
Kerramiye	232; 281
Kevkeb	57; 60; 61; 245
Kible Kapısı	123
Kinnesrin	35; 181
Kırk Emir	187
Kinde	222
Kudüs1; 3; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 19; 20; 22; 23; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 77; 79; 80; 81; 83; 85; 86; 87; 88; 89; 90; 91; 93; 94; 95; 96; 101; 104; 105; 109; 110; 111; 113; 114; 115; 116; 117; 118; 121; 122; 123; 125; 127; 129; 130; 131; 132; 135; 136; 137; 140; 142; 143; 145; 146; 149; 150; 151; 152; 153; 155; 157; 158; 159; 160; 161; 162; 163; 164; 165; 166; 167; 169; 170; 171; 172; 173; 174; 175; 177; 178; 179; 180; 182; 183; 184; 185; 186; 187; 188; 189; 190; 191; 192; 193; 196; 197; 199; 200; 202; 203; 204; 205; 206; 207; 208; 209; 210; 211; 212; 215; 216; 217; 218; 219; 220; 221; 222; 223; 224; 225; 226; 227; 228; 229; 230; 231; 232; 233; 234; 235; 236; 237; 238; 239; 240; 241; 243; 244; 245; 246; 247; 248; 249; 250; 251; 252; 254; 255; 256; 258; 259; 260; 261; 262; 263; 264; 267; 268; 269; 270; 271; 275; 276; 277; 278; 279; 281; 283; 284; 287; 288; 289; 290; 291; 292; 293	
Kudüs'ün Kapıları	72; 289
Kudüs Latin Krallığı	51; 184; 185; 229; 268; 288; 291
Kurlu Bey	46; 49; 183; 222; 268; 288
Kutsal Mezar Kilisesi	33; 36; 45; 79; 93; 132; 143; 160; 161; 162; 253; 269; 290
Kuzey Kemer	100; 289

L

Lonca	19
Lotanu	12; 13
Ludd	59; 63; 181; 182; 186; 269

M

Magribliler Mahallesi	105
Malkisadek	8
Mardin	51; 58; 205; 281
Medain	18
Medine11; 16; 17; 26; 34; 35; 39; 41; 65; 68; 78; 99; 118; 151; 189; 191; 258; 259; 261; 262; 263; 264; 267; 274	
Medyaniler	26
Mekke11; 15; 16; 17; 34; 39; 41; 65; 68; 118; 130; 191; 234; 242; 257; 259; 260; 261; 262; 263; 264; 267	
Melik Muazzam İsa	62; 102
Mezopotamya14; 24; 26; 125; 156; 177; 179; 201; 221; 223	
Mısırlılar	12; 165; 178
Millo	20
Mitaniler	221
Moabitler	25
Moablılar	26
Moriah	14; 20; 67
Mualla b. Haydere	47
Muaviye	39; 119; 132; 181
Muazzamiye Minaresi	146; 290
Muhtesib	200; 270; 281
Mukaddesi6; 13; 40; 41; 43; 68; 73; 75; 76; 77; 90; 92; 93; 95; 97; 98; 99; 100; 111; 114; 123; 124; 132; 134; 136; 140; 175; 181; 251; 263	
Musevilik	16; 256
Musul	56; 57; 58; 60; 70; 234

N

Nablus35; 59; 60; 63; 110; 153; 155; 181; 186; 188; 206; 228; 235; 240	
Naib	186; 188; 190; 270; 291
Naiblik	270
Nasira	59; 63
Nehemya	29; 178
Neron	31
Nesturi	227
Nil	14; 27; 241

O

Oğuz İsyanı	18
Olives Dağı	160; 164

Ö

Ölü Deniz	25
Ömer Cami	114; 116; 289
Ömer Camii	114; 116; 289

P

Peygamber İlyas	10
Pompeus	31; 179
Ptolomios	30

R

Ratık Burcu	71
-------------	----

Raymond 53; 81; 203; 220; 282
 Reis 202
 Reisler 199; 270; 291
 Remle 34; 41; 43; 44; 46; 47; 48; 49; 53; 54; 56;
 59; 68; 69; 78; 159; 179; 181; 182; 183; 186;
 268; 269; 280
 Retenu 12
 Rıdvan 49; 50
 Roma 10; 15; 20; 30; 31; 32; 67; 68; 69; 72; 77;
 92; 160; 165; 168; 177; 179; 180; 224; 226;
 227; 241; 252; 255; 268; 269; 275; 277; 287;
 291
 Rotanu 12
 Ş
 Şafiler 149; 235
 S
 Salahaddin 4; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 70; 78;
 83; 105; 108; 110; 113; 127; 128; 129; 133;
 135; 148; 149; 158; 162; 165; 166; 167; 172;
 183; 185; 186; 190; 193; 195; 196; 198; 199;
 200; 203; 205; 206; 207; 208; 209; 210; 211;
 213; 218; 222; 225; 226; 227; 228; 229; 231;
 232; 233; 234; 235; 238; 245; 263; 264; 266;
 268; 270; 275; 283
 Salahiyye Medresesi 148; 234; 236
 Salem 8; 9; 178
 Salim 112; 120
 Sam 20; 220
 Ş
 Şam 12; 31; 33; 36; 39; 40; 41; 44; 48; 56; 57;
 58; 62; 63; 70; 72; 74; 75; 81; 82; 85; 86; 87;
 99; 117; 120; 147; 149; 151; 155; 159; 160;
 167; 174; 179; 180; 181; 184; 186; 187; 189;
 191; 192; 194; 197; 198; 199; 201; 206; 209;
 212; 230; 231; 233; 237; 243; 245; 247; 260;
 261; 262
 S
 Sam b. Nuh 20
 Samaria 13; 29
 Sami ... 9; 11; 23; 24; 81; 220; 227; 240; 248; 282
 Ş
 Şarlıman 161; 164; 243; 248; 255
 S
 Sasani 15; 33
 Saul 26
 Sebastiya 35; 188
 Ş
 Şehir Valisi 194; 195; 270; 291
 S
 Selamet Mirası 9
 Selamet Mülkü 9

Selçuklular 4; 18; 45; 47; 49; 50; 54; 189; 210;
 235; 273; 277; 283
 Selevkoslar 20; 31; 224
 Ş
 Şeria Irmağı 13; 24; 25; 26
 S
 Sihyon 73; 74
 Sion 9; 19; 26; 27; 68; 69; 74; 77; 78; 85; 86;
 143; 163; 253
 Ş
 Şöklü 47; 48
 S
 Sökmen 45; 50; 51; 184
 Suk 18; 86; 103; 111; 173; 174; 175; 200; 246
 Süleyman b. Abdülmelik 41; 181
 Süleyman Mabedi 20; 27; 141; 165; 256; 269
 Sultan Baybars I 149
 Sultan Melikşah 47; 48; 49; 50; 280; 282
 Sunduk 45
 Sur 3; 20; 26; 27; 46; 47; 48; 54; 60; 61; 62; 123;
 153; 245
 Suriye 6; 12; 13; 14; 15; 23; 24; 25; 26; 34; 35;
 39; 40; 41; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51;
 54; 56; 62; 64; 99; 110; 115; 117; 118; 124;
 134; 147; 148; 155; 156; 157; 167; 171; 173;
 174; 177; 179; 182; 183; 184; 188; 200; 201;
 202; 208; 219; 220; 223; 226; 227; 231; 237;
 239; 241; 244; 245; 246; 259; 264; 268; 279;
 282
 Ş
 Şurta 194; 198; 199; 270; 284; 291
 S
 Süryaniler 228; 254; 270; 277
 T
 Taberiyye 46; 47; 59; 245
 Talut 26
 Tankiziyye 103
 Tcvrat 12; 22; 30; 221
 Titus 32; 33; 69; 165; 215; 226; 269
 Trablusşam 48
 Tuğtekin 54
 Türk 2; 4; 18; 21; 27; 43; 44; 45; 46; 47; 55; 84;
 99; 111; 123; 125; 131; 136; 183; 191; 211;
 212; 222; 223; 235; 268; 270; 276; 277; 280;
 283; 284; 288
 Turmuş 49; 50; 184
 Tutuş 49; 50; 184; 268
 Ü
 Ürdün 13; 178; 181; 242; 244

U

Urfalı Matcos.....	33; 45; 50; 217; 283
Ursalem.....	9
Urusalim.....	8
Uzakdoğu	28

V

Vali	192; 194; 270; 291
------------	--------------------

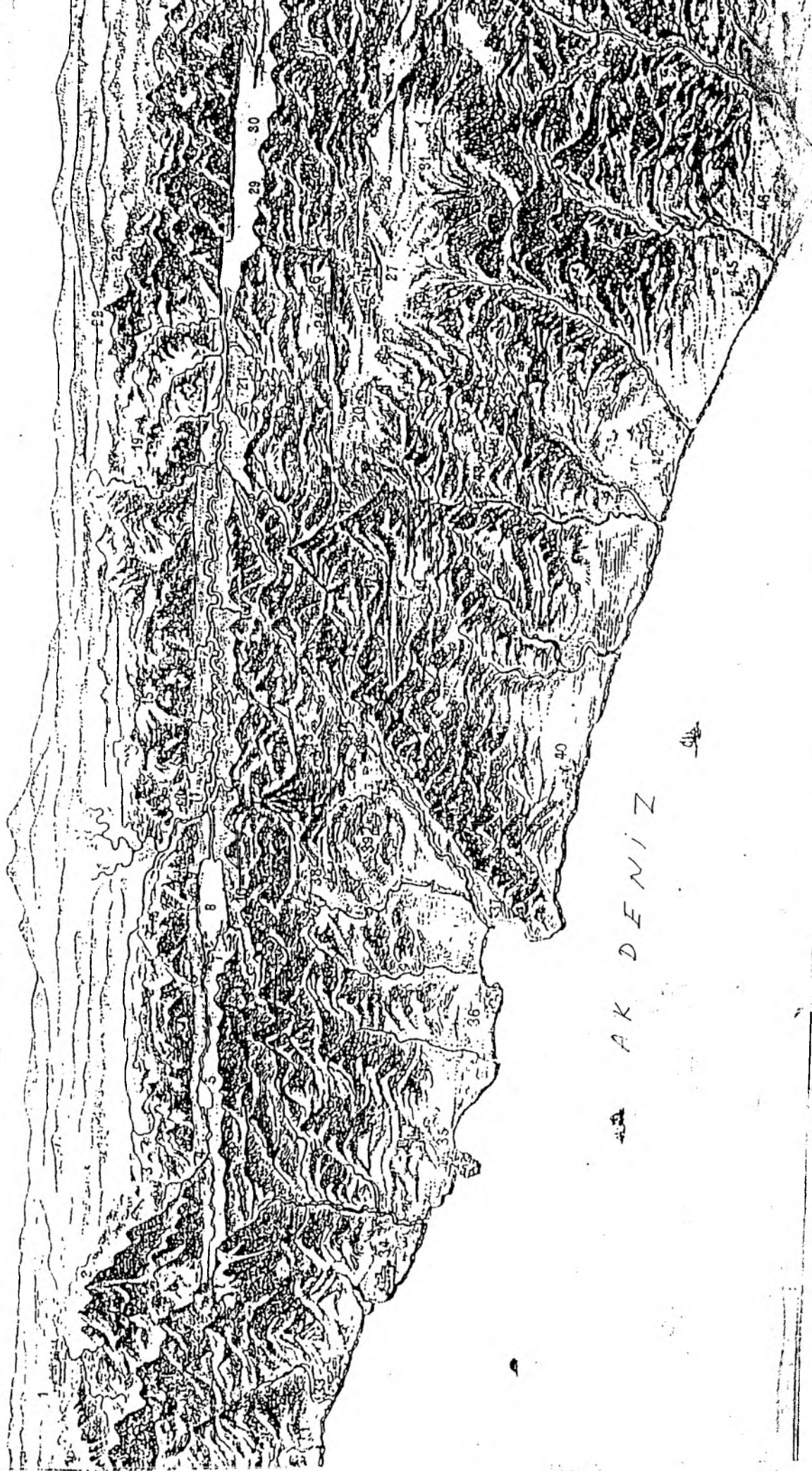
Y

Yafa35; 48; 54; 62; 63; 68; 70; 75; 81; 83; 85; 86; 178; 181; 244	
Yahudiler20; 29; 65; 81; 82; 84; 89; 199; 216; 218; 222; 224; 225; 238; 248; 251; 269; 270; 292	
Yahudilik	22; 23; 25; 29; 282
Yakubiler.....	164
Yebus	9; 19; 67; 178
Yeroboam.....	28
Yerushalayim	8
Yerushlem	8
Yeşu	8; 9; 19; 25; 224; 251
Yubna.....	59
Yuda.....	28

Z

Zahi.....	12
Zengiler.....	4; 264
Zeytin Dağı.....	162; 164; 276
Zion.....	9; 14; 67; 160; 178

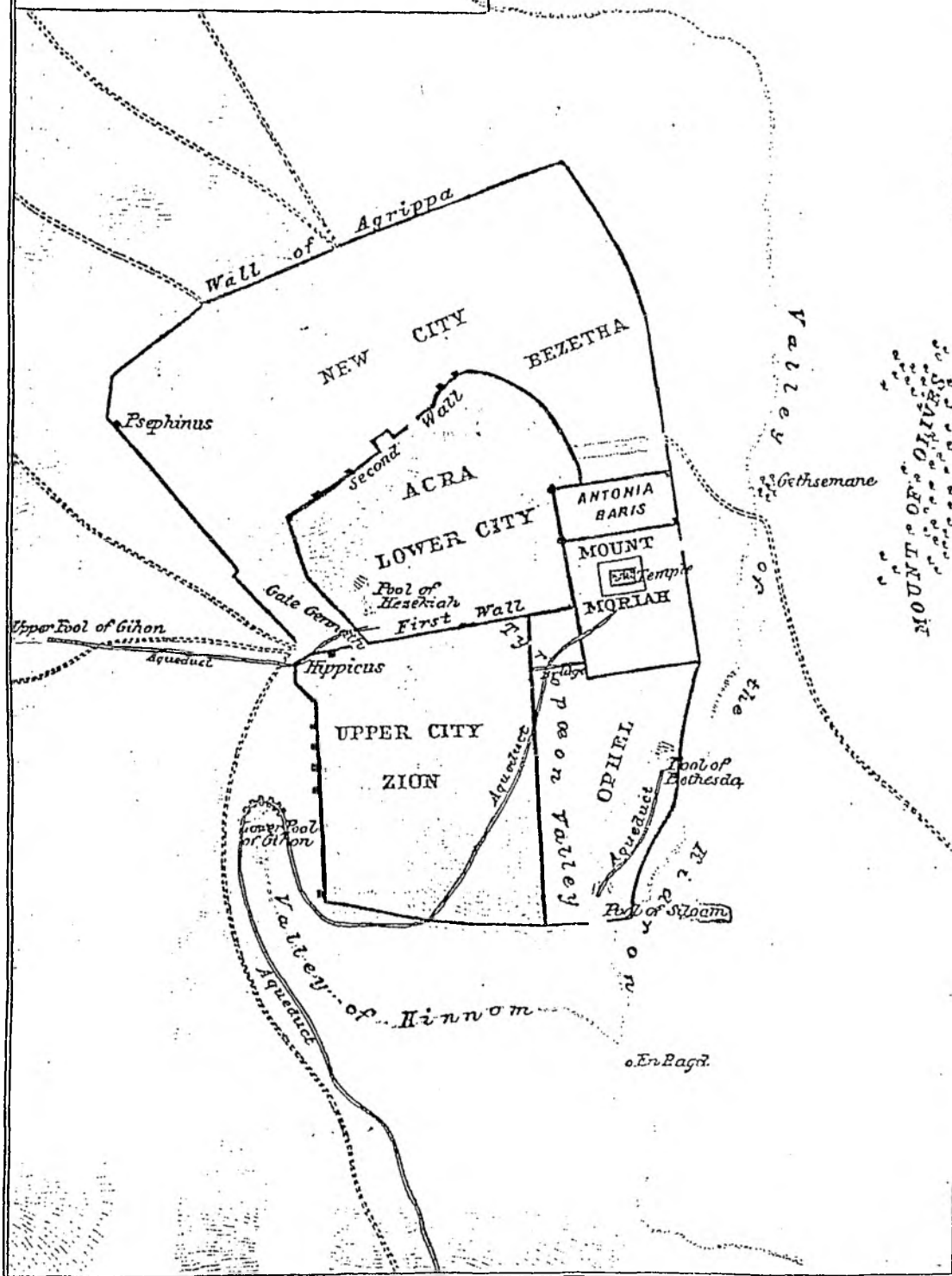
62. Gracia 33. Sayda 34. Soro-fand 35. Tyre (Sul) 36. Akka 37. Karmel 38. Lana 39. Nazareth 40. Zaytunyah 41. Samaria 42. Yafa 43. Ninnafia 44. Sath 45. Aikolon 46. Ba

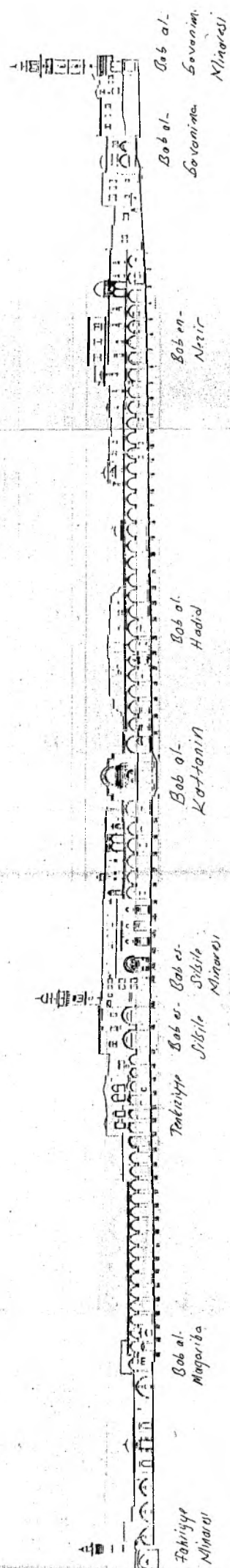
PLAN OF ANCIENT JERUSALEM

Scale of English feet

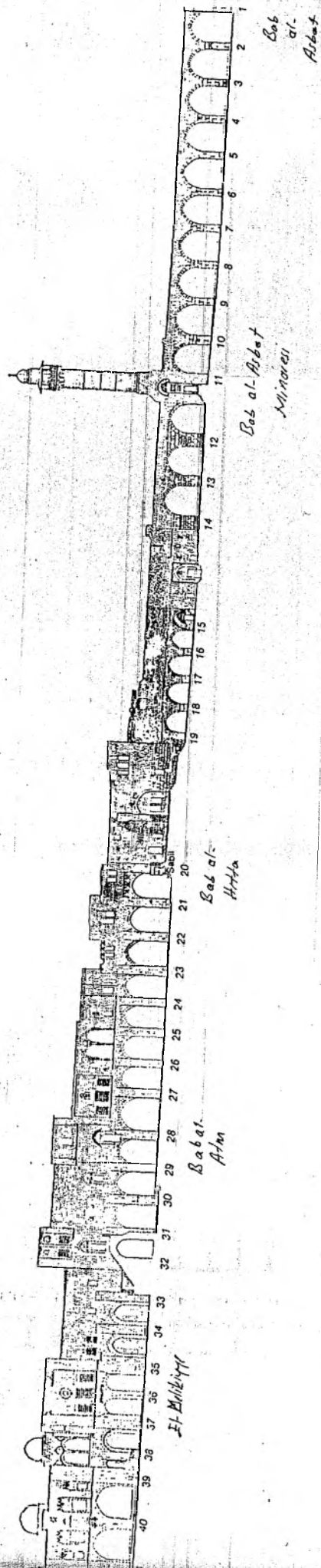
0 500 1000 1500 2000ft

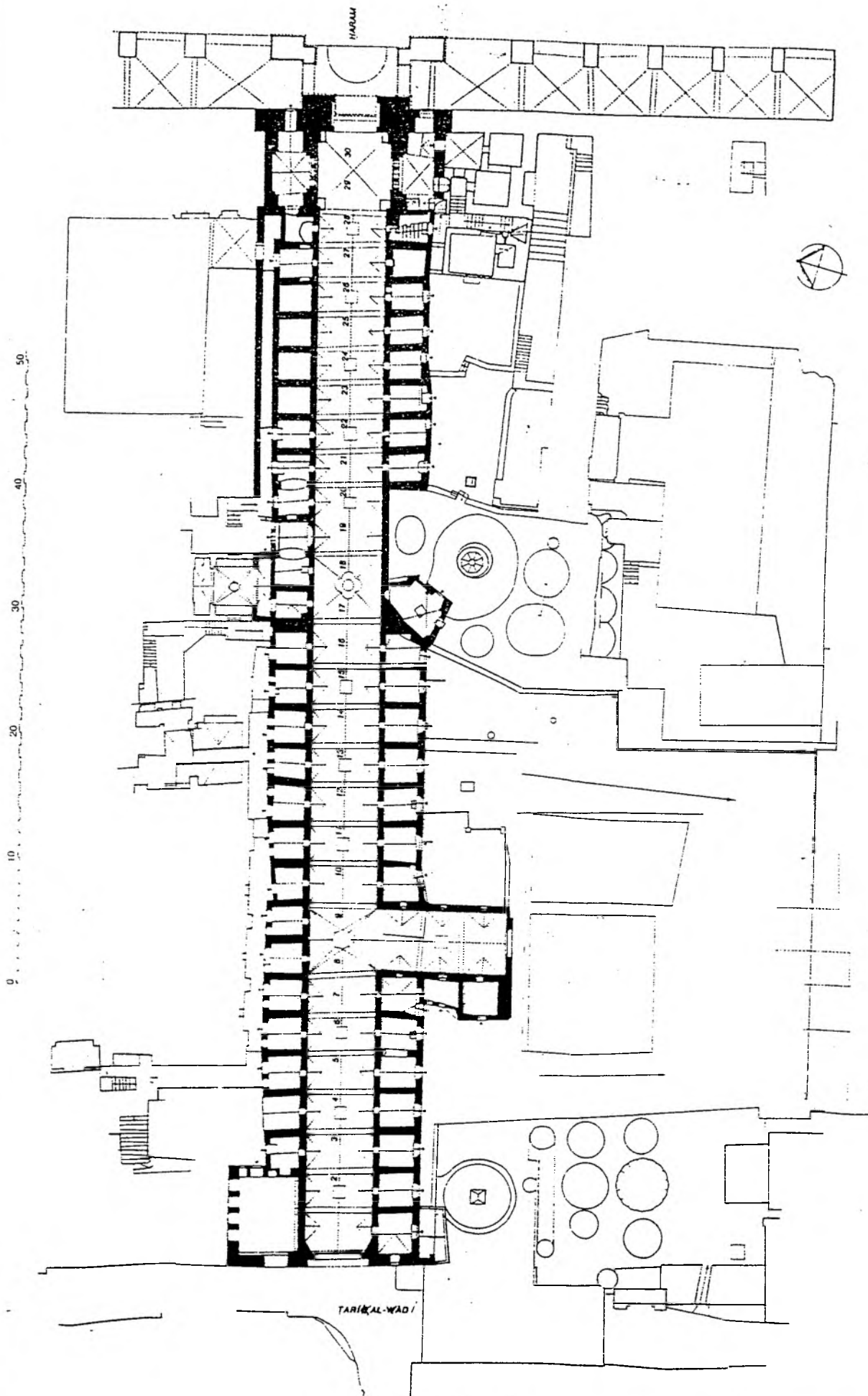
Plan I: Eski Kudüs'ün Planı

Plan III: Haram es-Sarifin Batı Revolu
(Mamlûk Jerusalemlerinden)

Plan IV : Haram es-Sherif in Kusey Revak,
(Mamluk Jerusalem, 16th c.)

Plan D: Suk al-Kattanin'in Planı
(Mamluk Jerusalem'den)